

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ქ რ ო ნ ო ს ი

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ყურნალი

2

თბილისი
2021

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ყოველწლიური, მრავალპროფილიანი, რეფერირებადი სამეცნიერო ჟურნალი „ქრონოსი“ აქვეყნებს ისტორიის, ეთნოლოგიის, ფიზიკური ანთროპოლოგიის, არქეოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის დარგებში შესრულებულ ორიგინალურ ნაშრომებს, რომლებიც ეხება საქართველოსა და მასთან დაკავშირებულ სამყაროს, რაც ხელს შეუწყობს ქართველოლოგიის პრობლემატიკის და რეგიონის ისტორიის უკეთ გააზრებას. ჟურნალი განკუთვნილია სპეციალისტთა და საისტორიო მეცნიერებით დაინტერესებულ მკითხველთათვის.

The Chronos is a peer-reviewed annual interdisciplinary scientific journal of Javakhishvili Institute of History and Ethnology at Ivane Javakhishvili Tbilisi State University. The journal publishes original works on history, ethnology, physical anthropology, archaeology and art history related to Georgia and the surrounding world; this will contribute to a better understanding of the problems of Kartvelology and the history of the region. The journal is intended for professionals and readers interested in historical science.

ჟურნალის რედაქცია პასუხს არ აგებს წარმოდგენილი ფოტო-მასალის საავტორო უფლებებზე. ავტორი ვალდებულია თავად მოიპოვოს მათი გამოქვეყნების უფლება.

The editors of the journal are not responsible for copyright of the presented photographic materials. The authors are obliged to obtain permission for reproducing them.

ჟურნალი დაიბეჭდა გამომცემლობაში „მერიდიანი“

ISSN 2667-9477
977-2667-9-4700-4

© ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი, 2021.

სარედაქციო კოლეგია

ლიანა ბითაძე (თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი), დავით გაგოშიძე (საქართველოს ეროვნული მუზეუმი), შალვა გლოველი (კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი), ვახტანგ გოილაძე (თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი), მარიამ დიდუბულიძე (გიორგი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის ეროვნული კვლევითი ცენტრი), ვალერი ვაშაკიძე (თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი), ალექსანდრე თვარაძე, მთ. რედაქტორი (თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი), ერიკ თუნო (რატგერსი, ნიუ-ჯერსის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, აშშ), ქევენ თუითი (მონრეალის უნივერსიტეტი, კანადა), ჰუბერტუს ფ. იანი (კემბრიჯის უნივერსიტეტი, გაერთიანებული სამეფო, დიდი ბრიტანეთი), ხათუნა იოსელიანი (თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი), ჰიროტაკე მადეა (ტოკიოს მეტროპოლიტენ უნივერსიტეტი, იაპონია), სალომე მელაძე (ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი), ნინო მინდაძე (თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი), დავით მინდორაშვილი (ოთარ ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიური კვლევების ინსტიტუტი, საქართველოს ეროვნული მუზეუმი), გოდერძი ნარიმანიშვილი (საქართველოს ეროვნული მუზეუმი), ანეგრეტ პლონტკე-ლიუნინგი (იენის ფრიდრიხ შილერის უნივერსიტეტი, გერმანია), სტივენ რაპი (სემ პიუსტონის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, აშშ), გიორგი ქავთარაძე (თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი), ხათუნა ქაქრაშვილი (თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი), დავით ყოლბაია (ვარშავის უნივერსიტეტი, პოლონეთი), ნათია ჯალაბაძე (თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი).

Editorial Board

Liana Bitadze (Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology, Tbilisi State University), Davit Gagoshidze (Georgian National Museum), Shalva Gloveli (Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts), Vakhtang Goiladze (Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology, Tbilisi State University), Mariam Didebulidze (The George Chubinashvili National Research Centre for Georgian Art History and Heritage Preservation), Valeri Vashakidze (Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology, Tbilisi State University), Aleksandre Tvaradze, Editor-in-Chief (Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology, Tbilisi State University), Erik Thunø (Rutgers, The State University of New Jersey, USA), Kevin Tuite (Université de Montréal, Canada), Hubertus F. Jahn (University of Cambridge, United Kingdom), Khatuna Ioseliani (Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology, Tbilisi State University), Hirotake Maeda (Tokyo Metropolitan University, Japan), Salome Meladze (Ivane Javakhishvili Tbilisi State University), Nino Mindadze (Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology, Tbilisi State University), Davit Mindorashvili (Otar Lordkipanidze Institute of Archaeological Research, Georgian National Museum), Goderdzi Narimanishvili (Georgian National Museum), Annegret Plontke-Lüning (Friedrich-Schiller-Universität Jena, Germany), Stephen Rapp (Sam Houston State University, USA), Giorgi Kavtaradze (Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology, Tbilisi State University), Khatuna Kokrashvili (Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology, Tbilisi State University), David Kolbaia (University of Warsaw, Poland), Natia Jalabadze (Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology, Tbilisi State University).

სარჩევი

ისტორია

პაპუნა გაბისონია

მურღულის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიიდან..... 12

იულონ გაგოშიძე

ქარდაგი 20

ანდრო გოგოლაძე, თეა ნითლანაძე, მურმან პაპაშვილი, თეა ქარჩავა

კონსტანტინოპოლში მყოფი ფრანგი
დიპლომატის უიეს ცნობები საქართველოს შესახებ 39

ქეთევან დიღმელაშვილი

კახეთის გაღმამხრის რამდენიმე
ტოპონიმის ლოკალიზაციისთვის..... 57

ანა იმედაშვილი, თეიმურაზ ხუციშვილი, ბებურ გოზალიშვილი, შალვა კოლუაშვილი

შატბერდის მონასტერი უახლესი
მიკვლევების ფონზე..... 80

არჩილ კობრეიძე

ექვთიმე თაყაიშვილის წერილები
აკაკი შანიძეს და ზოგი სხვა მასალა 94

გიორგი მაჭარაშვილი

მოსაყდრის ინსტიტუტის რაობისათვის..... 129

ნატო სონღულაშვილი

მასალები ქართული ემიგრაციის ისტორიისათვის
(XX საუკუნის 20-იანი წლები) 151

გიორგი ქავთარაძე

ხორასმიელთა მეფის ფარასმანესის ქვეყნის
ადგილმდებარეობისათვის: ალექსანდრე მაკედონელთან
დაკავშირებული არიანეს ერთი ცნობის
ინტერპრეტაციის მცდელობა (ინგლისურ ენაზე) 170

ეთნოლოგია

შალვა ლეჟავა

მოსაზრებანი სვანეთში ქრისტიანობის
დამკვიდრებასთან დაკავშირებით და
ტრადიციული სვანური საცხოვრისი 186

ქეთევან ხუციშვილი

მეხსიერების ადგილების ტრანსფორმაცია:
მემორიალთა ახალი მნიშვნელობებით
დატვირთვა პოსტსაბჭოთა საქართველოში 198

ფიზიკური ანთროპოლოგია

ფრანჩესკა ბერტოლდი, პიერა ალეგრა რასია

ვენეციის (იტალია) კა' ფოსკარის უნივერსიტეტის
ფიზიკური ანთროპოლოგიის ლაბორატორიის
საქმიანობა და შედეგები (ინგლისურ ენაზე) 210

არქეოლოგია

ზურაბ ბრაგვაძე

მეფობის საკითხი კლასიკური ხანის
კოლხეთში და არქეოლოგია 233

ბიძინა მურვანიძე, დავით მინდორაშვილი,

გიორგი გოგოჭური
მეტალურგიის ახალი კერა ქვემო ქართლში 242

ნინო შანშაშვილი, მარინე კვაჭაძე,

გოდერძი ნარიმანიშვილი
მუსის ციხე 251

კახა ხიმშიაშვილი

ბაგინეთის სვეტებიანი დარბაზის შესახებ 266

ხელოვნების ისტორია

კიტი მაჩაბელი

ბოლნისის ქვაფვარას კაპიტელის
ორნამენტული დეკორის სისტემა..... 281

ნელი ჩაკვეტაძე

ოშკის ეკლესიის სამხრეთი გალერეის
რვანახნაგა ბურჯის უცნობი წარწერა 310

ნინო ჭიჭინაძე

ხობის დიპტიქი..... 323

ბახსენება

ნინო მინდაძე

ჯულიეტა რუხაძე – 100 338

ნიშნის განხილვა

როლანდ თოფჩიშვილი

ფუნდამენტური გამოკვლევა
ტაო-კლარჯეთის ციხე-სიმაგრეების შესახებ..... 348

Contents

History

Papuna Gabisonia

From the Historical Geography of the Murghuli Gorge 12

Iulon Gagoshidze

Kardagi..... 20

Andro Gogoladze, Tea Tsitlanadze, Murman Papashvili, Tea Karchava

Reports on Georgia by Juyé,
a French Diplomat in Constantinople 39

Ketevan Digmelashvili

Identification of Historical Toponyms
of Gaghmamkhari Kakheti Region 57

Ana Imedashvili, Teimuraz Khutsishvili, Bebur Gozalishvili, Shalva Koghuashvili

The Shatberdi Monastery against the Background
of the most recent Discoveries 80

Archil Kokhreidze

Ekvtime Takaishvili's Letters to Akaki Shanidze
and some other Materials 94

Giorgi Macharashvili

Concerning the Institution of 'მოსაყდრე' [Mosaq'dre] 129

Nato Songulashvili

Materials for the History of Georgian Emigration
(the 1920s) 151

Giorgi L. Kavtaradze

Towards the Location of the Land of Pharasmanes
the King of Chorasmians: An Attempt to interpret
Arrian's Information related to Alexander of Macedon..... 170

Ethnology

Shalva Lezhava

Considerations about the Establishment of
Christianity in Svaneti and traditional Svan Dwelling 186

Ketevan Khutsishvili

Transformation of the Sites of Memory:
Adding new Meanings to the Memorials in
post-Soviet Georgia..... 198

Physical Anthropology

Francesca Bertoldi, Piera Allegra Rasia

The Activities and Results of the Laboratory of
Physical Anthropology at the
Ca' Foscari University, Venice (Italy)..... 210

Archaeology

Zurab Bragvadze

The Issue of Kingship in Colchis of
Classical Period and Archaeology 233

Bidzina Murvanidze, David Mindorashvili

Giorgi Gogochuri
A New Centre of Metallurgy in Kvemo Kartli 242

Nino Shanshashvili, Marine Kvachadze,

Goderdzi Narimanishvili
Musi Fortress 251

Kakha Khimshiashvili

About Bagineti Column Hall 266

Art History

Kitty Machabeli

Ornamental Decor System of the Capital
of the Bolnisi Stone Cross..... 281

Neli Chakvetadze

Unknown Inscription of the Octagonal Column at the Southwestern
Gallery of the Oshki Church..... 310

Nina Chichinadze

Khobi Diptych..... 323

Memory

Nino Mindadze

Julietta Rukhadze – the Hundredth Anniversary..... 338

Book Review

Roland Topchishvili

Fundamental Study of the Fortresses of Tao-Klarjeti 348

პაპუნა გაბისონია

მურლულის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიიდან

მურლულის ხეობა მდებარეობს მდინარე ჭოროხის მარცხენა შენაკად, მურლულის აუზში.¹ ეს ძველი ქართული მხარე დღეს ართვინის (თურქეთი) პროვინციაში შედის. მურლულის ხეობა 11-მდე სოფელს მოიცავს, რომელთაც დღეს თურქული სახელწოდებები აქვთ. 1931-32 წლების საქართველოს საზოგადო რუკაზე ეს სოფლები ქართული სახელწოდებით არის მოცემული: მურლული, კორიდეთი, დურჩა, ადურჩა, ძანსული, ბუჯური, კეული, კამელეფი, სოხვა, ჯუვანი, ერეგუნა, მცირეთი, ჩხალეთი, ჩანგურეთი, პოროსეთი, გოგლიეთი, ქვამცირეთი, ბაგა.²

საისტორიო წყაროებიდან ცნობილია მურლულის ხეობის სოფელი კორიდეთი. ამ სოფლის ლეთისმშობლის სახელობის ეკლესიაში დაახლოებით IX-XIV საუკუნეებში ინახებოდა ეტრატზე ბერძნულ ენაზე დანერილი ოთხთავი, რომელიც შემდეგ სვანეთში მოხვდა. ეს ხელნაწერი კორიდეთის სახარების სახელით არის ისტორიოგრაფიაში ცნობილი და კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში ინახება. კორიდეთის ოთხთავს როგორც ბერძნულ, ისე ქართულ ენაზე რამდენიმე მინაწერი აქვს, რომლებიც მნიშვნელოვან ცნობებს გვანვდიან ამ რეგიონის ისტორიაზე. კორიდეთის სახარებასთან დაკავშირებულ საკითხებს მრავალი მეცნიერი იკვლევდა, მაგრამ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ნ. მარის და ვ. სილოგავას გამოცემები.

კორიდეთის სახარების მინაწერებში ამ მხარის მმართველი ფეოდალური სახლის წარმომადგენლები არიან მოხსენიებულები: მურვან I (XI-XII სს-ის მიჯნა), ბეშქენ I (XII ს. I ნახევარი), მურვან II (XII ს-ის შუა ხანა), ბეჭა და ბეშქენი (XII ს-ის II ნახევარი), მურვან III (XII ს-ის დასასრული), ყუთლუ არსლანი

¹ ნაშრომი მოხსენების სახით წარმოდგენილი იყო ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიისა და წყაროთმცოდნეობის განყოფილების ყოველწლიურ სამეცნიერო კონფერენციაზე (თბილისი, 2020 წლის 23 დეკემბერი).

² საქართველოს სსრ საზოგადო რუკა, 1931-32 წწ.

(XII ს-ის დასარული). ოთხთავის მინანქრებში ამ ფეოდალური სახლის ნევრები გვარის და ტიტულის გარეშე არიან მოხსენიებულნი; მხოლოდ ერთ მინანქრში ბეშქენი არის ერისთავთ-ერისთავის ტიტულით დასახელებული.¹ მოგვიანო ხანის, 1266-1280 წლებით დათარიღებულ მინანქრში მოხსენიებულია ჟან ჩიასძე, რომელსაც ამირსპასალარის თანამშემნის, ამირახორის თანამდებობა უკავია.²

კორიდეთის სახარების მინანქრში მოხსენიებული ჟანის გვარის ნაკითხვის დროს ვ. სილოგავამ უპირატესობა მიანიჭა „ჩიასძის“ ფორმას. თუმცა აღნიშნული გამოცემისთვის დართული ტაბულის მე-14 ფოტოზე, ჩვენი აზრით, უნდა იკითხებოდეს ჭიასძის გვარი. ოთხთავის მინანქრების პირველ გამოცემაში ნ. მარი ამ გვარს ჭიასძის ფორმით გადმოგვცემს.³ ჭიასძის ფორმით აქვს ეს გვარი მოხსენიებული მოსე ჯანაშვილს.⁴ ვ. სილოგავა ჟან ჩიასძეს ამ ოთხთავის მინანქრებში მოხსენიებულ სხვა პირების ფეოდალური სახლის წარმომადგენლად არ მიიჩნევს, მიუხედავად იმისა, რომ ჟანის ძე ბეშქენის სახელი უფრო ადრეული ხანის მინანქრებში მოხსენიებულ პიროვნებას ჰქვია.⁵ ვფიქრობთ, რომ ჟანი და მისი შვილი ამ ფეოდალურ გვარს უნდა უკავშირდებოდნენ. ნაკლებად სავარაუდოა დროის მცირე მონაკვეთში გარკვეულ ტერიტორიაზე ერთი ფეოდალური სახლი მეორეს შეეცვალა. ძალიან დიდი მნიშვნელობა აქვს ამ გვარის დასახელების ფორმასაც. ჩვენი აზრით, სწორი ფორმა უნდა იყოს ჭიასძე, როგორც ეს ნ. მარს და მ. ჯანაშვილს აქვთ გადმოცემული. ჭიასძის გვარი პირდაპირ კავშირშია სახელწოდება მურლულის ეტიმოლოგიასთან.

ნ. მარმა ტოპონიმი მურლული ქანურ სიტყვა „მურლის“, გარეულ მარწყვს დაუკავშირა.⁶ ლაზურად მურლი მაცვალა⁷. მაგრამ მურლულთან დაკავშირებით მეგრულის მცოდნეს პირველი ასოციაცია „მურლულიასთან“ ექნება, რომელიც გრძელი ჭიაა. მეგრულში დღესაც არის გამოთქმა „ქვარას მურლულია ხო ვაიხე“, ანუ „მუცელში ჭია ხომ არა გყავსო“.

ტოპონიმ მურლულის კვლევისას, ვფიქრობთ, დიდი მნიშვნელობა აქვს ფლავიუს არიანეს ცნობას. არიანე წერს: „ტრაპეზუნტელების მოსაზღვრენი,

¹ კორიდეთის საბუთები (X-XIII სს.), გვ. 18.

² იქვე, გვ. 31.

³ Марр, *Грузинские приписки греческого Евангелия из Коридий*, გვ. 223.

⁴ Джанашвили, *Описание рукописей Церковного музея Грузинского экзархата*, кн. III, გვ. 235; ჯანაშვილი, *კორიდეთის ოთხთავი*, გვ. 76.

⁵ კორიდეთის საბუთები (X-XIII სს.), გვ. 14.

⁶ Марр, *Грузинские приписки греческого Евангелия из Коридий*, გვ. 219.

⁷ თანდილავა, *ლაზური ლექსიკონი*.

როგორც ქსენოფონტიც ამბობს, არიან კოლხები და ტომი, რომელიც უგულადესია და ტრაპიზუნტელების მოსისხლე მტერი, ქსენოფონტი დრილებს უწოდებს, მე კი ვფიქრობ, რომ ისინი სანები არიან. ესენი მეტად კარგი მეომრები არიან და ახლაც დიდი მტრებია ტრაპიზუნტელებისა. გამაგრებულ ადგილებში ცხოვრობს ეს ტომი. მეფე არ ჰყავს. ძველთაგანვე რომაელების მოხარკეა, მაგრამ ყაჩაღურ ცხოვრებას ეწევა და სისტემატიურად არ შემოაქვს გადასახადი“.¹

არიანეს ამ ცნობაში საინტერესოა იმის გარკვევა, თუ რატომ ეწოდებოდა სანების ანუ ჭანების ტომს ძველად დრილები, როგორც მათ ქსენოფონტი მოიხსენიებს. ი. დვორეცკის ძველბერძნული ლექსიკონის მიხედვით „Δριλοι“ ჭიაცელაა (წვიმის ჭია).² თუ ჩვენი მოსაზრება სწორია, ჭანების ამ ტომის ადგილობრივი სახელწოდება „მურლული“ ძველმა ბერძნებმა თავისებურად „დრილა“-თი ანუ ჭიათი გაიაზრეს.

ვფიქრობთ, რომ ჭიასძეს ქართული ფეოდალური სახლი ამ რეგიონს უკავშირდება და გვარის სახელიც კუთხის სახელწოდებიდან – „მურლულიდან“ მომდინარეობს. ქართულ ფეოდალურ სამყაროში შესვლისას ამ მხარის ფეოდალს გვარის შესაბამისად გაფორმება მოუწევდა. „მურლულის“ ფორმით წარჩინებულთა იერარქიაში ადგილს ვერ დაიკავებდა. გამომდინარე აქედან მეგრულ-ჭანური „მურლული“ ქართულ ჭიად გადაკეთდა და სათანადოდ გაფორმება – „ძე“-ც დაერთო. შესაბამისად „მურლულის“ ერთი შტო ქართულ ფეოდალურ სამყაროში ჭიასძე გახდა. შესაბამისად, კორიდეთის სახარების ერთ საბუთში მოხსენიებული ჟანი ჭიასძეს გვარს ატარებს. სამეგრელოს ფეოდალური გვარები: გოშაძე (გოშუა), დგებუაძე (დგებია), ჭილაძე (ჭილაია) ამის ნათელი მაგალითია. ხოლო ამ გვარის დანარჩენი შტო ადგილობრივი ფორმით დარჩებოდა, ვფიქრობთ, რომ დღევანდელი ქართული გვარი მურლულია ამ კუთხიდან უნდა მომდინარეობდეს.

ტოპონიმ კორიდეთის ეტიმოლოგიას ნ. მარი ხსნის როგორც ხოჭოს, ხოლო ოთხთავის მინაწერებში მოხსენიებულ სოფელ დურჩას „რჩ“ ჭანურ ზმნას უკავშირებს, რაც, მისი აზრით, დაწოლილს ნიშნავს. გამომდინარე აქედან, ის დურჩას სარეცელს, სანოლს უკავშირებს.³ მეგრულში „რჩ“ ძირი აწარმოებს ზმნა დორჩელს, რაც დაფენილს ნიშნავს (შესაძლებელია, ზუგდიდის მუნიციპალიტეტში შემავალი სოფლის – დარჩელის – სახელწოდება დაფე-

¹ ფლავიუს არიანე, *მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო*, გვ. 42.

² *Древнегреческо-русский словарь*, გვ. 426.

³ *Март, Грузинские прописки греческого Евангелия из Коридий*, გვ. 219.

ნილს უკავშირდებოდა. ეს სოფელი გეოგრაფიულად დაბლობ ადგილზე, შავი ზღვის სიახლოვეს არის გაშენებული). მეგრულში დღესაც გამოიყენება ზმნა „დურჩ“ რაც სიტყვასიტყვით „დაუგო“-ს ნიშნავს. ა. ტულუში ტოპონიმ დარჩელს ფიტონიმ დარიჩინს უკავშირებს.¹

კორიდეთის სახარების ერთ მინაწერში მოხსენიებულია სოფელი ირემეთი. ეს სოფელი მურღულის ხეობაში არ შედის და ის მაჭახელის ხეობას განეკუთვნება. ირემეთი დღეს სოფელ მინდაეთის (Maral köy) უბანია.²

კორიდეთის ოთხთავის ერთი ბერძნული მინაწერი გვამცნობს: „მე გურგენ კომესი, ტეფრიკის ტაქსიარიდან, მოვედი ციხესა პავლიკიანთასა (?), სიმაგრესა ჩხეთსა“.³

ტოპონიმ ჩხეთთან მსგავსებას ავლენს მდინარე მურღულის მარცხენა მხარე, კორიდეთის მოპირდაპირედ მდებარე სოფელი ჩხალეთი.⁴

საინტერესოა ბერძნულ მინაწერში მოხსენიებული აქ მდებარე „პავლიკიანთა სიმაგრე“. ბიზანტიის იმპერია VII-IX საუკუნეებში პავლიკიანთა სექტანტურმა მოძრაობამ მოიცვა. მათი იდეოლოგია ქრისტიანობის პირველყოფილი სინმინდის დაცვას ეფუძნებოდა. იმპერიის ხელისუფლებამ მათზე სასტიკი იერიში მიიტანა და ისინი დაამარცხა. თუმცა ეს მოძრაობა მომდევნო საუკუნეებშიც აგრძელებდა არსებობას და სულაც არ არის გამორიცხული, რომ მურღულის ხეობაშიც ყოფილიყვნენ მათი მიმდევრები.

კორიდეთის საბუთებში გვხვდება სახელი ყუთლუ-არსლანი, რომელიც კორიდელთათვის ბეშქენის დანერილ საბუთს ხელს აწერს. ამ მინაწერიდან ირკვევა, რომ ყუთლუ-არსლანი მურვანის ძე და ბეშქენის შვილიშვილია.⁵ ეს სახელი ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში და დოკუმენტებში ორჯერ გვხვდება: ერთხელ თამარის პირველ ისტორიკოსთან, ხოლო შემდეგ 1259 წელს გაცემულ რკონის სიგელში. თამარ მეფის მემამათიანე, „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“-ის ავტორი წერს: „და ესეცა უცხო მოსაგონებელი: ყუთლუ-არსლან, ცხოვარმან ჯორის სახედ ორ ბუნებისა მყოფელმან, ვითარ მისცემს ბიჭთა გონებისა მზაკუარება, მომღებელმან წესსა რასამე სპარსთა განაგისსა, ითხოვა კარავი დადგმად ველსა ისანისასა და სანახებსა სალოდებლისასა და თქუა: დასხდომილნი მუნ შიგა, გამგებელნი მიცემისა და მოღებისა, წყალობისა და შერისხვისანი, ვკადრებდეთ და ვაცნობებდეთ თამარს, მეფესა და დედოფალსა, მაშინდა სრულ იქნებოდეს განგებულნი ჩუენი“.⁶

¹ ტულუში, ნარკვევები ზუგდიდის ისტორიიდან, გვ. 135-136.

² ბარამიძე, მუსლიმური საკულტო ძეგლები, გვ. 34.

³ კორიდეთის საბუთები (X-XIII სს.), გვ. 51.

⁴ საქართველოს სსრ საზოგადო რუკა, 1931-32 66.

⁵ კორიდეთის საბუთები (X-XIII სს.), გვ. 29-30.

⁶ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 30-31.

თამარის მეფობისას ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლას ქართულ ისტორიოგრაფიაში დიდი ყურადღება დაეთმო. ნ. ბერძენიშვილს აღნიშნული ფაქტის შესწავლა საქართველოს ისტორიის კვლევის უნიშვნელოვანეს ამოცანად მიაჩნდა. შესაბამისად, სტატიაში ამ მოვლენის ვრცლად გაშუქება ჩვენს მიზანს არ წარმოადგენს და მხოლოდ საკვანძო მომენტებს შევვებით. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ყუთლუ-არსლანი დაბალ სოციალურ ფენას განეკუთვნებოდა და „სიმიდრით აღზევებულთა“ წრის წარმომადგენელი იყო.¹ ამ მოსაზრებას მრავალი მკვლევარი მეტ-ნაკლებად იზიარებს. ნ. ბერძენიშვილი თამარ მეფის ამ ვეზირს დიდებულად მიიჩნევდა და მინიშნება გააკეთა მის სამძივართა ფეოდალურ გვართან კავშირზე.² არსებობს მოსაზრება ყუთლუ-არსლანის ჯაყელთა საგვარეულოსთან კავშირის შესახებ.³

ყუთლუს დიდაზნაურად მიიჩნევდნენ პ. ინგოროყვა, მ. ლორთქიფანიძე, ნ. შოშიაშვილი. ამ საკითხს ვრცელი და საინტერესო გამოკვლევა მიუძღვნა ი. ანთელავამ, სადაც დამაჯერებლად გააშუქა ყუთლუ-არსლანის გამოსვლის პროგრამული საკითხები. მან ყუთლუ-არსლანის დიდ-აზნაურობა დამაჯერებლად დაამტკიცა, ხოლო წარმომავლობასთან დაკავშირებით გამოთქვა მოსაზრება, რომ ეს დიდებული აღმოსავლეთ საქართველოდან (ან ჩრდილოეთ სომხეთიდან) არ უნდა ყოფილიყო.⁴

თამარ მეფის დროინდელი მემატეიანის და კორიდეთის სახარების მინაწერის გარდა ყუთლუ-არსლანის სახელი 1259 წელს გაცემულ რკონის სიგელშიც გვხვდება. ამ სიგელში მეჭურჭლეთუხუცესი კახა გვამცნობს: „მერმეთუ ვინ იმისი (ე. ი. შენირულობის) მომშლელი გამოვიდეს ანუ შვილი, ანუ ძმა, ანუ მოყუასი, ანუ ყუთულარსლან ვითარ ყო და ვითა ქირშიმ ელარიონს უყო“.⁵

ამ ცნობაზე დაყრდნობით ივ. ჯავახიშვილი თვლიდა, რომ ყუთლუ-არსლანს კახას ერთ-ერთი ნათესავისთვის ან წინაპრისთვის ეკლესიისათვის შეწირული ქონება ნაურთმევეა. მისი აზრით, შესაძლებელია ეს ახალი ამბავიც ყოფილიყო, იმავე XIII საუკუნის შუა წლებში მომხდარი, როდესაც რკონის სიგელი გაიცა. თუმცა, სახელოვანი მკვლევარი შესაძლებლად მიიჩნევდა, რომ ეს ამბავი უფრო ადრე, თამარის მეფობისას მომხდარიყო და კახა მეჭურჭლეთუხუცესი ყუთლუ-არსლანს ჰგულისხმობდა შეწირული ქონების მიმტა-

¹ ჯავახიშვილი, *ქართველი ერის ისტორია*, ტ. 2, გვ. 224.

² ბერძენიშვილი, *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, VII, გვ. 141-147.

³ ინგოროყვა, *რუსთველიანა*, გვ. 596-601. პ. ინგოროყვა ასევე მიიჩნევს, რომ XI საუკუნის ნახევარში მოღვანე ბეშქენ ჯაყელი კორიდეთის თემის მფლობელი იყო.

⁴ ანთელავა, *XI-XV საუკუნის საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური საკითხები*, გვ. 177-179, 203-207.

⁵ *ქრონიკები*, გვ. 136.

ცებლად. ივ. ჯავახიშვილმა იქვე მიუთითა, რომ ყუთლუ არსლანის ვინაობის საბოლოოდ დადგენა ამ შემთხვევაშიც არ იქნებოდა შესაძლებელი.¹

დასკვნის სახით, შესაძლებელია გამოვთქვათ მოსაზრება: რადგან ყუთლუ-არსლანის სახელი ჯერჯერობით ქართულ საისტორიო სხვა საბუთებში არ გვხვდება, თამარის ვაზირი, მეჭურჭლეთუხუცესი ყუთლუ-არსლანი ჩავთვალოთ მურღულის ხეობის მფლობელ დიდებულად (თუ უფრო მეტი ტერიტორია არ ჰქონდა). შესაბამისად, ის დაკავშირებული უნდა იყოს ჭიასძეთა ფეოდალურ სახლთან.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა

ისტორიანი და აზმანი შარავანდედანი – ისტორიანი და აზმანი შარავანდედანი, „ქართლის ცხოვრება“, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II, თბილისი, 1959.

კორიდეთის საბუთები (X-XIII სს.) – კორიდეთის საბუთები (X-XIII სს.), გამოსაცემად მოამზადა ვ. სილოგავამ, თბილისი, 1989.

ქრონიკები – ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ, ნ. II, 1213 წლიდან 1700 წლამდე, ტფილისი, 1897.

ანთელავა, XI-XV საუკუნის საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური საკითხები – ანთელავა ი., XI-XV საუკუნის საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური საკითხები, თბილისი, 1980.

ბარამიძე, მუსლიმური საკულტო ძეგლები – ბარამიძე რ., მუსლიმური საკულტო ძეგლები, ბათუმი, 2017.

ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII – ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, თბილისი, 1974.

ინგოროყვა, რუსთველიანა – ინგოროყვა პ., რუსთველიანა, „თხზულებანი“, I, თბილისი, 1963.

ფლავიუს არიანე, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო – ფლავიუს არიანე, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები და რუკა ნ. კეჭალაძისა, თბილისი, 1961.

თანდილავა, ლაზური ლექსიკონი – თანდილავა ა., ლაზური ლექსიკონი, ქართული ლექსიკონები, არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი: <http://www.ice.ge/liv/liv/lazur.php>.

¹ ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ნ. II, ნაკვ. II, გვ. 109.

საქართველოს სსრ საზოგადო რუკა, 1931-32 წწ. – საქართველოს სსრ საზოგადო რუკა, 1931-32 წწ., ალ. ჯავახიშვილის რედაქტორობით, თბილისი, 1931-1932.

ტულუში, ნარკვევები ზუგდიდის ისტორიიდან – ტულუში აბ., ნარკვევები ზუგდიდის ისტორიიდან, თბილისი, 2012.

ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. 2 – ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, ტ. 2, თბილისი, 1983.

ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ნ. II, ნაკვ. II – ჯავახიშვილი ივ., ქართული სამართლის ისტორია, ნ. II, ნაკვ. II, ტფილისი, 1929.

ჯანაშვილი, კორიდეთის ოთხთავი – ჯანაშვილი მ., კორიდეთის ოთხთავი და მისი ქართული წარწერები, „ძველი საქართველო“, ტ. I, ტფილისი, 1909.

Джанашвили, Описание рукописей Церковного музея Грузинского экзархата, кн. III – Джанашвили М., Описание рукописей Церковного музея Грузинского экзархата, кн. III, Тифлис, 1908.

Древнегреческо-русский словарь – Древнегреческо-русский словарь, составил И. Дворецкий, т. I, Москва, 1958.

Март, Грузинские приписки греческого Евангелия из Коридий – Март Н., Грузинские приписки греческого Евангелия из Коридий, „Известия Императорской академии наук“, XV, Санкт-Петербург, 1911.

Papuna Gabisonia

From the Historical Geography of the Murghuli Gorge

Summary

Murghuli Gorge is located on the left bank of the river Chorokhi, in the province of Artvin, Turkey. This Georgian-populated region was one of the corners of historic southwestern Georgia. There were villages in this gorge: Murguli, Korideti, Durcha, Adurcha, Dzansuli, Bujuri, Kamelepi, Changureti, Poroseti, Chkhaleti, Goglieti, Keuli, Ereguna, Juvani, Mcireti, Sokhva. Today the names of these villages are changed to Turkish.

Important is the Gospel with Georgian and Greek inscriptions from the Church of Korideti, one of the villages in the Murguli Gorge. This Gospel is written in Greek. Later the Gospel got to Svaneti. It is kept in Tbilisi today. According to the inscriptions of this gospel, the Murghuli Gorge was ruled by the feudal family of the Chiasdze.

In Megrelian-Laz, Murghuli means worm. The ancient Greeks and Romans called this region Drilla. The Greek drill is the same as worm. Chiasdze became the surname of the ruling feudal family according to this historical micro-region.

The village of Durcha is mentioned in the Gospel of Korideti. This village still exists today. The Gospel of Korideti mentions the village of Iremeti, which does not belong to this valley and is located in Mandeti, in the Machakheli valley. The inscription mentions a fortress in the village of Chkhieti – this is the village of Chkhaleti. One of the inscriptions of the Gospel of Korideti mentions a famous Georgian political figure of the 12th century, Kutlu Arslan, Minister of Finance of Queen Tamar. This person in his time organized a political demarche against the king and opposed his one-man rule. It is conceivable that Kutlu-Arslan belonged to the feudal family of Chiasdze.

ქარდაგი

მეოთხე საუკუნის მეორე ნახევარში, როცა თბილისში, კალას ციხეში, სპარსთა მეფის პიტიახში იდგა, როგორც მოგვითხრობს ქართლის მოქცევის ქრონიკა, აღაშენეს „აზნაურთა ეკლესია იგი წმიდამ მცხეთას და დაამოთაულეს დიდსა მას ეკლესიასა სოფლებითა და ქარდაგებითა“.¹ ასე წერია ქართლის მოქცევის ქრონიკის როგორც შატბერდულ, ისე ახლად აღმოჩენილ სინურ რედაქციებში, ჭელიშურ ნუსხაში კი სიტყვა „დაამოთაულეს“ ჩანაცვლებულია სიტყვით „მითაულეს“, რაც ტექსტის აზრს არ ცვლის, მხოლოდ აზუსტებს ჩვენთვის (და, ალბათ, ჭელიშურის გადამწერისთვისაც) უცნობი სიტყვის „დაამოთაულეს“ მნიშვნელობას, სიტყვისას, რომელიც არ გვხვდება არცერთ სხვა ძველქართულ წერილობით წყაროში, „მითაულვა“ კი ილია აბულაძის „ძველი ქართული ენის ლექსიკონში“ განმარტებულია ასე: „მიღება, შეწყალება, მირთმევა, შეწყნარება, ‘მითაულე ნეფსით შესანირავი ესე ჩუენი“.² „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ციტირებულ ნაწყვეტში კიდევ ერთი ისეთი სიტყვაა, რომელიც ძველქართულ ტექსტებში სხვაგან არ გვხვდება, გარდა „მოქცევაჲს“ შატბერდული და სინური ნუსხებისა. ეს არის „ქარდაგი“, რომელიც ეკლესიას ჰქონია სოფლებთან ერთად. ამ სიტყვის მნიშვნელობის გარკვევის პირველი ცდა წარმოდგენილია ქართლის მოქცევის ქრონიკის ე. თაყაიშვილისეულ რუსულ თარგმანში, რომელშიც ამ პასაჟის თარგმანი ასე უღერს: „При нём (სპარსთა მეფის პიტიახშის, ი. გ.) дворяне выстроили святую церковь в Мцхете и подчинили её большой церкви со своими деревнями и поместьями“.³ თარგმანიდან ირკვევა, რომ, ე. თაყაიშვილის აზრით, „ქარდაგი“ ყოფილა „მამული“ (поместье), „დაამოთაულება“ კი ნიშნავს დაქვემდებარებას (подчинять). „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ძეგლების სიმფონია-ლექსიკონში“, რომელიც 2005-2020 წლებში გამოვიდა, „დაამოთაულება“ განმარტებულია როგორც „გათანაბრება“,⁴ „მითაულვა // მითვალვა“ - „ჩაბარება, მითვლა“,⁵ „ქარდაგი“ კი – როგორც „მამული, აგარაკი, სახნავ-სათესი მიწა“.⁶

¹ აბულაძე, *ძეგლები*, გვ. 92. სპარსთა მეფის პიტიახშის ქართლში შემოსვლა დაკავშირებულია 368 წლის მოვლენებთან (მუსხელიშვილი, *საქართველო IV-VIII საუკუნეებში*, გვ. 55-57).

² აბულაძე, *ძველი ქართული ენის ლექსიკონი*, გვ. 244.

³ Такайшвили, *Три Хроники*, გვ. 31.

⁴ *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ძეგლების სიმფონია-ლექსიკონი*, I, გვ. 226.

⁵ *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ძეგლების სიმფონია-ლექსიკონი*, II, გვ. 109.

⁶ *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ძეგლების სიმფონია-ლექსიკონი*, III, გვ. 288.

ს. ჯანაშია, რომელმაც „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ეს ცნობა მოიხმო, ადრეფეოდალური ხანის საქართველოში მინათმფლობელობის ჩასახვა-განვითარების პრობლემათა კვლევისას, როგორც ჩანს, არ იზიარებდა ე. თაყაიშვილის მოსაზრებას და მიაჩნდა, რომ, რამდენადაც ტერმინი „ქარდაგი“ გარეგნულად ირანულ სიტყვას ჰგავს, მის განმარტებაში გადამწყვეტი სიტყვა ირანისტებს ეკუთვნით, თუმცა თვითონაც გამოთქვამს ვარაუდს, რომ „ქარდაგი“ შეიძლება იყოს „სახლი“ ან „მუშაკი“.¹

გ. მელიქიშვილი, ს. ჯანაშიასაგან განსხვავებით, იზიარებს ტერმინ ქარდაგის ექვთიმე თაყაიშვილისეულ გაგებას და მიაჩნია, რომ ქარდაგი უნდა იყოს იგივე, რაც „აგარაკი“ და „დასტაკერტი“, რომლებიც ხშირად გვხვდება ანალოგიურ კონტექსტში „სოფელთან“ („დაბასთან“) ერთად.²

როგორც ს. ჯანაშია, ისე გ. მელიქიშვილიც ქართლის მოქცევის ქრონიკის ამ ცნობას, რომელშიც ქარდაგი ფიგურირებს, მოიხმობს საქართველოში ფეოდალიზმისა და ფეოდალური მინათმფლობელობის წარმოშობა-ფორმირების პრობლემათა კვლევისას, ხოლო თვით ტერმინის მნიშვნელობის განსაზღვრისას მხოლოდ ვარაუდებს გეთავაზობს. ამასთან, სიტყვის წარმოშობასთან დაკავშირებით გ. მელიქიშვილი სვამს კითხვას: „ქარდაგის“ სახით ხომ არ გვაქვს საქმე პართულ-სომხურ-სირიული (არამეული) წამომავლობის ტერმინის „დასტაკერტის“ დეფექტურ დაწერილობასთან,³ ს. ჯანაშიას კი, როგორც უკვე ითქვა, მიაჩნდა, რომ ამ სფეროში „გადამწყვეტი სიტყვა ირანისტებს ეკუთვნის“.⁴

„ქარდაგი“ ქართველი ირანისტების კვლევის საგნად იქცა გასული საუკუნის ორმოცდაათიანი წლებიდან, როდესაც ირანისტებისთვის ხელმისაწვდომი გახდა მეორე მსოფლიო ომამდე ირანში მიკვლეული სასანიანი შაჰინშაჰების ისტორიული შინაარსის რელიეფები, შაბურის, ნარსეს და ირანის მაგუჰატი კარტირის ვრცელი ლაპიდარული წარწერები, რომელთა შესწავლამ და პუბლიკაციებმა ახლებური მუქი მოჰფინა არაბობამდელი ირანისა და მისი გავლენის სფეროში მოქცეული ქვეყნების, მათ შორის საქართველოს, ისტორიას.

მ. ანდრონიკაშვილი 1966 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში, ირანული ენებიდან სხვა ნასესხობათა შორის, განიხილავს ქართლის მოქცევის შატ-

¹ ჯანაშია, *საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე*, გვ. 286.

² Меликишвили, *К истории Древней Грузии*, გვ. 27, 414.

³ Меликишвили, *К истории Древней Грузии*, გვ. 215.

⁴ ჯანაშია, *საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე*, გვ. 286.

ბერდულ ნუსხაში დადასტურებულ სიტყვასაც – „ქარდაგი“¹ და თვლის, რომ „ქარდაგი“ კანონზომიერი შესატყვისია საშუალო სპარსული სიტყვისა „kartak“, რომლის ამოსავალი მნიშვნელობაა „ნაკვეთი“, „ნაჭერი“ და რომელიც თავისთავად ნაწარმოებია ძველი სპარსული ძირიდან krt = „ჭრა“.

მ. ანდრონიკაშვილი შეუძლებლად თვლის, რომ „ქარდაგი“ მიღებული იყოს dastakart-ის დეფექტური დანერილობით, როგორც ვარაუდობდა გ. მელიქიშვილი, თუმცა მას შესაძლებლად მიაჩნია, dastakart-ის მეორე ელემენტი „კარტ“ იგივე „ნაკვეთი“ იყოს.² რაც შეეხება ქართული „ქარდაგის“ მნიშვნელობას, როგორც მ. ანდრონიკაშვილი წერს, ის შეიძლება იყოს „სოფელი, მამული, აგარაკი, სახნავ-სათესი მიწა, მიწის ნაკვეთი, სათიბი და სხვა მრავალი“.³ ავტორს აქ, ვ. აბაევის ეტიმოლოგიურ ლექსიკონზე დაყრდნობით, მოაქვს სიტყვა „ქარდაგის“ მნიშვნელობა ოსურში, ერთადერთ ცოცხალ ჩრდილო-ირანულ ენაში: „kærdæg-ბალახი“, სიტყვასიტყვით „მოსაჭრელი“, „მოსაცელი“, სიტყვიდან kaærd-ჭრა.⁴

1966 წელსვე გამოქვეყნდა კიდევ ერთი ქართველი ირანისტიკისა და აღმოსავლეთმცოდნის, ვ. გაბაშვილის ქარდაგისადმი მიძღვნილი სტატია.⁵ სტატიის დასაწყისში ვ. გაბაშვილი წერს, რომ ირანული წარმოშობის სოციალურ-ეკონომიკური ტერმინოლოგიის შესწავლას მნიშვნელობა ენიჭება არა მარტო მსესხებელი ქვეყნის (საქართველო, სომხეთი), არამედ საკუთრივ სასაზღვრო ირანის საზოგადოებრივი წყობილების და ეკონომიკური ურთიერთობების გასათვალისწინებლად და შენიშნავს, რომ, როგორც ცნობილია, ესა თუ ის ტერმინი შეიძლება ირანული წარმოშობისა იყოს, მაგრამ მისი მნიშვნელობა ადგილობრივ ვითარებას შეესაბამებოდეს. ეს ტერმინები ორგანულად დაუკავშირდა ქართულ იდეოლოგიურ სინამდვილეს და თანდათან ირანულისაგან მკვეთრად განსხვავებული შინაარსობრივი გამოხატულება მიიღეს, „მაგრამ თითქმის ყოველთვის აუცილებელი ხდება მათი თავდაპირველი მნიშვნელობის გათვალისწინება“.⁶ შემდეგ ავტორი განიხილავს მოსაზრებებს „ქარდაგის“ შესახებ, გამოთქმულთ ს. ჯანაშიასა და გ. მელიქიშვილის მიერ, რომელთაც პირველებმა მიაქციეს განსაკუთრებული ყურადღება „ქართლის მოქცევის“ ამ ცნობას, რომელშიც ქარდაგია ნახსენები.

¹ ანდრონიკაშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 195, 207, 390, 391.

² ანდრონიკაშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 391.

³ ანდრონიკაშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 290, 195, 207.

⁴ ანდრონიკაშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 391.

⁵ გაბაშვილი, *ირანული წარმოშობის სოციალურ-ეკონომიკური ტერმინოლოგია*.

⁶ გაბაშვილი, *ირანული წარმოშობის სოციალურ-ეკონომიკური ტერმინოლოგია*, გვ. 110, 111.

მიუხედავად იმისა, რომ ს. ჯანაშიამ ღიად დატოვა „ქარდაგის“ კონკრეტული მნიშვნელობის განსაზღვრა და მხოლოდ აღნიშნა, რომ ეს სიტყვა ირანულს ჰგავს, ვ. გაბაშვილმა საჭიროდ ჩათვალა, ციტატის სახით მოეტანა ს. ჯანაშიას მოსაზრება, რომელსაც თვითონაც სავსებით ეთანხმება: „სოფლები და ქარდაგები გამოყოფილი იყო აზნაურთა საადგილმამულო ფონდიდან და ამრიგად უკვე მოძრავი მამულები აქვთ აზნაურობასა და ეკლესიას და მათი პიროვნული განმკარგულებელნი სწორედ აზნაურნი (ნარჩინებულნი) არიან“.¹ ვ. გაბაშვილს მიაჩნია, რომ არ არის დამაჯერებელი გ. მელიქიშვილის ვარაუდი ქართული წყაროს „ქარდაგის“ სომხურ-პართულ-სირიულ *dastkert*-თან კავშირის თაობაზე, მაგრამ მართებულად მიაჩნია მისი დასკვნა, რომ „აგარაკი“ და „ქარდაგი“ გვიდასტურებენ კერძო მიწათმფლობელობის არსებობას მეოთხე საუკუნის ქართლში.²

ტერმინ ქარდაგის შესახებ ს. ჯანაშიასა და გ. მელიქიშვილის მოსაზრებათა განხილვის შემდეგ ვ. გაბაშვილი ამბობს, რომ „ქარდაგი“ იგივეა, რაც საშუალო სპარსული „*kartak*“ (ვარიანტი: „*kirtak*“), რომელიც დამონმებულია სასანური ირანის როგორც ეპიგრაფიკულ, ისე იურიდიულ ძეგლებში და რომ ეს ტერმინი გავრცელებული იყო სხვა ირანულ ენებშიც (მაგალითად, სოლდურში: „*kerdak*“). ნაშრომის 114-ე გვერდზე ვ. გაბაშვილს მოაქვს სიტყვა „*kartak*“-ის ხმარების ყველა შემთხვევა მესამე საუკუნის ირანის დიდი მაგუშატის კარტირის ნაყშ-ი-რაჯაბსა და ნაყშ-ი-რუსთემში ამოკვეთილი წარწერებიდან ე. ჰერცფელდის პუბლიკაციის მიხედვით³ და ასკვნის, რომ მესამე საუკუნის ამ სპარსულ წარწერებში *kirtak* (მრავლობითში: *kirtakan*) იხმარება „მოქმედების“, „საქმის“, „აქტის“, „საქმის კეთების“, „საქციელის“ მნიშვნელობით. მაგალითად, კარტირის ნაყშ-ი-რუსთემის წარწერის მე-4 სტრიქონში წერია: „სახელმწიფოს სხვადასხვა ადგილებს დიდნი კარტაკნი“, მე-17 სტრიქონში კი ასევე მრავლობით რიცხვში მოხსენიებულია „ღვთაებრივნი დიდნი კარტაკნი“.

ადრეული სასანური ხანის ამ ორი ეპიგრაფიკული ძეგლის მონაცემთა განხილვას მოსდევს ვ. გაბაშვილის ამ ნაშრომის ინფორმაციით ყველაზე დატვირთული ნაწილი, რომელშიც წარმოდგენილია მონაცემები *kartak*-ის შესახებ, ამოკრეფილი სასანური ხანის კიდევ ერთი წერილობითი პირველწყაროდან, VI საუკუნეში შედგენილი სასამართლოს განჩინებათა კრებულიდან

¹ გაბაშვილი, *ირანული წარმოშობის სოციალურ-ეკონომიური ტერმინოლოგია*, გვ. 101; ჯანაშია, *საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე*, გვ. 286.

² გაბაშვილი, *ირანული წარმოშობის სოციალურ-ეკონომიური ტერმინოლოგია*, გვ. 113; Меликишвили, *К истории Древней Грузии*, გვ. 415.

³ Herzfeld, *Paikuli*, Glossary, გვ. 29, N 560, 561.

(„ათასი განჩინების წიგნი“ – matakdan i hazar datastan): სასანიანთა იმპერიაში მოსამართლეები განაჩენის გამოტანისას განჩინებათა ამგვარი კრებულებით ხელმძღვანელობდნენ, რამდენადაც არ არსებობდა არც სამოქალაქო და არც სისხლის სამართლის კოდექსები.

სიტყვა „kartak“ სასანური ხანის ამ იურიდიულ დოკუმენტში, როგორც აღნიშნავს ვ. გაბაშვილი, ბევრჯერ არის ნახმარი სხვადასხვა მნიშვნელობით, მათ შორის იმ მნიშვნელობებითაც, როგორებითაც ეს სიტყვა ნახმარია კარტირის წარწერებში („მოქმედება“, „საქმე“, „საქმის კეთება“), მაგრამ უფრო ხშირად ნიშნავს „აქტ“, „სამართლებრივ მოქმედებას“, „საქმეებს“, „ფიქსირებულ მოქმედებას“, „რთულ საქმეს“, „გადანყვეტილებას“, „შესრულებას“, „მოვალეობას“, „დაქვემდებარებას“, „მთავარ ფუნქციას“, „მონესრიგებას“, „გაყოფას“ („განყოფილებას“), „ცდას“ („ლონისძიებას“), „აღმასრულებელ მოქმედებას“.¹

ვ. გაბაშვილი განსაკუთრებით გამოყოფს „მატაკდანის“ იმ მუხლებს, რომლებშიც „kartak“ ნიშნავს „იმას, რაც სათანადო აქტის თანხმობაში იმყოფება“ და იმასაც აღნიშნავს, რომ სიტყვა „დივან“-თან ერთად „ქარტაკი“ ნიშნავდა სახელმწიფო ან აღმასრულებელ დანესებულებას. ვ. გაბაშვილის აზრით, არ შეიძლება, არ მიექცეს ყურადღება იმას, რომ სიტყვა „kartak“ გვხვდება „მატაკდანის“ იმ თავების სათაურებში, რომლებშიც საუბარია „ქონების“ (xvāstak) დამტკიცება – უფლებრივ მდგომარეობაზე, რადგანაც „ქართული წყაროს 'ქარდაგი' დამონმებულია ისეთ კონტექსტში, სადაც ლაპარაკია ეკლესიისათვის ქონების ('სოფლების', 'ქარდაგების') შენირვაზე, ყველაფერი ეს, ცხადია, სათანადოდ უნდა გაფორმებულიყო და ამ აქტთან დაკავშირებით გარეწილიყო შესაფერისი ტერმინი“.²

აქ მე, იულონ გაგოშიძე, დავამთავრებდი, რადგანაც, ვფიქრობ, ეს ფრიად მნიშვნელოვანი მოსაზრებაა, მაგრამ ვ. გაბაშვილი აგრძელებს მსჯელობას სიტყვა „ქარდაგის“ განმარტების სხვა შესაძლებლობებზეც და მიუთითებს „მატაკდანის“ XXVI თავის მე-12 და XXX თავის მე-10 პარაგრაფებს, რომლებშიც „kartak“ შესაბამისად ეწოდება მიწის ნაკვეთს (ნაჭერს) და ქონების „ნანილს“.³ იქვე მოტანილია ამ მუხლების სპარსული ტექსტი და მათი თარგმანი. ამ მუხლების განხილვა უფლებას აძლევს ვ. გაბაშვილს დაასკვნას, რომ,

¹ გაბაშვილი, *ირანული წარმოშობის სოციალურ-ეკონომიური ტერმინოლოგია*, გვ. 115.

² გაბაშვილი, *ირანული წარმოშობის სოციალურ-ეკონომიური ტერმინოლოგია*, გვ. 115.

³ გაბაშვილი, *ირანული წარმოშობის სოციალურ-ეკონომიური ტერმინოლოგია*, გვ. 117.

„მატაკდანის“ მიხედვით, „კარტაკ“ ნიშნავს არამართო მიწის ნაჭერს (მიწის ნაკვეთს), არამედ ქონების ნაწილსაც. „ასეთივე უნდა ყოფილიყო ‘ქარდაგის’ თავდაპირველი მნიშვნელობა IV საუკუნის ქართლშიც“, – წერს ვ. გაბაშვილი. იგივე მოსაზრება კიდევ უფრო მკვეთრად გამოთქმულია ამავე გვერდზე მე-4 სქოლიოში, რომელიც მთლიანად მომაქვს: „რა თქმა უნდა, ‘ქარდაგ’-ს ქართულ სინამდვილეში ისეთივე სპეციფიკური თავისებურება შეიძლება ჰქონოდა, როგორც სასანური ირანიდან მომდინარე სხვა სოციალურ-ეკონომიურ ტერმინებს: ‘ხოდაბუნს’ (საშუალო სპარსული ‘ხვატა-ი-ბუნ’), ‘ხვასტაგს’, ‘ხარკს’ (საშუალო სპარსული ‘ხარაგ’), ‘ბეგარას’ (სპარსული ‘ბიგარ’) და სხვ. მაგრამ ამჟამად ამ თავისებურების ჩვენება არ შეადგენს ჩვენი კვლევა-ძიების მიზანს, აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ ზემოთ დასახელებული ტერმინებისგან განსხვავებით ‘ქარდაგი’, როგორც ჩანს, არ შემორჩა ქართულ სინამდვილეს და აღარც წყაროებში გვხვდება. ‘ქართლის მოქცევის’ ქელიძური ვარიანტი ამ ტერმინს არ იცნობს, რასაც უკვე ს. ჯანაშიამ მიაქცია ყურადღება. მანვე აღნიშნა, რომ უფრო ძველია შატბერდული საკითხავი (იხ. ჯანაშია, შრომები, I, გვ. 281)“.¹

ეს ვარაუდი ისეთი ავტორიტეტული აღმოსავლეთმცოდნე ისტორიკოსისა, როგორც იყო ვ. გაბაშვილი, გაბედულებას მმატებს, ვეცადო მისი წამოწყებული მსჯელობის დასრულება „ქარდაგის“ მნიშვნელობის თავისებურებათა შესახებ, რაც იმჟამად არ შეადგენდა მისი კვლევა-ძიების მიზანს (იხ. ზემოთ). მით უმეტეს, რომ სტატიის ბოლოს, სადაც ავტორი პატივს მიაგებს თავის წინამორბედ მკვლევართა – გ. მელიქიშვილისა და, განსაკუთრებით, ს. ჯანაშიას ღვაწლს, კიდევ ერთხელ აზუსტებს ტერმინ „ქარდაგის“ მნიშვნელობას, აღნიშნავს რა, რომ ეს ტერმინი „ნიშნავდა არა მიწათმფლობელობის ამა თუ იმ კატეგორიას (‘აგარაკს’ ან ‘დასტგერდს’), არამედ საადგილმამულო მფლობელობის მხოლოდ გარკვეულ ნაწილს, ამ საადგილმამულო ფონდიდან გამოყოფილ იმ მიწის ნაჭრებს თუ ნაკვეთებს, რომელნიც აზნაურთა მიერ ეკლესიისათვის იყო შეწირული“ და „ამიერიდან გასათვალისწინებელია ‘ქარდაგის’ ის კონკრეტული მნიშვნელობა, რომელიც დადასტურებულია საკუთრივ სასანური ირანის იურიდიულ ძეგლში“.²

¹ გაბაშვილი, *ირანული წარმოშობის სოციალურ-ეკონომიური ტერმინოლოგია*, გვ. 117.

² გაბაშვილი, *ირანული წარმოშობის სოციალურ-ეკონომიური ტერმინოლოგია*, გვ. 118. როგორც ვ. გაბაშვილი, ისე ს. ჯანაშია აზნაურთა მიერ მცხეთაში აგებულ ეკლესიას წმინდა გიორგის ეკლესიად მოიხსენიებენ, ეყრდნობიან რა „მოქცევაას“ ქელიძურ ნუსხას, რომელშიც წერია: „მას ზე აღაშენეს აზნაურთა ეკლესიაჲ გი“

ამგვარად, ახლა, როცა წარმოვადგინე „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ამ ცნობის შესახებ ქართველ მეცნიერთა მიერ გამოთქმული ჩემთვის ცნობილი ყველა მოსაზრება, მიმაჩნია, რომ შეიძლება დავუბრუნდეთ ისევ ამ ცნობას და ვცადოთ გავერკვიოთ, მასთან დაკავშირებულ პრობლემათაგან რომელი შეიძლება ჩაითვალოს გადანყვეტილად და რომელი მოითხოვს შემდგომ კვლევას, თუკი ასეთი კიდეც დარჩა.

მამ ასე: „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ გვაუწყებს, რომ მაშინ, როცა თბილისში, კალას ციხეში, იდგა სპარსთა მეფის პიტიახში და ქართლს დაეკისრა ხარკის გადახდა (ე. ი. 370-იან წლებში), აზნაურებმა მცხეთაში ააგეს ეკლესია და ეს ეკლესია მისთვის შეწირული სოფლებითა და ქარდაგებითურთ დაუქვემდებარეს „დიდ ეკლესიას“. არავის უთქვამს, მაგრამ, როგორც ჩანს, ყველა თვლის, რომ ეს „დიდი ეკლესია“ ქართლის მთავარეპისკოპოსის ტახტი – სვეტიცხოველია და ყველა მკვლევარი ასევე მიიჩნევს, რომ „სოფლები და ქარდაგები“ აზნაურებმა გადასცეს თავიანთ აშენებულ ეკლესიას, თუმცა წყაროში ეს პირდაპირ ნათქვამი არ არის. მეტიც, გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ეს შენაწირი აზნაურთა საადგილმამულო ფონდიდანაა. ამ მოსაზრებას არავინ ეწინააღმდეგება და, პირიქით, ამ ცნობას ყველა მიიჩნევს IV ს-ის საქართველოში მიწაზე კერძო საკუთრების არსებობის საბუთად. ამ პრობლემაზე არავინ დავობს, მაგრამ რა არის საკუთრივ „სოფელი“ და „ქარდაგი“, საკამათო და საკითხავი, აი, ეს არის.

„სოფელი“ იმდენად ჩვეულებრივი ცნებაა თანამედროვე ქართველისთვის, რომ აქ, თითქოს, არაფერი უნდა იყოს საეჭვო და საკამათო, მაგრამ ნუ დავივინწყებთ, რომ დასახლებულ პუნქტს „სოფელი“ მხოლოდ IX-X საუკუნეებში შეერქვა,¹ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ კი მეოთხე საუკუნის მოვლენებს

წმინდისა მცხეთას“. მაგრამ ესეც, როგორც ჩანს, ჭელიშური ნუსხის გადამწერის კონიუნქტურაა: მეოთხე საუკუნის მცხეთაში წმ. გიორგის ეკლესია ვერ აშენდებოდა (მცხეთაში არც არის წმ. გიორგის ეკლესია), რადგანაც წმ. გიორგის კანონიზაცია მოხდა მეხუთე საუკუნის დასასრულს, 496 წელს (Kazhdan, Ševčenko, *George*, გვ. 834-835) და მისი სახელობის პირველი ტაძარი 515 წელს აშენდა ქალაქ ეზრაში (ზორავა) (Mango, *Zorava*, გვ. 2230). საქართველოში სავარაუდოდ წმ. გიორგის უძველესი გამოსახულებები წარმოდგენილია VI საუკუნის მეორე ნახევრის ბრდაძორისა და ალეგის (ხოჟორნის) სტელებზე (გაგოშიძე, *ადრეანტიკური ხანის ძეგლები ქსნის ხეობიდან*, გვ. 35; გაგოშიძე, *მხედარი წმ. გიორგის უძველესი გამოსახულებები საქართველოში*, გვ. 26, 27). აღსანიშნავია, რომ ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით მომზადებულ გამოცემაში ჭელიშური ნუსხის ქარაგმიანი „გი“ სქოლიოშია ჩატანილი, ძირითად ტექსტში კი დატოვებულია „ეკლესიაჲ იგი წმინდისა“ (აბულაძე, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, გვ. 92).

¹ ჯავახიშვილი, *ქართული სამართლის ისტორია*, გვ. 139, 140.

აღწერს. ისე კი, სიტყვა „სოფელი“ ძველ ქართულ მწერლობაში შეიძლება აღნიშნავდეს სამყაროს, ქვეყანას, მსოფლიოს, მიწას, მხარეს, ადგილს, მამულს, მიწის ნაკვეთს, სამყოფელს, სავანეს.¹ ასე რომ, იმის გარკვევა, თუ კონკრეტულად რას გულისხმობდა მემატინე, როცა ამ სიტყვას წერდა, იოლი არ არის.

„მოქცევაჲს“ კონტექსტიდან გამომდინარე, გადაჭრით შეიძლება ერთი რამ ითქვას: „სოფელი“ არ არის „ქარდაგი“ და „ქარდაგი“ არ არის „სოფელი“. მაგრამ, „ქარდაგის“ მნიშვნელობის გარკვევაც იოლი არ ყოფილა და, როგორც ჩანს, ეს სიტყვა უკვე მეთავე საუკუნეში იყო გაუგებარი და ქართლის მოქცევის ჭელიშური ნუსხის გადამწერმა „ქარდაგი“ საერთოდ ამოაგდო ტექსტიდან, მაშინ, როცა „სოფელი“ – მისთვის სავსებით გასაგები სიტყვა, დატოვა: დოკუმენტურად ვიცით, რომ შუა საუკუნეებში ეკლესია-მონასტრები ნამდვილად ფლობდნენ დასახლებულ პუნქტებს, დაბებს (სოფლებს), ცხადია, სხვა ქონებასთან ერთად.²

„სოფლისაგან“ განსხვავებით, ტერმინ „ქარდაგს“, როგორც უკვე ითქვა, საფუძვლიანი კვლევა მიუძღვნეს მ. ანდრონიკაშვილმა და, განსაკუთრებით, ვ. გაბაშვილმა და ახლა ნამდვილად ვიცით, რომ ეს სიტყვა საშუალო სპარსულიდან არის ნასესხები და ეს საშუალო სპარსული სიტყვა „ქარტაკ“ თავისთავად ნაწარმოებია ზმნისაგან „კარტ“-„ჭრა“ და ის რამდენიმე სხვადასხვა მნიშვნელობით იხმარებოდა სასანიანთა ირანში.

რას ნიშნავდა „ქარდაგი“ ქართულში, ჯერ მაინც საბოლოოდ არ არის გარკვეული, მაგრამ ვ. გაბაშვილის აზრით, რომელიც არავის გადაუსინჯავს, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ დამონმებულ კონტექსტს ყველაზე მეტად უდგება „ქარდაგის“-ის მნიშვნელობა, რომლითაც სასანურ ირანში აღინიშნებოდა მიწის ან ქონების ნაწილი.³

თავს უფლებას ვაძლევ, დავსვა კითხვა: თუკი ქარდაგი აზნაურის ქონების ნაწილია, ოღონდ ეკლესიისთვის შენიღული, განა სოფელი, რომელიც იმავე ეკლესიას ასევე აზნაურმა შესწირა, მისი ქონების ნაწილი არ იყო, თუ ამ აზნაურმა მთელი თავისი ქონება გაიმეტა შესაწირად? არც „ქარდაგის“ განსაზღვრა მიწის ნაწილად იძლევა შეღავათს. ამ შემთხვევაში უნდა ვამტკიცოთ, რომ სოფელი ისეთი რალაცაა, რომელსაც მიწასთან კავშირი არა აქვს, ან სოფელი არის მიწის მთელი ნაკვეთი, ქარდაგი კი მისი ნაწილი.

¹ ქართული სამოციქულოს სიმფონია-ლექსოკონი, გვ. 382, 383.

² ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა, გვ. 288-296.

³ გაბაშვილი, ირანული წარმოშობის სოციალურ-ეკონომიური ტერმინოლოგია, გვ. 117.

აზნაურთაგან ეკლესიისათვის შეწირული „სოფლებისა“ და „ქარდაგების“ წყვილი კიდევ ერთი დასკვნის უფლებას გვაძლევს: არც „სოფელი“ და არც „ქარდაგი“ არ შეიძლება იყოს რაიმე კონკრეტული მატერიალური ობიექტი, რადგანაც წინააღმდეგ შემთხვევაში გამოვა, რომ IV საუკუნეში აზნაურებს ეკლესიისათვის შეუწირავთ, მართალია, ერთმანეთისაგან განსხვავებული, მაგრამ მაინც მხოლოდ ორი კატეგორიის ობიექტი, ეს კი ძნელად დასაჯერებელია, თუ გავიხსენებთ მასშტაბებს საეკლესიო მიწურნეობისა, რომელიც ეკონომიკის ყველა სფეროს მოიცავდა და რომელიც ივსებოდა სწორედ შეწირულობებით. ეკლესია ფლობდა სოფლებს, ტყეებს, სხვადასხვა დანიშნულების შენობა-ნაგებობებს, წყალსადენებს, სასოფლო-სამეურნეო მიწას, ბალ-ვენახებს, ხოლო მოძრავი ქონების მრავალგვარობაზე ლაპარაკიც კი ზედმეტია.¹

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ, ვფიქრობ, უმჯობესი იქნება, დავუბრუნდეთ სასაზნაური ხანის ირანულ წერილობით პირველწყაროებს, რომლებშიც ნახსენებია საშუალო სპარსული სიტყვა *kartak* და ვეცადოთ შევარჩიოთ ამ წყაროებში დაფიქსირებულ მის მნიშვნელობათაგან ისეთი, რომელიც მიესადაგებოდა ძველქართულ ნასესხებ „ქარდაგს“. ეს წყაროებია ზემოთ არაერთხელ ნახსენები VI საუკუნეში შედგენილი სასამართლო განჩინებათა კრებული, ირანის შაჰინშაჰის, შაბურ I-ის და მაგუპატ კარტირის III საუკუნის ლაპიდარული წარწერები.²

¹ ლომინაძე, *საქართველოს საპატრიარქო და მისი მინათმფლობელობა*, გვ. 15-20. საეკლესიო შეწირულობების მრავალგვარობის საჩვენებლად მომაქვს ნაწყვეტი X საუკუნის ერთი იურიდიული დოკუმენტისა – ჯელისა, რომელიც ვინმე ვაჩეს ამოუკვეთია შიდა ქართლში, სოფელ კლდუს ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიის კედელზე: „სახელითა ღმრთისაჲთა. ესე ჯელი მე ვაჩე დავწერე და შეწირე წმიდასა ღმრთისმშობელსა ჭალასთუალსა შიგნით სათიბი და საღერწმე, კლდუს გოგიური საგლეხო ა მინითა; საყანური ა. ნაულე წყალი, აჰმაროს ღმერთმან... დავიდე დღე ჟამის წირვისთუის, მღვდელმან ლოცვა ყოს... საღმრთებელად სულისა ჩუენისა, სალოცველად შვილთა ჩემთათუის“ (გაგომიძე, *სოფელ კლდუს წარწერა „ჯელი“*, გვ. 425).

² მე ვსარგებლობ „*matakdan Ī hazar datastan*“-ის ტრანსლიტერაციით, რომელიც რუსული თარგმანის, შესავლის, გლოსარიუმისა და საძიებლის დართვით გამოაქვეყნა ა. გ. ფერისხანიანმა (Периханиян, *Сасанидский судбник*), ხოლო ირანის სასანიანი შაჰინშაჰის შაბურის ქაბა-ი-ზარდუშტის კოშკის კედელზე ამოკვეთილი სამეწიფიანი წარწერისა და კარტირის წარწერათა მონაცემები მომაქვს მარტინ სპრენგლინგის პუბლიკაციიდან (Sprenghing, *Third Century Iran*).

ტერმინი *kartak* (მრავლობითში – *kartakan*) სასანური ხანის სამართლებრივ განჩინებათა VI საუკუნეში შედგენილ კრებულში არაერთხელ არის ნახმარი სხვადასხვა მნიშვნელობით და მხოლოდ ერთადერთ შემთხვევაში ეს სიტყვა ეხება (აღნიშნავს) მიწის ნაკვეთს,¹ მაგრამ აქაც ის განიხილება, როგორც მესამედი ნაწილი (ნაჭერი) და არა თავისთავადი ერთეული, რეალურად კი ამ მუხლში საუბარია ნაკვეთის ფასის (უფრო სწორად, შემოსავლის) მესამედზე.² ამ გარემოებას ყურადღება მიაქცია ვ. გაბაშვილიმაც და აღნიშნა კიდევ, რომ „იგულისხმებოდა არა თვითონ მიწის ვინმეს მიერ მფლობელობა, არამედ ამ მიწის მხოლოდ ერთი მესამედი ნაწილის (მისი შეფასებული ღირებულების) შემოსავლით სარგებლობის უფლება“, რაც, მისი აზრით, „სავსებით შეესაბამებოდა აღმოსავლური მიწათმფლობელობის თავისებურებებს“. მიუხედავად ამისა, ვ. გაბაშვილი, როგორც ზემოთ ითქვა, უპირატესობა მიანიჭა იმას, რომ „*kartak*“ (ქართული ქარდაგი) საკუთრივ სასანურ ირანში გვევლინებოდა მიწის ნაჭრის, ნაკვეთის აღმნიშვნელ ტერმინად.³ მატაკდანის მონაცემთა გამოწვლილგვითი ანალიზი უფლებას იძლევა, ვივარაუდოთ, რომ ტერმინი *kartak* ამ მუხლში მიწის ნაკვეთს დაუკავშირდა იმის გამო, რომ ამ ნაკვეთის ფასი დადგენილი (დეკლარირებული) იყო: „მატაკდანის“ ბევრ სხვა მუხლში სიტყვა *kartak* ითარგმნება, როგორც „დადგენილი“ და კიდევ უფრო ხშირად, როგორც „სასამართლო პროცედურა“, „სასამართლო წარმოებაში მიღებული წესები“, „სასამართლო ნორმები და დადგენილებები“, რომლებიც სასამართლო პრაქტიკაში მიღებულია მეფის ბრძანებათა და მთავარი მაგუჰატის საყოველთაო წერილების შესაბამისად.⁴ მაგრამ, მატაკდანის მიხედვით, *kartak* ტერმინის კიდევ ერთი მნიშვნელობაა „საკულტო რიტუალი“ და საკულტო ხასიათის ფონდი – „საფონდო დანესებულება“ და რომ სწორედ ეს იყო *kartak*-ის ძირითადი მნიშვნელობა, იქიდანაც ჩანს, რომ სასანიანთა ირანში, VI საუკუნეში მაინც, როგორც მატაკდანიდან ირკვევა, ნამდვილად არსებობდა საგანგებო სახელმწიფო უწყება (კანცელარია), სამდივნო, რომელიც განიხილავდა ქარდაგებთან – საკულტო ფონდებთან დაკავშირებულ საკითხებს. ამ უწყებას ეწოდებოდა *divan ĩ kartak* (*kartakan*).⁵

იმაზე, რომ სასანიანთა ირანში ტერმინი კარტაკ III საუკუნეშიც საკულტო კეთილმსახურებასთან (ლეთისმსახურებასთან), სულის საცხოვნებელ

¹ Периханян, *Сасанидский судебник*, გვ. 492, 493.

² Периханян, *Сасанидский судебник*, გვ. 492, 493.

³ გაბაშვილი, *ირანული წარმოშობის სოციალურ-ეკონომიური ტერმინოლოგია*, გვ. 116.

⁴ Периханян, *Сасанидский судебник*, გვ. 492, 493.

⁵ Периханян, *Сасанидский судебник*, გვ. 465, 492.

საქმიანობასთან ასოცირდებოდა, არაორაზროვნად მეტყველებს ის გარემოება, რომ ეს ტერმინი *kltk'n* (= *kartakan*) – ფორმით წარმოდგენილია ირანის უზენაესი ქურუმის (მაგუჰატის) კარტირის ქააბა-ი-ზარდუშტის კოშკის კედელზე ამოკვეთილ წარწერაშიც (სტრიქონი 2, და აქ მისი მნიშვნელობაა „დანესება (დანესებულება) სულისათვის (სულის ცხონებისათვის)“, ამავე წარწერის 1-ელ, მე-4, მე-6, მე-8, მე-9, მე-10 და მე-15 სტრიქონებში იძებნება იგივე სიტყვა ასეთ კონტექსტში: *kl=rtk'n ZY yzd'n*, რაც იკითხება შაბურის წარწერის პართულ (29-ე სტრიქონი) და საშუალო სპარსულ (35-ე სტრიქონი) ვერსიებშიც, რომელთა ბერძნული შესატყვისია *χρεία και θρησκεία των θεων* (68-ე სტრიქონი) – „საქმენი და მსახურებანი ღვთაებათა“. ამ შესიტყვეების ინგლისური თარგმანია „the gods affairs and services“.¹

III და VI საუკუნეების ირანული წერილობითი წყაროების ცნობების ამ მოკლე მიმოხილვიდანაც კი ჩანს, რომ სიტყვა *kartak* აშკარად უკავშირდება სულის საცხონებელ რელიგიურ საწესო კეთილმსახურებას: შაბურის წარწერაში ხომ აჭურამაზდას წყალობით რომაელებზე მოპოვებულ გამარჯვებათა გამო შაჰინშაჰისა, სამეფო სახლის წევრებისა და სამეფო სახლთან დაკავშირებული ირანელი დიდებულების სულების საცხონებლად შაჰინშაჰის მიერ „ვარაპრანის ცეცხლების“ ანუ ზოროასტრული ტაძრებისა და საკურთხევლების აგება-დაარსებასა და მათი საქმიანობის უზრუნველსაყოფად ქონების გამოყოფას ეხება,² ხოლო ზოროასტრიზმის რეფორმატორის, ირანის უზენაესი ქურუმის, მაგუჰატ კარტირის, საქმიანობის ძირითადი სფეროც ხომ ღვთისმსახურება უნდა ყოფილიყო.³

მატაკდანში დადასტურებული სულის საცხონებელი ფონდების შესწავლას საგანგებო სტატია მიუძღვნა ა. ფერიხანიანმა.⁴ ასეთი ფონდის დამფუძნებელი (შემწირველი) უთუოდ უნდა ყოფილიყო კერძო პირი (შეიძლება ყოფილიყო ქალიც) ან რამდენიმე პირი, რომლებიც ერთობლივად მოქმედებდნენ. ფონდის დანიშნულება იყო თვით დამფუძნებლის და მის მიერ მითითებული მისი ოჯახის წევრების ან გარეშე პირის სულის მსახურება ტაძარში. დაფუძნებისთანავე ფონდს გადაეცემოდა, როგორც წესი, უძრავი ქონება, გამოყოფილი დამფუძნებლის საკუთრებიდან და საკულტო (საკურთხეველი, ტაძარი) ან საზოგადოებრივი (ხიდი, არხი და სხვ.) დანიშნულების ნაგებობა, რომელიც აუცილებლად დამფუძნებლის ხარჯით უნდა ყოფილიყო აშენებული. საკულ-

¹ Sprengling, *Third Century Iran*, გვ. 9, 20, 46-53,76; Периханян, *Сасанидский судебник*, გვ. 465.

² Луконин, *Культура сасанидского Ирана*, გვ. 50-59.

³ Луконин, *Культура сасанидского Ирана*, გვ. 70-100.

⁴ Периханян, *Частные целевые фонды в древнем Иране*.

ტო ნაგებობა შეიძლება ყოფილიყო როგორც ცეცხლის ტაძარი (ვარაჰრანის ცეცხლი), ისე ცეცხლის საკურთხეველიც, რომელიც დაიდგმებოდა დიდ ტაძარში, მთავარი საკურთხევლიდან იზოლირებულ ადგილას. ამასთან, ტაძრის აშენებას მოსდევდა მისთვის უძრავი ქონების გადაცემაც, მისი საქმიანობის უზრუნველსაყოფად. ფონდის დაფუძნებისთანავე იქმნებოდა დოკუმენტი, რომელშიც დამფუძნებელი უთითებდა ფონდის დანიშნულებას, უმეტეს შემთხვევაში, ყოველწლიურ სულის მოსახსენიებელ ლიტურგიას და სხვა საკულტო ქმედებებს, დამფუძნებლისა და მის მიერ მითითებული პირების მოსახსენიებელ ტრაპეზებს, რომელთა ორგანიზებას ხმარდებოდა ფონდში დამფუძნებლის მიერ შეწირული ქონების შემოსავლის ნინასნარ განსაზღვრული ნაწილი. ფონდში შეწირული ქონება არ თავისუფლდებოდა სახელმწიფო გადასახადისაგან და ამ ქონებას მართავდა და განკარგავდა დამფუძნებელი ან მის მიერ დანიშნული პირი. დამფუძნებლის უფლებები მემკვიდრეობით გადადიოდა მის შთამომავლებზე.¹ ფონდისათვის შეწირული ქონების შემოსავლის ის ნაწილი, რომელიც რჩებოდა დამფუძნებლის მიერ დადგენილი საწესო მსახურების ანაზღაურებისა და სახელმწიფო გადასახადების დაფარვის შემდეგ, შემწირველის ან მისი მემკვიდრეების საკუთრებაში რჩებოდა.² დამფუძნებლის გარდაცვალების შემდეგ, თუკი მისი მემკვიდრე მცირეწლოვანი იყო, ქონებას განკარგავდა მისი მეურვე. „ბუნებრივ“ მეურვეს (უახლოეს ნათესავს) ეწოდებოდა „სარდარ-ი-ბუტაკ“, დადგენილ მეურვეს კი „სარდარ-ი-კარტაკ“. სულის მოსახსენიებელი ფონდი, თუ ის არ იყო ტაძარი ან საზოგადოებრივი დანიშნულების რაიმე ნაგებობა, შემწირველის და მისი მემკვიდრეების ან შემწირველის მიერ დანიშნული პირის (მეურვის) და მისი მემკვიდრეების მფლობელობაში რჩებოდა, თუმცა არასდროს ირეოდა მის კერძო საკუთრებაში.³ ფონდის შექმნისას აუცილებლად იწერებოდა საგანგებო დოკუმენტაცია, რომელშიც აღინუსხებოდა ფონდის დანიშნულება, დადგენილი რეგულაციები და მათი შესრულების პირობები. ასეთი დოკუმენტი მოხსენიებულია შაბურის წარწერის პართული ტექსტის მე-19 სტრიქონში და ეწოდება *ptyhštr*.⁴

სულის მოსახსენიებელი ფონდების დაფუძნების წესი, როგორც წერს ა. ფერიხანია, ირანში ჩამოყალიბდა სასანურ ხანამდე ბევრად უფრო ადრე (ასეთი ფონდების არსებობა დადასტურებულია ძველ ნისაში ქ. ნ. პირველი

¹ Периханян, *Частные целевые фонды в древнем Иране*, გვ. 3, 4.

² Периханян, *Частные целевые фонды в древнем Иране*, გვ. 5.

³ Периханян, *Частные целевые фонды в древнем Иране*, გვ. 8.

⁴ Периханян, *Частные целевые фонды в древнем Иране*, გვ. 11.

საუკუნის მარნის გათხრების დროს აღმოჩენილი დოკუმენტებით¹) და შემდგომში ირანის ფარგლებს გარეთაც ფართოდ გავრცელდა. ასე, მაგალითად, ეს წესი ადრესასანურ ხანაშივე გადაიღეს მანიქეველებმა. სულის საცხოვნებელი ფონდები თითქმის უცვლელად, ძველი ირანული ფორმით XX საუკუნეში კიდევ მოქმედებდა ზოროასტრულ თემებში როგორც ირანში, ისე ინდოეთში, ფარსებთან. ისლამურ სამყაროში გავრცელებული ვაკფიც, ა. ფერიხანიანის აზრით, ირანული მემკვიდრეობაა, რომელიც არაბებმა მიიღეს VII საუკუნეში სასანიანთა ირანის დაპყრობის შემდეგ.² ვფიქრობ, რომ ქართლის სამეფო ამ სფეროშიც ვერ აცდებოდა ირანის გავლენას, მით უმეტეს III საუკუნეში, როდესაც შაბური, ირანის მეორე სასანიანი შაჰინშაჰი, 262 წელს ქართლის მეფის, ამაზასპის, სულის მოსახსენიებელ ფონდს აარსებს ნაყმ-ი-რუსთემში, პერსეპოლისის მახლობლად, ხოლო კარტირი, ირანის მაგუჰატი, იმავე ხანაში შესრულებულ წარწერაში მოგვითხრობს, რომ ირანსა და მისი გავლენის ქვეშ მოქცეულ ქვეყნებში, მათ შორის ქართლშიც, ვარაჰრანის ბევრი ცეცხლი დაანთო, ე. ი. ცეცხლის ტაძრები დააარსა.³ III-IV საუკუნეების ქართლში არაერთი ზოროასტრული ტაძარი მოქმედებდა (გავიხსენოთ მცხეთას მისული წმინდა ნინო, რომელიც ხიდიდან ხედავდა „ცეცხლის მსახურსა მას ერსა და მოგვებასა“⁴). ძნელი წარმოსადგენია, რომ არ გავრცელებულიყო აქ სულის მოსახსენიებელი ფონდების დაფუძნების წესი და ისიც გასაგებია, რომ ასეთ შეწირულობას, როდესაც ტაძარს რჩებოდა შეწირული ქონების შემოსავლის, დოკუმენტურად (წერილობით) დეკლარირებული ნაწილი, შერქმეოდა სახელად ქარდაგი – kartak სიტყვის ყველაზე გავრცელებული მნიშვნელობით: „განცხადებული“, „დადგენილი“, „დეკლარირებული“ (იხ. ზემოთ).

უეჭველია, რომ სატაძრო შენაწირის ეს ფორმა საქართველოში ზოროასტრულ ტაძრებს შემოჰყვა და შემდეგ, IV საუკუნეში, ეს ტრადიციული ზოროასტრიული წესი ისესხა ახალფეხადგმულმა ქრისტიანულმა ეკლესიამ, რომელსაც ლეგალური არსებობის უფლება მხოლოდ 313 წელს მიენიჭა მილანის ედიქტით, ქართლში კი ოფიციალურად აღიარებულ იქნა IV საუკუნის მეორე მეოთხედში.

¹ Периханян, *Частные целевые фонды в древнем Иране*, გვ. 3.

² Периханян, *Частные целевые фонды в древнем Иране*, გვ. 18.

³ Sprengling, *Third Century Iran*, გვ. 14, 65; Меликишвили, *К истории Древней Грузии*, გვ. 392; Луконин, *Культура сасанидского Ирана*, გვ. 87.

⁴ აბულაძე, *ძეგლები*, გვ. 118.

ფიქრობ, ქარდაგის წარმომავლობაზე მსჯელობის პროცესში გაირკვა აზნაურებისაგან ეკლესიისათვის შეწირული „სოფლების“ მნიშვნელობაც. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ამ ცნობით, „სოფელი“ არის უძრავი ქონება, ეკლესიისათვის შეწირული მამულად, ამ სიტყვის ეტიმოლოგიური მნიშვნელობით – მემკვიდრეობითი მამა-პაპეული საკუთრების, ე. ი. სრული საკუთრების უფლებით, ქარდაგისაგან განსხვავებით, რომლის მხოლოდ შემოსავლის ნაწილი ეკუთვნოდა ეკლესიას. აქ კარგი იქნებოდა, ჩართულიყო ლინგვისტი, რომელიც იტყოდა, რომ „სოფელი“ რაღაც კავშირშია ზმნასთან „სუფევა“, რაც ნიშნავს „მეფობას“, „ბატონობას“¹ – „მამაო ჩვენო, ... მოვედინ სუფევა შენი“: „სუფევას“ ადგილას ყველა სხვა ენაზე ზის სიტყვა, რომელიც ნიშნავს „მეფობას“, და რომ ქვეყანას მსოფლიოს ძველქართულად იმიტომ ერქვა „სოფელი“, რომ მას ჰყავს პატრონი – უფალი. დასახლებულ პუნქტს (დაბას) „სოფელი“ ეწოდა მხოლოდ განვითარებული ფეოდალიზმის ხანაში, როდესაც საუკუნეები იყო გასული მას შემდეგ, რაც დაბას, დასახლებულ პუნქტს პატრონი (აზნაური) გაუჩნდა.²

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მოთხრობილი ამბავი ძალიან ჰგავს სულის საცხოვნებელი ფონდის დაფუძნების მატაკდანში აღწერილ წესს: კერძო პირთა ჯგუფი („აზნაურები“) ერთობლივად აშენებს ტაძარს და სწირავენ მას მამულად (მუდმივ საკუთრებაში) ქონებას („სოფლებს“), რომელიც მატერიალურად უზრუნველყოფდა ტაძრის არსებობას და სწირავენ „ქარდაგებს“, იმ პირობით, რომ ამ ტაძარში მოეხსენიებინათ შემწირველთა მიერ განსაზღვრულ პირთა სულები: სათანადო რიტუალისა და ტრაპეზის ანაზღაურებას უზრუნველყოფდა თითოეული ქარდაგიდან მიღებული შემოსავლის წინასწარ განსაზღვრული ნაწილი.

IV საუკუნის შემდეგ, დროთა განმავლობაში, ტერმინი „ქარდაგი“ ქართული ენიდან გაქრა და კანონზომიერი იქნებოდა, გვევარაუდა, რომ სახელი გაქრა იმ წესის გაქრობასთან ერთად, რომელსაც ეს სახელი ერქვა. მაგრამ, როგორც ჩანს, ეს ასე არ არის, უძრავი ქონების შემოსავლის ნაწილის ეკლე-

¹ ქართული სამოციქულოს სიმფონია-ლექსიკონი, გვ. 388.

² ენათმეცნიერმა მერაბ ჩუხუაშვილმა დამლო პატივი და წაიკითხა ამ სტატიის ხელნაწერი. მომაქვს ნაწყვეტი ჩემთან მოწერილი მისი წერილიდან: „ადრეც მოგახსენებდით, რომ სოფ-ელ-ი და სუფ-ე-ვა სიტყვათა მიმართების შესახებ ეტიმოლოგიურ მიმოქცევაში სიმონ ჯანაშიამ შემოიტანა სვანური სვიფ 'სასოფლო მოედანი, საფიხვნო'. მეც მგონია, რომ ეს მეტად საყურადღებოა, მით უფრო, თუ დადასტურდება სოფ-ელ/სუფ-ე-ვა დამოუკიდებელ სიტყვათა ეტიმოლოგიური კავშირი. კერძოდ, სვან. ვი გადაიხრება სუფ-ე-ვის უ-სკენ, შდრ. სოფ-ელ-ი.“

სიისათვის შენირვის წესი იმ პირობით, რომ ქონება რჩებოდა შემწირველის განკარგულებაში, გვიან შუა საუკუნეებამდე არსებობდა საქართველოში „სამწირველოს“ სახით, რომელსაც საგანგებო ნარკვევი მიუძღვნა ბ. ლომინაძემ.

„სამწირველო“ მონასტერში ან დიდ ეკლესიაში არსებული საგანგებო საკურთხეველის და მონასტრის გარეთ არსებული შეწირული ქონების (მამულის) ერთობლიობაა. სამწირველოს საკურთხეველზე წარმოებდა მხოლოდ შემწირველის მოსახსენებელი და საალაპე ღვთისმსახურება, რასაც მატერიალურად უზრუნველყოფდა მონასტერს გარეთ არსებული მამული, რომელიც პირობით გადაცემული ქონება იყო და არასდროს ითვლებოდა მონასტრის საკუთრებად. ამ ქონებას ჰყავდა მეურვე – თვით შემწირველი ან მის მიერ დანიშნული პირი. შემწირველის უფლებები მემკვიდრეობით გადაეცემოდა მის შთამომავლობას, ხანდახან სამწირველოს მამულის მეურვეობაც მემკვიდრეობით რჩებოდა შემწირველის მიერ პირველად დანიშნული მეურვის ოჯახში.

შემწირველი დეტალურად განსაზღვრავდა ორივე მხარის (შემწირველის და შეწირულობის მიმღების) ვალდებულებებს და იმასაც აღნიშნავდა, რომ შეწირული ქონებიდან, დადგენილის გარდა, სხვა არაფერი უნდა გამოერთმიათ: მას ვალად მხოლოდ სულის სამსახური ედო და ეს გარიგება შემდეგ არასდროს უნდა შეცვლილიყო. შეწირული ქონების მოვლა-პატრონობა შეიძლებოდა დაკისრებოდა მწირველსაც, შემწირველის მიერ დანიშნულ მწირველს, რომელიც საკურთხეველს ემსახურებოდა და ამ საქმეში მონასტერს ჩარევის უფლება არ ჰქონდა.

სამწირველოს საკურთხეველისათვის ეკლესია თუ აშენდებოდა, ის ეკვდერის სტატუსით ექვემდებარებოდა („მითვლებოდა“) მონასტერს ან დიდ ეკლესიას, მაგრამ მისი (ეკვდერის) ქონება მონასტრის საკუთრებად არ ითვლებოდა, მას განაგებდა ეკვდერის წინამძღვარი.¹

ვფიქრობ, რომ ბ. ლომინაძის ნარკვევიდან ამოკრებილი სამწირველოს და საეკლესიო სანინამძღვროს ეს თავისებურებები მნიშვნელოვან მსგავსებას იჩენს სულის მოსახსენიებელი ფონდების თავისებურებებთან და ჩემი ვარაუდი „სამწირველოს“ „ქარდაგთან“ კავშირის შესახებ სწორედ ამ მსგავსებას ემყარება, მაგრამ ჯერჯერობით მხოლოდ ვარაუდია და ასეთად დარჩება, სანამ ქართულ საეკლესიო დოკუმენტებში დადასტურებული „სამწირველო“, როგორც იურიდიული ფაქტი, არ შეისწავლება ირანულ სულის მოსახსენიებელ ფონდებთან კავშირში.

¹ ლომინაძე, საქართველოს საპატრიარქო და მისი მინათმფლობელობა, გვ. 31-52.

P. S. ქარდაგამდე მე მიმიყვანა დედოფლის მინდვრის სატაძრო კომპლექსმა, რომლის სტრუქტურა – რვა თუ ათი ტაძრის (საკურთხევლის) ერთობლიობა დიდ მსგავსებას ავლენს შაბურის მიერ დაარსებულ სამლოცველოთა (ტაძრების, საკურთხევლების) სისტემასთან, მიუხედავად მათ შორის არსებული სამასწლიანი ქრონოლოგიური სხვაობისა.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა

აბულაძე, ძეგლები – ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I (V-X სს.), ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბილისი, 1963.

აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი – აბულაძე ი., ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბილისი, 1973.

ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები – ანდრონიკაშვილი მ., ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, I, თბილისი, 1966.

ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა – ბერძენიშვილი ნ., მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა, „საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე“, VI (B), 1931, გვ. 288-296.

გაბაშვილი, ირანული წარმოშობის სოციალურ-ეკონომიური ტერმინოლოგია – გაბაშვილი ვ., ირანული წარმოშობის სოციალურ-ეკონომიური ტერმინოლოგია უძველეს ქართულ წყაროებში, „კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები“, თბილისი, 1966, გვ. 110-118.

გაგოშიძე, მხედარი ნმ. გიორგის უძველესი გამოსახულებები საქართველოში – გაგოშიძე გ., მხედარი ნმ. გიორგის უძველესი გამოსახულებები საქართველოში, „საერთაშორისო სიმპოზიუმი. ქრისტიანობა: წარსული, აწყობა, მომავალი“ (მოხსენებათა მოკლე შინაარსები), თბილისი, 2000, გვ. 26-27.

გაგოშიძე, სოფელ კლდუს წარწერა „კელი“ – გაგოშიძე გ., სოფელ კლდუს წარწერა „კელი“, „საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე“, I (46), 2010, გვ. 425-434.

გაგოშიძე, ადრეანტიკური ხანის ძეგლები ქსნის ხეობიდან – გაგოშიძე ი., ადრეანტიკური ხანის ძეგლები ქსნის ხეობიდან, თბილისი, 1964.

ლომინაძე, საქართველოს საპატრიარქო და მისი მინათმფლობელობა – ლომინაძე ბ., საქართველოს საპატრიარქო და მისი მინათმფლობელობა, თბილისი, 2010.

მოქცევა ქართლისაჲ – მოქცევა ქართლისაჲ, ახლად აღმოჩენილი სინური რედაქციები, გამოსცა და წინასიტყვაობა დაურთო ზ. ალექსიძემ, თბილისი, 2007.

მუსხელიშვილი, საქართველო IV-VIII საუკუნეებში – მუსხელიშვილი დ., საქართველო IV-VIII საუკუნეებში, თბილისი, 2003.

ქართული სამოციქულოს სიმფონია-ლექსიკონი – ქართული სამოციქულოს სიმფონია-ლექსიკონი, შეადგინეს ლ. ბარამიძემ, რ. ენუქაშვილმა, თ. მეტრეველმა, თბილისი, 2009.

ძველი ქართული აგიოგრაფიული ძეგლების სიმფონია-ლექსიკონი – ძველი ქართული აგიოგრაფიული ძეგლების სიმფონია-ლექსიკონი, ტ. I-IV, ნ. გოგუაძის, ზ. სარჯველადის, მ. შანიძის რედაქციით, თბილისი, 2005-2020.

ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია – ჯავახიშვილი ივ., ქართული სამართლის ისტორია, თბილისი, 1928.

ჯანაშია, საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე – ჯანაშია ს., საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, მისივე, „შრომები“, I, თბილისი, 1949, გვ. 131-296.

Kazhdan, Ševčenko, George – Kazhdan A., Ševčenko N. P., s.v. George, „The Oxford Dictionary of Byzantium“, Volume 2, New York, Oxford, 1991, გვ. 834-835.

Mango, Zorava – Mango M. M., s.v. Zorava, „The Oxford Dictionary of Byzantium“, Volume 3, 1991, გვ. 2230.

Sprengling, Third Century Iran – Sprengling Martin, *Third Century Iran. Sapor and Kartir*, Chicago, 1953.

Herzfeld, Paikuli – Herzfeld E., Paikuli. *Monument and inscription of the early history of the Sassanian empire*, I, Berlin, 1924.

Луконин, Культура сасанидского Ирана – Луконин В. Г., *Культура сасанидского Ирана*, Москва, 1969.

Меликишвили, К истории Древней Грузии – Меликишвили Г. А., *К истории Древней Грузии*, Тбилиси, 1959.

Периханян, Сасанидский судебник – Периханян А. Г., *Сасанидский судебник. „Книга тысячи судебных решений“*, (MĀTAKDĀN Ī HAZĀR DĀTASTĀN), Ереван, 1973.

Периханян, Частные целевые фонды в древнем Иране – Периханян А. Г., *Частные целевые фонды в древнем Иране и проблема происхождения вакфа*, „Вестник Древней Истории“, 1, 1973, გვ. 3-25.

Такайшвили, Три Хроники – Такайшვილი Е. С., *Источники грузинских летописей, Три Хроники*, „Сборник Материалов для Описания Местностей и Племен Кавказа“, вып. 28, 1900, გვ. 1-216.

Kardagi

Summary

According to the accounts provided in the chronicles of the conversion of Kartli, in the 370s the noblemen had a church built in Mtskheta and donated *soplebi* and *kardagebi* to them.

Sopeli (in plural *soplebi*) means a village in modern Georgian, but in old Georgian it denoted the world, universe, earth, land, country, heaven, estate... The word *kardagi* (in plural *kardagebi*) is used only in this chronicle and is a loanword from Middle Persian. The Middle Persian word *kartak* (in plural *kartakan*) itself is derived from Old Persian root *krt* (= cutting) and its basic meaning is a 'piece', 'part'.

The aim of the article is to find out which sense the author of the Georgian chronicle intended in these words.

Given the context it must be concluded: 1. '*sopeli*' is not '*kardagi*', and '*kardagi*' is not '*sopeli*'; 2. Like *kardagi*, here *sopeli* cannot denote a specific material property, as it is impossible to believe that noblemen donated, although different, but only two kinds of assets to the church: the property of the church which was usually enriched through donations embraced all the spheres of economy and everyday life.

The term '*kartak*' features in Middle Persian and Parthian versions of the trilingual inscription (ŠKZ) of the second Sassanian Shahansha of Iran Shahpuhr carved on the wall of the tower of Kaabah of Zoroaster in 262 and in inscriptions of Iranian Magapat Kartir of the same period, which tell about founding of Zoroastrian temples and establishing the liturgy of commemoration of souls.

It is the context related to religious activities that the term *kartak* is mainly used in the *matakdan i hazar datastan* – Sassanian collection of verdicts, which was compiled in the sixth century. The collection reveals that in Sassanid Iran there operated a special state body – chancellery, which discussed problems related to religious funds for commemoration of souls and was referred to as *divan-i-kartak* (*kartakan*).

The founder of the fund for commemoration of souls usually had a fire temple or a fire altar built in an existing temple at their own expense, provided its maintenance and allocated property certain part of whose income was designated to ensure regular performance of soul commemoration liturgies and other ceremonial activities at this altar on behalf of the founders and the persons named by them. This property remained in the ownership of the founder and his successors, and only the part of income declared in the written form beforehand was used for the temple.

It is improbable that this Iranian practice would not have spread across Georgia, where, as it is documented, many Zoroastrian temples operated, especially in the Sassanid epoch. It is also understandable that the name of such a fund was also introduced from Iran.

Apparently, this traditional Iranian practice of temple donation was borrowed by Christian church in the fourth century, which received its legal right only in 313 through Edict of Milan, and it was formally recognized in Georgia in the second quarter of the fourth century.

In conclusion, I believe that *sopeli* (*soplebi*) was the property, an estate totally donated to the church built by noblemen unlike *kardagi*, which was the kind of donation only part of the income of which was used for the liturgy of commemoration of souls of donors and their family members, while the property itself remained in hereditary possession of the donor.

The article suggests that although the term '*kardagi*' disappeared from Georgian language, '*sopeli*' changed its meaning; however, the old practice of church donation survived in Georgia until the Late Middle Ages with the names '*samtsirvelo*' and '*satsinamdzghrvro*'.

კონსტანტინოპოლში მყოფი ფრანგი დიპლომატის ყუიეს ცნობები საქართველოს შესახებ

XVI საუკუნეში ახლო აღმოსავლეთში და კავკასიაში მიმდინარე პროცესებს და კერძოდ, ირან-ოსმალეთის ფრონტზე განვითარებულ მოვლენებს ევროპული დიპლომატია ფიზიკურად ადევნებდა თვალს.¹ ამავე დროს, ბალკანეთზე და ხმელთაშუა ზღვის აუზში ოსმალთა ექსპანსია სერიოზულ შემფოთებას იწვევდა დასავლეთის მმართველ წრეებში. ყოველივე ამის გათვალისწინებით, ირანის ფაქტორს უმნიშვნელოვანესი როლი ენიჭებოდა ამ საერთო საფრთხის განეიტრალების საქმეში. თუმცა, მიუხედავად არსებული რთული ვითარებისა ევროპელ მმართველთა უმეტესობა ანტიოსმალური კოალიციის შექმნის ნაცვლად, ცალ-ცალკე, საკუთარი პოლიტიკურ-ეკონომიკური ინტერესების შესაბამისად, ცდილობდა ოსმალეთთან დიპლომატიური და პოლიტიკური კავშირების დამყარებას. XVI საუკუნის მეორე ნახევარში დაძაბულობამ უფრო იმატა, გაიზარდა მოთხოვნა აღმოსავლურ საქონელზე და ლევანტში მონიწივე პოზიციების დაკავებაც პირველხარისხოვან საკითხად იქცა.

ამის ნათელ მაგალითს წარმოადგენს XVI საუკუნის 20-30-იან წლებში საფრანგეთის მეფე ფრანსუა I-ის მოლაპარაკებები სულთან სულეიმან ბრწყინვალესთან და მათ შორის 1536 წლის 18 თებერვალს, სტამბოლში დადებული ხელშეკრულება „მშვიდობის, მეგობრობის და ვაჭრობის შესახებ“.² XVI საუკუნის პირველი ნახევრიდან საფრანგეთმა გააღრმავა ოსმალეთთან

¹ აღნიშნული კვლევა განხორციელდა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით FR 17-86.

² ამ ხელშეკრულების შედეგი იყო ის, რომ, 1536 წლიდან, საფრანგეთს მუდმივი წარმომადგენლობა ჰყავდა სტამბოლში. ფრანგი დიპლომატები ოსმალეთის იმპერიის სხვადასხვა ადგილებში მყოფი თავიანთი აგენტების საშუალებით, მუდმივად საქმის კურსში იყვნენ, იმპერიაში მიმდინარე პროცესების შესახებ და სამეფო კარს პერმანენტულად უგზავნიდნენ ანალიტიკური სახის კორესპონდენციებს. საფრანგეთის სახელმწიფოს დაინტერესებას აღმოსავლეთის საკითხებით მონაშობს ის ფაქტიც, რომ უკვე XVII საუკუნეში, 1666 წელს გიომ რობემ გამოსცა ფრანგი დიპლომატების პირად არქივებში და კოლექციებში თავმოყრილი მასალა, რომელიც გაგზავნილი იყო ფრანსუა I-ის და ანრი I-ის მმართველობის პერიოდში. რაც შეეხება ამ მასალის მეცნიერულ დამუშავებას და მის გამოცემას, იგი განახორციელა ე. შარიემ XIX საუკუნეში და ეს მასალა მან გამოსცა ოთხ ტომად (Charrière, *Négotiations de la France dans le Levant*; ჩოჩიევი, *მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობანი XVI საუკუნის პირველი ნახევრის ფრანგული დიპლომატიის კორესპონდენციის მიხედვით*, გვ.116-117).

თანამშრომლობა, რასაც ლევანტში თავისი ვაჭრობის გასაფართოებლად იყენებდა. ამ ხელშეკრულების ერთ-ერთი მთავარი ასპექტი ამავე დროს ის იყო, რომ საფრანგეთისთვის ოსმალეთს სავარაუდო მოკავშირის ფუნქცია უნდა შეესრულებინა შაბსბურგებთან დაპირისპირებაში. საფრანგეთის სამეფოსათვის, ევროპაში გავლენის სფეროებისათვის ბრძოლა შაბსბურგებთან, გადამწყვეტ ფაზაში XVI საუკუნის პირველი ნახევრიდან შევიდა. მიუხედავად იმისა, რომ ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო ანტიოსმალური კოალიციის შექმნის იდეა, რომელსაც რომის პაპები თავიანთი საგარეო პოლიტიკის მთავარ ასპექტად იყენებდნენ ევროპის მონარქებთან ურთიერთობებში, უკვე XVI საუკუნის 20-იანი წლებიდან საფრანგეთის სამეფო კარი დაადგა სულთანთან ურთიერთობების მონესრიგების გზას. საფრანგეთის ევროპული პოლიტიკის წარმატების უმნიშვნელოვანესი ფაქტორი იმ პერიოდში ახლო აღმოსავლეთში მიმდინარე ირან-ოსმალეთის კონფლიქტზე ზეგავლენის მოხდენა იყო. ფრანგული დიპლომატია განსაკუთრებით ფხიზლად ადევნებდა თვალს აღმოსავლეთის ფრონტზე მიმდინარე პროცესებს. საფრანგეთის სამეფო კარს აშფოთებდა ოსმალეთის აღმოსავლური პოლიტიკის მოუწესრიგებლობა, რადგან ეს ხელ-ფეხს უხსნიდა მის მთავარ მტერს შაბსბურგებს, აქტიური სამხედრო ოპერაციები ეწარმოებინათ დასავლეთის, კერძოდ, საფრანგეთის საზღვრების მიმართულებით.¹ ამიტომაც XVI საუკუნის 20-იანი წლებიდან, მკვეთრად შეიცვალა საფრანგეთის სამეფო კარის პოლიტიკა ოსმალეთთან ურთიერთობაში, რაც პაპის და დანარჩენი ევროპის მმართველთა თვალში საერთო ქრისტიანული პოზიციის ლალატად იქნა მიჩნეული.² თუმცა ეს საგარეო ვექტორი

¹ საფრანგეთ-შაბსბურგების დაპირისპირება, არა მარტო ევროპაში, არამედ ხმელთაშუაზღვის რეგიონშიც, საკმაოდ მწვავე იყო. შაბსბურგები ფლობდნენ სიცილიას და სხვა კუნძულებს. საფრანგეთი განსაკუთრებით შეამფოთა იმპერატორ კარლ V-ის 1534 წლის ლაშქრობამ ტუნისზე. ჩრდილო აფრიკაში შაბსბურგთა გამოჩენა ძალიან გააძნელებდა საზღვაო აკვატორიაში ფრანგთა მიმოსვლას და კავშირებს ოსმალეთის მიმართულებით. ასევე, განსაკუთრებით მწვავედ განიცდიდა საფრანგეთის სამეფო კარი პორტუგალიელების წარმატებებს ახალი საზღვაო გზების მოძიების და ინდოეთის ოკეანეში მათი ახალი სავაჭრო ფაქტორიების შექმნის საკითხში. ამიტომ საფრანგეთი მხარს უჭერდა ოსმალეთის გააქტიურებას წითელი ზღვისა და სპარსეთის ყურისაკენ, რომელიც პორტუგალიელთა წინააღმდეგ იყო მიმართული. მათ ესმოდათ, რომ ინდოეთის ოკეანის აუზში პორტუგალიელთა დამარცხება საფრანგეთის საშუამავლო როლს გაზრდიდა ახლო აღმოსავლეთის ვაჭრობაში (ჩოჩიევი, *მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობანი XVI საუკუნის პირველი ნახევრის ფრანგული დიპლომატიის კორესპოდენციის მიხედვით*, გვ. 120, 123-124).

² ამ პოლიტიკის ნათელი მაგალითი იყო, ის რომ 1522 წელს, ოსმალთაგან კუნძულ როდოსის გარემოცვის დროს, საფრანგეთის მეფემ ყურად არ იღო არა მარტო როდოსელი ჯვაროსანი რაინდების დიდი მაგისტრის, არამედ თვით რომის პაპის თხოვნაც.

საფრანგეთის პოლიტიკაში არც შემდგომში, XVI საუკუნის მეორე ნახევარში, შეცვლილა და, განსაკუთრებით, ეს ჩანდა ირან-ოსმალეთის პერმანენტული ომების დროს და დროებითი დაზავების პირობებშიც.

მიმდინარე პროცესების მიმართ ინტერესს ნათლად ასახავს კონსტანტინოპოლში არსებული ევროპული მისიების დიპლომატიების რელაციები და ანალიტიკური სახის მოხსენებები, რომლებიც პერმანენტულად ეგზავნებოდათ თავიანთი ქვეყნების მმართველ წრეებს. დიპლომატთა ამ წერილებში კარგად ჩანს არა მარტო ოსმალეთში და ზოგადად აღმოსავლეთში მიმდინარე მოვლენების შეფასებები და ანალიზი, არამედ, უშუალოდ ევროპის ქვეყნებს შორის არსებული წინააღმდეგობების ასპექტები.

ჩვენი კვლევის მიზანს¹ წარმოადგენს XVI საუკუნის II ნახევარში, კონსტანტინოპოლის საფრანგეთის მისიაში მოღვაწე ფრანგი დიპლომატის ყუიეს წერილების შესწავლა,² რომელსაც იგი პერიოდული ანგარიშის სახით უგზავნიდა საფრანგეთის მეფე ანრი III-ს (1574-1589), აღმოსავლეთში მიმდინარე მოვლენების შესახებ.³ ყუიეს წერილების ჩვენთვის საინტერესო პერიოდი მოიცავს XVI საუკუნის ბოლო მეოთხედის მოვლენებს. მის წერილებში ასევე ასახულია XVI საუკუნის მეორე ნახევრის ოსმალეთის საგარეო პოლიტიკის ძირეული მიმართულებები. ოსმალთა დიპლომატია თავის მხრივ აქტიურ მუშაობას ეწეოდა, რომ ევროპის მონარქებს საერთო სამხედრო-პოლიტიკური დოქტრინა არ შეემუშავებინათ აღმოსავლეთში მიმდინარე პროცესების მიმართ. ყუიეს ამ რელაციებში, ასევე, ანალიტიკური სახით წარმოდგენილია კონსტანტინოპოლში მყოფი სხვა ევროპული მისიების დიპლომატიური საქმიანობის ამსახველი ამბები, რომლებიც საფრანგეთის სამეფო კარს აღმოსავლური საგარეო კურსის შემუშავებაში ფასდაუდებელ სამსახურს უწევდა. ყუიე თავის წერილებში საკუთარ პოზიციასაც წარმოგვიდგენს, რადგან სამეფო კარს

¹ აღნიშნული სტატია ნაწილია შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ დაფინანსებული ფუნდამენტური კვლევის პროექტისა „საქართველო XVI საუკუნის ევროპულ წყაროებში“, # FR-17-86 (მ. პაპაშვილი, თ. ნითლანაძე, თ. ქარჩავა, ა. გოგოლაძე, ნ. სილაგაძე).

² ჩვენს სტატიაში მხოლოდ რამდენიმე წერილის ფრაგმენტი მოგვყავს, რადგან ყუიეს ეპისტოლარული მემკვიდრეობა საკმაოდ დიდია და მხოლოდ რამდენიმე წერილით შემოვიფარგლეთ. ჩვენს მიერ მოტანილი ამონარიდები ეპოქის გარკვეულ მონაკვეთს ეხება, კერძოდ, სამცხესა და დასავლეთ საქართველოში მიმდინარე მოვლენებს.

³ Charrière, *Négotiations de la France dans le Levant*; ყუიეს წერილებიდან ამონარიდები ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოყენებული აქვთ სხვა მეცნიერებსაც: ვ. ჩოჩიევს, ე. მამისთვალიშვილს, მ. სვანიძეს. ჩოჩიევი, *მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობა*; მამისთვალიშვილი, *საქართველოს საგარეო პოლიტიკა; საერთაშორისო ურთიერთობანი ახლო აღმოსავლეთში*, რედ. მ. სვანიძე.

სჭირდებოდა გამოცდილი და ადგილზე მყოფი დიპლომატიის ანალიზი აღმოსავლეთში არსებული ვითარების შესასწავლად. ამ წერილებში მართალია, ფრაგმენტული ცნობებია დაცული ჩვენი ქვეყნის შესახებ, მაგრამ მისი ინფორმაციები, საშუალებას გვაძლევს ნათლად წარმოვიდგინოთ, თუ რა ადგილი ეჭირა საფრანგეთის აღმოსავლურ პოლიტიკაში საქართველოს საკითხს.¹

ჯერ კიდევ XVI საუკუნის შუა ხანებიდან ფრანგული დიპლომატია დაინტერესებული იყო საქართველოში არსებული ვითარებით, რომელიც ამასიის ზავის პირობების შედეგად შეიქმნა. ანრი II-ის (1547-1559) ელჩი დ'არმონი მეფეს რეგულარულად აწვდიდა ინფორმაციებს, აღმოსავლეთში არსებული ვითარების შესახებ. იგი, მეფის დავალებით, სულეიმან I-ის ბანაკშიც კი იმყოფებოდა, რომ ეს კორესპოდენციები რეალური ამბების ამსახველი ყოფილიყო.² განსაკუთრებული ადგილი ასეთ მოხსენებებში სამცხეს ეჭირა, რადგან,

¹ საფრანგეთის სამეფო კარი ყოველთვის ყურადღებით აკვირდებოდა ირან-ოსმალეთის დაძაბულ ურთიერთობებს, რომლებიც მთელი XVI საუკუნის მანძილზე პერმანენტულად ახალი ომების საბაზად იქცეოდა. ეს დამოკიდებულება კი იმით იყო გამოწვეული, რომ საფრანგეთს არ სურდა, ასეთი მძლავრი მოკავშირის ძირითადი ყურადღება აღმოსავლეთის საკითხებზე გადართულიყო, რადგან ეს ხელ-ფეხს უზსნიდა მის მთავარ მოწინააღმდეგეებს – ჰაბსბურგებს, ვენეციას, უნგრეთს. ეს განსაკუთრებით ნათლად გამოჩნდა 1555 წლის ამასიის ზავის დადების პერიოდში, როცა საფრანგეთის სამეფო კარი მიესალმა მშვიდობის დამყარებას. კონსტანტინოპოლში მყოფმა საფრანგეთის ელჩმა კოდინიკამ დიდი სამუშაო გასწია ამ სამშვიდობო მოლაპარაკებების წარმატებით დასრულებაში. სამაგიეროდ, უნგრეთის მეფის ელჩობა ყველაფერს აკეთებდა, რომ ამ ზავისათვის ხელი შეეშალა. ამასიაში ზავის დადების დროს, იქ ჩასული იყო იმერეთის მეფის ბაგრატ III-ის ელჩი, რომელიც, თავის მხრივ ითხოვდა, რომ ოსმალეთს ეშუამდგომლა ირანელებთან, რათა იმერეთის სამეფოსთვის სეფიანებს დაებრუნებინათ ქართლის ციხეები (სურამი, ახალდაბა, ალი, ქორთუმი), მაგრამ ეს მისია წარუმატებელი აღმოჩნდა. მიუხედავად, იმისა, რომ სულეიმანმა მიიღო ბაგრატის ელჩი, სულთანმა არ ისურვა ამ პირობებში კვლავ გაემწვავებინა ურთიერთობა და მხოლოდ თავისი რეკომენდაციის სახით გადასცა ქართველი მეფის მოთხოვნა სეფიანთა მხარეს. როგორც მოსალოდნელი იყო, შაჰმა ეშუამდგომლობა არ დააკმაყოფილა. ამ ელჩობის შესახებ ინფორმაციას ევროპული წყაროები გვაძლევენ (*Lettres du Baron de Busbec, ambassadeur de Ferdinand I, roy des Romains, de Hongarie, Paris, 1748: საერთაშორისო ურთიერთობანი ახლო აღმოსავლეთში*, რედ. მ. სვანიძე, გვ. 145-149).

² სწორედ მას აქვს ერთ-ერთი პირველი ცნობა, ერზერუმის ახლოს, 1548 წელს, სულთანთან ქართველი დიდებულების მოსვლისა. ასევე, ის უცნობი ქართველი დიდებულები თვით დ'არმონს შეხვედრიან, ანრი II-სადმი პატივისცემა გამოუხატავთ და მცირე საჩუქრებიც გაუცვლიათ. ეს ქართველი დიდებულები, სავარაუდოდ, სამცხის მთავრის ელჩები უნდა ყოფილიყვნენ. მოგვიანებით, 1569-70 წლებში, საფრანგეთის ელჩობა კვლავ საინტერესო მოხსენებებს აწვდიდა მეფეს, ოსმალთა ინტერესებზე, ჩრდილოეთ კავკასიის, ასტრახანის მიმართულებით, რომელიც მიზნად ისახავდა ვოლგა-დონის სამდინარო მაგისტრალის მშენებლობას და ამ გზით ასტრახანის სავაჭრო გზის ხელში

მისი კონტროლი, მოწინააღმდეგეებს, გარკვეულ ფორპოსტს უქმნიდა ლაზეთის, დასავლეთ საქართველოს, სომხეთის, ქართლ-კახეთის და შირვანის მიმართულებით.¹ ყუიეს რელაციებშიც ჩანს სამცხის მმართველების სტრატეგიული მიზნები, რადგან მათი სამთავრო რეგიონის ორი დიდი მოთამაშის კონფლიქტის სასაზღვრო ზონაში მდებარეობდა. ფრანგი დიპლომატი თავის წერილებში ყურადღებას ამახვილებს სამცხის უფლისწულების მანუჩარის და ყვარყვარეს დიპლომატიურ საქმიანობაზე. იგი აღნიშნავს, რომ მანუჩარი და მისი ძმა მომავალი ომის სანყის ეტაპზე მოლაპარაკებებს აწარმოებდნენ სულთან მურად III-ის კართან, რათა არსებული სიტუაციიდან გამომდინარე, მათთვის სასურველი პოლიტიკური სარგებელი მიეღოთ.²

რაც შეეხება დასავლეთ საქართველოში არსებულ ვითარებას, ყუიეს წერილებშიც ჩანს, რომ, მიუხედავად 1555 წლის ზავის პირობებისა, 1578 წლისათვის ოსმალების გავლენა იმერეთში, გურიასა და სამეგრელოში მყარი არ იყო. კორესპონდენციებში აღნიშნულია, რომ ომის განახლების პირველივე ხანებში, ოსმალებს მოუწიათ დასავლეთ საქართველოს საზღვაო პორტების დაკავება. საზღვაო აკვატორიაში უსაფრთხო მიმოსვლა მათი ექსპანსიური პოლიტიკის ერთ-ერთი მთავარი ასპექტი იყო.

ირან-ოსმალეთის ომი 1578 წლის ივლის-აგვისტოში დაიწყო. 20 ივლისს წერილში ყუიე უკვე აცნობებდა საფრანგეთის მეფეს ოსმალების მიერ ზავის დარღვევის შედეგად, რეგიონში წარმოქმნილი რთული ვითარების შესახებ. აქ საუბარია ომის სანყის ეტაპზე, როცა კონფლიქტი ჯერ კიდევ

ჩაგდებას. ეს კი უნდა მომხდარიყო აღმოსავლეთ კავკასიის, კერძოდ ქართლ-კახეთის და შირვანის დაპყრობის შედეგად (*Charrière, Négotiations de la France dans le Levant*, გვ. 57, 80, 82, 89; E. Alberi, *Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato*, III, t. I, 1845, გვ. 330-339; *საერთაშორისო ურთიერთობანი ახლო აღმოსავლეთში*, რედ. მ. სვანიძე, გვ. 122-123, 158-159).

¹ ოსმალებმა ჯერ კიდევ 1536 წლიდან დაიწყეს ტაო-კლარჯეთის მხარეების ანექსია, როცა მათ აქ სამცხე-საათაბაგოს მიწებზე შექმნეს ართვინის, ოლთისის, კისკიმის და ნარმანის სანჯაყები. ეს იყო საქართველოს ტერიტორიაზე ოსმალური წესების შემოღების პირველი მცდელობა, რომელიც საბოლოოდ ამ მხარეების გაოსმალე-ბა-ინკორპორაციას ისახავდა მიზნად.

² ეს ნათლად გამოჩნდა 1578 წლის 9 აგვისტოს ჩილდირის ბრძოლაში, სადაც მანუჩარ ათაბაგი ლოდინის პოზიციას იკავებდა და თავისი ლაშქრით მუსტაფა ლალა ფაშას ბანაკში მას შემდეგ გამოცხადდა, როცა დამარცხებულმა ყიზილბაშებმა და მისმა მოკავშირე ქართველებმა ბრძოლის ველი მიატოვეს. მიუხედავად იმისა, რომ ომის პირველ დღეებში სამცხეში შემოჭრილ ოსმალებს ქართველებმა დიდი წინააღმდეგობა გაუწიეს პარტიზანული და გარნიზონული ბრძოლის ტაქტიკით, საბოლოოდ, სამცხის ათაბაგმა ოსმალთა მორჩილება აღიარა. ეს ფაქტი ოსმალთა სარდალს მუსტაფა ლალა ფაშას მეტად ესიამოვნა, რადგან ამ მხარის მმართველთა პოზიციას ოსმალები განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ირანელებთან ირანელებთან მომავალი ბრძოლებისთვის (*საერთაშორისო ურთიერთობანი ახლო აღმოსავლეთში*, რედ. მ. სვანიძე, გვ. 235; შარაშიძე, *სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები*, გვ. 48).

არ იყო გადასული აქტიურ ფაზაში და ფრანგი დიპლომატიც ოპერატიულად აწვდიდა ცნობებს სამეფო კარს: „სპარსეთის საზღვრებიდან რამოდენიმე შიკრიკი ჩამოვიდა. ბოლო დღეებში ხმა გავრცელდა, რომ სპარსელებმა, შეიტყვეს რა, რომ სენიორთან მშვიდობის დამყარებას აპირებდა, მოკლეს თავიანთი ახალი მეფე აჰმადი [აგმატი], რომელმაც მანამდე თავისი ძმა, ისმაილი ჩაანაცვლა, და ტახტზე მისი ვაჟი დასვეს.¹ ამბობდნენ იმასაც, რომ ისინი მრავალრიცხოვანი ჯარით ვანისკენ გაემართნენ. აქ მოხდა შეტაკება, რომელშიც თურქებმა დიდი დანაკლისი განიცადეს, მრავალი მათგანი დაიღუპა, ზოგი ტყვედ ჩავარდა. ხმების თანახმად, მუსტაფა-ფაშა თავისი ბანაკით სასწრაფოდ ჩამოვიდა ერზერუმში ვანის ფაშას დასახმარებლად მისი დაჟინებული თხოვნით. ამ ახალი ამბების შემდეგ სასახლეში გადაწყდა, რომ დიდი სულთანნი თავად უნდა გაემგზავროს იქ: ამის შესახებ, თქვენო უდიდებულესობავ, შევიტყობთ იმ სამზადისის მიხედვით, რომელიც აქ მომავალში იქნება შემდგომი სიახლეების შესაბამისად. ამბობენ, ასევე, რომ თათრები [ყირიმელი თათრები], რომელთაც ბანაკთან შესაერთებლად ქართველების მხარეს წასვლა ჰქონდათ ნაბრძანები, ამ ქართველებმა და რამდენიმე სპარსელმა, რომლებიც მათ გამოვლას ელოდნენ, დაამარცხეს“.²

¹ 1576 წელს გარდაიცვალა შაჰ-თამაზი და ტახტი დაიკავა მისმა ვაჟმა ისმაილ II-ემ, რომელმაც მხოლოდ ერთი წელი იმეფა და მისი სისხლიანი მმართველობის გამო მოკლეს შეთქმულებმა. რაც შეეხება წერილში ნახსენებ აჰმადს (აგმატი) საეარაუდოდ, ეს უნდა ყოფილიყო თამაზის ერთგული ვაჟი ჰეიდარ-მირზა, რომელსაც შამის სიკვდილის შემდეგ სურდა მიეღო ტახტი, მაგრამ ისმაილის მომხრეებმა მოკლეს. ყუთეის ამ ცნობაში, სადაც ისმაილის ჩანაცვლებაზეა საუბარი, უნდა ვივარაუდოთ ის ფაქტი, რომ შაჰ-თამაზი ჰეიდარს თავის მემკვიდრედ ამზადებდა, მიუხედავად იმისა, რომ წლოვანებით ისმაილზე უმცროსი იყო. რაც შეეხება მის ვაჟს, რომელზეც წერილშია საუბარი, ის საეარაუდოდ უნდა იყოს მისი ძმა მუჰამად ხუდაბენდე, რომელიც ისმაილის სიკვდილის შემდეგ ავიდა ტახტზე. ეს ხუდაბენდე ქართულ წყაროებში „მახუდაბანდად“ იწოდება. ისმაილ II-ემ გაათავისუფლა ტყვეობიდან სიმონ I, რომელიც ხუდაბენდემ დააბრუნა ქართლში, ოსმალთა წინააღმდეგ საბრძოლველად. ისმაილის სიკვდილის შესახებ ცნობას გვაძლევს „მესხური მატიანეც“, რომელიც ამ ამბავს 1577 წლის 17 დეკემბრით ათარიღებს, ხოლო მისი სიკვდილის დასტურს ელჩის პირით – 1577 წლის 28 დეკემბრით (შარაშიძე, *სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები*, გვ. 46; მამისთვალისვილი, *სეფიანთა სახელმწიფოში მიმდინარე პოლიტიკური ბრძოლა და ქართველები*, გვ. 107-117).

² Charrière, *Négotiations de la France dans le Levant*, გვ. 746-749. ყირიმელი თათრების დამარცხებაზე უფრო მოგვიანებით (1580 წელს) მოგვითხრობს ისქანდერ მუნშიცი, რომელიც აღნიშნავს, რომ დარუბანდის გზით შემოსული ადილ-გირეი ხანის ლაშქარი შირვანში დაამარცხეს სპარსელებმა, ხოლო თვით სარდალი ტყვედ იგდეს და შაჰს გაუგზავნეს. სპარსელი მემატთანე ამ ამბების თხრობისას აღნიშნავს სიმონ მეფის და ალექსანდრე II-ის დამოკიდებულებას მიმდინარე მოვლენებისადმი (*ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ*, გვ. 32-35).

ეს ცნობა ფრანგი დიპლომატის რელაციებში, სავარაუდოდ, ეხება დარუბანდის გზით ყირიმელი თათრების მცდელობას, შირვანის და კახეთის მიმართულებით ახალი ფრონტი გაეხსნათ ირანელებისათვის. ოსმალური წყაროებიც მიუთითებენ, რომ როდესაც მუსტაფა ლალა ფაშა ერზერუმთან ჯარებს აგროვებდა, სულთანმა თხოვნა გაუგზავნა თავის ვასალ ყირიმის ხანს მუჰამედ გირეის, რომ დახმარება გაენია ამ ომში. ამავე დროს დაღესტანის, შამხალის, ავარიის მმართველებს გადასცეს ბრძანება, რომ შეეციათ კასპიის ზღვის მხრიდან შირვანში მყოფი ყიზილბაშებისათვის. სწორედ ამ ამბებზე უნდა მიუთითებდეს ჟუიე ამ წერილში, როცა საუბრობს თათრების გამოჩენაზე და ქართველების და სპარსელების ერთობლივი ძალებით მათ დამარცხებაზე. ასევე ჟუიეს ცნობას თურქების დამარცხების შესახებ ვანის მხარეში ადასტურებს „მესხური მატიანეც“,¹ რომელიც აღნიშნავს, რომ 1578 წლის თებერვალში ირანელთა სარდალმა ყარა-ხანმა მცირე ჯარით მოახერხა ოსმალების დამარცხება: „ამასობაში ოთმანიანი რვაათასი კაცით ფებერვალს კვ (26 რიცხვი) ოთხშაბათს დღესა დაესხნებს ყარახანს [...] მობრუნდა ყარახან ექუსასი კაცი ახლდა, დაესხა თავსა, ამოსწყუიდნა ურუმნი, გააქცივნა [...] და აივსნეს საქონლითა და იარალითა. მობრუნდა ბატონი მანუჩარ და აწყურს ჩამოვიდა“.²

„ურუმთა აშლას“ „მესხური მატიანე“ ჯერ კიდევ, 1577 წლის 7 ნოემბრის ამბებში მოგვითხრობს, როცა სამცხეში მიმდინარეობდა ბრძოლა დაპირისპირებულ ფეოდალთა პარტიებს შორის, რაშიც ჩაბმული იყვნენ დედისიმედი და მისი შვილები მანუჩარი და ყვარყვარე და ასევე დედისიმედის ძმის შვილი ერეკლე მუხრანბატონი. „ბატონი ყრყრე და ბატონი მანუჩარ ახალციხეს წამოვიდა და ბატონი დედისიმედი თმოგუს დადგა. თმოგუს ციხეს

¹ ამ პერიოდის მოვლენებზე საინტერესო ინფორმაციები გააჩნიათ სხვა ქართველ მემატიანეებს: „მეცნიერ კაცთა კომისიას“, ვახუშტი ბატონიშვილს და ფარსადან გორგიჯანიძეს. მაგრამ განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს „მესხური მატიანე“, რომლის ავტორი ამ ამბების თანამედროვე იყო და უშუალოდ სამცხიდან აკვირდებოდა მოვლენების მიმდინარეობას. „მესხური მატიანე“ მოგვითხრობს ამბებს 1560 წლიდან 1587 წლის ჩათვლით. ამ ქრონიკის ავტორი უცნობია და მისი ტექსტი ჩართულია „დავითნის“ ხელნაწერში და ამიტომ მას ხშირად უწოდებენ „მესხური დავითნის ქრონიკას“. ჩვენ ამ ქრონიკას აღვნიშნავთ „მესხურ მატიანედ“. აღსანიშნავია, რომ ეს მატიანე წარმოადგენდა დღიურ ქრონიკას და როგორც ე. თაყაიშვილი აღნიშნავდა, მოვლენები ჩანერილია უშუალოდ მათი მსვლელობის დროს და მიანიშნებს მისი წყაროს სანდოობას. თ. ჟორდანიას საერთოდ ვარაუდობდა, რომ მისი უცნობი ავტორი ამ თხზულების ერთ-ერთი მთავარი გმირი, ათაბაგ ქაიხოსრო II ჯაყელის ცოლი დედისიმედი. ამ აზრს ნაწილობრივ ეთანხმება ქრ. შარაშიძეც (შარაშიძე, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები, გვ. 39, 123-132).

² შარაშიძე, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები, გვ. 47.

რაც დახირა უნდოდა, მიატანინა, გააბარაქიანა და თვალშწნიერთან¹ ელჩი გაგზავნა, ციხეების შოვნა შესთუალა და ურუშთა აშლა აცნობა და ურუშთ საჩქარო ჯმა დაუვარდა. პატრონი დედისიმედი ახალციხეს შვილებთან ერთად მოვიდა. პატრონი მანუჩარ და პატრონი ერეკლე ლაშქარი შეიყარეს და წავიდეს, ურუშთ პირს მიუდგეს. პატრონი ყ რყ რე ცოტა უგუნებუდ იყო; ის ველარ წავიდა“.²

მოგვიანებით, 1579 წლის 3 და 15 ივნისით და 4 ივლისით დათარიღებულ წერილებში, ჟუიე მოგვითხრობს სამცხეში დატრიალებულ მოვლენებზე: „დღეს ჩამოვიდა ქართველი ელჩი, ქვრივი დედოფლის გამოგზავნილი. ეს უკანასკნელი თავისი ვაჟის ნაცვლად მართავს დიდ პროვინციას, რომლის პატრონიც მისი შვილია. როგორც ჩანს, ელჩის ჩამოსვლის მიზანია მშვიდობის ან დროებითი ზავის მიღწევა სენიორსა და სუფის შორის.“³ ელჩის ჩამოსაყვანად შკოდერში გაგზავნეს ორი გალერა, რაც უალრესად დიდი პატივია და ამ ქვეყნის არც ერთ ელჩს აქამდე ასეთი პატივი არ ღირსებია. (3 ივნისი).

„ქალაქში სხვადასხვა ხმები დადის დღეს ჩამოსული ქართველების თაობაზე. ამბობენ, რომ ამ ქვრივი დედოფლის ვაჟი ჩამოვიდა, რათა იმ დახმარების სანაცვლოდ, რომელიც გასულ წელს დედოფალმა შირვანში მიმავალ მუსტაფა ფაშას ბანაკს გაუწია, ითხოვოს, რომ შავი ზღვისკენ გაგზავნილმა

¹ თვალშწნიერი, თვალშვენიერ-ივანე, ქაიხოსრო ათაბაგის და დედისიმედის ვაჟი. 1573 წელს ათაბაგის ოჯახმა ძმებთან ერთად გაგზავნა ყაზვინს. ირანში მყოფი მნიშვნელოვან ინფორმაციებს აწვდიდა საკუთარ ოჯახს იქ მიმდინარე პროცესების შესახებ. როგორც ჩანს, ეს შეუტყვევს, არ აპატიეს და ალაშუთის ციხეში გამოკეტეს. თუმცა, „მესხური მატანიის“ ცნობით, 1583 წელს თვალშვენიერი გაათავისუფლეს და შემდგომში იგი შაჰ აბას I-ის სამსახურში ჩანს, სადაც თავი გამოიჩინა უზბეკების წინააღმდეგ ბრძოლაში. ქრ. შარაშიძე ვარაუდობს, რომ თვალშვენიერ-ივანე გარდაიცვალა 1616 წელს (შარაშიძე, *სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები*, გვ. 142-143).

² „ახალი ქართლის ცხოვრების“ პირველ ტექსტში, ოსმალების გამოსვლა მოკლედ არის მოთხრობილი. უფრო მიმდინარე მოვლენების კონსტატაციაა – საუბარია რომ ოსმალებმა „თავრეზი, ერევანი, განჯა და ყარაბაღი და ვიდრე სულთანიამდე დაიპყრეს ყოველივე ადგილი ადარბაგანისა“. რაც შეეხება სამცხეში დატრიალებულ ამბებს ამ მოვლენების გარშემო, აღნიშნულია, რომ მანუჩარმა მედგრად იბრძოლა ოსმალების წინააღმდეგ, მაგრამ ვერას გახდა და გადმოვიდა ქართლს, სიმონ მეფის ქვეყანაში (ბერი ეგნატაშვილი, *ახალი ქართლის ცხოვრება, პირველი ტექსტი*, გვ. 371-372).

³ ფრანგი დიპლომატი წერილებში სენიორად მოიხსენიებს ოსმალთა სულტანს, ხოლო სუფის სახელით ირანის შაჰს. სავარაუდოდ, შაჰის სუფად მოხსენიება მათი საგვარეულოს წარმომავლობის სეფიანების ფრანგული ტრანსკრიპციაა. რაც შეეხება სულტანის სენიორად ხსენებას, ეს ნათლად ჩანს მის სხვა, 1578 წლის 20 აგვისტოს წერილში, სადაც სენიორთან ერთად ნახსენებია პირველი ფაშა, რომელიც, როგორც სხვა წერილებიდან ჩანს, ოსმალთა დიდგვზირია.

ხალხმა მის მიწებზე არ გაიაროს და არ დააზიანოს მისი [სამფლობელო]. მისი მიწები სწორედ იმ ადგილის მეზობლად მდებარეობს, სადაც ისინი უნდა დაბანაკდნენ. სხვები ამბობენ, რომ ამ ორ ქართველ დიდებულს, რომლებმაც ისლამი მიიღეს და დიდი სენიორის სამსახურში ჩასადგომად ჩამოვიდნენ, სურთ აჩვენონ მას უფრო დაუცველი გზები და გადასასვლელიები ამ ქვეყნის რომელიმე ნაწილის ადვილად დასაპყრობად. არიან ისეთებიც, რომლებიც სულ სხვაგვარად ლაპარაკობენ. ასე, რომ ჯერ კიდევ კარგად არ ვიცით, ვინ არის ეს ხალხი და რისთვის ჩამოვიდნენ აქ. მაგრამ ასეა თუ ისე, ჩამოსვლისას მათ ძალიან დიდი პატივი მიაგეს (15 ივნისი).

„ასევე ბოლოს ჩამოსული ორი ქართველი, რომლებიც, როგორც შემდგომში შევიტყვეთ, ძმები არიან. ისინი გასულ წელს ეახლნენ მუსტაფა ფაშას ბანაკში, როცა ის ერზრუმიდან შირვანში მიდიოდა და დიდი დახმარება გაუწიეს მის ბანაკს. ძმებს შორის უმცროსი, რომელიც ოცდათოთხმეტი ან ოცდათხუთმეტი წლის უნდა იყოს, ისევ ხსენებულ მუსტაფასთან არის. როგორც ჩანს, მან იმედი მისცა ფაშას, რომ თურქი გახდებოდა, რაც გააკეთა კიდევ ახლახანს. მას დაუყონებლივ მიანიჭეს ფაშას ტიტული და კუთვნილი მიწების ბეგლარბეიდ გამოაცხადეს. სწორედ იქ უნდათ დიდი კარიბჭის აღმართვა, რომელიც უმნიშვნელოვანესი იქნება სპარსეთის საზღვართან. მის უფროს ძმასაც შესთავაზეს მუსლიმი გამხდარიყო, მაგრამ მან არ ინდომა. სასახლეში ამბობენ, რომ მას აქ დატოვებენ, თუ არ მოინდომებს აღიაროს თავი სანჯაყად და დიდი სენიორის ქვეშევრდომად. ამ ორმა ძმამ ხელზე მთხვევისას რამდენიმე საჩუქარი მიართვა სენიორს“ (4 ივლისი).

ამ წერილებში საუბარია სამცხის მთავარ მანუჩარ II-ის გამუსლიმების ამბებზე. მანუჩარმა, როგორც ვიცით, სახელად მუსტაფა დაირქვა და ჩილდირის ფაშა გახდა. რაც შეეხება წერილში დასახელებულ მის ძმას, ეს უნდა იყოს ყვარყვარე, რომელმაც ისლამი არ მიიღო და სულთანის კარმა მხოლოდ ოლთისის გამგებლობა უბოძა. საინტერესოა ყუიყეს ცნობა ჩილდირის ბეგლარბეგად მანუჩარის დანიშვნის თაობაზე, რაც მ. სვანიძის აზრით, ზუსტად ათარილებს ამ საბეგლარბეგოს დაარსების ისტორიას 1579 წ. 25 ივნისით.¹ „მესხური მატიანეც“ აღნიშნავს 1579 წლის აპრილის თვეში მანუჩარის წასვლას კონსტანტინოპოლში ძმასთან – ყვარყვარესთან ერთად, იქ მის გამაჰმადიანებას და ნოემბრის თვეში სამცხეში მის დაბრუნებას ფაშას ტიტულით. რაც შეეხება წერილში მოხსენიებულ სანჯაყს, ეს სწორედ ოსმალთა ექსპანსიის

¹ შარიესთან მითითებულია 18 ივნისი, Charrière, *Négotiations de la France dans le Levant*, გვ. 807.

გამოხატულება იყო, რადგან სამცხის ქვეყანაში ოსმალთა იმპერია საკუთარი ადმინისტრაციული სისტემის დანერგვას ცდილობდა, რითაც სამთავროს სრულ ინკორპორაციას ახდენდა. მანუჩარსაც არა ათაბაგად, არამედ ფაშად თვლიდნენ, რაც წერილშიცაა დადასტურებული. უიეს ერთ-ერთი წერილიდან ჩანს, რომ სამცხის მთავრის ქაიხოსრო II-ის ქვრივს დედისიმედს სამთავროს ხელისუფლება ჯერ კიდევ ხელში ეჭირა, მას შემდეგ, რაც მან დაამარცხა ფეოდალური ოპოზიცია.¹ 1578 წლის ივლისის შუა რიცხვებში, როცა ოსმალთა ჯარი არტაანს მივიდა, ამ ციხის სიახლოვეს არსებული ციხეები, ვილაიეთები და ოქროს ციხე დაკავებული ჰქონია ქართველთა დედოფალ დედისიმედს, რომელიც ქმრის პოლიტიკას აგრძელებდა, კერძოდ, ორმაგ თამაშს ეწეოდა ირან-ოსმალეთის კონფრონტაციაში.² განსხვავებულ პოზიციაზე იყო მისი ვაჟი მანუჩარი, რომელიც ოსმალთა დახმარებით იმედოვნებდა მთელი სამცხის ხელში ჩაგდებას. როგორც ფრანგი დიპლომატი იუნყება, დედოფალსაც გარკვეული დახმარება გაუნევია ოსმალებისთვის, მაგრამ როგორც წერილიდან ჩანს, ამავე დროს ითხოვდა სამთავროს უსაფრთხოებას. თუმცა, როგორც ვიცით, ოსმალებმა არათუ მანუჩარის, არამედ არც ერთი მხარის პოზიციები არ გაითვალისწინეს და მისი შვილების დარად დედისიმედს მხოლოდ რამდენიმე სოფელი მისცეს იქტას ნესით.³ მსგავსი ამბავი მოთხრობილი აქვს „მესხური მატიანის“ ავტორსაც, თუ როგორ დაიკავეს ოსმალებმა არტაანის, ხერთვისის და სხვა მხარეების ციხეები, ხოლო ხახულის მხარე სანჯაყად

¹ „მესხური მატიანეც“ ქრონოლოგიურად ზუსტად გადმოგვცემს სამცხეში გამართული ბრძოლების პერიოპტიკებს, რომლებიც 1576 წლიდან 1578 წლის მარტამდე გრძელდებოდა და სერიოზულად დააზიანა სამთავროს თავდაცვითი პოტენციალი. ეს ბრძოლა ათაბაგების სახლსა და შალიკაშვილების მეთაურობით შექმნილ სამცხის ფეოდალთა კოალიციას შორის მიმდინარეობდა.

² დედისიმედის მეუღლე ქაიხოსრო II ჯაყელი, ასევე ორჭოფულ პოლიტიკას ატარებდა. ჯერ კიდევ, 1545 წლის შემდეგ, როცა ოსმალებმა სამთავროს მმართველობა დაუმტკიცეს, მოგვიანებით, ირან-ოსმალეთის ახალი ომის (1548-49 წწ.) დროს, ირანელების მხარე დაჭირა, რათა თავიდან აეცილებინა სამთავროს ინკორპორაციის საფრთხე. საერთოდ, დედისიმედს ძალიან აძაგებს ბერი ეგნატაშვილი, რომელიც მას უჭკუო, უმეცარ და ღვთის უშიშარ ქალს უწოდებს, რადგან თავისი მზაკერული საქციელით არა მარტო სამცხის დიდებულები, არამედ, ქართული სამეფო-სამთავროების მმართველი წრეებიც გადაიკიდა. მემატიანის ასეთი შეფასება, გამომდინარეობს იმ ფაქტიდან, რომ დედისიმედმა შალიკაშვილების დარბევით, შაჰ-თამაზის რისხვა, ირანელების სამცხეში ლაშქრობა და ქვეყნის აოხრება გამოიწვია (ბერი ეგნატაშვილი, *ახალი ქართლის ცხოვრება, პირველი ტექსტი*, გვ. 370-371).

³ კონსტანტინოპოლში მყოფი ვენეციის ელჩის ცნობით, მანუჩარი ოსმალთაგან 40 სოფელს და 40 ქალაქს ითხოვდა. მ. სვანიძის აზრით, სავარაუდოდ, ეს ადგილები თვით სამცხის სამთავროში მდებარეობდა (*საერთაშორისო ურთიერთობანი ახლო აღმოსავლეთში*, რედ. მ. სვანიძე, გვ. 252-253).

აქციეს. უუიეს ცნობას კონსტანტინოპოლში მანუჩარის და ყვარყვარეს ჩასვლის შესახებ „მესხური მატრიანე“ და ქალაქში მყოფი ავსტრიელი დიპლომატი სოლომონ შვეიგერიც ადასტურებს, რომელიც აღნიშნავს, რომ სამცხის უფლისწულები აქ დიდი ამალით, 150 კაცის თანხლებით ჩამოსულან და მათ დიდი პატივით დახვედრიან.¹

რაც შეეხება წერილში მოხსენიებული „დიდი კარიბჭის აღმართვის“ საკითხს, ეს ეხება ოსმალების სურვილს, აღედგინათ 1555 წლის ზავის პირობების შედეგად დანგრეული ყარსის ციხე-სიმაგრე. კავკასიაში თავიანთი ექსპანსიის განსახორციელებლად ოსმალები უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ყარსის ციხის აღდგენას: ეს ციხე უნდა ყოფილიყო ფორპოსტი კავკასიის სიღრმეში შესული ჯარების სურსათ-სანოვაგით და სამხედრო ტექნიკით მომარაგებისათვის. ეს ფაქტი ასევე ნათლად ჩანს უუიეს ადრინდელ, 1578 წლის 20 აგვისტოს წერილში. დიპლომატი ჩილდირის ომის ამბების შემდგომ მოვლენებზე მოგვითხრობს, სადაც წერს, რომ: „სპარსეთის საზღვრებიდან ხშირად ჩამოდიან მაცნეები. მათ იმდენი ერთმანეთის საწინააღმდეგო ამბავი ჩამოაქვთ იქედან, რომ უკვე აღარ ვიცით, რომელს დავუჯეროთ. ერთნი ამბობენ, რომ იქ საქმეები კარგად მიდის ამ სენიორისთვის, რომ მუსტაფა ფაშა შევიდა ქვეყანაში და უძველეს, ნანგრევებად ქცეულ ქალაქ ყარსში ციხე-სიმაგრე ააშენა, რომლის აღდგენაც ამ სენიორს სურდა. ქართველებმა გაუგზავნეს მას ელჩები და ხუთი ათასი კაცი ამ ციხე-სიმაგრის აგებაში დასახმარებლად.“ ამ ქართველებში უნდა მოვიაზროთ სამცხის ათაბაგ მანუჩარის მიერ გაგზავნილი ხალხი, რომლებიც ჩილდირთან გამარჯვების შემდეგ ოსმალთა ბანაკში გამოცხადდნენ. იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობით, ჩილდირის ბრძოლის დროს მანუჩარ ათაბაგი ექვსი ათასი მეომრით მთის კალთიდან ადევნებდა ბრძოლას თვალს და მხოლოდ მას შემდეგ გამოცხადდა ლალა ფაშას ბანაკში, როცა დაინახა, თუ რა ბედი ეწია ირანელთა სარდალ თოქმაქხანს. ყარსის ციხის აგებას ოსმალები ომის პირველი ეტაპის დამთავრების შემდეგ, 1579 წლის ზაფხულში შეუდგნენ და უუიეს 1578 წლის 20 აგვისტოს წერილში გადმოცემული ამბავი ჩილდირის ბრძოლის შემდგომი მოვლენების ასახვა უნდა იყოს და, სავარაუდოდ, იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობის არაპირდაპირი დადასტურებაც.² ყარსის ციხე-სიმაგრის აგების საჭიროებაზე და მისი

¹ სოლომონ შვეიგერსა და ყვარყვარეს შორის ახლო ურთიერთობაც დამყარებულა და მათ საჩუქრებიც გაუცვლიათ. შვეიგერს გერმანიაში თან წაუღია ქართველი ბერის იოსების ნაჩუქარი ნუსხა-ხუცურის ანბანის ნიმუში, რომელიც მან მოგვიანებით, 1609 წელს თავის წიგნში გამოაქვეყნა.

² ვ. ჩოჩიევის აზრით, წერილში მოხსენიებული ქართველი ელჩები, სავარაუდოდ, იყვნენ შავშეთისა და ბასიანის გამაჰმადიანებული ფეოდალები. ე. მამისთვალისძეის აზრით კი ისინი შეიძლება ყოფილიყვნენ იმერეთის მეფის მიერ გაგზავნილი ხალხი.

ხელახლა აშენების ამბებზე უფიე 1579 წლის წერილებშიც წერს (1579 წლის 7 და 19 მაისის, 3 და 18 ივნისი). საინტერესოა, რომ ამ წერილებში ყარსის ციხე-სიმაგრის ხელახლა აგების მნიშვნელობაზე საუბრისას, უფიე აღნიშნავს დასავლეთ საქართველოს პორტების – ფაზისის, სოხუმის და ბათუმის როლს მიმდინარე ომის დროს არმიების საბრძოლო იარაღით და ფურაჟით მომარაგების საქმეში. ფრანგი დიპლომატი განსაკუთრებით ხაზს უსვამს სამეგრელოში არსებული ფოთის ციხე-სიმაგრის ხელახლა აგების ამბებს, სადაც ამ ციხის (ზოგჯერ უფიე მას ფაზისის პორტს ან ციხეს უწოდებს, ასევე მდინარე რიონს ფაზისის ან ფასოს სახელით მოიხსენიებს) დასაცავად საკმაოდ დიდი გარნიზონი ჰყავდათ. თუმცა, როგორც უფიე 1579 წლის 3 აგვისტოს წერილში იტყობინება, ოსმალებს აქ მშვიდად ყოფნის საშუალებას ადგილობრივი მთავრები არ აძლევდნენ: „რაც შეეხება კაპიტან უჩიალის,¹ ამბობენ, რომ მან მიაღწია მდინარე ფაზისს (ფასოს) სამეგრელოში, სადაც მცირე შეტაკებები ჰქონდა რამდენიმე ქვეყანასთან, რომელთა რიცხვში ქართველებიც იყვნენ, რომლებიც მათზე თავდასასხმელად იყვნენ მოსულები. ამის შემდეგ კაპიტანმა დაიწყო ციხე-სიმაგრის აგება, ის თითქმის დამთავრებულია, და კიდევ ერთის აშენებას აპირებს იქვე ახლოს“.² ოსმალებმა დასავლეთ საქართველოს

დონ ხუან სპარსელის ცნობებით კი იმ დროს ოსმალების ჯარში იმყოფებოდნენ გურიის მთავარი და მისი ვაჟი. ყარსის ციხის სრულად აშენებას 58 დღე დასჭირდა და მის მშენებლობაზე მობილიზებული იყო 50 000 მუშა და ათასობით ჯარისკაცი. გარდა ამისა, მანუჩარის ამ საქციელზე სხვა წყაროებიც მიუთითებენ. ოსმალთა ისტორიკოსს მუსტაფა სელანიქს და ევროპელ ავტორებს დონ ხუან სპარსელს და ტომაზო მინადოის თავიანთ თხზულებებში ეს ამბავი ფაქტიურად იდენტიურად აქვთ გამოცემული. ¹ ამ პიროვნებაზე ცნობა აქვს კრისტობალ დე სალასარის თავის წერილში ფელიპე II-სადმი. ამ წერილში იგი დაახლოებით იმეორებს იმ ინფორმაციას, რომელსაც უფიე გვანვდის ჩვენ 1579 წლის 3 აგვისტოს წერილში. კერძოდ, საუბარია ოსმალების მცდელობაზე, რომ მდინარე ფაზისთან აეგოთ სიმაგრეები. თუმცა უფიეს ინფორმაციით ლუჩიალიმ თავი ვერ გაართვა ამოცანას (ტაბალუა, *დოკუმენტები საქართველოს ისტორიისათვის*, გვ. 104, 320). ი. ტაბალუა ამ კაპიტანს, „ლუჩიალით“, მოიხსენიებს, მინადოი მას უწოდებს „ალი უჩიალის“, დასავლეთში ცნობილია როგორც ოჩიალი. იგი იყო ცნობილი საზღვაო კაპიტანი ეულდი ალი (ზოგ წყაროში იგი ადმირალადაც მოიხსენიება) და გააგზავნეს სწორედ ამ ციხის ასაგებად, რათა უზრუნველყო ოსმალთა მოკავშირე თათრების გადმოსვლა ყირიმიდან.

² Charrière, *Négotiations de la France dans le Levant*, გვ. 808-814. მსგავსი ცნობა სამეგრელოში ოსმალების წინააღმდეგ ადგილობრივი მოსახლეობის აჯანყების შესახებ გადმოცემული აქვს უნგრელ დიპლომატს, რომელიც აღნიშნავს, რომ როცა მოსახლეობას გაუგია ოსმალების განზრახვის შესახებ, რომელიც ციხის აღდგენას ეხებოდა, დაუნგრეგია ძველი ციხის ნაშთები და საშენი მასალა ზღვაში გადაუყრია (ტარდი, *საქართველო-უნგრეთის ურთიერთობა XVI საუკუნეში*, გვ. 134-135; *საერთაშორისო ურთიერთობანი ახლო აღმოსავლეთში*, რედ. მ. სვანიძე, გვ. 264).

პორტების დაკავების შემდეგ ქუთაისის დაპყრობაც სცადეს, რათა ლიხის გზით ქართლში შემოსულიყვნენ, მაგრამ იმერეთის მეფემ (გიორგი II) ისინი დაამარცხა, რომელიც ფრანგ დიპლომატს თავის ერთ-ერთ რელაციაში აქვს აღნიშნული. ჟუიეს სხვა წერილებში ასევე, საინტერესო ცნობები აქვს ოსმალთა ექსპანსიაზე კავკასიაში, კერძოდ, ქართლის, კახეთის, შირვანის და სამხრეთ აზერბაიჯანის მიმართულებით. მნიშვნელოვანია მისი ცნობები სიმონ I-ის საბრძოლო მოქმედებების შესახებ, რომლებმაც სერიოზული პრობლემები შეუქმნა მძლავრ ოსმალთა იმპერიას კავკასიის რეგიონში.

ჟუიეს 1578 წლის 2 ნოემბრის წერილიც კარგად ასახავს კავკასიაში მიმდინარე მოვლენების ისტორიულ სინამდვილეს. მიუხედავად იმისა, რომ ოსმალებმა დაამყარეს კონტროლი ქართლ-კახეთზე და შირვანზე, მათი მდგომარეობა არ იყო მტკიცე. ეს ვითარება კიდევ უფრო გართულდა მას შემდეგ, რაც სიმონ I გაათავისუფლეს და სამშობლოში დაბრუნებული მეფე აქტიურად შეუდგა ოსმალების წინააღმდეგ მოქმედებას.¹

„კონსტანტინოპოლი, 1578 წლის 2 ნოემბერი

თქვენო უდიდებულესობავ, როგორც გავიგეთ, ორი შიკრიკი გაიგზავნა ანატოლიის ბეგლარბეისთან, ასევე ალექსოა და დამასკოს ფაშებთან, რათა ისინი სასწრაფოდ გაემგზავრონ მუსტაფა-ფაშასთან, რომელიც, როგორც ამბობენ, ჩაკეტილია შირვანში, სადაც ის კარგა ხნის წინ შევიდა. ფაშა აპირებდა ქალაქის საბოლოო დაპყრობას და იქ გამოზამთრებას იმ პირობების იმედით, რაც რამდენიმე ქართველმა დიდებულმა შეუქმნა. ეს უკანასკნელნი ეახლნენ ფაშას, მართვებს სანოვაგე და აღუთქვეს ყველანაირი დახმარება, რასაც კი შეძლებდნენ. მაგრამ ვერ აიტანეს რა თურქების თავხედობა, რომელთაც მოინდომეს მათი გაძარცვა და დახოცვა, როგორც კი მათ ქვეყანაში შევიდნენ, ქართველები განუდგნენ თურქებს, შეებრძოლენ და უამრავი დახოცეს კიდევ. ვინც გადარჩა, სპარსელებსა და ქართველებს შუა აღმოჩნდა ჩაკეტილი. ასე, რომ დიდი გაუგებრობაა ამ მუსტაფას თაობაზე. ამბობენ, რომ ის ძალიან მჭიდრო ალყაშია მოქცეული და სურსათის ნაკლებობას განიცდის. ხსენებული ბატონის ცნობით, მან სარწმუნო წყაროებიდან შეიტყო: მუსტაფა ფაშას ერთი-ერთი ერთგული თურქისთვის უთქვამს, რომ უკვე დალუპულად თვლიდა თავსაც და მთელ ბანაკსაც. ამბობენ ასევე, რომ კაიროს ფაშასთანაც გააგზავნეს შიკრიკი, ზოგის აზრით, იმ მიზნით, რომ ის ჩამოვიდეს ანატოლიაში და მიხედოს

¹ ნითლანაძე, XVI საუკუნის მეორე ნახევრის ფრანგული წყაროები საქართველოს შესახებ.

იქაურობას ბეგლარბეგის არყოფნის მანძილზე, სხვათა მოსაზრებით კი – მისი შირვანში წარგზავნის მიზნით. შიკრიკების დაგზავნა მოწმობს, რომ საქმეები ამ მხარეში არც ისე კარგად მიდის ამ ბატონებისთვის, როგორც ამას აქ ჩამოსული ელჩები გვატყობინებენ. ახლა უკვე სავარაუდოა, რომ უსაფუძვლო არ უნდა იყო ის ჭორი, რომელიც ქართველებთან გამანადგურებელი შეტაკების შემდეგ გავრცელდა და რომელზეც არ ლაპარაკობენ, თუმცა, ზოგიერთები ბედავენ და საიდუმლოდ აცხადებენ, რომ ამ ბრძოლაში მუსტაფა მოკლეს“.¹

უწიეს შემდგომი წერილი, რომელიც თარიღდება 17 ნოემბრით, ეყრდნობა იმ ინფორმაციების ცნობებს, რომლებსაც ის იღებდა ოსმალეთის სახელმწიფოს სხვადასხვა მხარეებიდან. კერძოდ, ამ წერილში აღნიშნული აქვს, რომ ამ მოვლენებზე ცნობები მიიღო ერზერუმიდან, ვანიდან და ყირიმიდან ჩამოსული მაცნეების საშუალებით. თუმცა როგორც წერილიდან ირკვევა, მათი ინფორმაციები ამ შემთხვევაში დაუზუსტებელი იყო და დიპლომატი ძირითადად ეყრდნობოდა იმ ამბებს, რომლებიც დედაქალაქში ვრცელდებოდა. წერილში საუბარია 1578 წლის შემოდგომის მოვლენებზე. კერძოდ, საუბარია მუსტაფა ფაშას ლაშქრობაზე კახეთისა და შირვანის მიმართულებით, როდესაც მუსტაფამ დაიპყრო შირვანი, დატოვა იქ ძლიერი გარნიზონი და გამობრუნდა უკან.

„კონსტანტინოპოლი, 1578 წლის 17 ნოემბერი

თქვენო უდიდებულესობავ, ჩემი ბოლო წერილის შემდეგ აქ ჩამოვიდნენ მაცნეები ერზერუმიდან, ვანიდან და ყირიმიდან, მაგრამ ჯერ ვერ ვგებულობთ, რა ამბები ჩამოიტანეს. მხოლოდ ის ვიცი, რასაც პორტასა და ქალაქში ამბობენ. კერძოდ, ის, რომ მუსტაფა-ფაშამ დაამარცხა ის ქართველები, რომლებსაც ის ალყაში ჰყავდათ მოქცეული, დიდი გარნიზონი დატოვა შირვანში და თავად ერზერუმში ბრუნდება გამოსაზამთრებლად. მაგრამ ვინაიდან მისგან დიდი ხანია არავინ გამოჩენილა, უნდა ვიფიქროთ, რომ ის სადმე კარგად დაცულ ადგილას იმყოფება, მით უმეტეს, რომ პორტაში დარწმუნებით ამბობენ, რომ ნატოლის (Natalye)² ბეგლარბეი უკვე გაემგზავრა მუსტაფა-ფაშასგან მიღებული ბრძანების შესაბამისად. ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ამ დღეებში აზიაზე პატარა რაზმებად გაატარეს დაახლოებით ხუთასი ან ექვსასი იანიჩარი და კიდევ სამასამდე იანიჩარია, რომლებსაც დღეს სკუტარიში გამგზავრება უბრძანეს. დავინახეთ ასევე, როგორ ჩაიარა კავალერიამ.

¹ Charrière, *Négotiations de la France dans le Levant*, გვ. 762.

² ანატოლია.

ამ თვის ოთხ რიცხვში ის ხუთი გალერა დაბრუნდა, რომელმაც ტრაპიზონში წაიღო მუსტაფას ბანაკის აღჭურვილობა და აქამდე იქ იმყოფებოდა. საბერძნეთის ბეგლარბეი გუშინ კონსტანტინოპოლს მოუახლოვდა, დღეს უკვე ჩასული იქნება იქ, ვინაიდან სამი დღის წინ დატოვა ანდრინოპოლი".¹

ჟუიეს ამ ინფორმაციებს ადასტურებს კონსტანტინოპოლიდან ესპანეთის მეფე ფელიპე II-სადმი გაგზავნილი ესპანური კორესპონდენციებიც, კერძოდ, ეს ეხება ხუან დე მარლიანის² წერილებს, რომლებიც თარიღდება 1579 წლით.³ ჟუიესა და ხუან დე მარლიანის წერილებში ორივეგან ნახსენებია, რომ მუსტაფას მოუწია გაბრუნება შირვანიდან ერზერუმისკენ, რადგან ჩანს, რომ არ ჰქონდა მყარი პოზიციები შირვანში. მარლიანის ცნობით, მუსტაფას მიერ შირვანის დატოვების ერთ-ერთი მიზეზი პროდუქტების უკმარისობა იყო და ამ პრობლემის მოგვარებას აფერხებდნენ ქართველი მეფე-მთავრები, რომლებიც ცდილობდნენ რომ ხელი შეეშალათ ოსმალთა ჯარების მომარაგებისათვის. მან მხოლოდ გარნიზონი დატოვა ქალაქის დასაცავად, რომელსაც, მარლიანის ცნობით, ალყა შემოარტყეს სპარსელებმა, ხოლო ჟუიეს ცნობით – ქართველებმა. თუმცა ორივე ავტორის ცნობებიდან ჩანს, რომ ოსმალებს შირვანში მტკიცე პოზიციები არ ჰქონდათ, რაც გრძელდებოდა მთელი ამ ომის მანძილზე და კარგად აისახა შემდგომდროინდელ წერილებშიც. მსგავსი ამბავი მოკლედ გადმოცემული აქვს „მესხური მატინის“ ავტორს, რომელიც ოსმალების სამცხეში შემოსვლის და შემდგომში კავკასიის სიღრმეში მათი წინსვლის ისტორიას მოგვითხრობს. ამ ამბებთან ერთად ჟუიე დეტალურად აღწერს ოსმალთა ჯარების მოძრაობას კავკასიაზე, სადაც პორტას ხელისუფლება იყენებდა როგორც სახმელეთო გზებს ისე საზღვაო პორტებს. მაგალითად, ერთ ადგილას ჟუიე ახსენებს 5 გალერას, რომლებმაც ტრაპიზონში წაიღეს პროვიანტი. ამ საზღვაო ნავსადგურებს ოსმალთა ხელისუფლება იყენებდა ჯარის მოსამარაგებლად, როგორც ერზერუმის, ისე დასავლეთ საქართველოს მიმართულებით. რაც შეეხება მარლიანის ცნობებს, 1579 წლის 9 ივლისით დათარიღებულ მის წერილში საკმაოდ დაწვრილებით არის აღწე-

¹ Charrière, *Négotiations de la France dans le Levant*, გვ. 765-768.

² ესპანელი დიპლომატი ხუან დე მარლიანი აქტიურ საქმიანობას ეწეოდა კონსტანტინეპოლში და დეტალურ ინფორმაციებს აწვდიდა ესპანეთის სამეფო კარს. მისი მოხსენიება ფრანგულ კორესპოდენციებში იმის დასტურია, რომ ფრანგული დიპლომატია ფხიზლად ადევნებდა თვალს ესპანელი აგენტების საქმიანობას, რადგან საფრანგეთი დაინტერესებული იყო, რომ ხელი შეეშალა ესპანეთ-ოსმალეთის მჭიდრო პოლიტიკური კონტაქტებისთვის.

³ ტაბალუა, *დოკუმენტები საქართველოს ისტორიისათვის*, გვ. 312-320.

რილი ლალა მუსტაფა ფაშას ლაშქრობა საქართველოში, კერძოდ, ჩილდირის ომის მერე კავკასიის მიმართულებით.

ჩვენს მიერ განხილულმა წერილებმა კიდევ უფრო მეტი სიცხადე შეიტანა ირან-ოსმალეთის ომის გარშემო კავკასიაში მიმდინარე პროცესებში. ამ მოვლენის მნიშვნელობიდან გამომდინარე, ბუნებრივია, იგი გაცდა რეგიონალური კონფლიქტის ჩარჩოებს და საერთო ევროპული რეზონანსი შეიძინა. ფრანგული წყაროების მოშველიებით და გაანალიზებით ჩვენ ნათლად დავინახეთ, თუ რა მნიშვნელოვანი როლი ენიჭებოდა საქართველოს ევროპული დიპლომატიის და პოლიტიკის კონტექსტში. ყუიეს ცნობები მიუთითებს იმაზე, რომ საფრანგეთის სამეფო კარი სიღრმისეულად იყო დაინტერესებული კავკასიაში მიმდინარე პროცესებით. ეს ინფორმაციებიც სწორედ ამის დასტურია და ასახავს, თუ რა როლი ჰქონდა საქართველოში მიმდინარე პროცესებს ირან-ოსმალეთის დაპირისპირებაში.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა:

ფარსადან გორგიჯანიძე, ხეც, 2140 – ფარსადან გორგიჯანიძე, კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ქართული ისტორიული დოკუმენტების კოლექცია, 2140.

ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, პირველი ტექსტი – ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, პირველი ტექსტი, „ქართლის ცხოვრება“, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1959, გვ. 326-442.

ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა – ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, „ქართლის ცხოვრება“ ტ. IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1973.

ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ – ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანით და შესავლითურთ გამოსცა ვ. ფუთურიძემ, თბილისი, 1969.

კაკაბაძე, ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია – კაკაბაძე ს., ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, „საისტორიო მოამბე“, ნ. II, 1925, გვ. 198-319.

მამისთვალიშვილი, სეფიანთა სახელმწიფოში მიმდინარე პოლიტიკური ბრძოლა და ქართველები – მამისთვალიშვილი ე., სეფიანთა სახელმწიფოში მიმდინარე პოლიტიკური ბრძოლა და ქართველები (1576-1578 წწ.) (ევროპული

წყაროების მიხედვით), „მაცნე: ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია“, 1977, N4, გვ. 107-117.

მამისტვალიშვილი, საქართველოს საგარეო პოლიტიკა – მამისტვალიშვილი ე., საქართველოს საგარეო პოლიტიკა და დიპლომატია I (XV-XVI სს), თბილისი, 2009.

სვანიძე, საერთაშორისო ურთიერთობანი ახლო აღმოსავლეთში – საერთაშორისო ურთიერთობანი ახლო აღმოსავლეთში ოსმალეთ-ირანის ომების დროს და საქართველო (XVI საუკუნე), რედ. სვანიძე მ., თბილისი, 2008.

ცაბალუა, ფერნანდესი, დოკუმენტები საქართველოს ისტორიისათვის – ცაბალუა ი., ფერნანდესი ლ. ხ., დოკუმენტები საქართველოს ისტორიისათვის ესპანეთის არქივებსა და ბიბლიოთეკებში (XV-XVII სს.), თბილისი, 1993.

ტარდი, საქართველო-უნგრეთის ურთიერთობა XVI საუკუნეში – ტარდი ლ., საქართველო-უნგრეთის ურთიერთობა XVI საუკუნეში, თბილისი, 1980.

ჩოჩიევი, მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობა – ჩოჩიევი ვ., მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობა XVI-XVII საუკუნეებში (ირან-ოსმალეთის საზავო ხელშეკრულებების მიხედვით), სადოქტორო დისერტაცია, თბილისი, 1972.

შარაშიძე, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები – შარაშიძე ქ., სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVI სს.), თბილისი, 1961.

წითლანაძე, XVI საუკუნის მეორე ნახევრის ფრანგული წყაროები საქართველოს შესახებ – წითლანაძე თ., XVI საუკუნის მეორე ნახევრის ფრანგული წყაროები საქართველოს შესახებ, ელ. ჟურნალი „სპეკალი“, 12, 2018. <http://www.spekali.tsu.ge/index.php/ge/article/viewArticle/12/128>.

Charrière, *Négotiations de la France dans le Levant* – Charrière E., *Négotiations de la France dans le Levant, ou correspondances, memoires et actes diplomatiques des ambassadeurs de France à Constantinople et des ambassadeurs... a Venise, v. III, Raguse, Rome etc.*, 1850.

Streusand, *Ottomans, Safavids, and Mughals* – Streusand D. E., *Islamic Gunpowder Empires: Ottomans, Safavids, and Mughals*, Boulder, 2011.

Brizay, *Le voyage de Paris à Constantinople* – Brizay F., *Le voyage de Paris à Constantinople de l'ambassadeur de France auprès du sultan ottoman (xvie-xviiie siècle)*, dans „Histoire, économie & société“, 2018/1 (37e année), გვ. 31-45.

Кардини, *Европа и ислам* – Кардини Ф., *Европа и ислам: История непонимания*, Санкт-Петербург, 2007.

**Reports on Georgia by Juyé, a French
Diplomat in Constantinople**

Summary

The present work „Reports on Georgia by Juyé, a French Diplomat in Constantinople“ provides the description and analysis of the 16th century political processes and military actions going on in the Middle East, in particular, in the Caucasus. The Iran-Ottoman wars of that period went beyond the borders of the regional conflict and gained an international resonance. Therefore, European diplomacy carefully observed the situation in the Caucasus, and in particular, in Georgia.

Despite the difficult situation, most European rulers instead of forming an anti-Ottoman coalition, in accordance with their own political economic interests, separately tried to establish diplomatic and political ties with the Ottomans.

Since the 20s of the 16th century, the French royal door was opened to the Sultan for normalizing the relationships. For the success in European policy the key factor of French diplomacy was the influence upon the ongoing Iran-Ottoman conflict in the Middle East at that particular time. The French have been particularly vigilant in monitoring developments on the Eastern Front.

The information of Juyé, the diplomat of the French Embassy in Constantinople, is an important source, not only for studying the Eastern policy of French diplomacy, but also for studying the history of foreign and domestic affairs of Georgia of that time.

The period of particular interest in the letters of Juyé is the last quarter of the 16th century. His letters also reflect the fundamental directions of Ottoman foreign policy in the second half of the 16th century. In these relations, Juyé made the analysis of the Diplomatic Activities of Other European Missions in Constantinople, which rendered invaluable service for French Court in Developing an Eastern Foreign Policy.

The information of the French diplomat gives a clear picture of the importance of the positions of the Georgian kings and princes in European Eastern politics, their foreign policy vectors. Consequently, the correspondences of Juyé are of interest as they represent the contemporary views and analysis of the epoch, which significantly complements the existing Georgian narrative sources around those events.

კახეთის გაღმამხრის რამდენიმე ტოპონიმის ლოკალიზაციისთვის

ისტორიულ-გეოგრაფიული ტერმინი „გაღმამხარი“ საისტორიო წყაროებში გვიანი შუა საუკუნეებიდან ჩნდება. ის აღნიშნავდა მდ. ალაზნის შუა და ქვემო დინების მარცხნივ, კავკასიონის მთავარ ქედამდე (მისი სამხრეთ ფერდობების ჩათვლით) მდებარე ტერიტორიას. ეს მიწები, საქართველოს ისტორიის უძველესი პერიოდისათვის, ქართული საისტორიო ტრადიციის მიხედვით (ლეონტი მროველი, ვახუშტი ბაგრატიონი), ერთ-ერთი კავკასიელი ეთნარქის – შეროსის მამულის ნაწილს წარმოადგენდა, რომელიც ერთიანი ქართული სახელმწიფოს შექმნისთანავე (იგულისხმება ფარნავაზის ქართლი) მის შემადგენლობაში შევიდა.¹ IX-XI სს. ის ადმინისტრაციულად მაჭისა და შტორის საერისთავოებში შედიოდა, XII-XIII სს. კი შერეთის საერისთავოში.² XV საუკუნის ბოლოდან, კახეთის სამეფოს შექმნის შემდეგ ის ჭიაურის სამოურავოში უნდა შესულიყო.³ დღეისათვის გაღმამხრის უკიდურესი აღმოსავლეთი ნაწილი (საინგილო) აზერბაიჯანის შემადგენლობაშია, ხოლო საქართველოს კუთვნილი გაღმა მხარი მოიცავს თანამედროვე ყვარლისა და ლაგოდეხის მუნიციპალიტეტების ტერიტორიას.

ჩვენი კვლევა, ეხება ამ უკანასკნელის ტერიტორიაზე მდებარე ზოგიერთი ისტორიული ტოპონიმის ლოკალიზაციას, რომელთა შესახებაც ცნობებს ფრაგმენტულად XI საუკუნის, უმთავრესად კი გვიან შუა საუკუნეების წყაროებში ვხვდებით. გაღმამხრის იმ ნაწილის ისტორიული გეოგრაფიის კვლევა, რომელიც ლაგოდეხის მუნიციპალიტეტს მოიცავს, გარკვეულ სირთულეებთანაა დაკავშირებული, რაც გამომწვეულია, ერთი მხრივ, ისტორიულ წყაროებში დაცული ინფორმაციის სიმწირით, მეორეს მხრივ კი ისტორიული მემსიერების ნყვევით. როგორც ცნობილია, XVII-XVIII სს. ჯერ შაჰ-აბასის ლაშქრობებმა, ხოლო შემდეგ ლეკიანობამ ეს ტერიტორიები თითქმის გააუდაბურა. გაუკაცრიელებულ ადგილებზე თანდათან ჩამოვიდნენ და დასახლდნენ თურქმანული ტომები. XIX ს. ლაგოდეხში რუსული ჯარის ნაწილი ჩადგა.

¹ ლალიაშვილი, იალილილუთეფეს კულტურა, გვ. 105-113, 135.

² ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 561; მუსხელიშვილი, კახეთ-შერეთის, გვ. 107-108, 122-123.

³ ვახუშტი, იქვე, გვ. 568.

იმავე საუკუნის მეორე ნახევარში ლაგოდების მოსახლეობის უმრავლესობას რუსები წარმოადგენდნენ. XX ს. დასაწყისში აღნიშნულ მიწებზე დასავლეთ საქართველოდან და კახეთის სხვა ადგილებიდან გადმოსული მოსახლეობა დამკვიდრდა.

ლაგოდების მუნიციპალიტეტის შუა საუკუნეების ისტორიული გეოგრაფიის კვლევისთვის უმთავრესი წყაროები ვახუშტი და იოანე ბატონიშვილების ნაშრომებია, რომელთაც ემატებათ ცალკეული ლაპიდარული წარწერები, ფრაგმენტული ცნობები XVI ს. რუსი ელჩების ჩანაწერებიდან, არჩილ მეფის პოემა და ქართული ისტორიული საბუთები.

ვახუშტი ბატონიშვილი ისტორიულ გაღმამხარს, რომელშიც ექცევა ლაგოდების ტერიტორია, ასე აღწერს: „ბელაქნის წყლის შესართავს ზეით მოერთვის ალაზანს მანის წყალი, გამოსდის ხუნძახსა და ამას შორის კავკასს, მოდის ჩდილო-აღმოსავლეთს შუადამ დასავლით სამხრეთს შუა. ამ ხევზედ არს, მთასა შინა, თოლა, სასახლე მეფეთა, ფრიად მშუენვარე ზაფხულს. ამას ეწოდა მაჭი. აქ ეყრების ხევი სხუა, მოდის აღმოსავლიდამ დასავლეთად, გამომდინარე მისვე კავკასიდამ. ამ ხეობათა ზედა ყოფილა შენობა კაცთა სიმრავლით, არამედ შემდგომად შაბაზისა ლეკთა მიერ ოხერ არიან. ამ მანის წყლის ჩდილოთ არს ველსა ზედა ციხე ტრანაყალისა და აწ უქმი. ამას ზეით, ჩდილოთ კერძ, ველსა ზედა, ციხე ლაკუათისა, მდ მეფის არჩილისაგან ქმნული, და აწ ლაგოეთად წოდებული; მაგარი, დიდშენი, გარნა აწ ოხერი. ამან მეფემანვე აღაშენა საძმორის ციხე და ეკლესია. კუალად მანის წყლისა და ამ ციხეთ ზეით მოერთვის ალაზანს ნეინის წყალი; გამოსდის ლეკეთსა და ამას შორის კავკასსა, და მოდის აღმოსავლიდამ დასავლეთად, და ველსა ზედა ფრიად გრეხით. ამ წყალზედ არს ჭიაური და ქუაბლოვანი [...] ხოლო ნეინის წყლის ზეით, ჩდილოთ კერძ, ველსა ზედა, არს ციხე კართუბნისა და აწ ცალიერი, მას ზეით, ჩდილოთკენ, ველსა ზედა, გორის წყლის ციხე და აწ უქმი. ამათ ზეით ერთვის ალაზანს ბედიყრის წყალი, გამოსდის კავკასის კალთას, დის ჩდილოთ-აღმოსავლის შუადამ, მოდის დასავლეთს-სამხრეთს შუა. ამაზედ არს სტეფანწმინდა, მონასტერი, მამათაგან აწუ წმიდის ეფთვიმესგან აღშენებული... კუალად ალაზანს ერთვის, ბედიყრის წყლის შესართავს ზეით, გავაზის წყალი [...] ამას ზეით მოერთვის ალაზანს ყვარელისწყალი“.¹

ამდენად, გაღმამხრის ამ მონაკვეთის აღწერას ვახუშტი აღმოსავლეთიდან დასავლეთით მოყვება და ჩამოთვლილი პუნქტები სრულებით თანხვედბა მისავე შედგენილ გაღმამხრის რუკასთან, რომელზეც ტექსტისგან განსხვავე-

¹ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 543-545.

ბით, კიდევ რამდენიმე დასახლებული პუნქტია დამატებული.¹ ორივეს მიხედვით კი ტოპონიმები აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ შემდეგი თანმიმდევრობით ლაგდება: მაჭის წყალი და მაჭის ციხე, ტრანაყალის ციხე, ლაგოდეხი, ნეინის წყალი და მასზედ ჭიაური და ქვაბლოვანი, კართუბანი, გორისწყლის ციხე, არბუხი, კუჭატანი, ჭიკაანი, ბედიყრის წყალი, ბედიყრის ციხით და მასთან სტეფანწმინდის მონასტრით, გავაზის წყალი და გავაზი და ა. შ. ერთადერთი ტოპონიმი, რომელიც ვახუშტის რუკაზე არ აქვს დატანილი ესაა საძმორის ციხე და ეკლესია, რომელიც მისივე თქმით არჩილ მეფემ ააშენა. აქ ორ რამეს უნდა გაესვას ხაზი: პირველი ის, რომ „ქართლის ცხოვრების“ თანახმად, საძმორს არჩილი აშენებს არა ჰერეთში, არამედ კახეთში² – „მოვიდა არჩილ კახეთად, და ყოველთა ტაძრეულთა მისთა მიუბოძა კახეთი, და აზნაურ ყვნა იგინი, აღაშენა ეკლესია საძმორს, შეირთო ცოლი ასული გუარამ კურაპალატისა, რომელი იყო შვილთაგან ვახტანგ მეფისათა, ბერძნის ცოლისა ნაშობთა. და დაჯდა ნუქეთს“.³ და მეორე, ის, რომ ვახუშტიმ ერთის მხრივ „ქართლის ცხოვრების“ ძველი ციკლისგან განსხვავებით იცის, რომ საძმორში არჩილმა მარტო ეკლესია კი არა, ციხეც ააშენა, მაგრამ, მეორეს მხრივ, არ იცის საძმორის ზუსტი ადგილმდებარეობა. ამიტომაც, არათუ გაღმამხრის ნაწილში, არამედ კახეთის სამეფოს ისტორიული გეოგრაფიის აღწერისას არ ახსენებს სხვაგან და არც რუკაზე არ დააქვს. არც ის დაუშვა, რომ საძმორის სახელი დაეკარგა, ამიტომაც „ქართლის ცხოვრების“ ძველი ციკლის გადმოცემას, არჩილის მიერ საძმორის მშენებლობასთან დაკავშირებით, ლაგოდეხზე საუბარს აბამს.

აღნიშნული ტოპონიმებიდან ჯერ კიდევ დასახლებულები, ჩამოთვლილი აქვს იოანე ბატონიშვილს ქართლ-კახეთის აღწერაში (1794-1799 წწ.). მის

¹ ვახუშტი, *საქართველოს ატლასი*, გვ. 42.

² როგორც მკვლევარები მიიჩნევენ, ვახტანგ გორგასლის შემდგომი პერიოდის თხრობა, რომლითაც ჯუანშერის ნაშრომი გრძელდება, არ ეკუთვნის ჯუანშერს. თუმცა, როდის არის დაწერილი ის, ამაზე ორი მოსაზრება არსებობს: ერთის მიხედვით, ის „მატიანე ქართლისას“ ავტორს უნდა ეკუთვნოდეს, რომელიც ძირითად ტექსტს მონყდა ლეონტი მროველის მიერ ქართლის ცხოვრების რედაქტირება-შედგენისას, ხოლო მეორეს მიხედვით, არჩილის ცხოვრების ტექსტი VIII ს. პირველი ნახევრით უნდა დათარიღდეს, რადგან მასში სწორედ ამ პერიოდის ისტორიულ-გეოგრაფიული ვითარებაა გადმოცემული (კეკელიძე, *ქართული ლიტერატურის ისტორია*, II, გვ. 259-260; მუსხელიშვილი, *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის*, გვ. 62-63). ამიტომ, საკითხავია ამ კონკრეტულ შემთხვევაში რას გულისხმობს ტექსტის ავტორი კახეთში: კახეთს როგორც ადმინისტრაციულ ერთეულს თუ XI ს. კახეთის სამეფოს – პოლიტიკურ ერთეულს, რომელშიც უკვე ჰერეთიც შედის.

³ ჯუანშერი, *ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა*, გვ. 243.

თანახმად, ნეკრესის მხარის მიწებს მიენერებოდა წმ. სტეფანე, გავაზი, ჭიკანი, კუჭატანი, არბუხი და ბედიყარა; ალაზანგალმა სამეფო, საეკლესიო და სათავადო სოფლები იყო: გორნითელი (იგივე გორისწყალი), ლაგოდეხი, ქუაშლოვანი (იგივე ქვაბლოვანი), ჭიაური, კართუბანი; ხოლო მანეხი (იგივე მაჭი), ლანუხთან, კატეხთან, ზაქათალასა და ბელაქანთან ერთად ენისელის მხარის სოფლებში შედიოდა.¹

ამდენად, ვახუშტისა და იოანე ბატონიშვილების აღწერებით მათ მიერ დასახელებული ტოპონიმები აღმოსავლეთიდან დასავლეთით ასე ლაგდება: მაჭის წყალი და მასზე მთაში მაჭის ციხე (სოფ. მანეხი), გაშლილ ველზე ტრანაყალის ციხე და ლაგოეთის ციხე (ლაგოდეხი); მდ. ნეინის წყალი და მასზე, გაშლილ ველზე ჭიაური და ქვაბლოვანი; ნეინის წყლის დასავლეთით კართუბნის ციხე (კართუბანი), გორისწყლის ციხე (გორნითელი), არბუხი, მდ. ბედიყარი ციხით, სოფლით და სტეფანწმინდის (როგორც ვახუშტი უწოდებს) ეკლესიით, გავაზის წყალი გავაზით და სხვ.

ამ ტოპონიმებიდან დღემდე ზუსტად იდენტიფიცირებული იყო მხოლოდ მაჭის წყალი მაჭის ციხით, რომელიც საქართველო-აზერბაიჯანის დღევანდელ საზღვარზე მდებარეობს. თვით დღევანდელი ლაგოდეხის და არჩილ მეფის მიერ დაარსებული ლაკუასტის იგივეობის საკითხიც კი ეჭვის ქვეშ იდგა. მაგალითად, ლ. ჭილაშვილი მიიჩნევდა, რომ არჩილ II-ის მიერ დაარსებული ლაკოსტის ციხე, რომელიც ჯუანშერის თანახმად, მეფემ ლაკოსტის ხევში ააგო,² მდებარეობდა არა მაჭისა და ნეინის წყლებს შორის ველზე, როგორც ამას ვახუშტი ბატონიშვილი უთითებს, არამედ მდ. კაბალისა და მის მარჯვენა შენაკად ლაკოს ხერთვისში, დღევანდელი სოფ. ხეჩილის ჩრდილოეთით და ეს უნდა ყოფილიყო ამ ხერთვისში შემორჩენილი ციხის ნანგრევი. ლ. ჭილაშვილი თავის მოსაზრებას ამყარებდა შენაკადის სახელით, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა ლაკოს ეძახის.³ მდ. ლაკოს ხეობაში, ხერთვისამდე 1 კმ-ში, მთის კლდოვან კონცხზე ნამდვილად მდგარა ციხე (დაახ. 400 კვ. მ. ფართობის), რომელიც ნაგები ყოფილა ადგილობრივი კლდის ნატეხი ქვით მყარ დულაბზე. დასავლეთის მხრიდან ერთადერთი მისასვლელი ხელოვნური პატარა თხრილითაა გამაგრებული. ციხისგან დღეს აღარაფერი იკითხება (თუმცა, შესაძლოა, გათხრებმა რამე ინფორმაცია შემატონ), ამიტომ მასზე დამატებით მსჯელობა რთულია. თუმცა, ერთი რამის თქმა კი ნამდვილად

¹ ბაგრატიონი, *ქართლ-კახეთის აღწერა*, გვ. 71.

² ჯუანშერი, *ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა*, გვ. 243-244.

³ ჭილაშვილი, *კახეთის ქალაქები*, გვ. 20.

შეიძლება – მიუხედავად იმისა, რომ ციხის მდებარეობიდან გამომდინარე, მის თვალსაწიერზე კაბალის ხეობის (საიდანაც დალესტანში გადადის ბილიკი) მხოლოდ ძალიან მცირე ნაწილი იშლება, ალბათ, ის მაინც ამ ხეობის „დარაჯად“ უნდა მივიჩნიოთ, მით უფრო, რომ კაბალის ხეობაში სხვა ნაციხარი არსადაა.

ამ ეტაპისთვის, ლაკოს ხევის ციხის გაიგივებისთვის არჩილ მეფის მიერ აგებულ ლაკუასტის ციხესთან მხოლოდ აღნიშნული ჰიდრონიმი რჩება, რაზე დაყრდნობითაც ამ ორი ციხის გაიგივება ძნელია. მით უფრო, რომ ამავე ფუძის სახელები შემორჩენილია ასევე სოფ. ბაისუბნის ჩრდილოეთით მდებარე გეოგრაფიულ ერთეულებზეც (ლაგოს მთა – დალესტანში გადასასვლელი მთა, ლაკოს ხევი),¹ რაც იმას ნიშნავს, რომ ლაკო-ლაგო-ლაკვა ძირის მქონე სიტყვები წყლის ხეობასთან დაკავშირებულ გეოგრაფიულ ერთეულებს აღნიშნავდა სხვადასხვა ადგილას.

დღევანდელი ლაგოდებისა და არჩილ მეფის მიერ დაარსებული ლაკოსტის იგივეობის საკითხს ართულებდა ისიც, რომ ლაგოდებში არსადაა შემორჩენილი ადრეული შუა საუკუნეების პერიოდის საფორტიფიკაციო ნაგებობის კვალიც კი. მართალია ლაგოდების ცენტრში, რამდენიმე მოსახლის საკარმიდამო ნაკვეთსა და ნაგებობებში ჩართულია ძველი კედლის ნაშთები, ძლიერ სახეცვლილი და დანაწევრებული, რომლებიც ოდესღაც ოთხკუთხა ციხე-გალავნის შემადგენელ ნაწილებს წარმოადგენდა, მაგრამ ეს ფრაგმენტები წყობით და სამშენებლო ტექნიკით ვერაფრით ვერ დათარიღდება გვიან შუა საუკუნეებზე უფრო ადრეული ეპოქით. ისინი უფრო იმ ციხის ნანგრევები უნდა იყოს, რომელზეც ვახუშტი ბატონიშვილი ლაპარაკობს (ველზე აგებული, მაგარი და დიდშენი, თუმცა, მის დროს უკვე აოხრებული). მაგრამ რამდენად არის ვახუშტის დროინდელი ლაგოდები არჩილ მეფის მიერ დაარსებული ლაკოსტა, ეს უკვე მეორე საკითხია.

აქ ხაზი უნდა გავუსვათ ორ გარემოებას: 1. ლაკუასტი წყაროებში ერთადერთხელ ჩნდება – ჯუანშერის ნაწარმოებს დართულ ტექსტში – არჩილის ჰერეთში მოღვაწეობის გადმოცემისას. ტექსტის მიხედვით, ისე ჩანს, რომ არჩილის მიერ დაარსებული ლაკუასტი თითქოს წუქეთშია – „დაჯდა წუქეთს [...] და ხევსა ლაკუასტისასა აღაშენა ციხე“.² წუქეთი კი წყაროებზე დაყრდნობით ვახტანგ გორგასლის დროიდან წარმოადგენდა ჰერეთში შემავალ სამთავროს. წუქეთი თავდაპირველად მოიცავდა თუშეთს და დალესტნის სამურის სათა-

¹ ლლონტი, *ტოპონიმიკური ძიებანი*, გვ. 57.

² ჯუანშერი, *ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა*, გვ. 243.

ვეების მინას – ნახურს, უკვე არჩილ მეფის პერიოდისთვის კი ის გალმა მხრის აღმოსავლეთ ტერიტორიაზეც ვრცელდება – ბელაქნისა და გიშის წყლებს შორის მდებარე მინაზე და ამავდროულად შემოდის ქართლის სამეფოს ფარგლებში.¹ ჰერეთის დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეულის ფორმირების შემდეგ ნუქეთი მაჭის საერისთავოს ფარგლებში ექცევა.² მდებარეობდა თუ არა ლაკუასტი ნამდვილად ნუქეთის ფარგლებში ეს კიდევ საკვლევეია, თუმცა, ერთი ცხადია – ლაკუასტი ჰერეთშია, რადგან ის არჩილის ჰერეთში მოღვაწეობის დროს შენდება.

2. ამავე XI ს. დასაწყისიდან ქართულ ისტორიულ წყაროებში ჩნდება პუნქტი ლაგოდეხი, რომელიც ასევე ჰერეთშია. პირველი ასეთი წყაროა მელქისედეკ კათოლიკოსის 1010-1014 წლების სვეტიცხოვლისადმი დანერილი, რომლის მიხედვითაც კათოლიკოსმა სვეტიცხოველს მოუპოვა „ჰერეთს მონასტერი დიდითა ძალითა – ლაგოდეხი“.³

მელქისედეკ კათოლიკოსის სიგელში, ვახუშტისა და იოანე ბაგრატიონთან ნახსენები ლაგოდეხის ერთიდაიგივეობის საკითხისთვის მნიშვნელოვნად მიგვაჩნია 2019 წელს ლაგოდეხში, ქოჩალოს ქედზე მდგარ VI-VII სს. დათარიღებულ ორნავიან ბაზილიკაში აღმოჩენილი ვრცელი ასომთავრული წარწერა, რომელშიც საუბარია რომელიღაც მოხელის შვილის მიერ ამ ტაძრისთვის მიწების შეწირვაზე X-XI სს. მიჯნაზე.⁴ ბუნებრივია, ტაძარს მინას ვერ შეწირავ, თუ ის მოქმედი მონასტერი არ არის. წარწერის მიხედვით კი ე. წ. ქოჩალოს ეკლესია საკმაოდ მნიშვნელოვანი მონასტერი ჩანს წარწერის შესრულების პერიოდში – X-XI სს. მიჯნაზე. ამ წარწერის აღმოჩენამ დღის წესრიგში დააყენა იმ მონასტრის იდენტიფიკაციის საკითხი, რომელიც მელქისედეკ I ჰერეთში მოუპოვებია „დიდითა ძალითა“, ანუ დიდი ძალისხმევით თუ დიდ ფასად. რაც იმას ნიშნავს, რომ XI ს. დასაწყისისთვის ლაგოდეხში საკმაოდ მნიშვნელოვანი მონასტერი მდებარეობდა. მელქისედეკ კათოლიკოსის სიგელისა და ქოჩალოს ეკლესიის წარწერის მონაცემები და მათი თანადროულობა წარმოშობს ლოგიკურ კითხვას – ხომ არ შეიძლება მელქისედეკის მიერ ლაგოდეხს ნაყიდი მონასტერი იგივე იყოს რაც ქოჩალოს მონასტერი?! თუ ჩვენი მოსაზრება სწორია, მაშინ გამოდის, რომ ქოჩალოს ტაძართან მდებარე დღევანდელი ლაგოდეხი იგივეა, რაც XI ს. ლაგოდეხი და გვიანი შუა საუკუნეების დასახლება ლაგოდეხი.

¹ მუსხელიშვილი, ისტორიული გეოგრაფიის, გვ. 65-67; პაპუაშვილი, ჰერეთის ისტორიის საკითხები, გვ. 52.

² ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 557, 561.

³ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, გვ. 26.

⁴ გაგოშიძე, ქოჩალოს ეკლესიის წარწერა, გვ. 178-180.

თუ ვთანხმდებით, რომ ლაგოდები ლაკუასტიდან წარმოსდგა,¹ რასაც პირდაპირ მიუთითებენ 1883-1884 წწ. მოსე ჯანაშვილი და მღვდელი დიმიტრი ჯანაშვილიც,² მაშინ არჩილის აშენებული ლაკუასტის ციხეც დღევანდელი ლაგოდების მიდამოებში უნდა მოვიზაროთ, ხოლო ლაკუასტი გავიგოთ როგორც ლაგოდების არქაული ფორმა, რომელმაც ასახვა ჰპოვა ვახტანგ გორგასლის ცხოვრებას დართულ ტექსტში.³ აქვე კიდევ ერთ გარემოებას უნდა გავუსვათ ხაზი: დ. მუსხელიშვილმა მთისა და ბარის ეკონომიკური ურთიერთობის ასპექტში გამოყო კახეთ-ჰერეთის ე. წ. „ცხვრის გზები“, რომელთა საშუალებითაც თუშეთსა და დაღესტნიდან ცხვრის საზაფხულო საძოვრებზე გამოყვანა ხორციელდებოდა. ამ გზის კონტროლისთვის აშენებულად მიიჩნია პანკისის და ლოპოტის ციხეებიც.⁴ თუ ამ მსჯელობას გავყვებით, მაშინ აუცილებლად უნდა მივუმატოთ ამ „ცხვრის გზებს“ მაჩხალროსოს უღელტეხილიდან ქოჩალოს ქედის გავლით დღევანდელ ლაგოდებში ჩამომავალი გზა, რომლითაც გასულ საუკუნემდე სარგებლობდნენ დაღესტნელები და ლეკისწყლის ხეობიდან ნინიგორის ქედზე გადმომავალი გზა, რომლიდანაც ველზე მოხვედრა შეიძლებოდა როგორც ლაგოდების, ისე გურგენიანის მხრიდან. ამდენად, დღევანდელი ლაგოდები, ერთგვარად დაღესტანში გადასასვლელი ორი გზის შესაყარს წარმოადგენდა ალაზნის ველზე. თუ კი არჩილ მეფის ჰერეთში მოღვაწეობა გულისხმობდა ჰერეთის ბარისა და მთის ურთიერთობის მონესრიგებასაც (რაც ნუქეთთან მიმართებაში აშკარად ჩანს), მაშინ მას არც აღნიშნული გზების კონტროლი უნდა გამორჩენოდა მხედველობიდან.

ვახუშტი და იოანე ბატონიშვილებთან ჩამოთვლილი რამდენიმე პუნქტის ლოკალიზაციის მცდელობისთვის გარკვეულწილად მნიშვნელოვანია ვახუშტისეული მდ. ნეინისწყლის იდენტიფიკაციის საკითხი. გეოგრაფის აღწერით ნეინის წყალი „გამოსდის ლეკეთსა და ამას შორისს კავკასსა, და მოდის აღმოსავლიდამ დასავლეთად, და ველსა ზედა ფრიად გრეხით“.⁵ მისივე თანახმად, მდინარე ნეინზე მდებარეობდა ჭიაური, რომელიც ქართულ და უცხოურ წერილობით წყაროებში არაერთგან იხსენიება.

¹ ლლონტი, *ტოპონიმიკური ძიებანი*, გვ. 13-14.

² ჯანაშვილი, *თბილისიდან კახამდე*, გვ. 3; ჯანაშვილი, *ლაგოდები და მისი მცხოვრებლები*, გვ. 1.

³ ხოლო თუ ამ ინფორმაციის ავტორს, დ. მუსხელიშვილის მიხედვით, არჩილის თანამედროვედ ჩავთვლით, მაშინ უფრო ლოგიკური იქნება ლაგოდების ადრეული ფორმით – ლაკუასტით მოხსენიება.

⁴ მუსხელიშვილი, *ისტორიული გეოგრაფიის*, გვ. 95-105.

⁵ ვახუშტი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა*, გვ. 544.

ჭიაური ქართულ ისტორიულ წყაროებში პირველად XV ს. ჩნდება, როცა გიორგი I კახთა მეფე (1466-1476 წწ.) აქ ერთ-ერთ სამოურავოს ქმნის.¹ უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ჭიაურის მოურავს ციხეც უნდა ჰქონოდა და ეკლესიაც. უფრო მეტიც, ერთის მხრივ, კახეთში რუსი ელჩების წერილებით ირკვევა, რომ 1590 წ. ისინი ჭორნაულში (ანუ ჭიაურში) გარკვეულ ხანს რჩებიან, მეორეს მხრივ კი არჩილ მეფე პოემაში „გაბაასება თეიმურაზისა და რუსთაველისა“ წერს, რომ 1606 წ. ირანიდან მომავალი თეიმურაზ მეფე ჭიაურში ჩერდება.² ეს ფაქტები იმას მოწმობს, რომ ჭიაურში სამეფო და მაღალი რანგის სტუმრების მისაღები სასტუმრო-ქარვასლა უნდა ყოფილიყო. 1705 წ. ჩოლოყაშვილთა გაყრის საქმის განჩინების მიხედვით, თუ უფრო ადრე არა, XVII ს. ბოლოსთვის ჭიაურის მოურავები ჩოლოყაშვილები არიან,³ რომლებიც 1883-1884 წლებისთვის ისევ ცხოვრობდნენ ჭიაურში, ხოლო მათი მამულები ლაგოდეხამდე აღწევდა.⁴ ჭიაურში თავად ჩოლოყაშვილთა ცხოვრების ფაქტი ცნობილია XIX-XX სს. მიჯნისთვის, რომელთა მამული მდებარეობდა დღევანდელ სოფელ ჰერეთისკარში. ჩოლოყაშვილების ევროპული ყაიდის ორსართულიანი სახლი და სხვადასხვა სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობები გასაბჭოების შემდეგ სკოლად და სხვა დანიშნულების ნაგებობებად გადაკეთდა, XXI ს. დასაწყისში კი სახლი დაანგრიეს. და ბოლოს, ჭიაურის ყველაზე ზუსტ ლოკალიზაციას გვაძლევს მ. ჯანაშვილი, რომელიც თავის ფელეტონში „თბილისიდან კახამდე“ წერს, რომ წნორიდან ალაზანზე გადახვალ თუ არა ჭიაური იწყებო.⁵ ალბათ, წნორედ ამ ისტორიული მესხიერების გათვალისწინებით იქნა ჭიაური დატანილი დღევანდელი სოფ. ჰერეთისკარის ადგილას ტოპოგრაფ ე. ბარამიძის მიერ 1923 წ. შედგენილ საქართველოს ისტორიულ რუკაზეც.

თუ ისტორიული სოფელი ჭიაური დღევანდელი მდ. კაბალის აღმოსავლეთით, ალაზნის ხერთვისში მდებარეობდა, მაშინ გამოდის, რომ მდ. ნეინისწყალი ან კაბალია ან ბაისუბნისხევი. ვახუშტის აღწერით მდ. ნეინისწყალი სათავეს იღებს დალესტნის მთებში, შემდეგ აღმოსავლეთიდან დასავლეთით იწყებს დინებას და ველზე ჩამოსული საკმაოდ იკლავნება. ასეთი დახასიათება

¹ იქვე, გვ. 568.

² Белокуров, *Сношения России*, გვ. 195-196; არჩილი, *გაბაასება თეიმურაზისა და რუსთაველისა*, სტრ. 273.

³ *ქსძ*, IV, გვ. 213-215.

⁴ ჯანაშვილი, *თბილისიდან კახამდე*, გვ. 3; ჯანაშვილი, *ლაგოდეხი და მისი მცხოვრებლები*, გვ. 1.

⁵ ჯანაშვილი, *თბილისიდან კახამდე*, გვ. 3.

სწორედ მდ. ბაისუბნისხევსა და მდ. კაბალს ეფარდება. მაგრამ, თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ ვახუშტის რუკაზე მდ. ნეინს დინების ზემო წელში აქვს მარჯვენა შენაკადი, ზუსტად ისევე, როგორც ეს მდ. კაბალის შემთხვევაში, მაშინ ისტორიული მდ. ნეინი დღევანდელ მდ. კაბალს უნდა გულისხმობდეს (ბაისუბნისხევს მარჯვენა შენაკადი არ აქვს). ნეინისწყალს კაბალთან აიგივებენ ლ. ჭილაშვილი და კ. ხარაძე.¹

მართალია ჰერეთისკარი უშუალოდ მდ. ბაისუბნისხევის ნაპირზე მდებარეობს, და არა კაბალზე, ხოლო ისტორიული ჭიაური მდ. ნეინისწყლის აღმოსავლეთით მდებარე სოფლადაა დასახელებული, მაგრამ ალაზანთან შერთვამდე კაბალი და ბაისუბნისწყალი ერთმანეთს თითქმის 1,5 კმ. შუალედით უახლოვდებიან და არ არის გამორიცხული, ვახუშტისეულ რუკაზე ის ერთ მდინარედ ასახულიყო.²

ჭიაურის დასავლეთით XVIII საუკუნეში სოფელი არბუხი მდებარეობდა. ისტორიული საბუთების მიხედვით, ის სოფელია უკვე XVI ს. მეორე ნახევრიდან. 1578 წ. ალექსანდრე II კახთა მეფის შეწირულობის წიგნით ვიგებთ, რომ ამ სოფლის 17 კომლი მეფეს ალავერდისთვის შეუწირავს.³ რაც შეეხება სოფლის მდებარეობის საკითხს, მასთან დაკავშირებით ყველაზე საინტერესო ცნობები დაცულია არჩილ მეფის პოემაში „გაბაასება თეიმურაზისა და რუსთაველისა“ და XVI ს. კახეთში მყოფ რუსი ელჩების ჩანაწერებში, რომლებიც ერთმანეთს ავსებენ. არჩილის პოემის თანახმად, 1606 წ. სპარსეთიდან მომავალ თეიმურაზ I-ს ხუთ დღეს ქიზიყში ყოფნის შემდეგ გაღმა მხრით გაუგრძელებია გრემისკენ გზა. ამ გზაზე ამალით ღამე არბუხში გაუთევია, ხოლო დილით წმინდა თევდორეს ეკლესიაში ულოციათ:

„ჭიაურითგან წარსრულნი იმ ღამეს არბუხს დავდექით,
წმინდის თევდორეს საყდარსა ვილოცეთ, ცისკრად ავდექით;
ღმერთსა ვმადლობდით წყალობას, ხვეწნითა ცუდად არ ვდექით,
ავიყარენით, მივხარობთ, იქიდან წინარ წავდექით“.⁴

¹ ჭილაშვილი, *კახეთის ქალაქები*, გვ. 192-196; ხარაძე, *კახეთის*, გვ. 156.

² როგორც აღინიშნა, ვახუშტი ბატონიშვილი ჭიაურთან ერთად ნეინისწყალზე მდებარე დასახლებად ასახელებს ქვაბლოვანს, რომლის მდებარეობას რუკაზე მის ჩრდილოეთით უჩვენებს. საინტერესოა, რომ დღევანდელი ჰერეთისკარის ჩრდილოეთით მდებარეობს სოფელი საქობო, რომლის სახელწოდებაშიც არაა გამორიცხული ისტორიული ქვაბლოვანი ასახულიყო.

³ ხარშილაძე, *კახეთის მეფე*, გვ. 25.

⁴ არჩილი, *გაბაასება თეიმურაზისა და რუსთაველისა*, სტრ. 273.

რუსი ელჩების ჩანაწერებში მოიპოვება ცნობა, რომ 1590 წ. მაჭიდან შილდაში მეფესთან მიმავალ რუს ელჩებს ჭიათურიდან გაუვლიათ წმინდა თევდორეს მონასტერში. მათი აღწერით მონასტერი, რომელშიც მაშინ მოხუცი კირილე ცხოვრობდა, ძველი, დიდი და ქვით ნაგები იყო, ღვთისმშობლის, თევდორე ტირონისა და თევდორე სტრატოლატის მოვერცხლილი ხატებით შემკული.¹ ამდენად, ამ ორი ისტორიული წყაროდან ნათელია, რომ გაღმა მხარში, მაჭიდან შილდა-გრემამდე მონაკვეთში იდგა ძველი, დიდი და ქვით ნაგები წმ. თევდორეს სახელობის მონასტერი, რომელთანაც მდებარეობდა სოფ. არბუხი.

რუს ელჩებთან აღწერილი მონასტერი ჯერ კიდევ XX ს. 50-იან წლებში ლაგოდების სოფ. ლელიანში მდგარ წმინდა თევდორეს ეკლესიასთან გააიგივა გ. ჩუბინაშვილმა. ბუნებრივია, მკვლევარი ეყრდნობოდა არა მხოლოდ ტაძრის სახელობის თანხვედრას წყაროში ნახსენებ მონასტრის სახელთან, არამედ წყაროში მოთხრობილი მონასტრის აღწერის დიდ მსგავსებას ლელიანის ბაზილიკასთან, რომელსაც მკვლევარი სამეკლესიანი ბაზილიკების გვიანდელ ნიმუშად მიიჩნევდა და X-XI სს. ათარილებდა, ხოლო მის განახლებას და სამრეკლოს მშენებლობას სწორედ ალექსანდრე მეფის მოღვაწეობას უკავშირებდა.²

ვფიქრობთ, ლოგიკურია გ. ჩუბინაშვილის მოსაზრება აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით და წყაროებში დასახელებული წმინდა თევდორეს ეკლესია იგივე უნდა იყოს, რაც დღევანდელ სოფელ ლელიანში მდებარე წმინდა თევდორეს ეკლესია. ხოლო სოფელი, რომლის მიდამოებშიც ის მდებარეობდა – არბუხია.

საინტერესოა, რომ ვახუშტი ბატონიშვილი აღნიშნულ ეკლესიას არ იცნობს, თუმცა, ასახელებს სტეფანწმინდას, რომელიც მისი აღწერით ასევე ძველი და დიდი ეკლესიაა.³ ხოლო მის რუკაზე წმინდა სტეფანეს მონასტრის მდებარეობა დაახლოებით იქაა მოცემული, სადაც წმინდა თევდორეს ტაძარი დგას. აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით გ. ჩუბინაშვილი შენიშნავდა, რომ ვახუშტი ბატონიშვილს უბრალოდ სახელი აერია და მის მიერ დასახელებული წმ. სტეფანეს მონასტერი იგივე უნდა იყოს რაც რუსულ წყაროში დასახელებული წმ. თევდორეს ეკლესია.⁴ ვფიქრობთ, მკვლევარი სწორი იყო ამ ვარაუდში. ამის თქმის საშუალებას გვაძლევს, ერთის მხრივ, ვახუშტის

¹ Белокуров, *Сношения России*, გვ. 195-196.

² Чубинашвили, *Архитектура Кахетии*, გვ. 193-199.

³ ვახუშტი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა*, გვ. 544-545.

⁴ Чубинашвили, *Архитектура Кахетии*, გვ. 194.

მიერ დასახელებული წმ. სტეფანეს მონასტრისა და წმ. თევდორეს ეკლესიების მდებარეობის დაახლოებითი თანხვედრა, მეორეს მხრივ კი, თავად ამ შემოგარენის ისტორიული ძეგლები: საქმე ისაა, რომ ვახუშტის მიხედვით, მდ. ნეინსა და გავაზს შორის, სადაც ის წმ. სტეფანეს ეკლესიას ასახელებს, გარდა წმ. თევდორეს ეკლესიისა შემორჩენილია ფონას წმ. სამება, ონანაურის ღვთისმშობლის ეკლესია, ქალქის „ჭრელი საყდარი“, აფენის წმ. გიორგის ეკლესია, ხოშატიანში ღვთისმშობლის ეკლესია და ბალლოჯიანში ყარაჯაანთ საყდარი. მათგან არც ერთი არაა დიდი, ძველი და სამონასტრო ნაგებობა, რომელიც შეიძლება ვახუშტი ბატონიშვილს ეგულისხმა. ამდენად, ვფიქრობთ, გ. ჩუბინაშვილი სწორედ შენიშნავდა, რომ ვახუშტის წმ. სტეფანეს მონასტერი იგივე წმ. თევდორეს ეკლესია უნდა იყოს.

თუ ეს ასეა, მაშინ იდენტიფიცირებადია ვახუშტის რუკაზე წმ. სტეფანეს ეკლესიის აღმოსავლეთიდან ჩამომავალი მდინარე ბედიყრისწყალიც. ვახუშტი მას გავაზისწყალსა და ნეინისწყალს შორის ჩამომავალ მდინარედ ასახელებს და ასე აღწერს: „გამოსდის კავკასის კალთას, დის ჩდილოთ-აღმოსავლის შუადამ, მოდის დასავლეთს-სამხრეთს შუა“.¹ სოფელი ძველი (ისტორიული) გავაზი არქეოლოგიური გათხრების საფუძველზე დღევანდელ ახალსოფლის ტერიტორიაზე (ყვარლის მუნიციპალიტეტი), მდ. ავანისხევის ხეობაში ლოკალიზდება.² შესაბამისად, ვახუშტისეული გავაზისწყალი მდ. ავანისხევია. ამ უკანასკნელსა და კაბალს (ნეინს) შორის ჩამომავალ მდინარეებიდან, ვახუშტის ბედიყრისწყლისეული აღწერა ზუსტად ესადაგება მდ. არეშისწყლის დინებას: სათავეს იღებს კავკასიონის კალთებზე და ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან დინებას იცვლის სამხრეთ-დასავლეთისკენ. მდ. ბედიყრისწყალი კ. ხარაძეს გაიგივებული აქვს მდ. შოროხევთან,³ მაგრამ რიგი ფაქტორების გამო, ვფიქრობთ, მკლევარი ამ შემთხვევაში უნდა ცდებოდეს: შოროხევი წმ. თევდორეს ეკლესიას (ვახუშტისეულ წმ. სტეფანეს) დასავლეთიდან ჩამოუდის, რუკაზე კი ვახუშტი ნათლად უთითებს, რომ მდ. ბედიყრისწყალი ეკლესიის აღმოსავლეთით მიედინება; გაღმა მხრის მდინარეთა ჩამოთვლისას ვახუშტი ასახელებს იმ მდინარეებს, რომლებიც უშუალოდ ალაზანს ერთვისან. შოროხევი კი ავანისხევის შენაკადია და არ გვგონია ის ვახუშტის ცალკე გამოეყო.

როგორც უკვე აღინიშნა, ვახუშტი მაჭსა და ლაგოდებს შორის ველზე ასახელებს ტრანაყალის ციხეს, ხოლო ლაგოდებსა და არბუხს შორის, მდ. ნეინის შემოგარენში, ასევე ველზე კართუბნის ციხეს, რომლებიც მის დროს უკვე

¹ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 544.

² ჭილაშვილი, ძველი გავაზი, გვ. 7-8; ხარაძე, კახეთის, გვ. 155.

³ ხარაძე, იქვე.

მიტოვებული და ფუნქცია დაკარგული გახლდათ. აღნიშნულ მონაკვეთებში მხოლოდ ორი სათავდაცვო ნაგებობის მსგავსი კონსტრუქციისა შემორჩენილი (ალბათ ზედმეტია იმაზე საუბარი, რომ XVIII ს. დასაწყისამდე შემორჩენილი ციხე ისე ვერ დაინგრეოდა, კვალც არაფერი დაეტოვებინა): სოფ. მანძის სამხრეთით, საქართველო-აზერბაიჯანის საზღვარზე და სოფ. კაბალში, მთავარი საავტომობილო გზის პირას მდებარე თითქმის იდენტური, მართკუთხა ფორმის, რიყისა და ნატეხი ქვით დულაბზე აშენებული ნაგებობები, რომლებიც ძალიან გავს გვიანი შუა საუკუნეების ქარვასლებს და მათგან მანძითან მდგარი ნაგებობა ასეც აქვს განსაზღვრული და აღწერილი ლ. ჭილაშვილს.¹ ვინაიდან, აღნიშნული ქარვასლები შემახა-გრემის სავაჭრო გზის ინფრასტრუქტურულ ერთეულებს წარმოადგენდნენ, ბუნებრივია, მათ ფუნქცია უნდა დაეკარგათ მას შემდეგ, რაც გაღმა მხარი ჯერ XVII ს. პირველი ნახევრის სპარსეთის ლაშქრობების დროს აოხრდა, ხოლო შემდეგ ლეკიანობის სათარეშო ადგილად იქცა. როგორც ჩანს, ამ ისტორიულმა რეალობამ გამოიწვია ისიც, რომ ვახუშტიმ არ იცოდა მათი თავდაპირველი ფუნქციის შესახებ და იმ ნარატიული თუ წერილობითი წყაროების მიხედვით, რითიც სარგებლობდა, ისინი ციხეებად აღიქვა (რეალურად ისინი მართლაც გავს XVII-XVIII სს. კახეთში გავრცელებულ ციხე-გალავენებს).²

ჩვენს ამ მოსაზრებას ამყარებს კიდევ ერთი საინტერესო ცნობა, რომელიც გამოქვეყნებულია ლაგოდეხის გაზეთ „გამარჯვების დროშის“ 1960 წ. 19 თებერვლის ნომერში, კაბალის სკოლის ისტორიის მასწავლებლის ა. გასანოვის ავტორობით. წერილში ავტორი წერს, რომ იმ დროს, როცა მოსახლეობას ბრძოლა უხდებოდა ირანიდან შემოჭრილი მტრის წინააღმდეგ, „კაბალს ეწოდებოდა კართუბანი. შემოსეული მტრისათვის წინააღმდეგობის გასანეევად მოსახლეობას შარაგზიდან 50 მეტრის დაშორებით მეორედ აუშენებია კართუბნის ციხე-სიმაგრე. აქედან უწევდნენ წინააღმდეგობას შაჰ-აბაზ პირველს...“.³ ა. გასანოვის მიხედვით, ამ ლაშქრობების შემდეგ კართუბანი დაიცალა და ტყით დაიფარა. XIX საუკუნეში, რუსეთ-დაღესტნის ომის დროს, კართუბნის ტერიტორიაზე აზერბაიჯანელები ჩამოვიდნენ, რომლებმაც თავ-

¹ ჭილაშვილი, *კახეთის ქალაქები*, გვ. 237.

² ის, რომ ვახუშტი არ იცნობს აღნიშნულ რეგიონს ისევე ზედმიწევნით, როგორც, მაგალითად, ქვემო ქართლს და სხვადასხვა წყაროებზე დაყრდნობით აღწერს მას, უნდა ჩანდეს იმ გარემოებიდანაც, რომ მცირე „ლაფსუსებს“ უშვებს ამა თუ იმ ტოპონიმის ადგილმდებარეობის განსაზღვრისას. მაგ., ასეთია ჭიაური, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ასეთია კართუბანიც, რომელიც მდ. ნეინის მარჯვენა მხარეს აქვს დატანილი, თუმცა ამ მიდამოში მსგავსი სათავდაცვო ნაგებობა არსად ფიქსირდება.

³ გასანოვი, *კაბალი წინათ და ახლა*, გვ. 4

ვად ჩოლოყაშვილის მიწები იჯარით აიღეს და აქედან წარმოდგა დასახლების ახალი სახელწოდება – კაბალი.¹

შესაძლოა, ა. გასანოვის ამ ინფორმაციაში იყოს მცირე ცდომილება პერიოდიზაციის კუთხით, მაგრამ აქ ერთი რამაა გასათვალისწინებელი: ის ციხე, რომელზეც ა. გასანოვი მიუთითებს, ნამდვილად დგას მთავარი გზის ჩრდილოეთით 50 მეტრში და ის უკვე ნახსენები გრემი-შემახის სავაჭრო გზის ქარვასლაა. ის, რომ ამ ნაქარვასლარის თავდაპირველი ფუნქცია ამ ადგილებში ჩამოსახლებული აზერბაიჯანელებისთვის უცნობია, ბუნებრივია, ისევე, როგორც ეს ბუნებრივია XX ს. შუა ხანებში მცხოვრები მასწავლებლის შემთხვევაშიც. ნაგებობის ფორმისა და ციხესთან მსგავსების გამო კი ის გაიგივდა სათავდაცვო ნაგებობასთან.

XVIII ს. სოფელი კართუბანი რომ ლაგოდეხსა და არბუხს შორისაა საგულვებელი, ამაზე იოანე ბატონიშვილის ნაშრომიც მიუთითებს. ქართლ-კახეთის აღწერაში, ნეკრესის ადგილს მიწერილი მიწები არბუხსა და ბედიყრამდე მოდის, ენისელს მიენერება მანეხი და მის აღმოსავლეთით მდებარე პუნქტები, ხოლო არბუხსა და მანეხს შორის მდებარე დასახლებული პუნქტები – გორნითელი, ლაგოდეხი, ქუაშლოვანი (ქვაბლოვანი), ჭიაური და კართუბანი – ალაზანგალმა მიწებში ერთიანდება.²

ამდენად, თუ, ერთის მხრივ, გავითვალისწინებთ იოანე და ვახუშტი ბატონიშვილების მონაცემებს სოფლების მდებარეობის შესახებ, მეორეს მხრივ, ისტორიის მასწავლებელ ა. გასანოვის ცნობას კაბალისა და კართუბნის იგივეობის შესახებ, ხოლო, მესამე მხრივ, იმას, რომ ვახუშტის მიერ მითითებული ველზე მდგომი ციხეები, გარდა მანიმისა და კაბალის ქარვასლებისა, საერთოდ არსად ფიქსირდება, ვფიქრობთ, უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ვახუშტი ტრანაყალის³ ციხეში მანიმის ქარვასლას მოიაზრებდა, ხოლო კართუბნის ციხეში კაბალის ქარვასლას.

აქვე, გვინდა კიდევ ერთ ისტორიულ ტოპონიმს შევხებით, რომელიც ქართულ ისტორიულ საბუთებში გალმა მხრის დასახლებად ჩნდება.⁴ ესაა

¹ იქვე.

² ბაგრატიონი, *ქართლ-კახეთის აღწერა*, გვ. 71-72.

³ საინტერესოა თავად ციხის სახელწოდების – ტრანაყალის ეტიმოლოგია. ყალა/კალა არაბული წარმოშობის სიტყვაა და ციხეს ნიშნავს, ხოლო რას ნიშნავს სიტყვის პირველი ნაწილი და საიდან მოდის ის, ამის გარკვევა, ვფიქრობთ, საინტერესო ინფორმაციის მომცემი იქნება.

⁴ აღნიშნულ საკითხზე უფრო ვრცელი მსჯელობა ცალკე მოხსენებად წარმოდგენილ იქნა საქართველოს ეროვნული არქივის 2020 წ. 24-25 სექტემბრის საერთაშორისო კონფერენციაზე „არქივმცოდნეობა, წყაროთმცოდნეობა – ტენდენციები და გამოწვევები“.

ბარაუნთა, რომელიც 1537, 1579, 1589 და 1598 წწ. კახეთის მეფეების ლევანისა და ალექსანდრე II-ის საბუთებში იხსენიება.¹ ამ საბუთების მიხედვით, ბარაუნთა ქვეყანაა – თემია, რომელიც რამდენიმე სოფელს აერთიანებს. მათგან საბუთებით ცნობილია ქვემო გაულოტი და წმინდა გიორგის უბანი. საბუთებში ბარაუნთა ჩნდება ალაზანს გაღმა სოფლების ჩამონათვალში, ლაგოდებსა და გავაზს შორის, ჰიდროგრაფიული ქსელიდან კი მდ. ინაბოტსა² და ალაზანს შორის გაშლილ დასახლებად. ბარაუნთის თემის უფრო კონკრეტული მდებარეობის განსაზღვრა ხერხდება 1598 წ. ალექსანდრე II-ის სიგელში ბარაუნთის თემში მდებარე მთავარანგელოზთა მონასტრის წყალობით.³ ალაზანს, ინაბოტს და ლაგოდებს შორის დღეისთვის მხოლოდ ერთი არქიტექტურული კომპლექსია, რომელიც მთავარანგელოზთა სახელობისაა. ესაა დღევანდელი სოფ. თელას ჩრდილოეთით, თელას ქედზე მდებარე ე. წ. „სამეკლესიანი“ ბაზილიკისა და საფლავზედა ეკლესიისგან შემდგარი კომპლექსი, რომელიც სტილისტური ნიშნებით ადრეული შუა საუკუნეებით თარიღდება. ამ კომპლექსის „სამეკლესიანი“ ბაზილიკის ინტერიერში აღმოჩნდა ვრცელი ასომთავრული წარწერა, რომელშიც ალექსანდრე II კახთა მეფე და დედოფალი თინათინი მთავარანგელოზებს სთხოვენ შეწევნას, ამ ტაძრის აღდგენისთვის („წ. იბაკოი, ზეცისა ძალთა უხორცოთა მთავარნო, მიქაელ და გაბრიელ, დაგუიფარენ საფარველთა ფრთეთა თქუენტასა მორწმუნე მეფე ალექსანდრე და თანამეცხედრე მისი დედოფალი თინათინ. წ. ჩუენ, ღმრთივ გვირგვინოსანმან, მეფეთმეფემან ალექსანდრემ და თანამეცხედრემან ჩუენმან, დედოფალმან თინათინ აღვაშენეთ... ..ი მეორედ...“).⁴ ვფიქრობთ, რომ ალექსანდრეს სიგელში ნახსენები მთავარანგელოზთა მონასტერი იგივე უნდა იყოს, რაც დღევანდელი სოფ. თელის არქიტექტურული კომპლექსი, რომელიც იმავე ალექსანდრე II-სა და მის თანამეცხედრეს აღუდგენიათ 1574-1594 წლებში. შესაბამისად, ბარაუნთას თემიც, თელას ქედის სამხრეთით გაშლილ სოფელთა ერთობლიობად უნდა მოვიაზროთ. თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ იმავე პერიოდის სიგელ-გუჯრებისა და ნარატიული წყაროებით აღნიშნულ ტერიტორიაზე იდენტიფიცირდება ჭიაური და არბუხი, მაშინ გამოდის, რომ ბარაუნთა მათ შორის მდებარე ტერიტორიაზე უნდა ყოფილიყო გაშლილი.

¹ ქისკ, V, 1537, 1579, 1589, 1598 (ნიგნი ბეჭდვის პროცესშია, ამიტომ გვერდების მაგივრად აქაც და შემდგომშიც, ვუთითებთ საბუთების თარიღს, რომელიც ტომის შემდგენლის მიერ სათაურის დასაწყისშია გატანილი).

² მდ. ინაბოტი დღესაც ქვია მდინარეს, რომელიც ჩამოედინება სოფელ ლელიანში, წმ. თევდორეს ეკლესიასთან.

³ ქისკ, V, 1598.

⁴ ხარშილაძე, კახეთის მეფე, გვ. 159-167.

ის, რომ ბარაუნთას თემს არ ახსენებენ ვახუშტი და იოანე ბაგრატიონები, მიუთითებს, რომ ბარაუნთა VII საუკუნის სპარსელთა ლაშქრობებს უნდა შენიშვოდეს.

ამდენად, ნარატიული წყაროების, ისტორიული დოკუმენტებისა და ლაპიდარული წარწერების ურთიერთმეჯერების საფუძველზე, ვფიქრობთ, შესაძლებელია ისტორიულ გაღმა მხარში მდებარე არჩილ მეფის მიერ დაარსებული ლაკუასტი მოვიაზროთ დღევანდელი ლაგოდეხის მიდამოებში არსებულ დასახლებად, ხოლო ქოჩალოს ეკლესია მელქისედეკ I კათოლიკოსის მიერ მცხეთისთვის შენიშვულ, ლაგოდეხში მდებარე მონასტრად; ბარაუნთას თემი დღევანდელი თელას ქედის სამხრეთით სოფელ თელა-კართუბნის შემოგარენში გაშლილ დასახლებად, ხოლო თელას ქედზე მდებარე არქიტექტურული კომპლექსი ბარაუნთის თემის მთავარანგელოზთა მონასტრად; მდ. ნეინისწყალი გაიგივდეს მდ. კაბალთან, ხოლო მასთან აღმოსავლეთით მდებარე ჭიაური დღევანდელი ჰერეთისკარის შემოგარენში არსებულ სამოურავო ცენტრთან; სოფელი არბუხი მოვიაზროთ დღევანდელი სოფლების ლელიანი-აფენის (ესენი ერთმანეთზე მიბმული სოფლებია) შემოგარენში გაშლილ დასახლებად, ხოლო მასთან მდებარე წმ. თევდორეს მონასტერი სოფელ ლელიანში მდებარე წმ. თევდორეს ტაძრად, მდ. ბედიყრისწყალი კი დღევანდელ მდ. არეშისწყლად. დასახლება კართუბანი, ვფიქრობთ, უნდა ყოფილიყო დღევანდელი კაბალის ადგილას მდებარე დასახლება, ხოლო ველზე მდებარე კართუბნისა და ტრანაყალის ციხეებში ვახუშტის უნდა ეგულისხმება მანიმისა და კაბალის ნაქარვასლები.

თუმცა, ბუნებრივია, არაა გამორიცხული, ჩვენს მოსაზრებებში ცვლილებები შეიტანოს, ანდა ის კიდევ უფრო დააზუსტოს აღნიშნულ ტერიტორიაზე მომავალში განხორციელებულმა დაზვერვებმა და შემდგომმა კვლევამ. ეს ეხება გორისწყლის და ბედიყრის ციხეებსაც, რომელთა იდენტიფიცირება ამ დროისთვის არ ხერხდება, რადგან, იმ შემოგარენში, სადაც მათი მდებარეობაა საგულვეტელი, ციხეთა კვალიც კი არაა შემორჩენილი.

აღნიშნულ ისტორიულ ძეგლთა თუ ტოპონიმთა იდენტიფიკაცია/ლოკალიზაცია მნიშვნელოვნად გვესახება არა მხოლოდ იმიტომ, რომ ივსება ჩვენი ცოდნა გაღმამხრის ისტორიაზე, რომელიც დღემდე ერთ-ერთ თეთრ ლაქად რჩებოდა საქართველოს ისტორიაში, არამედ, იმისთვისაც, რომ ისინი შეიძლება ერთგვარი გასაღები გახდეს ისტორიული ჰერეთისა და გაღმა მხრის სხვა ძეგლების თუ ადგილების იდენტიფიკაცია-ლოკალიზაციისთვის.

დამონმებული ნყარობი და ლიტერატურა

არჩილი, გაბასება – არჩილი, გაბასება თეიმურაზისა და რუსთაველისა, თხზულებათა სრული კრებული, ა. ბარამიძისა და ნ. მუსხელიშვილის რედაქციით, ტ. 2, თბილისი, 1937.

ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა – ბაგრატიონი იოანე, ქართლ-კახეთის სამეფოს აღწერა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თ. ენუქიძემ და გ. ბედოშვილმა, თბილისი, 1986.

ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა – ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, „ქართლის ცხოვრება“, IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1973.

ვახუშტი, საქართველოს ატლასი – ვახუშტი ბაგრატიონი, საქართველოს ატლასი (XVIII ს.), თბილისი, 1997.

ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა – ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, „ქართლის ცხოვრება“, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1955.

გაგოშიძე, ქოჩალოს ეკლესიის წარწერა – გაგოშიძე გ., ქოჩალოს ეკლესიის წარწერა, „ონლაინ არქეოლოგია“, №15, 2019, გვ. 178-180.

ვებგვერდის მისამართი: <https://www.heritagesites.ge/uploads/files/5d5e72c46ec92.pdf>

გასანოვი, კაბალი წინათ და ახლა – გასანოვი ა., კაბალი წინათ და ახლა, გაზ. „გამარჯვების დროშა“, 1960, №122, 19 იანვარი, გვ. 4.

ლალიაშვილი, იალოილუთეფეს კულტურა – ლალიაშვილი გ., იალოილუთეფეს კულტურა ალაზნის ველზე, თბილისი, 2020.

მუსხელიშვილი, კახეთ-ჰერეთის – მუსხელიშვილი დავით, კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები XII-XIII სს., „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“, III, თბილისი, 1967, გვ. 55-130.

მუსხელიშვილი, ისტორიული გეოგრაფიის – მუსხელიშვილი დ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, II, თბილისი, 1980.

ქისკ, I – ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს., შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ.ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა, თბილისი, 1984).

ქისკ, V – ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა მ. სურგულაძემ. (წიგნი ბეჭედის პროცესშია).

ქსდ, IV – ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. IV, თბილისი, 1972.

ლლონტი, ტოპონიმიკური ძიებანი – ლლონტი ა., *ტოპონიმიკური ძიებანი, III*, ლაგოეთის ტოპონიმია, თბილისი, 1981.

ჭილაშვილი, ძველი გავაზი – ჭილაშვილი ლ., *ძველი გავაზი*, თბილისი, 1975.

ჭილაშვილი, კახეთის ქალაქები – ჭილაშვილი ლ., *კახეთის ქალაქები*, თბილისი, 1980.

ხარაძე, კახეთის – ხარაძე კ., *კახეთის ისტორიული გეოგრაფია XVIII ს.*, თბილისი, 2010.

ხარშილაძე, კახეთის მეფე – ხარშილაძე ნ., *კახეთის მეფე ალექსანდრე II-ის წერილობითი მემკვიდრეობა (ისტორიული საბუთები და ეპიგრაფიკა)*, თბილისი, 2014.

ჯანაშვილი, თბილისიდან კახამდე – ჯანაშვილი მ., *თბილისიდან კახამდე*, გაზ. „დროება“, 1883, N23, 28 ივნისი, გვ. 1-3.

ჯანაშვილი, ლაგოდეხი და მისი მცხოვრებლები – ჯანაშვილი დ., *ლაგოდეხი და მისი მცხოვრებლები*, გაზ. „დროება“, 1884, N89, 25 აპრილი, გვ. 1.

Белокуров, Сношения – Белокуров С., *Сношения России с Кавказом*, Вып.-1, Москва, 1889.

Чубинашвили, Архитектура – Чубинашвили Г., *Архитектура Кახეთი*, Тбилиси, 1959.

Ketevan Digmelashvili

Identification of Historical Toponyms of Gaghmamkhari Kakheti Region

Summary

The historical and geographical term Gaghmamkhari appears in historical sources from the late Middle Ages. It is connected to the area on the left bank of the Alazani River, which has been an integral part of Hereti since ancient times. Today, the most eastern territory of the Gaghmamkhari lies in Azerbaijan, while in Georgia it forms the territory of modern Kvareli and Lagodekhi municipalities.

Research of the historical toponyms within the discussed area is rather uneasy. The main disadvantage is related to the difficulties bound with lack of suitable information

in the written sources. This body of work focuses on revealing and interpreting accessed information strictly associated with the localization and identification of toponyms within the historical region of Gaghamkhari.

Historical Lagodekhi settlement with its fortress was located in the territory of present-day Lagodekhi in the 18th century. The Kochalo Basilica near Lagodekhi, which according to the inscription is a part of a monastic complex dated to the 11th century, must be the monastery donated to Svetitskhoveli by the Catholicos Melchisedek I in at the beginning of the 11th century. In the vicinity of the same settlement, we must consider the fortress of Lakuast, built by King Archil.

16th century Georgian documents mention the community of Baraunta with the monastery of the Archangels on the Gaghamkhari. These properties have been donated to Svetitskhoveli basilica by Alexander II of Kakheti. It became possible to identify the community of Baraunta thanks to the inscription on the church near Tela. This epigraphic source bears information about King Alexander II of Kakheti who restored the Monastery of the Archangels. Moreover, according to this source, the Baraunta community should be a settlement in the vicinity of present-day Tela-Kartubani. Besides that, the architectural complex on the Tela ridge should be the Baraunta's Archangels Monastery.

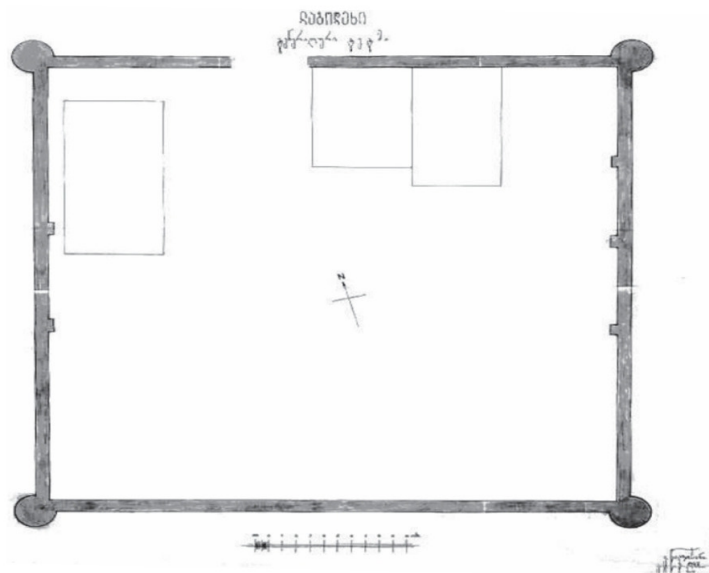
Sources of the 16th-17th centuries mention the settlement of Arbukhi in the Gaghamkhari. Authors claim that there stood a „*large and old monastery*“ of St. Theodore. The monastery is the same as the present day church of St. Theodore located in the village of Leliani. Consequently, Arbukhi should be considered as a settlement in the vicinity of today's villages of Leliani and Apeni. According to the 11th-18th century sources, Chiauri, east of Arbukhi, was the center of the Samouravo (part of the feudal domain). By this means, we conclude that there must have been a settlement in the vicinity of present-day Heretiskari-Sakobo. Based on the sources, the Neinistskali River can be identified as the Kabali River and the Bedikristkali River as the Areshistskali River.

Historical settlement Kartubani matches today's village Kabali. Vakhushti Batonishvili must have meant the caravans of Matsimi and functioning in the Kartubani and Tratsakali fortresses located in the vicinity.

It is needless to say, that identification and localization of above mentioned historical monuments and toponyms are crucial. Not only because it fulfils our knowledge of the history of Gaghamkhari, but also because they can become a key to identify the location of historical Hereti and other heritage monuments within the Gaghamkhari region.

1

2

3

4

5

6

7

ილუსტრაციები:

სურ. 1. რუკა ისტორიული ტოპონიმებით.

სურ. 2. ლაგოდეხის ციხის გეგმა. შესრულებულია ვ. წილოსანის მიერ 1947 წ. (ვ. წილოსანის მიერ შესრულებული გეგმა ინახება საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს არქივში N248067).

სურ. 3. ლაგოდეხის მონასტერი (ქოჩალოს ბაზილიკა), ხედი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან (ფოტო ქ. დიღმელაშვილი).

სურ. 4. ლაგოდეხის მონასტერი (ქოჩალოს ბაზილიკა), სამხრეთის გალერეა (ფოტო ქ. დიღმელაშვილი).

სურ. 5. არბუხის წმ. თევდორეს მონასტერი (ფოტო ქ. დიღმელაშვილი).

სურ. 6. ბარაუნთას მთავარანგელოზთა მონასტერი (ფოტო ქ. დიღმელაშვილი).

სურ. 7. ბარაუნთას მთავარანგელოზთა მონასტრის წარწერა (ფოტო ქ. დიღმელაშვილი).

Illustrations:

Fig. 1. Map with historical toponyms.

Fig. 2. Lagodekhi Fortress Plan, made by V. Tsilosani in 1947.

Fig. 3. Lagodekhi Monastery (Kochalo Basilica). View from the north-east (Photo by K. Digmelashvili).

Fig. 4. Lagodekhi Monastery (Kochalo Basilica). South Gallery (Photo by K. Digmelashvili).

Fig. 5. St. Theodore Monastery of Arbukhi (Photo by K. Digmelashvili).

Fig. 6. Baraunta Monastery of the Archangels (Photo by K. Digmelashvili).

Fig. 7. Inscription of the Baraunta Monastery of the Archangels (Photo by K. Digmelashvili).

ანა იმედაშვილი, თეიმურაზ ხუციშვილი ბებურ გოზალიშვილი, შალვა კოლუაშვილი

შატბერდის მონასტერი უახლესი მიკვლევების ფონზე

1. შესავალი

ცნობილია, რომ საქართველოს ისტორიულ მხარეში, ტაო-კლარჯეთში ახალი სამონასტრო ცხოვრების და საგანმანათლებლო სკოლის ჩამოყალიბება გრიგოლ ხანცთელის მოღვაწეობას უკავშირდება. VIII საუკუნის მეორე ნახევარში ის თავის მოწაფეებთან ერთად საქართველოს მთავარი ცენტრიდან, ქართლიდან სამხრეთ-საქართველოში – ტაო-კლარჯეთში მიემგზავრება და იწყებს აქტიურ სასულიერო ცხოვრებას. აქ ხდება სასულიერო და უმაღლეს საერო პირთა ინტერესების თანხვედრა, რაც სამონასტრო ცხოვრების განვითარების მნიშვნელოვან პირობად იქცევა. გრიგოლ ხანცთელის მრავალმხრივი მოღვაწეობიდან განსაკუთრებით გამორჩეულია ხანცთისა და შატბერდის მონასტრების დაარსება, სადაც თავად მოღვაწეობს და ცხოვრების მნიშვნელოვან წლებს ატარებს. ათობით მონასტერთა შორის შატბერდი გამორჩეულია, ის სასულიერო და სამნიგნობრო მოღვაწეობის მაღალ მწვერვალზე ადის. XVI საუკუნიდან სამხრეთ საქართველოს მხარეები საბოლოოდ გადადის ოსმალეთის იმპერიის შემადგენლობაში, მათ შორის შატბერდი და ათობით ქართული მონასტერი, ისევე როგორც სხვა აღმოსავლეთქრისტიანული კერები. წარმოდგენილი სიახლეები სწორედ შატბერდის მონასტრის კვლევას უკავშირდება. შატბერდის მონასტრის შესახებ დღემდე მწირი ცნობები მოგვეპოვება, მის შესახებ ცნობები თხზულებაში — გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრებაშია დაცული.¹

2. შატბერდის მონასტრის ძიების ისტორია

ისტორიული ტაო-კლარჯეთის კვლევა ქართველი მკვლევარებისთვის პირველად შესაძლებელი გახდა XIX საუკუნეში, როდესაც საქართველოსთან ერთად ართვინის, არტაანის, ერზრუმისა და ყარსის მხარეები გარკვეული პერიოდით რუსეთის შემადგენლობაში მოექცა (მაღევე, სახელმწიფოებს შორის მოლაპა-

¹ გიორგი მერჩულე, გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრება, გვ. 248-319.

რაკვების შედეგად, ეს მხარეები კვლავ თურქეთის შემადგენლობაში გადადის). ამ პერიოდში მოეწყო ქართველ და უცხოელ მკვლევართა რამდენიმე მნიშვნელოვანი ექსპედიცია, ჩატარებული სამუშაოების შედეგად კულტურის ძეგლების შესახებ მოპოვებული მასალა ფასდაუდებელია. შატბერდის მონასტრის მიკვლევა ამ დროიდანვე წარმოადგენდა მკვლევართა განსაკუთრებულ მისწრაფებას, თუმცა, მიუხედავად მონასტრის მნიშვნელობისა და არსებული მწირი, თუმცა გარკვეული წერილობითი წყაროებისა, მონასტრის აღმოჩენა ამ პერიოდში ვერ მოხერხდა, არსებობდა მხოლოდ რამდენიმე მოსაზრება მისი ადგილმდებარეობის შესახებ. მათ შორის აღსანიშნავია ნიკო მარის განსაკუთრებული ინტერესი, რომელმაც 1904 წელს კლარჯეთში ექსპედიციის მონაცემებზე დაყრდნობით შატბერდად მიიჩნია ქვემო ფორთის მონასტერი¹ (დღეს ცნობილია, რომ ქვემო ფორთის მონასტერი ხანცთის მონასტერია).

1921 წლის თებერვალში საბჭოთა რუსეთმა მოახდინა საქართველოს ანექსია, აღნიშნული ვითარება გაგრძელდა 1991 წლამდე, საქართველოს მიერ დამოუკიდებლობის გამოცხადებამდე. საბჭოთა ხელისუფლების პირობებში საქართველო-თურქეთს შორის ურთიერთობები არ არსებობდა, კეთილმეზობლური ურთიერთობები XX საუკუნის 90-იანი წლებიდან მყარდება და ქართველი მკვლევარებისთვის შესაძლებელი ხდება თურქეთის ტერიტორიაზე მოგზაურობაც.

საქართველოს დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდგომ იწყება საქართველოს ისტორიული მხარის ტაო-კლარჯეთის კვლევის ახალი ეტაპი, რაც დღემდე ინტენსიურად მიმდინარეობს. აქ გამოვლენილი კულტურის ძეგლების რაოდენობა 1500-მდეა. თანამედროვე მკვლევართათვის თავიდანვე განსაკუთრებულ ინტერესს წარმოადგენდა გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრებაში მოხსენიებული იმ სამონასტრო კერების მონახულება, რომლებსაც შუა საუკუნეების აღმოსავლეთქრისტიანობისთვის დიდი მნიშვნელობა გააჩნდა, მათ შორის, შატბერდის მონასტრის მიკვლევა ნებისმიერი მკვლევარის ერთ-ერთი მთავარი მიზანი იყო.

როგორ მოხდა მონასტრის მიკვლევა და რა შემორჩა ერთ დროს მნიშვნელობის უმნიშვნელოვანესი კერიდან, ქრონოლოგიურად წარმოვადგენთ ქვემოთ.

1995 წელს თურქმა მკვლევარმა მინე ქადიროღლუმ სოფელ ოკუმუშლართან (არტანუჯის რაიონი, ართვინის პროვინცია, თურქეთი, სოფლის ისტორიული, ქართული სახელწოდებაა ბოსელთა) მიაკვლია უცნობი მონასტ-

¹ Марр, *Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию*, გვ. 139, 156.

რის ნაგებობების ნანგრევებს, აღწერა ისინი და გამოთქვა ვარაუდი, რომ აღნიშნული ნაგებობები ეკუთვნოდა ცნობილ შატბერდის მონასტერს. 1999 წელს მისი ნაშრომი გამოქვეყნდა გერმანულ ენაზე.¹ ნაშრომს, სამწუხაროდ, უშუალოდ ქართულენოვან სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოხმაურება არ ჰქონია.

2004 წელს ქართველმა მკვლევარმა თეიმურაზ ხუციშვილმა, ქართველი მეცნიერის, პავლე ინგოროყვას მოსაზრებაზე დაყრდნობით, ქალაქ არტანუჯის სამხრეთ-დასავლეთით, სოფელ ოკუმუშლართან, ხეობაში მოინახულა ზემოთ მოყვანილი მონასტრის ნაგებობები და გამოთქვა მოსაზრება, რომ ეს ნაშთები შატბერდის მონასტერს ეკუთვნოდა.² ქართულ სამეცნიერო საზოგადოებაში ამის შემდეგ მოხდა საკითხის აქტუალიზაცია და დღეს მკვლევართა უდიდესი ნაწილისთვის შატბერდის ლოკალიზაციის საკითხი გადაჭრილია.

აქვე, აუცილებლად უნდა აღინიშნოს შატბერდის ლოკალიზების განსხვავებული ვერსიის შესახებ. ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორმა დავით ხოშტარიაშვილმა შატბერდის მონასტრად მიიჩნია იენი-რაბათის მონასტერი (ისტორიული ლონგოთხევის მონასტერი) კლარჯეთში³ (თანამედროვე სოფელი ბულანიქის [Bulanik] ჩრდილო-დასავლეთით, 6 კმ-ზე, არტანუჯის რაიონი, ართვინის პროვინცია, თურქეთი). აღნიშნული ვერსია თავის დროზე მკვლევართა მხოლოდ ნაწილმა გაიზიარა.

შატბერდის სამონასტრო ნაგებობებიდან დღეს შემორჩენილია: ჯვრის გეგმის მქონე დიდი ტაძარი (26.4 X17.6); სკრიპტორიუმი ან სატრაპეზო (23.2 X18); აგრეთვე ორი სენაკი.

მონასტრის ნაგებობები ძლიერაა დაზიანებული და დაფარულია მცენარეული საფარით. მონასტერს გარს არტყვია ტერასების სახით განფენილი ფერდები და ნაყოფიერი მიწები. აღსანიშნავია, რომ მონასტერი მდებარეობს ორ სოფელს შორის, რომელთა ისტორიული ქართული სახელწოდებებია აგარა და ბოსელთა. ტერმინი აგარა/აგარაკი დაკავშირებულია გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრების ტექსტთან, საიდანაც ჩანს, რომ მეფემ, აშოტ კურაპალატმა გრიგოლ ხანცთელის მიერ დაარსებულ ხანცთის მონასტერს შატბერდის ადგილი აგარაკად შესწირა: „შენირნა [...] შატბერდისა ადგილი აგარაკად ხანძთისა“.⁴ სოფელი ბოსელთა შესაძლოა უკავშირდებოდეს აგრეთვე მონასტრისთვის განკუთვნილ სამეურნეო ადგილს, საქონლის ბოსლებს, მონ-

¹ Kadiroğlu, *Untersuchungen an mittelalterlichen georgischen Baudenkmalern in Nordost-Anatolien*.

² ხუციშვილი (და სხვა), *შატბერდის მონასტერი*, გვ. 25, 30.

³ ხოშტარია, *კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები*, გვ. 126, 159.

⁴ გიორგი მერჩულე, *გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრება*, გვ. 262.

ასტერთან არსებულ მესაქონლეობას. მისი თანამედროვე, თურქული სახელწოდებაა ოკუმუშლარი (Okumuşlar), რომელიც ითარგმნება, როგორც განათლებული ადამიანების საცხოვრებელი ადგილი.¹ ჩანს, შემდგომში თურქული სახელწოდება წარმოიშვა მოსახლეობაში მონასტრის მნიშვნელობის შესახებ არსებული მეხსიერებიდან. აღსანიშნავია, რომ ადგილობრივი მოსახლეობა მონასტრის ადგილს „შარბეთს“ უწოდებს.

3. შატბერდის მონასტერთან დაკავშირებული არტეფაქტები და ახალი მიკვლევები

ექვთიმე თაყაიშვილის პირად არქივში (საქართველოს კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, №2259) დაცულია ლაპიდარული წარწერის პალეოგრაფიული ასლი, რომელიც სოფელ ბოსელთიდანაა. 1986 წელს ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორმა, გიორგი ოთხმეზურმა გამოაქვეყნა მისი მოკლე აღწერილობა ექვთიმე თაყაიშვილის არქივის მასალებთან ერთად.²

პირველად, შატბერდის მონასტერთან მიმართებაში, წარწერას ყურადღება მიაქცია პროფესორმა თეიმურაზ ხუციშვილმა. მის მიერ გამოითქვა მოსაზრება, რომ აღნიშნული წარწერა სწორედ სოფელ ბოსელთიდანაა, სადაც მდებარეობს შატბერდის მონასტერი. ამის შესახებ ზოგადი ინფორმაცია გამოქვეყნდა 2015 წლის ტაო-კლარჯეთის ექსპედიციების ანგარიშებში.³ წარწერაში იხსენიებიან ბაგრატ კურაპალატი და დედოფალი მარიამი.

წარწერის შესახებ ნაშრომი გამოაქვეყნა ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორმა ბუბა კუდავამ, სადაც ვრცლადაა განხილული წარწერის თარიღი, მასში მოხსენიებული პირები, პალეოგრაფიული ნაწილი და სხვა.⁴

წარწერა, სავარაუდოდ, შატბერდის მონასტრის მთავარ ტაძარს ამკობდა, დიდი ალბათობით ის კარის ტიმპანზე იქნებოდა მოთავსებული. წარწერის ტექსტი გიორგი ოთხმეზურის პუბლიკაციაში მოცემულია ქარაგმების გახსნით,⁵ მცირე შესწორებებით კი გამოქვეყნებულია ბუბა კუდავას პუბლიკაციაში:

¹ ხუციშვილი (და სხვა), *შატბერდის მონასტერი*, გვ. 29.

² ოთხმეზური, *ექვთიმე თაყაიშვილის არქივი*, გვ. 82.

³ ხუციშვილი (და სხვა), *ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2015 წლის საკვლევო ექსპედიციების ანგარიშები*, გვ. 124.

⁴ კუდავა, *შატბერდის მონასტრის დაკარგული წარწერა*.

⁵ ოთხმეზური, *ექვთიმე თაყაიშვილის არქივი*, გვ. 82.

1. „[შ]ეინყალენ და ა(დი)დ(ენ) შ(ენ) მ(ი)ერ დამყარ(ებ)ო(კ)ლი ბ(ა)გრ(ა)ტ კ(ო)ვრ[ა]პ(ალა)ტი, მ(ა)რ(ია)მ დედ(ო)ფ(ა)ლი
2. . . .
3. ...დ ძვე ' ლ ' ... (?)“.¹

წარწერაში მოხსენიებულ პირთა ვინაობის შესახებ გადაჭრით რაიმეს თქმა რთულია, თუმცა, მრავალი არგუმენტი უნდა მეტყველებდეს იმ ვერსიის სასარგებლოდ, რომ წარწერაში მოხსენიებულია ერთიანი საქართველოს მეფე ბაგრატ IV კურაპალატი და, აგრეთვე, დედოფალი მარიამი, ცნობილი სასულიერო და საზოგადოებრივი მოღვაწეობით. შესაბამისად, მისი ამ რანგში მოხსენიება სრულიად დასაშვებია.

წარწერა დათარიღებულია XI საუკუნით, რაც ემთხვევა მასში მოხსენიებულ პირთა ზეობის პერიოდს.² ჩანს, სამეფოს უმაღლესი ხელისუფალნი დიდად სწყალობდნენ შატბერდის მონასტერს და მათი შემწეობით მონასტერი მნიშვნელოვნად განახლდა. შესაძლოა, წარწერის შექმნის პერიოდი დაკავშირებულია სწორედ XI საუკუნეში სამხრეთ საქართველოში სელჩუკი სულთნის ალფ არსლანის ლაშქრობებთან, რასაც მოჰყვა მონასტრის დარბევა და შემდგომ მისი კვლავ განახლება. ამ მოვლენასთან არის სწორედ კავშირში ქვემოთ მოცემული მოსაზრება, რომელიც ახლადმიკვლეულ ლაპიდარულ წარწერას და მასზე მოცემული ტექსტის შინაარსს შეეხება.

კიდევ ერთი, საინტერესო არტიფაქტი შეიძლება იყოს დაკავშირებული შატბერდის მონასტერთან. სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში ინახება ანტიფიქსი, რომელიც 2016 წლიდან განთავსებულია საექსპოზიციო სივრცეში. ანტიფიქსზე გამოსახულია ორი ფრინველი და ასევე მოთავსებულია ასომთავრული, დაქარაგმებული წარწერა. ექსპონატის აღწერილობაში ნათქვამია, რომ მისი თავდაპირველი ადგილი ყოფილა ართვინის მხარე, სოფელი ბოსლეთი.

ჩვენს მიერ ანტიფიქსის შესახებ საქართველოს ეროვნული მუზეუმიდან გამოთხოვილ წერილობით ინფორმაციაში აღნიშნულია შემდეგი: „საინვენტარო ნომერი – ა408; თარიღი – VIII-IX სს.; აღმოჩენის ადგილი – სოფელი ბოსლეთი, ართვინის ოლქი, თანამედროვე თურქეთი (იმერხევი, შავშეთის უბანი). [...] გაფორმება/ორნამენტი/მხატვრობა – ფასადის მთელი კომპოზიცია რელიეფურია: ცენტრში გამოსახულია ორი ერთმანეთისკენ მიმართული წერო, რომლებიც ქართული ასომთავრული წარწერის ასოებზე დგანან. შემორჩენილ მარცხენა ქიმზე ფოთლოვან მოხაზულობაში ჩასმულია პატარა ჯვარი. მის

¹ კუდავა, *შატბერდის მონასტრის დაკარგული წარწერა*, გვ. 262.
² კუდავა, *შატბერდის მონასტრის დაკარგული წარწერა*, გვ. 267-268.

ქვემოთ კი ასომთავრული ქარაგმული წარწერა შ - ი (შ ე ი ნ ყ ა ლ ე); ფილის ქვედა ჰორიზონტზე არსებული ხუთი ასოდან შემორჩენილია: მ - მ (მ ა რ ი - ა მ ი) და შ ლ . შემდეგ არ იკითხება“.

2012 წელს გამოცემულ წიგნში, „მშენებელი ოსტატები შუა საუკუნეების საქართველოში“, ანტიფიქსის შესახებ ვკითხულობთ: „შავშეთის ბოსლეთიდან ჩამოტანილ ანტიფიქსზე ერთმანეთის პირისპირ გამოსახულია ორი გრძელნისკარტა წერო. მათ ახლავს დაქარაგმებული წარწერა ქ რ ი ს ტ ე შ ე ი ნ ყ ა ლ ე მ ა მ ა ს ა ხ ლ ი ს ი . ქვედა სტრიქონის ასოები შ და ზ იმავდროულად ერთგვარი ქანდარებია, რომლებზედაც შემომსხდარან ფრინველები. [...] იკონოგრაფიითა და შესრულების მანერით ეს გამოსახულებები უახლოვდება VI-VII საუკუნეების ქვის რელიეფებს“.¹

„ქ რ ი ს ტ ე შ ე ი ნ ყ ა ლ ე მ ა მ ა ს ა ხ ლ ი ს ი “ — ანალოგიურად კითხულობს წარწერას ისტორიკოსი ბუბა კუდავა, ანტიფიქსის თარიღად კი IX-X საუკუნეებს მიიჩნევს. აღნიშნული საკითხის შესახებ მოსაზრება მკვლევარმა გამოთქვა საერთაშორისო კონფერენციაზე „არქივმცოდნეობა, წყაროთმცოდნეობა — ტენდენციები და გამოწვევები“ წარმოდგენილ მოხსენებაში.²

ალბომში „კერამიკული ნაკეთობანი შუა საუკუნეების საქართველოში“ ანტიფიქსის თარიღად მიჩნეულია VII-VIII საუკუნეები.³

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, არქეოლოგი ქეთევან დიღმელაშვილი ანტიფიქსების შესახებ დეტალურ ნაშრომში მიუთითებს: „IX საუკუნიდან ანტიფიქსებზე გამოჩენას იწყებს ქართული ასომთავრული ანბანით შესრულებული წარწერები“.⁴

ქეთევან დიღმელაშვილი, ანტიფიქსზე გამოსახულ ფრინველებთან დაკავშირებით ემხრობა განსხვავებულ ინტერპრეტაციას, რომ ანტიფიქსზე გამოსახული ფრინველები სავარაუდოდ არიან მტრედები, წარმოდგენილია ექპარისტიის – ქრისტესთან ზიარების სცენა. მკვლევარი ასევე აღნიშნავს, რომ წეროს სიმბოლიკა უცხოა მსგავს არტეფაქტებზე და აღნიშნული ანტიფიქსი გამონაკლისი ვერ იქნება. (საქართველოს ეროვნული მუზეუმის

¹ თუმანიშვილი, ნაცვლიშვილი, ხომტარია, *მშენებელი ოსტატები შუა საუკუნეების საქართველოში*, გვ. 194-195.

² კუდავა, *ახლად აღმოჩენილი ანტიფიქსები ტაო-კლარჯეთიდან*.

³ ბახტაძე, ჩემია, *კერამიკული ნაკეთობანი შუა საუკუნეების საქართველოში*, გვ. 33.

⁴ დიღმელაშვილი, *საქართველოს შუა საუკუნეების ანტიფიქსების გამოსახულებათა ტიპოლოგიზაციისთვის*, გვ. 6-7.

მიერ მოწოდებულ ინფორმაციაში და აგრეთვე, „მშენებელი ოსტატები შუა საუკუნეების საქართველოში“,¹ როგორც აღინიშნა, ფრინველები მიჩნეულია წეროებად.) მკვლევარმა ანტიფიქსის შესახებ მოსაზრება გამოთქვა პირად საუბარში.

ჩანს, ანტიფიქსის დათარიღებასთან დაკავშირებით ერთიანი პოზიცია არ არსებობს და სხვადასხვა მკვლევარის მიერ მისი დათარიღება VI-X საუკუნეებს შორის მერყეობს, აგრეთვე განსხვავებული პოზიციებია ანტიფიქსის პალეოგრაფიულ ნაწილთან მიმართებაში, მკვლევრები წარწერას სხვადასხვაგვარად კითხულობენ. განსხვავებული შეხედულებები არსებობს ანტიფიქსზე გამოსახული სიმბოლიკის შესახებაც. ჩვენ გამოვთქვამთ ვარაუდს, რომ ანტიფიქსი შესაძლოა იყოს შატბერდის მონასტრის დაარსების თანადროული. წარწერა და სიმბოლიკა კი კვლავ კვლევის საგანია.

რაც შეეხება მისი მიკვლევის ადგილს, მუზეუმში დაცული ინფორმაციის მიხედვით ის ართვინის რეგიონიდან, იმერხევის სოფელ ბოსლეთიდანაა. 2015 წელს „კავკასიის უნივერსიტეტისა“ და „საქართველოს კულტურისა და ტურისტული რესურსების კვლევის ცენტრის“ ექსპედიციამ შეისწავლა ართვინის მხარეში შემავალი ყველა სოფელი და მისი შემოგარენი. იმერხევის ბოსლეთი წარმოადგენს მალაღმთიან, სეზონურ, საზაფხულო სოფელს, სადაც რაიმე სახის კულტურის ძეგლი არ ფიქსირდება. ადგილობრივი მოსახლეობა არ ადასტურებს ამ არეალში ეკლესიის არსებობას. აქ რომ ეკლესია არსებულებოდა, რომლის საკუთრებაშიც იქნებოდა არტიფაქტი, ამგვარი ძვირფასი მორთულობით, როგორც აღნიშნული ანტიფიქსია, იმ საეკლესიო ნაგებობის შესახებ, სავარაუდოდ, აუცილებლად უნდა დარჩენილიყო რაიმე ცნობა ან მისი გარკვეული ნივთიერი კვალი. აღნიშნულ საკითხზე ბ. კუდავას გამოთქმული აქვს, ჩვენი აზრით, მართებული მოსაზრება, რომ ანტიფიქსი არის არა იმერხევის ბოსლეთიდან, არამედ ართვინის, არტანუჯის რაიონში შემავალი სოფელ ბოსელთადან, სადაც შატბერდის მონასტრის ნაშთები მდებარეობს და ანტიფიქსიც შატბერდის მონასტრის ტაძარს ეკუთვნოდა.² აღნიშნულ მოსაზრებას სრულად ვიზიარებთ.

2019 წლის ოქტომბერში „საქართველოს კულტურისა და ტურისტული რესურსების კვლევის ცენტრის“ ექსპედიციამ მოვინახულეთ შატბერდის მონასტრის ნაგებობები (ექსპედიციის წევრები: ბებურ გოზალიშვილი, შალვა კოლუაშვილი, ანა იმედაშვილი). მონასტრის ტერიტორიაზე, ერთ-ერთ ნაგებობასთან, ექსპედიციის წევრებმა მივაკვლიეთ ძლიერ დაზიანებულ ლაპი-

¹ თუმანიშვილი, ნაცვლიშვილი, ხომტარია, *მშენებელი ოსტატები შუა საუკუნეების საქართველოში*, გვ. 194-195.

² კუდავა, *ახლად აღმოჩენილი ანტიფიქსები ტაო-კლარჯეთიდან*.

დარულ წარწერას და დეტალურად მოვახდინეთ მისი ფოტოფიქსაცია. არტე-
ფაქტიდან შემორჩენილია ასომთავრულწარწერიანი ქვის ორი ნაწილი, რომ-
ლებიც ერთმანეთს არ უკავშირდება, ჩანს ქვა გაცილებით დიდი იყო და მისი
დანარჩენი ნაწილები დაკარგულია. პირველადი შეფასებით განიჩნევა 20-ზე
მეტი გრაფემა. წარწერის პირველადი, პალეოგრაფიული ანალიზი ეკუთვნის
პროფესორ თეიმურაზ ჯოჯუას. მის მიერ გაზიარებული პირველადი ინფორ-
მაციით წარწერა XI საუკუნეს განეკუთვნება და შეეხება მშენებლობას მონას-
ტერში.

წარწერის დაზიანების და ნაკლებობის გამო მისი ტექსტის სრული
აღდგენა ხანგრძლივ მუშაობას მოითხოვს.

I ფრაგმენტი:

1. [...]
2. [...]თდ[...]
3. [...]ცამ[...]
4. [...]სა ნ“ [...]
5. [...]მო(?)[...]
6. [...]

„[...]||[...]თდ[...]|[...]ცამ[...]|[...]სა ნ(მიდა)ჲ [...]||[...]მო(?)[...]|[...]“.

II ფრაგმენტი:

1. [...]
2. [...]ოლყ(?)[...]
3. [...]აგ ყ“ფ[...]
4. [...]ვისა[...]
5. [...]

„[...]ოლყ(?)[...]|[...]აგ ყ(ო)ფ[(ი)ლსა] (?) [...]||[...]ვისა[...]|[...]“¹

ისტორიოგრაფიაში არაა დაცული რაიმე ცნობა XI საუკუნეში შატ-
ბერდში მშენებლობის შესახებ, შესაბამისად, ახლადმიკვლეული ლაპიდარული
წარწერა მნიშვნელოვან ინფორმაციას გვაწვდის მონასტერში მიმდინარე მშენ-

¹ ხუციშვილი (და სხვა), *ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2019 წლის საკვლევო
ექსპედიციების ანგარიშები*, გვ. 104.

ებლობის შესახებ. აღნიშნული ფაქტი, როგორც ჩანს, იმდენად მნიშვნელოვანი იყო, რომ ის ლაპიდარულ წარწერაში აისახა და წარწერა ალბათ თვალსაჩინო ადგილზეც იქნებოდა მოთავსებული.

აქვე გამოვთქვამთ ფრთხილ მოსაზრებას მონასტერში შესაძლო განახლების/მშენებლობის შესახებ. შატბერდში გადანერილი უძველესთარიღიანი სახარება – ადიშის ოთხთავის (897 წ.) მინაწერი გვამცნობს, რომ ნიკოლას ჯუმათელს ის სხვა ხელნაწერებთან ერთად მონასტრიდან წამოუღია, მათი გადარჩენის მიზნით. მეცნიერთა ნაწილი ანდერძის დაწერის თარიღად მიიჩნევს XI საუკუნეს, თუმცა რამ გამოიწვია მძლავრ მონასტერში ასეთი საჭიროება რთულად ასახსნელია.

ამ პერიოდში სელჩუკთა იმპერიის სულთანი, ალფ არსლანი ლაშქრობას აწყობს საქართველოს სამხრეთის მხარეში, რასაც უკავშირებენ მონასტრის დარბევას. შესაძლოა, ეს დარბევა მართლაც შეეხო შატბერდის მონასტერს, რის შემდეგაც საჭირო გახდა მონასტრის ნაგებობების განახლება ან ხელახლა აშენება და ლაპიდარული წარწერაც ამ აღმშენებლობასთან დაკავშირებით შეიქმნა.

ლაპიდარული წარწერის დაზიანებული ფრაგმენტები მონასტრის იმ ნაგებობაში ეყარა, რომელიც სკრიპტორიუმად ან სატრაპეზოდაა მიჩნეული. ვფიქრობთ, წარწერის სავარაუდოდ, მოზრდილი მოცულობიდან გამომდინარე, მისი გადაადგილება შორ მანძილზე არ მომხდარა, ის, სავარაუდოდ, ამავე შენობაში იყო ჩასმული და ქვის დამტვრევაც ადგილზე მოხდა. აღსანიშნავია, რომ ახლადმიკვლეული არტიფაქტი შატბერდის მონასტრის ერთადერთი შემორჩენილი ლაპიდარული წარწერაა.

აქვე უნდა მოვიყვანოთ ბოლო წლებში გამოვლენილი არტიფაქტი შატბერდის მონასტრიდან, რომელიც, ასევე XI საუკუნეს უკავშირდება. 2015 წელს „კავკასიის უნივერსიტეტისა“ და „საქართველოს კულტურისა და ტურისტული რესურსების კვლევის ცენტრის“ ექსპედიციამ მონასტერთან, ისტორიულ სოფელ ბოსელთაში (თანამედროვე სოფელი ოკუშმულარი), ადგილობრივი მცხოვრების სახლის კედელში დააფიქსირა მონასტრის ტაძრის ფასადის მორთულობის ორნამენტიანი ქვა. ის ერთადერთი მორთულობაა, რომელიც დღეს ტაძრიდან შემორჩა. XI საუკუნით დათარიღებული არტიფაქტი ამ პერიოდში მნიშვნელოვანი განახლების შესახებ კიდევ ერთი მტკიცებულებაა.¹

¹ ხუციშვილი (და სხვა), *ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2015 წლის საკვლევო ექსპედიციების ანგარიშები*, გვ. 127.

ამგვარად, შატბერდის მონასტრის შესახებ არსებული მწიერი ინფორმაცია და ბოლო წლების მიკვლევები მნიშვნელოვან ცნობებს გვაწვდის მონასტრის და იქ განვითარებული მოვლენების შესახებ. მონასტრის ნანგრევები მდებარეობს თურქეთში, ართვინის პროვინციაში, არტანუჯის ისტორიულ სოფელ ბოსელთასთან და აქ რაიმე სახის კვლევები არ მიმდინარეობს.

ვიმედოვნებთ, მომავალში თურქეთის რესპუბლიკის შესაბამისი კვლევითი ცენტრები დაინტერესდებიან შუა საუკუნეების პერიოდის ამ მნიშვნელოვანი ძეგლით, მომავალი კვლევები, განსაკუთრებით კი არქეოლოგია, უაღრესად საინტერესო მასალებს გამოავლენს არა მხოლოდ ქართული, ქრისტიანული კულტურის კვლევისთვის, არამედ, მას მრავალმხრივი მნიშვნელობა ექნება ზოგადქრისტიანული კულტურის შესწავლისთვის.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა

ბახტაძე, ჩემია, კერამიკული ნაკეთობანი შუა საუკუნეების საქართველოში – ბახტაძე ნ., ჩემია მ., *კერამიკული ნაკეთობანი შუა საუკუნეების საქართველოში*, საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, თბილისი, 2013.

გიორგი მერჩულე, გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრება – გიორგი მერჩულე, *შრომა და მოღვაწეობა ღირსად ცხოვრებისა ნმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისი არქიმანდრიტისა, ხანცთისა და შატბერდისა აღმაშენებლისა, და მის თანა წსენება მრავალთა მამათა ნეტართა, „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“*, წიგნი I (V-X სს.), დასაბეჭდად მოამზადეს ილ. აბულაძემ, ნ. ათანელაშვილმა, ნ. გოგუაძემ, ლ. ქაჯაიამ, ც. ქურციკიძემ, ც. ჭანკიევმა და ც. ჯღამაიამ, ილია აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბილისი, 1963, თბილისი, 1963, გვ. 248-319.

დიღმელაშვილი, საქართველოს შუა საუკუნეების ანტიფიქსების გამოსახულებათა ტიპოლოგიზაციისათვის – დიღმელაშვილი ქ., *საქართველოს შუა საუკუნეების ანტიფიქსების გამოსახულებათა ტიპოლოგიზაციისთვის*, ისტორიის, ეთნოლოგიის, რელიგიის შესწავლისა და პროპაგანდის სამეცნიერო ცენტრის შურონ. „ანალები“, 9, 2013, გვ. 225-241.

თუმანიშვილი, ნაცვლიშვილი, ხოშტარია, მშენებელი ოსტატები შუა საუკუნეების საქართველოში – თუმანიშვილი დ., ნაცვლიშვილი ნ., ხოშტარია დ., *მშენებელი ოსტატები შუა საუკუნეების საქართველოში*, თბილისი, 2012.

კუდავა, ახლად აღმოჩენილი ანტიფიქსები ტაო-კლარჯეთიდან – კუდავა ბ., *ახლად აღმოჩენილი ანტიფიქსები ტაო-კლარჯეთიდან*, საერთაშორისო კონ-

ფერენცია „არქივმცოდნეობა, წყარომცოდნეობა – ტენდენციები და გამოწვევები“, საქართველოს ეროვნული არქივი, 26-28.09.2019, ინტერნეტ მისამართი: <https://www.youtube.com/watch?v=uAQLPtwjiY> (ნახვის დრო: 25. 05. 2021).

კუდავა, შატბერდის მონასტრის დაკარგული წარწერა – კუდავა ბ., შატბერდის მონასტრის დაკარგული წარწერა, „მეისტორიე“, სამეცნიერო კრებული, მიძღვნილი პროფესორ გელა (გიორგი) საითიძის დაბადების 80 წლისთავისადმი, რედ. რ. მეტრეველი, თბილისი, 2019.

ოთხმეზური, ექვთიმე თაყაიშვილის არქივი – ოთხმეზური გ., ე. თაყაიშვილის პირად საარქივო ფონდში დაცული ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები, „მრავალთავი: ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი“, XIII, 1986.

ხოშტარია, კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები – ხოშტარია დ., კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები (სამხრეთ კავკასია და ანატოლია, 3), თბილისი, 2005.

ხუციშვილი (და სხვა), შატბერდის მონასტერი – ხუციშვილი თ., შენგელია კ., ციხაძე მ., მაჭავარიანი შ., შატბერდის მონასტერი (მასალები, იდენტიფიკაცია, კვლევის პერსპექტივები), თბილისი, 2006.

ხუციშვილი (და სხვა), ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2015 წლის საკვლევე ექსპედიციების ანგარიშები – ხუციშვილი თ., ნიქარიშვილი ლ., მაისურაძე დ., არაბული ნ., გაჩეჩილაძე დ., გელაშვილი ა., გოზალიშვილი ბ., იმედაშვილი ა., კოლუაშვილი შ., ხუსკივაძე ნ., ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2015 წლის საკვლევე ექსპედიციების ანგარიშები, თბილისი, 2016.

ხუციშვილი (და სხვა), ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2019 წლის საკვლევე ექსპედიციების ანგარიშები – ხუციშვილი თ., გოზალიშვილი ბ., იმედაშვილი ა., კოლუაშვილი შ., მაისურაძე დ., ნიქარიშვილი ლ., ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2019 წლის საკვლევე ექსპედიციების ანგარიშები, თბილისი, 2021.

Kadiroğlu, Untersuchungen an mittelalterlichen georgischen Baudenkmalern in Nordost-Anatolien – Kadiroğlu M., *Untersuchungen an mittelalterlichen georgischen Baudenkmalern in Nordost-Anatolien*, „Georgica“, 22, 1999.

Март, Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию – Март Н. Я., *Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию*, в кн. „Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии“, книга VII, СПб., 1911.

**The Shatberdi Monastery against the Background
of the most recent Discoveries**

Summary

The Shatberdi Monastery is located in Tao-Klarjeti, a historical province of Georgia (Artvin province, Turkey). The monastery was an important center of literary activity. In the Middle Ages it maintained close contacts with religious and literary centers of the Christian East. Several valuable manuscripts of the 9th-10th centuries were produced in the Shatberdi monastery. The issue of the localization of this monastery has not been resolved until recently. Based on the results of the recent studies, ruined monastic constructions in vicinity of the village of *Boselta* (the recent village of Okumushlar) are considered to have belonged to the *Shatberdi monastery*. The paper concerns significance of Shatberdi monastery. In addition to the issue of localization of the monastery, important artefacts related to it are discussed: A sketch of a lapidary inscription preserved in the archives of a Georgian scientist *Ekvtime Takaishvili*, where *Bagrat Kurapatat* and *Queen Mariam* are mentioned and the connection with the *Shatberdi monastery*; The opinion is expressed that the inscription mentions *King Bagrat IV Kurapatat* of United Georgia and the King's mother, *Queen Mariam*.

Antefix preserved in the *Georgian National Museum* with an inscription and an image of a bird, about which there are different opinions of researchers, including in palaeography, the place where the antefix was found and the connection with the *Shatberdi monastery*. There is an opinion that Antefix was found in the territory of the *Shatberdi monastery* and it may have belonged to the main temple of the monastery. The opinion about the date of the inscription on it is contemporaneous with the construction of the monastery.

The only *ornamented, stone decoration* of the monastery temple that was discovered in 2015 and preliminary information about the sole *lapidary inscription* that has survived from the monastery, and which was discovered in 2019, is given.

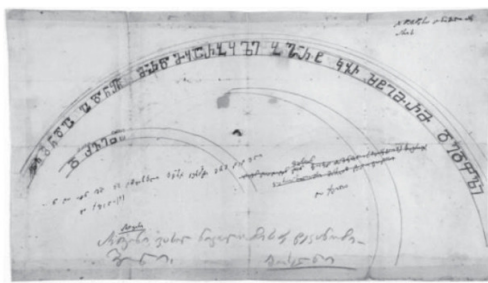
1

2

3

4

5

6

ილუსტრაციები:

1. სოფელი ბოსელთა და მონასტრის მდებარეობა.
2. მონასტრის მთავარი ტაძრის ნაშთები.
3. 2015 წელს სოფელ ბოსელთაში დაფიქსირებული ტაძრის მორთულობის ერთადერთი ქვა.
4. ე. თაყაიშვილის არქივში დაცული წარწერის ასლი, იხსენიებიან ბაგრატ კურაპალატი და მარიამ დედოფალი.
5. საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში დაცული ანტიფიქსი.
6. შატბერდის მონასტერში 2019 წელს მიკვლეული ლაპიდარული წარწერის ნამტვრევები.

Illustrations:

1. The village of Boselta and the location of the monastery.
2. Remains of the main temple of the monastery.
3. The only temple decoration stone found in the village of Boselta in 2015.
4. A copy of the inscription preserved in E. Takaishvili's archive mentions Bagrat Kurapalat and Queen Mariam.
5. Antefix kept in the Georgian National Museum.
6. Fragments of a lapidary inscription found in Shatberdi Monastery in 2019.

ფოტო 1, 2, 3, 6 – ფოტოები გადაღებულია ავტორთა ჯგუფის მიერ ექსპედიციების დროს.

ფოტო 4 – კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ე. თაყაიშვილის არქივი.

ფოტო 5 – საქართველოს ეროვნული მუზეუმი (მე-4 და მე-5 ილუსტრაციების ფოტოპირებიც გადაღებულია ავტორთა მიერ).

ექვთიმე თაყაიშვილის წერილები აკაკი შანიძეს და ზოგი სხვა მასალა

ექვთიმე თაყაიშვილისა და აკაკი შანიძის ურთიერთობა ყოველთვის კოლეგიალური, ურთიერთპატივისცემით გამსჭვალული, საქმიანი, მეგობრული იყო, რასაც ადასტურებს ქვეყნის მეჭურჭლეთუხუცესის ის წერილები, რომლებიც დაცულია საქართველოს ეროვნული არქივის აკ. შანიძის პირად საარქივო ფონდში და აქამდე გამოქვეყნებული არ ყოფილა. მათი ოდენობა 16-ს არ აღემატება, რომელთაგან პირველის გარდა ყველა (15) 1948-53 წლებშია დაწერილი, უმთავრესად ეხება მეცნიერის ნაშრომის: „Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии“, ქართულად და რუსულად გამოცემის ისტორიას, თბილისის სახ. უნივერსიტეტის თხოვნას, ბატონ ექვთიმეს დაეწერა მოგონება ივ. ჯავახიშვილზე, აგრეთვე, სახელოვანი ისტორიკოსის წინაშე წამოჭრილ სხვა საკითხებს. აქვე ვაქვეყნებთ ე. თაყაიშვილის მიერ დაწერილ თუ მასთან დაკავშირებულ ზოგიერთ ისეთ დოკუმენტს, რომლებიც შინაარსობრივად კავშირში არიან აღნიშნულ წერილებთან, ავსებენ ერთმანეთს და ამიტომ საერთო ქრონოლოგიური რიგით გვაქვს დანყობილ-დანომრილი.

ახლა უფრო კონკრეტულად. აკ. შანიძისამი გაგზავნილი 16-დან 11 წერილი (NN 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 14, 16) ე. თაყაიშვილის დაწერილია. N მე-19 წერილის ხელი თითქმის მიაგავს მე-20 წერილის პირველ სტრიქონებს, რომლებსაც ახასიათებს გულმოდგინედ გამოყვანილი დიდი ასოები, თუმცა არც ისე მსხვილი, როგორც მე-19 წერილის ხელწერაა, მაგრამ შემდეგ კალიგრაფია თანდათან ფუჭდება და ბოლო სტრიქონები რამდენადმე ემსგავსება მეცნიერის ხელწერას. რაც შეეხება NN 15, 17, 18 წერილებს, ისინი სხვისი დაწერილია, 17-ის გარდა მათზე ხელმოწერაც კი არ ეკუთვნის ე. თაყაიშვილს, მაგრამ შინაარსის გათვალისწინებით უეჭველია, რომ სამივე მეცნიერის კარნახითაა დაწერილი. ჩანს, ეს გარემოება არც აკ. შანიძისთვის იყო უცხო, საფიქრებელია, მათ დამწერთ (ყველა შემთხვევაში ხელწერა სხვადასხვაა) იგი კარგად იცნობდა, სხვაგვარად წერილებს არ შეინახავდა.

პირველი წერილი ეხება ე. თაყაიშვილისა და აკ. შანიძის ურთიერთობას, უკანასკნელის სამეცნიერო კვლევა-ძიების საწყის ეტაპზე. იგი უთარილოა, დაწერილი უნდა იყოს 1913 წელს, როდესაც უკვე გადაწყვეტილია აკ. შანიძის მოგზაურობა საქართველოს მთიანეთში ქართული კილოების შესას-

წავლად და გვაცნობს ამ ექსპედიციისთვის მზადებას, რომლის მიმდინარეობის ანგარიში ასახულია იმ წერილებში, რომლებიც დროდადრო ეგზავნებოდა ნ. მარს პეტერბურგში.¹

წარმოდგენილი პუბლიკაციის დანარჩენი მასალა, როგორც მივეუთითეთ, ეძღვნება ე. თაყაიშვილის მონოგრაფიის – „Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии“ – გამოცემის საკითხებს. ეს კაპიტალური ნაშრომი თავისი დიდი მეცნიერული მნიშვნელობის პარალელურად, მისდა უნებურად, თავიდანვე, ბუნებრივად დაიტვირთა გარკვეული პოლიტიკური შინაარსით. ასე იყო ჯერ კიდევ მაშინ, როდესაც ნიგნი მხოლოდ იდეაში არსებობდა. ამაზე მიუთითებს ის დახმარება, რომელიც სახელოვანი ისტორიკოსის მიერ სამხრეთ საქართველოში მოწყობილ მესამე ექსპედიციას აღმოუჩინა როგორც ქართულმა თავადაზნაურობამ და სამღვდელოებამ, ასევე სრულიად რუსეთის ერთობათა კავშირის გამგეობამ. ყველას საერთო ინტერესი იყო I მსოფლიო ომში თურქეთის დამარცხება, ამით შეიქმნებოდა მისგან მიტაცებული ტერიტორიების დაბრუნების შესაძლებლობა, რაც ჩვენი საზოგადოების სანუკვარი ოცნება გახლდათ, ხელისუფლება კი ცდილობდა რუსეთის სახელმწიფო საზღვრების უფრო სამხრეთით გადაწევას და ამ დროს ქართულ საზოგადოებაში არსებული ეროვნული გრძნობების გამოყენებას. ექსპედიციის მიერ გამოვლენილი არტეფაქტებით ქვეყნის შესწავლულ საშუალება ეძლეოდათ, საერთაშორისო ასპარეზზე მეცნიერული არგუმენტაციის გამოყენებით, დაესაბუთებინათ თავიანთი ტერიტორიული პრეტენზიები, თან შინ, თუ გარეთ გამოსულიყვნენ იმპერიაში შემავალი ხალხების (მათ შორის ქართველთა) ეროვნული ინტერესების დამცველად. აი, სწორედ ეს იყო ე. თაყაიშვილის მორიგი ექსპედიციისადმი – სრულიად რუსეთის ერობათა კავშირის გამგეობისგან მისი ქართველი მოხელის – ალ. ციციშვილის საშუალებით მიღებული უაღრესად საჭირო დახმარების რეალური მიზეზი, რაც კი არ გამორიცხავს, პირიქით, გულისხმობს უკანასკნელის დიდ პატრიოტიზმსა და ეროვნულ თვითშეგნებას,² სხვადასხვა ინტერესთა გარკვეული თანხვედრის პირობებში.

¹ აკაკი შანიძის წერილები ნიკო მარს, გვ. 108-196.

² თაყაიშვილი, *Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии (1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში)*, გვ. 138, 262-263; საჭიროების შემთხვევაში რუსეთის ხელისუფლებას აქამდეც მიუმართავს ქართველთა პატრიოტული გრძნობებისათვის. მაგალითად, 1826 წელს თბილისზე მოსალოდნელი თავდასხმის დროს და კრიტიკულ სიტუაციაში მანიფესტებიც გამოუშვია „Наш благоверный грузинский народ“-ის მსგავსი, რასაც ე. თაყაიშვილის მოგონებით ადგილი ჰქონდა 1877-78 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის დროს (კიკვიძე, *საქართველოს ისტორია*, გვ. 130; თაყაიშვილი, *რჩული ნაწერები*, ტ. 1, გვ. 332).

მშვიდ, ნორმალურ გარემოში, ექსპედიციის მუშაობის დასრულების შემდეგ, მისი ხელმძღვანელი გარკვეულ ვადებში დაამუშავებდა და გამოსცემდა მოპოვებულ მდიდარ ფაქტობრივ მასალას, მაგრამ რუსეთის იმპერიაში ზედიზედ ორი რევოლუცია მოხდა, საქართველომ მოიპოვა დამოუკიდებლობა, პოლიტიკამ მოიცვა მთელი საზოგადოებრივი ცხოვრება, რაშიც, როგორც ეროვნულ-დემოკრატი და საქართველოს ყველა საკანონმდებლო ორგანოს თავმჯდომარის ამხანაგი (respicite: მოადგილე), ჩაბმული აღმოჩნდა ე. თაყაიშვილიც. შექმნილ ვითარებაში აკადემიური მუშაობის გრაფიკი შეზღუდული იყო, რაც, ბუნებრივია, მოიხსნა ემიგრაციის ხანაში, მაგრამ ახლა, დაწყებული საქმის სასურველ კონდიციამდე მიყვანას, ხელს უშლიდა მატერიალური სიდუხჭირე, უსახსრობა და ამგვარი ვითარებისთვის დამახასიათებელი სხვა გარემოებანი. შეჭირვების მიუხედავად, მეცნიერმა ექსპედიციის ანგარიშის რუსული ვარიანტი დასაბეჭდად ინგლისში გაგზავნა („ქართულიდან თარგმნა გაუჭირდებოდათ“-ო), მაგრამ დაუკარგეს¹ რამაც, ჩანს, შეაფერხა მონოგრაფიის გამოცემის საქმე.

II მსოფლიო ომის მიწურულს, განსაკუთრებით კი მისი დამთავრების შემდეგ, დაისვა თურქეთისგან მიტაცებული სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიების დაბრუნების საკითხი, რა დროსაც დიდი მნიშვნელობა შეიძინა ე. თაყაიშვილის 1917 წლის ექსპედიციის ამსახველი მონოგრაფიის გამოცემამ. სწრაფად დაბეჭდვის მიზნით, ავტორისთვის გ. ჩუბინაშვილს შეუთავაზებია წიგნი „ჩვენი ბელადის (სტალინის — ა. კ.) პატივსაცემად“ მისი დაბადებიდან 70 წლისთავისადმი მიეძღვნა, რაც „აიძულებდა მათ დააჩქარონ სურათების დამზადება“ მონოგრაფიისთვის დართული ალბომისთვისო. ე. თაყაიშვილის ამ თუ სხვა (კ. ჩარკვიანისადმი მიწერილი) წერილებიდან ნათელია, რომ „მათ“-ში იგულისხმება მოსკოვის „გოზნაკ“-ის კომისია. რომელიც განიხილავდა და წყვეტდა ნაშრომისთვის თანდართული ფოტოებისა თუ ტაბულების დაბეჭდვის საკითხს (წერილები N 3, 10). სწორედ ამ კომისიაზე ზეგავლენისთვის იყო განკუთვნილი გ. ჩუბინაშვილის შეთავაზება, რომელიც საბოლოოდ კოლეგებს შორის „წინადადების დაყენების“ ფარგლებს არ გასცილებია.

აღნიშნულის დასტურად გამოდგება ნაშრომზე დიდი გავლენებით მიმდინარე მუშაობა, რაც ნათლად ჩანს ე. თაყაიშვილისგან აკ. შანიძისთვის გაგზავნილ წერილებში, რომლებშიც სახელოვანი ისტორიკოსი ეხება მონოგრაფიის გამოცემასთან დაკავშირებულ საკითხებს. ნუხს წიგნსაცავებში „საქართველოს სიძველენი“-ს არარსებობაზე „ის წაუღიათ და გამქრალია“,

¹ თაყაიშვილი, *რჩეული ნაწერები*, ტ. 1, გვ. 385.

თბილისის უნივერსიტეტისთვის გადაცემული მისი, თაყაიშვილისეული ბიბლიოთეკიდანაც, ამიტომ სთხოვს ადრესატს დროებით დაუთმოს აღნიშნული გამოცემის საკუთარი ცალი, აგრეთვე, უშოვოს თავისივე (ექვთიმეს) კონკრეტული ნაშრომი.¹ ჩანს, ბატონ აკაკის მხცოვანი მეცნიერისთვის გაუგზავნია „სიძველენის“ დასახელებული წიგნი, მაგრამ ე. თაყაიშვილს ესაჭიროებოდა არა მისი მეორე (1920), არამედ პირველი (1899) გამოცემა. „ის, ძველი გამოცემა მინდა და ვერ მიპოვია ბიბლიოთეკებში“. ამიტომ „თუ ვინმეს აქვს და მიშოვი, მადლობელი ვიქნები, თქვენ ის უნდა გქონდეთ, რადგან ზოგჯერ უჩვენებდით“ (წერილები N 6, 7, 8). ითხოვს, – მისწერეთ, სადაც ჯერ არს მოსკოვში, რომ ქალაქი 1917 წ. ექსპედიციის ტექსტის გამოსაცემად სულ მოკლე ხანში მოაწოდონ რედაქციას ტალინშიო (წერილი N 14).

საბჭოთა სინამდვილისთვის დამახასიათებელი ეს კაზუსი „ლოგიკური“ გვეჩვენება, თუ გავითვალისწინებთ, რომ არა მარტო დიდი, ე. წ. საკავშირო მნიშვნელობის საკითხების გადაწყვეტა კი არა, „თვით წიგნების საგამომცემლო გეგმის დამტკიცებაც“ ცენტრალური ხელისუფლების კომპეტენცია იყო.² სამწუხაროდ, როდესაც ფინანსური პრობლემების გამო საქმე ჩაიშალა, ე. თაყაიშვილი ითხოვს, ტალინის ფაბრიკამ მოკლე ხანში დაამთავროს „სურათების გაკეთება და ტექსტში მოთავსებული კლიშეები გადმოგზავნონ თბილისში დაბეჭდილ ტაბულებთან ერთად“, რის შემდგომ ქართულ-რუსული ტექსტების ერთდროული აწყობა აქ, საქართველოს დედაქალაქში, დაწყებულიყო. 1951-52 წლებში უკვე საბოლოოდ გადაწყვეტილია ნაშრომის თბილისში დაბეჭდვა, რა დროსაც, ერთი მხრივ, ავტორსა და, მეორე მხრივ, აკ. შანიძესა და გ. ჩუბინაშვილს შორის მიმდინარე კონსულტაციები უკვე ძირითადად წიგნისთვის ფოტომასალის დართვასთანაა დაკავშირებული, რაც დროდადრო მწვავე ხასიათს იღებს (წერილები N 15, 16, 18, 19, 20). ე. თაყაიშვილის ინტერესის საგანია მონოგრაფიის ტირაჟი, ფორმატი, თუმცა ზოგჯერ ადრესატთან სხვა ნაშრომებზეც ამახვილებს ყურადღებას. მაგალითად, საკუთარი სტატიისთვის თანდართული ბარაკონის ჯვრის ფოტოს „პირდაპირ სამარცხვინოს“ უწოდებს, თხოვს „რუსულში მაინც ცალკე კარგ ქალაქზე დაბეჭდეთ, ცოტა მაინც უკეთესი გამოვა“-ო ან ივ. ჯავახიშვილზე დაწერილი ჩემი მოგონება გადაიკითხე, ფაქტობრივი შეცდომები თუ არის, შეასწორე და შენი აზრი

¹ ერთგან ასეთ ნაშრომად დასახელებულია ე. თაყაიშვილის მიერ გამოცემული მენინავე დროშის აღწერილობა (წერილი N 6), მეორეგან „სტატისტიკური ცნობები“ მე-18 საუკუნისა (წერილი N 7), რაც გაურკვეველობას იწვევს.

² ქიქოძე, თანამედროვეის ჩანაწერები, გვ. 107.

მაცნობეო, ანდა აკ. შანიძეს, რომელსაც აინტერესებდა „ალაპნი ჯვრის მონასტრისანი“, პასუხობს: მართალია, გრ. ფერაძე „ჯვარი ვაზისა“-ს მე-3 ნომერში, იუწყებოდა „ალაპების“ დაბეჭდვას, მაგრამ მე-4 ნომერში ისინი არ დაბეჭდილა, ხოლო თავად „ჯვარი ვაზისა“ მხოლოდ ოთხი ნომერი გამოვიდაო“ (ნერილი N 3, 4, 9, 11, 15).

სამხრეთ საქართველოში 1917 წლის ექსპედიციის ამსახველ მონოგრაფიაზე მუშაობამ, ვფიქრობთ, ე. თაყაიშვილში მოამწიფა საკუთარი ნაწერების გამოცემის იდეა, რაზეც თავისი მრავალწლიანი ცხოვრების მანძილზე არ შეიძლება არ ეფიქრა. ეს წინადადება მსცოვანმა მეცნიერმა დააყენა საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის პირველი მდივნის კ. ჩარკვიანისადმი გაგზავნილ წერილში, რომელშიც ჩამოყალიბებულია მისი შრომების გამოცემის მასშტაბური გეგმა-პროექტი. ე. თაყაიშვილი საფრანგეთიდან დაბრუნების შემდეგ, მხოლოდ ერთხელ შეხვდა რესპუბლიკის პოლიტიკურ ლიდერს,¹ თუმცა, როდესაც კ. ჩარკვიანი გაეცნო სახელოვანი ისტორიკოსის წერილს, მასზე რეაგირება მოსთხოვა საქართველოს კომპარტიის ცეკას პროპაგანდა-აგიტაციის განყოფილების გამგის მოადგილეს, ჟურ. „ბოლშევიკი“-ს მთავარ რედაქტორს დ. მჭედლიშვილს. უკანასკნელის დავალებით, გ. ჩუბინაშვილი მოეთათბირა მსცოვან მეცნიერს და, ისტორიკოსის ნაწერების მნიშვნელობის გათვალისწინებით, შეიმუშავეს წინა პროექტისგან განსხვავებული გეგმა-პროექტი, რომელსაც ვეცნობით დ. მჭედლიშვილისადმი გაგზავნილ ე. თაყაიშვილის წერილში. იგი ადრესატისთვის გადაუცია აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის დირექტორს ა. აფაქიძეს, რომელსაც, თავის მხრივ, ზოგი რამ ზეპირადაც დაუმატებია, ავტორს კი აცნობებს: „ამხ. დ. მჭედლიშვილმა დაიტოვა ერთი ცალი, მეორე კი მთხოვა თქვენთვის დამებრუნებინა და თანაც მითხრა, რომ შეისწავლის ამ საკითხს და მოახსენებს ვისაც ჯერ არს“ (ნერილები N 10, 12, 13).

ჩვენთვის გაურკვეველი მიზეზების გამო, ე. თაყაიშვილის შრომების გამოცემის საკითხი ლოგიკურ დასასრულამდე არ მისულა, თუმც საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიას ჩაფიქრებული ჰქონია 1902 წლის ექსპედიციისადმი მიძღვნილი წიგნის დაბეჭდვა, რომელიც მისი ავტორის არც ერთ გეგმა პროექტში შეტანილი არ იყო. ვფიქრობთ, ამაზე მიუთითებს აკ. შანიძის თხოვნაზე გაცემული ე. თაყაიშვილის პასუხი: „1902 წლის ექსპედიციის რუსულ ტექსტს მოგართმევთ, როდესაც საჭირო ფოტოებს დამიმზადებს მუზეუმი“-ო (ნერილი N 14).

¹ ჩარკვიანი, განცდილი და ნააზრევი, გვ. 508; ჩარკვიანი, ინტერვიუ მამასთან (კანდიდ ჩარკვიანი სტალინის, ბერიას და გვიანდელი ეპოქის საქართველოს შესახებ), გვ. 106.

ნარმოდგენილი მასალებიდან მკაფიოდ ჩანს, ცხოვრების ბოლოს ე. თაყაიშვილის გარშემო შექმნილი ვითარება: 1951 წლის 6 დეკემბერს დააპატიმრეს მეცნიერის შვილობილი ლიდა თაყაიშვილი-პოლტორაცკაია,¹ როგორც საზოგადოებაში იყო გავრცელებული ხმა, „3а دنیاтовни“.² ახლა კი ნათელია, რომ სახელოვან ისტორიკოსს პირველი უსიამოვნება 1950 წელს შეემთხვა. აი, რას წერს მხცოვანი მეცნიერი აკ. შანიძეს. „ჟორას უბედური საქმე ეტყობა დიდხანს გაგრძელდება. თქვენ შოფერი ეხლა აღარ გყავთ და კარგი იქნება, თუ ამ ბარათის მომტანს სიმონ სვანიძეს აიყვანთ, მანამ ჟორას საქმე გამოირკვეოდეს. ამ სვანიძეს ლიდა და საშა კარგად იცნობენ, 15 წელიწადი ერთად უცხოვრიათ ერთ ბინაში და ამბობენ შესანიშნავი, პატიოსანი და იდეური შოფერიაო. მე ეხლა ცოტა მოვიკეთე და გამოსვლა შემიძლია, თუ მაშინა და კარგი ეს შოფერი გამინევენ დახმარებას“ (წერილი N 9). ჩანს, ეს ჟორა, რომელსაც ისტორიკოსი ზოგჯერ ვინმესთან რაიმეს გადაცემასაც ანდობდა, მისი ან მისი შვილობილის ლიდას ძმისშვილი,³ არა მარტო აკ. შანიძის პირადი მძლოლი, არამედ შეთავსებით ე. თაყაიშვილის მძლოლიც იყო. სხვაგვარად ვერ ავხსნით ამ უკანასკნელის ინტერესს კოლეგის მომსახურე პერსონის ადგილმონაცვლის საკითხისადმი. ჟორას დაპატიმრება პოლიტიკურად იყო მოტივირებული, რაზედაც მიგვანიშნებს მისი შემცვლელის თაყაიშვილისეული დახასიათება – შესანიშნავი, პატიოსანი და იდეური შოფერიაო, მხცოვანი მეცნიერის წერილზე გაკეთებული აკ. შანიძის მინაწერი, – „იგულისხმება ჟორა“ (ანუ ზორია, Зоря), ე. ი. გიორგი გიორგის ძე თაყაიშვილი, რომელიც ჩემი შოფერი იყო, რაღაც ხიფათი შეემთხვა გზაში და დაიჭირეს (წერილი N 9) და სახელოვანი ისტორიკოსის იმჟამინდელი მდგომარეობის ამსახველი გლომთათიძის ერთი ჩანაწერი, – „დაღვრემილია: არაფერს უბეჭდავენ, კორექტურები არსად ჩანს, მეც დავეკარგე“.⁴

მთელი ამ დოკუმენტური მასალის, – ე. თაყაიშვილის 1950 წლის 20 თებერვლით დათარიღებული წერილის, მასზე ადრესატის მინაწერის, და სა-

¹ მეგრელიძე, ექვთიმე თაყაიშვილი (ცხოვრება და მოღვაწეობა), გვ. 325.

² ლორთქიფანიძე, მცირე მოგონება, გვ. 667; თუმცა როგორც ახლა გაარკვიეს ლ. თაყაიშვილი-პოლტორაცკაია რეპრესირებულ რეემიგრანტთა შორისაა მოხსენიებული (ჯორჯიკია, საქართველოს საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების ისტორიიდან, გვ. 128).

³ გ. ლომთათიძის მოგონებით ჟორა-გიორგი თაყაიშვილი ექვთიმეს ძმისშვილია, ხოლო ი. მეგრელიძის მიხედვით შვილობილ ლიდას ძმისშვილი (ლომთათიძე, ქართული კულტურის მემკვიდრე ექვთიმე თაყაიშვილი, გვ. 123; მეგრელიძე, ექვთიმე თაყაიშვილი [ცხოვრება და მოღვაწეობა], გვ. 256).

⁴ ლომთათიძე, ქართული კულტურის მემკვიდრე ექვთიმე თაყაიშვილი, გვ. 192.

ქართველოს მეჭურჭლეთუხუცესის თანაშემწის 1950 წლის 22 აპრილის ჩანაწერის ურთიერთკავშირი, ვფიქრობთ, აშკარაა. ჩანს, ჟორას დაჭერა იყო ლიდა თაყაიშვილი-პოლტორაკციას დაპატიმრების პროლოგი. თუ აკ. შანიძემ გაითვალისწინა მხცოვანი მეცნიერის მძლოლად სიმონ სვანიძის აყვანის თხოვნა, გასარკვევია ჟორას დაჭერით სათანადო ორგანოები ხომ არ ცდილობდნენ ე. თაყაიშვილის გარემოცვაში, მისივე ნათესავების რეკომენდაციით (რჩევა ხომ შვილობილმა და მისმა ქმარმა მისცეს) ჩაესვათ თავისი კაცი. ასეთი რამ მათგან არ უნდა გაგვიკვირდეს. თითქოს, ამას მიგვანიშნებს ლიდას დაპატიმრების შემდეგ გაკეთებული ი. მეგრელიძის ჩანაწერი: „7. XII. 51. ექვთიმეს უსიამოვნებები შეემთხვა, – მანქანა დაუზიანდა (ამგვარ სიტუაციაში საეჭვო ფაქტი – ა. კ.). მძლოლი აღარ მოდის, ნუხელ ლიდა დააპატიმრეს, ექვთიმე განერვიულებულია... აღარც მომვლელი (გვარად იზოლინა) დადის!..“¹ თუმცა ეს მხოლოდ ვარაუდია, უდავო კი ისაა, რომ ე. თაყაიშვილი დაუკითხავთ არა ორჯერ, როგორც აქამდე იყო ცნობილი,² არამედ სამჯერ, რომელთაგან პირველს ადგილი ჰქონია ლიდას დაკავებისთანავე. გ. ლომთათიძის 8. X.1952 წლის ჩანაწერში ვკითხულობთ: „საანდერძო განწყობა“ სუფევს ბატონ ექვთიმესთან. ან კი როგორ არ იქნება ასე? ნელინა დიალიდა დაკავებულია, რიგიანი მოვლა არა აქვს ბერიკაცს (ლიდას ქმრის, თვითონ სნეული კაცისა და მისი მოსამსახურე ქალის ამარადაა მეტნილად) და თან დიდი დარდი და შფოთი ღრღნის. იმდენად არ დაზოგეს, რომ დასაკითხად წაიყვანეს შარშანდელ არეულ დღეებში...“³ (ხაზი ყველგან ჩვენია – ა. კ.).

აქვეა წარმოდგენილი აკ. შანიძის რუსულად დაწერილი ე. თაყაიშვილის სამეცნიერო და საზოგადოებრივი საქმიანობის დახასიათება, მისივე მაგნიტოფონზე ჩანერილი სახელოვანი ისტორიკოსის ცხოვრება-მოღვაწეობის მიმოხილვა, მეცნიერის ნეკროლოგი და ზოგი სხვა საყურადღებო მასალა.

ვფიქრობთ, ნათელია, რომ ჩვენ მიერ მოძიებული ე. თაყაიშვილის ნერილები აკ. შანიძისადმი მრავალ მნიშვნელოვან ცნობას და ინფორმაციას შეიცავს, რასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს მისი ავტორის ბიოგრაფიისა და მეცნიერული მოღვაწეობის შესწავლისთვის.

¹ მეგრელიძე, ექვთიმე თაყაიშვილი (ცხოვრება და მოღვაწეობა), გვ. 325.

² მამარდაშვილი, „განსანმენდლიდან წმინდანობამდე“. ორი უცნობი დოკუმენტი, გვ. 652-659.

³ ლომთათიძე, ქართული კულტურის მემკვიდრე ექვთიმე თაყაიშვილი, გვ. 206.

1913 წელი* – ექვთიმე თაყაიშვილის წერილი
აკაკი შანიძეს

ბატონო აკაკი!

თქვენი წერილი მივიღე. თქვენი წინადადება საბჭოს მოვახსენე. საბჭო მზათ არის თქვენი სურვილი დააკმაყოფილოს და მოგცეთ სამგზავროთ საქართველოში ჩვენი ენის კილოკაეების შესასწავლათ ორასი მანეთი. თქვენ სტატიებსაც დაებეჭდავთ, როცა გარემოება ხელს მოგვცემს. დიდის სიამოვნებით მოვისმენთ თქვენს მოხსენებას პრეფიქსების შესახებ.⁽¹⁾

ძრიერ მადლობელი ვარ ჩემი წიგნის Описание-ს საძიებლის შედგენისათვის და მე დიდის სიხარულით გადავანერიებ. ამიტომ გთხოვთ, თან წამოიღოთ ეს საძიებელი, როდესაც ჩვენსკენ წამოხვალთ.⁽²⁾

თქვენი მარადის ერთგული ე. თაყაიშვილი

სუიცა, ფონ. 268, ან. 1, საქ. 1004, ფურ.14.

1948 წლის 19 მარტი – აკაკი შანიძის მიერ დაწერილი
ექვთიმე თაყაიშვილის სამეცნიერო და საქმიანი
მოღვაწეობის დახასიათება**

Действительный член АН Груз[инской] ССР и профессор Тбилисского Государственного Университета имени И. В. СТАЛИНА Ефимий Семенович ТАКАЙШВИЛИ является одним из крупнейших историков Советского Союза. Начав свою научно-исследовательскую деятельность изданием в 1890 г. „Трех

* აკ. შანიძე 1913 წელს რუსეთის საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის მივლინებით იმყოფებოდა დუშეთისა და თიანეთის მაზრებში ქართული კილოების შესასწავლად, ხოლო 1915 წელს პეტერბურგის უნივერსიტეტის სამეცნიერო წრის მიერ ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით გამოსულ კრებულში დაიბეჭდა ახალგაზრდა მეცნიერის ნაშრომი „ქართული კილოები მთაში“. თან წერილიდან ჩანს, რომ იმხანად უცნობია აკ. შანიძის აზრი პრეფიქსების შესახებ და მას პირველად საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების სხდომაზე მოხსენების სახით მოისმენენ – ა. კ.

** აკ. შანიძის არქივში ინახება ამ დახასიათების შავი ხელნაწერი – ა. კ.

исторических хроник“, давших много нового материала по истории Грузии, Е. С. Такайшвили неутомимо и весьма успешно продолжал работу над проблемами истории родной страны. Систематически совершая археологические экскурсии по разным районам Грузии, он в течение ряда лет собрал огромное количество эпиграфических материалов и изучил архитектурные и другие памятники старины. Побывав дважды (в 1902 и 1907 гг.) в южных районах Грузии, входивших ранее в Карсскую область, Е. С. Такайшвили дал подробное описание обследованных им памятников в „Материалах по археологии Кавказа“ (т. XII, Москва, 1909) и в книге „Археолог[ическая] экспедиция в Кола, Олтиси и Чангли“ (1938). Кроме того, обследованным в Восточной Грузии памятникам он посвятил этюды: „Археологические экскурсии, разыскания и заметки“, появившиеся в пяти выпусках (в. I – 1905 г., в. II – 1905 г., в. III – 1907 г., в. IV – 1913 г., в. V – 1915 г.) и составившие большой том, выявивший массу новых сведений о прошлых судьбах Грузии. Продолжением и дополнением этих работ является его одноименная работа на груз[инском] языке, изданная в двух книгах (I – 1907 г., II – 1914 г.) и дающая материалы глав[ным] образом из Западной Грузии.

Особо надо упомянуть об исключительно ценных материалах, собранных Е. С. Такайшвили в 1917 г., во время комплексной экспедиции в южные грузинские области, давно захваченные Турцией, но занятые русской армией в войну 1914-[19]18 гг. Часть этих материалов уже сдана в печать и специалисты с нетерпением ждут их опубликования.

Основатель „Грузинского общества истории и этнографии“, Е. С. Такайшвили долгое время состоял председателем его правления и всемерно содействовал обогащению музея этого общества ценными рукописями, редкими монетами, этнографическими материалами и предметами малого искусства.* Издания названного общества „Древности Грузии“ (3 тома) и „Древняя Грузия“ (4 тома), содержащие весьма ценные сведения (исследования и др. материалы) по истории и этнографии Грузии, вышли под его редакцией.

Многосторонняя и энергичная деятельность Е. С. Такайшвили, конечно, не исчерпывается этим. Между прочим, он приступил к систематическому и полному описанию богатого собрания груз[инских] рукописей „Общества распространения грамотности среди грузинского населения“. Описание, составившее два больших тома (т. I – 1902-1904 гг., т. II – 1906-1912 гг.), выявило много нового по истории и истории литературы Грузии. Нельзя упрекнуть его автора в том, что он при этом с особенной любовью останавливается на

* Впоследствии все эти коллекции музея „Грузинского Общества истории и этнографии“ влились в Музей Грузии (მუზეუმი ვაჟ. მუზეუმი – ვ. ჯ.).

исторических памятниках и пользуется случаем издать „Обращение Грузии“ в двух редакциях. Привлекая к описанию большое количество древних рукописей поэмы Ш. Руставели „Витязь в Тигровой шкуре“, Е. С. Такайшвили правильно решает вопрос об интерполяциях и о критической работе комиссии Вахтанга VI, проведенной в связи с первым печатным изданием поэмы в 1712 г.

Из критически изданных Е. С. Такайшвили источников истории груз[инской] литературы и языка назовем несколько: „Мудрость Балахвара“ (1902), „Тимсариани“ (1903), „Каталикос-Бакариани“ (1895); „Лисья книга“ (1899), Адышское евангелие (1916, Фототипия); из исторических – уже упоминающиеся „Три исторических хроники“ (1890, русский перевод 1900), „Сборник груз. летописей ‘Картлис Цховреба’ в редакции ц. Марии“ (1906) и, в особенности, обнаруженный им-же замечательный памятник „Распорядок грузинского царского двора“ (1920). Добавим к этому, что ему принадлежат два палеографических альбома (изданных в 1909 и 1920 гг.), равно как ему мы обязаны альбомом груз[инской] архитектуры (1924).

Нельзя не отметить также, что Е. С. Такайшвили за свои ценные работы дважды был награжден премией: в 1907 году он получил почетную золотую медаль от Академии Наук за „Описание рукописей общества распространения грамотности“, * т. I, а в 1910 г. – большую золотую медаль, от Археологич[еского] Общества за ряд исследований по археологии и истории Грузии, помещенных в XII вып. „Материалов по археологии Кавказа“ (1909).

Честный работник и неутомимый труженик, Е. С. Такайшвили, которому уже перевалило за 86 л., и сейчас полон энтузиазма и, сохраняя ясность ума и необыкновенную память, занят подготовкой к изданию своих многих еще неопубликованных исследований.

А. Шанидзе
Вице-президент АН Груз. ССР
Профессор
19. III. 1948

სუიცა, ფობ. 268, აბ.1, საქ. 788, ფურ. 4-6.

* См. отзыв Н. Я. Марра об этом труде в „Сборнике отчетов о премиях и наградах“ за 1907 год (შენიშვნა აკ. შანიძისა).

1948 წლის 30 ნოემბერი – ექვთიმე თაყაიშვილის
წერილი აკაკი შანიძეს

ძვირფასო ბ[ატო]ნო აკაკი!

გუშინ გიორგი ჩუბინაშვილს ველაპარაკე ჩვენი გამოცემის შესახებ. ბევრი რჩევა მიაბო, თუ როგორ უნდა დაჩქარდეს ალბომის და ტექსტების გამოცემა და შენც მოგახსენებს და ამიტომ აქ დანვრილებით არ გავიმეორებ. მიუცილებლად საჭიროა თქვენ ორთავე აკადემიკოსებმა⁽³⁾ პირადად ნახოთ გამომცემელი პირნი – კომისია და ჯეროვანად აუხსნათ დაჩქარების საჭიროება. ამასთანავე ს. ყაუხჩიშვილს,⁽⁴⁾ რომელიც ეხლა ყოფილა მოსკოვში შეუკრან პირობა, რომ მან ადევნოს თვალყური სურათების დამზადებას და ყველა საკითხებს, რაც სურათებს და ტაბულებს შეეხება. კომისიას უნდა აუხსნან, რომ გამოცემა მიძღვნილი იქნება ჩვენი ბელადის⁽⁵⁾ პატივსაცემად, რომლის 70 წლის იუბილე 1849* წელს მოდის. ეს აიძულებს მათ დააჩქარონ სურათების დამზადება. დასამატი სურათები მზათ არის და თქვენ უნდა წაილოთ და ჩააბაროთ. მაცნობეთ, როდის მიემგზავრებით და პირადათ გნახავთ და მოგახსენებთ. ტირაჟი 7.000 ნაკლები არ უნდა იყოს, ქახალდის შესახებ თქვენ იცით, როგორ უნდა ზრუნვა. ფორმატი ისეთი უნდა იყოს, როგორც სევეროვის⁽⁶⁾ Памятники Груз[инского] зодчества.

მუდამ შენი ექ. თაყაიშვილი

სუიცა, ფონ. 268, ან. 1, საქ. 1104, ფურ. 1.

* Lapsus calami (უნდა იყოს 1949 წელი – ა. კ.).

1949 წლის 5 იანვარი – ექვთიმე თაყაიშვილის წერილი
აკაკი შანიძეს

ბ[ატონო] აკაკი,

აკადემიამ მთხოვა ამ ანგარიშის მოწოდება და ახლა გაახლებთ, უნდა მაშინაზე აიწყოს და მე საშუალება არა მაქვს. გთხოვთ, დაამზადებინოთ და გადასცეთ აკადემიკოს ვეკუას⁽⁷⁾ მდივანს.

ექვთიმე თაყაიშვილი

სუიცა, ფონ. 268, ან. 1, საქ. 1104, ფურ. 2.

1949 წლის 10 დეკემბერი – ექვთიმე თაყაიშვილის
წერილი აკაკი შანიძეს

ბ[ატონო] აკაკი!

გუშინ მივიღე ბარაკონის ჯვარის რუსული კორექტურა. სურათი ბარაკონის ჯვარისა კი არ მოჰყვა, არამედ დავით აღმაშენებლის ჯვარისა. ეს ორივე ჯვარი მე ერთ სტატიათ გავაკეთე. თქვენ გაგიყვიათ, კეთილი, ეს სულ ერთია, მაგრამ დავითის ჯვარის ტექსტი ჯერ აწყობილი არ არის არც ქართული, არც რუსული. ქართულში ბარაკონის ჯვარის სურათი პირდაპირ სამარცხვინო რამეა. რუსულში მაინც ცალკე კარგ ქალაქდზე დაბეჭდეთ, ცოტა მაინც უკეთ გამოვა.

თქვენი ექვთიმე

სუიცა, ფონ. 268, ან. 1, საქ. 1004, ფურ. 15.

1949 წლის 28 დეკემბერი – ექვთიმე თაყაიშვილის
წერილი აკაკი შანიძეს

ბ[ატონო აკაკი!*

თქვენ საკუთარ ბიბლიოთეკაში გექნებათ ჩემი საქართველოს სიძვე-
ლენის I წიგნი,⁽⁸⁾ რომელიც დამატების სახით მოამბეში⁽⁹⁾ იბეჭდებოდა. ეს ძვე-
ლი გამოცემა ვერ მომინახეს ვერც ერთს წიგნთსაცავში და აგრეთვე ჩემი
გამოცემული მეწინავე დროშის აღწერილობა. ეს ორი წიგნი მათხოვეთ და
მალე დავაბრუნებ.

თქვენი ექვთიმე

სუიცა, ფონ. 268, ან. 1, საქ. 1104, ფურ. 3.

1949 წლის 29-30 დეკემბერი (სავარაუდოდ) – ექვთიმე
თაყაიშვილის წერილი აკაკი შანიძეს

ბ[ატონო აკაკი!

ეს მეორე გამოცემა 1918⁽¹⁰⁾ წლისა მაქვს, მაგრამ აქ პირველი ნახე-
ვარია დაბეჭდილი, მეორე ნახევრის გამოცემა ველარ მოვასნარი, ის ძველი
გამოცემა მინდა და ვერსად ვერ მიპოვნეს ბიბლიოთეკებში. ის „მოამბეში“
იბეჭდებოდა და მერმე ცალკე წიგნად გამოვიდა, რაც შეეხება „სტატისტიკურ
ცნობებს“ მე-18 საუკუნისა მე უკვე ვიშოვე და აღარ მინდა.

მარად შენი ექ. თაყაიშვილი

სუიცა, ფონ. 268, ან.1, საქ. 1004, ფურ. 6.

* წერილს უკანა მხარეს აწერია – „ბ[ატონ აკაკი შანიძეს“ (ა. კ.).

1949 წლის 31 დეკემბერი – ექვთიმე თაყაიშვილის
წერილი აკაკი შანიძეს

ბატონო აკაკი!

უკაცრავათ ვარ, რომ ჩემი 1941 წ[ლის] შრომების ნუსხას კარგად გა-
დაწერილს და ზოგიერთის ნამდვილის სათაურით ვერ გიგზავნით (ეს ეხება
იმ სტატიებს, რომლის სათაურები თქვენ შესცვალეთ და ეს შეცვლილი მე
ხელთ არა მაქვს). ეს აღნიშნულია ნუსხაში, რომელსაც გაახლებთ და თქვენ
უნდა შეასწოროთ. გიორგი ლომთათიძე ჩემთან ვერ მოდის, თქვენ მიერ დატ-
ვირთულია საქმეებით, და მე წერა მიჭირს. მისი მეუღლე⁽¹¹⁾ მოდიოდა, მაგრამ
ეხლა საუბედუროთ უძღურად არის. „სიძველენის“ ძველი გამოცემა დიდად
საჭიროა ეხლა ჩემთვის, მაგრამ ვერსაიდან ვერ ვიშოვი. ჩემი ბიბლიოტეკი-
დან, რომელიც ეხლა უნივერსიტეტშია, ის წაუღიათ და გამქრალა. თუ ვინმეს
აქვს და მიშოვინი,* მადლობელი ვიქნები, თქვენ ის უნდა გქონებოდეთ,**
რადგან ზოგჯერ უჩვენებდით.

თქვენი ექვთიმე

სუიცა, ფონ. 268, ან. 1, საქ. 1104, ფურ. 4.

1950 წლის 20 თებერვალი – ექვთიმე თაყაიშვილის
წერილი აკაკი შანიძეს

ძვირფასო აკაკი!

ჟორას*** უბედური საქმე ეტყობა დიდხანს გაგრძელდება. თქვენ შო-
ფერი ეხლა აღარა გყავთ და კარგი იქნება, თუ ამ ბარათის მომტანს ს ი მ ო ნ
ს ვ ა ნ ი ძ ე ს⁽¹²⁾ აიყვანთ, მანამ ჟორას საქმე გამოირკვეოდეს. ამ სვანიძეს

* მიშოვნით (ა.კ)

** შემდეგ ეწერა, „რადგან იქიდან თავის დროზე არაგვის საერისთაოს აღწერს, არა-
ერთხელ უჩვენებდით“ – მაგრამ მერე ავტორს გადაუშლია (ა. კ.).

*** იგულისხმება ჟორა (ანუ ზორია, Зоря), ე. ი. გიორგი გიორგის ძე თაყაიშვილი,
რომელიც ჩემი შოფერი იყო, რალაც ხიფათი შეემთხვა გზაში და დაიჭირეს — ა. შ.
(მინანერი ეკუთვნის ბატონ აკ. შანიძეს – ა. კ.).

ლიდა⁽¹³⁾ და საშა⁽¹⁴⁾ კარგად იცნობენ, 15 წელიწადი ერთად უცხოვრიათ ერთ ბინაში და ამბობენ შესანიშნავი, პატიოსანია და იდეური შოფერი. მე ეხლა ცოტა მოვიკეთე და გამოსვლა შემიძლია, თუ მაშინა და კარგი ეს შოფერი გამინევენ დახმარებას.

ალაპების შესახებ გაცნობებთ, რომ ფერაძე ბროშურაში „ჯვარი ვაზისა“ N3 სწერს: შემდეგ ნომრებში დაბეჭდილი იქნება სხვათაშორისო, „ალაპნი ჯვარის მონასტრისანი“, „ლაიპციგის უნივერ[სიტეტის] ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერი“. შემდეგ N 4 გამოვიდა, მაგრამ მასში ეს ალაპები არ არის დაბეჭდილი. მეტი ნომერი არ გამოსულა.

შენი ექ. თაყაიშვილი

სუიცა, ფონ. 268, ან.1, საქ. 1004, ფურ. 5.

N 10

1950 წლის გაზაფხული – ექვთიმე თაყაიშვილის წერილი საქართველოს სსრ კომუნისტური პარტიის /ბ/ ცენტრალური კომიტეტის მდივანს ამხ. კანდიდ ჩარკვიანს⁽¹⁵⁾

საქართველოში ჩამობრუნების შემდეგ, 1945 წელს აქეთ, შეძლებისამებრ ინტენსიური მუშაობით თავი მოვუყარე და ლიტერატურულად გავაფორმე რიგი ნაშრომები და პუბლიკაციები, რომელთა ნაწილი ამ ბოლო ხანებში დაიბეჭდა, ხოლო ზოგი ამჟამად იბეჭდება ჩვენს სამეცნიერო ორგანოებში.

ასე მაგალითად, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმსა აქვს გადაცემული, მაგრამ ჯერ არ გამოსულა:

- 1) ჩხარის ეკლესიის სიძველენი, II ნაწილი.
- 2) ევროპაში ნახული ქართული სიძველენი.
- 3) თისლის მონასტრის სვინაქსარის ისტორიული მინაწერები, ათაბაგ ბოცო-ბასილის შთამომავალთა გენეალოგიითურთ.
- 4) ტაო-კლარჯეთის მოკლე გეოგრაფიული, ისტორიული და ეთნოგრაფიული მიმოხილვა.
- 5) აპოკრიფი, რომელიც წინ მიუძღვის მაჩაბლისეულ ვარიანტს „ქართლის ცხოვრებისა“.

თბილისის უნივერსიტეტსა აქვს გადაცემული, მაგრამ ჯერ არ გამო-
სულა:

- 1) ვატიკანის ბიბლიოთეკის ორი ქართული ხელნაწერი.
- 2) სომხით-საორბელოს ქართულ ძეგლთა წარწერები, ნან. II (I ნაწილი პარიზშია გამოცემული).
- 3) პერევისის ძველი ეკლესია.
- 4) ქსნის ხეობის სტატისტიკური აღწერილობა (ორი, სხვადასხვა დროი-
სა).

მაგრამ ს ე რ ი ო ზ უ ლ ა დ ბ რ კ ო ლ დ ე ბ ა ჩ ე მ ი დ ი დ ი ნ ა მ -
რომე ბ ის გა მო ც ე მ ა და ეს გარემოება მაიძულებს შეგანუხოთ და
წინამდებარე მოხსენებითი ბარათი წარმოგიდგინოთ.

1) ამჟამად უმნიშვნელოვანესი ნაშრომი, რომელიც ტაო-კლარჯეთის
ქართული ხუროთმოძღვრების შესანიშნავ ძეგლებს ეხება („1917 წლის არქეო-
ლოგიური ექსპედიცია ტაო-თორთუმ-ისპირში“),⁽¹⁶⁾ უკვე კარგა ხანია გადაეცა
საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიას და რედაქციაქმნილია. გამომცემლო-
ბამ კაციც კი გაგზავნა მოსკოვს, ტაბულების „გოზნაკ“-ის ლითოგრაფიაში
დაბეჭდვის მოსაგვარებლად, მაგრამ ტაბულები ჯერ არ დამზადებულა და
უიმათოდ კი ტექსტის სტამბაში გადაცემა არ შეიძლება. გარდა ამისა, აქ
უნდა დამზადდეს ძეგლების მრავალრიცხოვან წარწერათა კლიშეები, ტექსტ-
ში მოსათავსებლად.

2) მეორე რიგში უნდა დაიბეჭდოს „1907 წლის არქეოლოგიური ექსპე-
დიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში“. ამ ნაშრომის ქართული ტექსტი უკვე გა-
მოცემულია (პარიზში, 1938 წ.), მაგრამ იმ წიგნს არ ახლავს არცერთი სურა-
თი და გეგმა, ხოლო უამისოდ ხუროთმოძღვრების ძეგლთა გამოცემა ძლიერ
ნაკლოვანია. საჭიროა დამზადდეს ფოტო-ანაბეჭდები იმ 150 ნეგატივიდან,
რომელნიც ინახება ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარ-
ქივში (ექსპედიციის ფოტოგრაფის ე. ლიოზენის⁽¹⁷⁾ მიერ გადაღებული). ეს საქ-
მე ახლავე უნდა გაკეთდეს, რათა წლევანდელი ზაფხულის თვეებში შევიძლო
რუსული ტექსტის დამზადება, რისთვისაც ფოტო-სურათები აუცილებელია.

ამ გამოცემით დამთავრდებოდა გამოქვეყნება თურქეთის მიერ მიტა-
ცებული ძველი ქართული თემების მშვენიერი ძეგლებისა, რომელთა ნაწილი,
როგორც ამბობენ, ამჟამად განადგურებულია.

3) შემდეგ, საჭიროა გამოცემა ლეჩხუმ-სვანეთის ძეგლთა ფოტო-სურ-
ათებისა (4 ალბომი, თითოში 130 ტაბულა). ამ ექსპედიციის ანგარიში გამო-
ცემულია, ქართულად (პარიზი, 1937 წ.), აგრეთვე სრულიად უსურათოდ.

4) ასევე უნდა დამზადდეს სამეგრელოს ძეგლთა ფოტოანაბეჭდები, იმ 400-მდე ნეგატივიდან, რომელნიც 1914 წლის ექსპედიციაში ჩემმა თანმხლებმა თ. კიუნემ⁽¹⁸⁾ გადაიღო. სამი ალბომი გამოვა. ექსპედიციის ანგარიში უკვე კარგა ხნის დაბეჭდილია („ძველი საქართველო“, ტ. III).⁽¹⁹⁾

5) ორი ალბომი დასჭირდება აგრეთვე იმერეთის ძეგლთა ფოტოსურათებს, რომელნიც 250 ნეგატივიდანაა გადასაღები. ექსპედიციის ანგარიშის ტექსტი მხოლოდ ნაწილობრივია დაბეჭდილი.

6) ორი ალბომი დასჭირდება რაჭის ძეგლების 260 ფოტოსურათს, თ. კიუნეს მიერ გადაღებულს.

7) სამი ალბომი დასჭირდება ქართლ-კახეთის ძეგლთა ფოტო-სურათებს, რომელთა ნეგატივებიც ზოგი კიუნეს მიერაა გადაღებული, ზოგი ერმაკოვის მიერ.

ამ ფოტო-ალბომთა გამოცემას მეცნიერულ ღირებულებას მატებს ის გარემოება, რომ ზოგი ძეგლი, ჩვენი ექსპედიციების მიერ ფოტოგრაფირებული, ამჟამად უკვე აღარ არსებობს, ან დაზიანებულია.

კოლა-ოლთისის ფოტოსურათთა კლიშეები, სიჩქარისათვის, მოსკოვში უნდა დამზადდეს, ხოლო ლეჩხუმ-სვანეთის, სამეგრელოსი, რაჭისა, იმერეთის და ქართლ-კახეთის კლიშეთა გაკეთება ეგებ ლაიპციგში მოხერხდეს.

8) დიდად სასურველია (და ეგებ პირველ რიგშიც სჯობდეს) რუსულად გამოცემა, ცალკე წიგნად, „სუმბატ დავითის ძის ქრონიკისა“, რომელიც 1949 წელს ქართულად გამოსცა ჩვენმა აკადემიამ, რუსული ტექსტი შემოიღია გავამზადო ა/წ. სექტემბრისათვის.⁽²⁰⁾

9) უკვე გადათეთრებული და გამოსაცემად გამზადებული მაქვს ტექსტი მთელ მსოფლიოში კარგად ცნობილი აპოკრიფის, ე. წ. — „ქვაბ სვანძური“-ს* მეორე ვარიანტისა.

10) დასასრულ, დასაბეჭდად გამზადებული მაქვს აგრეთვე „არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი“, წიგნი 1, რომელიც თავის დროზე იბეჭდებოდა ყურნ. „მოამბე“-ში, დამატებათა სახით, ხოლო 1907 წელს ცალკე წიგნადაც დაიბეჭდა, სულ 50 ცალი. ამ წიგნის შოვნა ახლა ძალიან ჭირს. იგი მრავალ ძვირფას მასალას შეიცავს და უთუოდ უნდა გამოიცეს ხელახლა.

ყველა ამათგან ჯერჯერობით მხოლოდ პირველს (ტაო-კლარჯეთის ძეგლებს) ჰყავს გამომცემელი – საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. მცირე ნაშრომები იბეჭდებოდა და იბეჭდება აკადემიის მოამბეში, ისტორიის ინსტიტუტის სერიაში, საქართველოს მუზეუმის მოამბეში

* უნდა იყოს „ქვაბ სვანძური“ (ა. კ.).

და უნივერსიტეტის შრომებში. ამ დიდტანიანი ნაშრომებისა და ალბომების გამოცემას კი ვერცერთი მათგანი ვერ კისრულობს, რადგან თავისიც ბევრი აქვთ გამოსაცემი და სახსრები არ ჰყოფნით.

ამიტომ მოგმართავთ თხოვნით, რათა ხელი შეუწყოთ ზემოთ ჩამოთვლილი, ფრიად მნიშვნელოვანი მასალების დროულად გამოქვეყნებას და, თუ საჭიროდ დაინახავთ, თქვენი შეხედულებისამებრ გაანანილოთ ეს საქმე რამდენსამე გამომცემლობას შორის (რათა არც ერთი არ დაიტვირთოს ძალიან და გამოცემაც დიდად არ გახანგრძლივდეს. იქნებ იპრიანოს ბედმა და მოვესწრო მათს დაბეჭდვას) და ამთავითვე დაავალოთ სათანადო დანესებულებას აღნიშნული ფოტოანაბეჭდების დამზადება.

რა თქმა უნდა, შეუძლებელია ამ მცირე მოხსენების მიხედვით სრული წარმოდგენის მიღება იმ დიდძალი ისტორიულ-არქეოლოგიური მასალების შესახებ, რომლებიც დაგროვილი და ფოტოგრაფიულად გადმოღებული მაქვს.

ამიტომ აგრეთვე გთხოვთ, თუ შეიძლება, დამინიშნოთ შეხვედრის დრო, რომ ზოგი რამ პირადად წარმოგიდგინოთ და მოვისმინო თქვენი ავტორიტეტული აზრი ჩემი გეგმის განხორციელების შესახებ.

თქვენი დიდად პატივისმცემელი,
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ნამდვილი წევრი, პროფესორი ე. თაყაიშვილი

სუიცა, ფონ. 268, ან. 1, საქ.1665, ფურ. 41-45.

1950 წლის 14 ნოემბერი – ექვთიმე თაყაიშვილის
წერილი აკაკი შანიძეს

ბ[ატო]ნო აკაკი!

უნივერსიტეტმა შემომიკვეთა ცოტა მოგონების დაწერა ივ. ჯავახიშვილის შესახებ. ბევრი არ შემიძლია და ეს მცირედი დავწერე. გთხოვ გადიკითხო, ფაქტიური შეცდომები თუ არის შემისწორო და შენი აზრი მაცნო, ღირს თუ არა ამის წარდგენა. მართან მის დამოკიდებულებას განგებ არ შევეხე ვრცლად გარემოების გამო.

შენი ექ. თაყაიშვილი

სუიცა, ფონ. 268, ან.1, საქ. 1004, ფურ.13.

1951 წლის 23 იანვარი – ექვთიმე თაყაიშვილის წერილი
საქართველოს სსრ კომუნისტური პარტიის /ბ/
ცენტრალური კომიტეტის მდივნის მოადგილეს
ამხ. დ. მჭედლიშვილს⁽²¹⁾

საქართველოს კ. პ. /ბ/ ცენტრალური კომიტეტის პირველი მდივნის, ამხ. კ. ჩარკვიანის სახელზე 1950 წლის გაზაფხულს გაგზავნილი მოხსენებითი ბარათის დამატების სახით მოგახსენებთ, რომ ამ ორი დღის წინ, თქვენი დავალებით, ჩემთან იყო აკად. გ. ჩუბინაშვილი და მასთან მოთათბირების შემდეგ გამოვიმუშავეთ შემდეგი რიგი ჩემი ნაშრომების გამოცემისა:

1. „1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია ტაო-თორთუმისპირში“, რუსულად უკვე იბეჭდება ქალ[აქ] ტალინში, 3.000 ცალი. სურათების ნაწილი უკვე დამზადებულია, მაგრამ უმეტესობა ჯერ არ გამოუგზავნიათ.

პირველ რიგში უნდა დასრულდეს ამ წიგნის ბეჭდვა და მას უნდა მოჰყვეს მისი ქართული ტექსტის გამოცემა (1.000 ცალი). სამწუხაროდ, ეკონომიის მიზნით, იძულებული ვხდებით, რუსული გამოცემის

მთავარი ტაბულები ქართულ გამოცემას არ დაეფურთოთ და ქართულ ტექსტში მიეფუთითო რუსული გამოცემის ტაბულები. სამაგიეროდ, ამ გამოცემას დაერთვის ზოგიერთი ქართული წარწერის სურათი, რომელნიც რუსულ ტექსტში ვერ არის ჯეროვნად გამოცემული. ქართული ტექსტი თბილისში უნდა დაბეჭდოს აკადემიამ.

II. მეორე რიგში უნდა დაიბეჭდოს „1907 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში“, რუსულად. ამ წიგნის 150 ფოტო-სურათი უკვე გამზადებულია დასაბეჭდად, მაგრამ ქართულ გამოცემაში ვერ მოთავსდა. დაახლოებით 120 ტაბულა გამოვა.

ეს წიგნი უსათუოდ თბილისში უნდა დაბეჭდოს აკადემიამ, ვინაიდან სხვაგან, უჩემოდ, არ მოხერხდება. რედაქტორი უნდა იყოს გ. ჩუბინაშვილი, რომლისაგან თანხმობა მიღებული მაქვს.

ამ ორი წიგნით დამთავრდება თურქეთის მიერ მიტაცებული ქართული რაიონების არქეოლოგიური ძეგლების აღწერილობის გამოცემა, რაც ასე საჭიროა ამჟამად.

III. მესამე რიგში უნდა გამოიცეს „რაჭის ძეგლები და სიძველენი“. აგრეთვე შეთანხმებული ვართ, რომ რედაქტორობას გ. ჩუბინაშვილი იკისრებს. უნდა გამოსცეს აკადემიამ. ამ წიგნს დასჭირდება 260 სურათის დართვა.

მესამე რიგშივე უნდა გამოიცეს „ჯრუჭის ეკლესიის სიძველენი“ და „მღვიმის ეკლესიის სიძველენი“. ორთავე წიგნს 120-მდე სურათი დაერთვის. ესენიც აკადემიამ უნდა გამოსცეს, იმავე გ. ჩუბინაშვილის რედაქტორობით.

IV. მეოთხე რიგში უნდა გამოიცეს „გელათის ტაძრის სიძველენი“ (120 სურათით) და „სამეგრელოს ძეგლები“ (400 სურათით). ამავე დროს უნდა დამზადდეს ტაბულების ალბომები „ლენჩხუმი-სვანეთის არქეოლოგიური ექსპედიციისათვის“ (4) ალბომი, თითოში 130 ტაბულა).

V. მეხუთე რიგში - „ქართლ-კახეთის ზოგიერთი ძეგლი და სიძველენი“ (320-მდე სურათით).

VI. მეექვსე რიგში „აპოკრიფული თხზულება ქვაბი საგანძური“. დიდად შესანიშნავი ძეგლია: ერთი ვარიანტი უკვე გამოცემულია ჩემ მიერ, მარიამისეული „ქართლის ცხოვრების“ დამატების სახით. მეორე ვარიანტი გადწერილია საქ[ართველოს] მუზეუმის „H153“ ხელნაწერიდან, მაგრამ ერთ-საც და მეორესაც აკლია. ტექსტი არეულია და მისი მეცნიერულად დაწყობა შეუძლებელია, სანამ ხელთ არ გვექნება ცნობილი ბერძნული და ეთიოპური ტექსტების გამოცემანი. ამიტომ ამ ნაშრომის დაბეჭდვა უნდა გადაიდოს.

VII. ს უ ლ უ კ ა ნ ა ს კ ნ ე ლ რ ი გ შ ი უნდა მოიქცეს მეორე გამოცემა „არქეოლოგიური მოგზაურობისა და შენიშვნებისა“.

წერილ-წერილი წერილები და სტატიები გზადაგზა უნდა იბეჭდებოდეს „აკადემიის მოამბე“-ში, „უნივერსიტეტის შრომებ“-ში და „საქ[ართველოს] მუზეუმის მოამბე“-ში.

აკადემიკოსი ე. თაყაიშვილი

სუიცა, ფონ. 268, ან. 1, საქ. 1665, ფურ. 46-48.

N 13

1951 წლის 7 თებერვალი – ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის დირექტორის ანდრია აფაქიძის წერილი ექვთიმე თაყაიშვილს

ბატონო ექვთიმე!

თქვენი წერილი მე გადავეცი ამხ. დ. მჭედლიშვილს და ზოგი რამ ზეპირადაც მოვახსენე.

ამხ. დ. მჭედლიშვილმა დაიტოვა ერთი ცალი, მეორე კი მთხოვა თქვენთვის დამებრუნებინა და თანაც მითხრა, რომ შეისწავლის ამ საკითხს და მოახსენებს ვისაც ჯერ არს.

პატივისცემით ა. აფაქიძე

სუიცა, ფონ. 268, ან. 1, საქ. 1665, ფურ. 49.

N 14

1951 წლის 28 მარტი – ექვთიმე თაყაიშვილის წერილი აკაკი შანიძეს

ბ[ატო]ნო აკაკი!

როგორც პირადათ მოგახსენეთ, ბევრი დასამზადებელი სურათებია საჭირო, როგორც დაწყებული გამოცემისათვის, ისე განზრახული ალბომები-

სათვის, და გთხოვთ, მისწეროთ მუზეუმის დირექტორს, რომ მიიღოს შრომა ამ მასალების დროულად დამზადებისათვის.

ამას გარდა, გთხოვთ, მისწეროთ, სადაც ჯერ არს მოსკოვში, რომ ქალღმერთი 1917 წლის ექსპედიციის ტექსტის გამოსაცემად სულ მოკლე ხანში მიანოდონ რედაქციას ტალინში. თვით რუსული ტექსტი, რომელიც თქვენთან არის შესწორებული, დროებით გამომიგზავნეთ. საჭიროა უკანასკნელად გადავხედო. 1902 წლის ექსპედიციის რუსულ ტექსტს მოგართმევთ, როდესაც საჭირო ფოტოებს დამიმზადებს მუზეუმი.

როდესაც დრო იხელთოთ, გთხოვთ, ცოტა ხნით მობრძანდეთ ჩემთან. მინდა კასტელის სურათების შესახებ მოგელაპარაკოთ.

ექ. თაყაიშვილი

სუიცა, ფონ. 268, ან.1, საქ. 1004, ფურ. 12.

N 15

1951 წლის 7 სექტემბერი - აკად.

ექვთიმე თაყაიშვილის მოხსენებითი ბარათი
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს თავმჯდომარეს*

აკადემიის გამომცემლობას 1949 წელს აქეთ გადაცემული აქვს დასაბეჭდად ჩემი ნაშრომი „1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია ტაო-თორთუმ-ისპირში“. იგი ჯერ ა. აფაქიძემ წაიღო მოსკოვში, რათა იქ დაბეჭდილიყო, მაგრამ ეს არ მოხერხდა. შემდეგ ეს საქმე აკადემიამ მიანდო იოს. ყაუხჩიშვილს,⁽²²⁾ რომელიც საამისოდ მივლინებულ იყო მოსკოვში წ თვით, მაგრამ მან იქ 8 თვე დაჰყო და მაინც ვერ მოახერხა მოსკოვში გამომცემის მოგვარება. მერე იგი გაემგზავრა ქ. ტალინში და იქაურ ერთ-ერთ ფაბრიკას ჩააბარა დასაბეჭდად, სურათებიცა და ტექსტიც. პირობის ძალით, ა. წ. 1 მარტისათვის უნდა ყოფილიყო მზად სურათები, მაგრამ დღესაც დამთავრებული არ არის, ბევრი კლიშე აკლია. წერილებზე და დეპეშეებზე, როგორც ი. ყაუხჩიშვილმა გადმოცა, ფაბრიკა პასუხს არ იძლევა. ამის მიზეზად

* იგულისხმება აკად. ილია ვეკუა. ტექსტში „მოხსენებითი ბარათის“ ქვემოთ წერია „განცხადება“, რომელიც შემდეგ გადაუშლიათ (ა. კ.).

ი. ყაუხჩიშვილი იმას მიიჩნევს, რომ აკადემიამ ვერ მიანოდა ფაბრიკას შუბირებული თანხა.

ეს სამი თვეა ავადმყოფობ და არ ვიცი, ამ ხნის განმავლობაში როგორ არის საქმე, მოუვიდა თუ არა რაიმე ამბავი აკადემიის გამომცემლობას. გარკვეულია მხოლოდ, რომ ყოვლად შეუძლებელია ტექსტის დაბეჭდვა ქ. ტალინში. ამიტომ, როგორც წინათაც მოვახსენე სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს, ტექსტი უნდა დაიბეჭდოს თბილისში და გამზადებული სურათები უნდა დაბარებულ იქნას ტალინიდან.

განზრახული იყო 3.000 ცალის დაბეჭდვა რუსულად. ახლა, რაკი გარემოება შეიცვალა და ქართული ტექსტისათვის ცალკე ტაბულების დამზადება შეუძლებელია, დამზადებული ტაბულებიდან 1.000 ცალი უნდა მოხმარდეს ქართულ ტექსტს, ხოლო 2.000 – რუსულს. უნდა მოეთხოვოს ტალინის ფაბრიკას, მოკლე ხანში დაამთავრონ სურათების გაკეთება და ტექსტში მოსათავსებელი კლიშეები გამოგზავნონ თბილისში დაბეჭდილ ტაბულებთან ერთად. ქართული და რუსული ტექსტის აწყობა ერთდროულად უნდა დაიწყოს.

ახლა მე ფიზიკურად ისეთ მდგომარეობაში ვარ, რომ არც წერა შემიძლია და არც სარედაქციო მუშაობის განევა. ამიტომ გთხოვთ, გამოჰყოთ ამ გამოცემის რედაქტორი. ჩემი აზრით, უნდა ეთხოვოს აკად. გ. ჩუბინაშვილს იკისროს ეს საქმე.

გთხოვთ, ყოველნაირად დააჩქაროთ ამ საკითხების მოგვარება.

აკად. ე. თაყაიშვილი

7. IX. 1951

სუიცა, ფონ. 268, ან. 1, საქ. 1665, ფურ. 40-40ა.

N 16

1952 წლის 11 მარტი – ექვთიმე თაყაიშვილის წერილი აკაკი შანიძეს

ბ[ატონო] აკაკი!

გიგზავნი დამზადებულს ალბომს. უსათუოდ უნდა დაისწრო შემომნებაზე გიორგი ჩუბინაშვილი. მას გადავეცი მთელი მასალა, სადაც ცალკე პაკეტებში აღნიშნულია რა არის და რა აკლია.

გთხოვთ, პირველ რიგში მომანოდოთ ჩემ მიერ გამოგზავნილი ფოტო-
ები. ეს ჩემთვის საჭიროა. დიდად უნდა გაუფრთხილდეთ კლიშეების დალა-
გებას და დაცვას. ფართობი უნდა იშოვნოთ. ბ[ატონ] გ. ჩუბინაშვილისადმი
გადაცემული მასალები დიდ[ად] შეამსუბუქებს მუშაობას. მეტიც მონერა არ
შემიძლია, ამასაც ძლივს ვჩხაპნი.

შენი ექვთიმე

სუიცა, ფონ. 268, ან.1, საქ. 1104, ფურ. 11, 40-40ა.

N 17

1952 წლის 11 მაისი – ექვთიმე თაყაიშვილის წერილი
აკაკი შანიძეს

ბატონო აკაკი!

გთხოვთ, დანვრილებით მაცნობოთ იბეჭდება თუ არა ორივე ჩემი სტა-
ტია სამუსილმანო თურქეთში* მოგზაურობის შესახებ. რედაქტორი და კო-
რექტორი თქვენ უნდა დამინიშნოთ. ქართული ტექსტის ბეჭდვა შემდეგისათ-
ვის უნდა გადაიდვას.

ამასთანავე გთხოვთ, მაცნობოთ გამოვიდა თუ არა ბიულეტენი, სადაც
აღნიშნულია სია 1951 წლის აკადემიკოსთა. ეს მე არ მიმიღია და თუ გამოსუ-
ლია, გთხოვთ, გამომიგზავნოთ.

ჩემი ნახვა შესაძლებელია, სხვები მოდიან ჩემთან და თუ თქვენც ცოტა
ხნით შემოხვალთ დიდათ მაღლობელი დაგრჩებით.

თქვენი ექ. თაყაიშვილი

სუიცა, ფონ. 268, ან.1, საქ. 1104, ფურ. 10.

* უნდა იყოს „სამუსილმანო საქართველოში“ (ა. კ.).

1952 წლის 12 მაისი – ექვთიმე თაყაიშვილის წერილი
აკაკი შანიძეს

ბატონო აკაკი!

ყოვლად შეუძლებელია ჩვენი შეთანხმება ჩემი ექსპედიციების გამოცემის შესახებ, თუ თქვენ და გ. ჩუბინაშვილმა ჩემთან ერთად არ გადახედეთ მიღებულ ტაბულებს. მაგ., თქვენ იწერებით, რომ ზოგიერთი წარწერების ამონაბეჭდები არა გვაქვსო. მე გ. ჩუბინაშვილს განსაკუთრებული აღრიცხვით ჩავაბარე ყველაფერი.

1917 წლის ექსპედიციას აკლია მხოლოდ ერთი წარწერის კლიშე, რომელიც ტექსტში მე-4 ნომრით უნდა წასულიყო. სხვა ყველაფერი იქ არის. წარწერები ზოგიერთები ტაბულის სახით ჩატანილი იყო ალბომში, რომლისთვისაც თქვენ, ეტყობა, ყურადღება არ მიგიქცევიათ. ამიტომ კიდევ განმეორებით გთხოვთ, თქვენ და გ. ჩუბინაშვილმა მოიტანოთ, რაც მიღებული გაქვთ და ერთად გადავხედოთ და გაუგებრობა თავიდან მოვიცილოთ.

პატივისცემით ექ. თაყაიშვილი

სუიცა, ფონ. 268, ან. 1, საქ. 1104, ფურ. 9-9ა.

1952 წლის 9 სექტემბერი – ექვთიმე თაყაიშვილის
წერილი აკაკი შანიძეს

ბატონო აკაკი!

გაახლებთ ყველა პაპებს სამუსულმანო საქართველოში მოგზაურობის შესახებ. ესენი იქნება გამოვიყენოთ ცნობებისათვის თუ საჭირო დარჩა. ნამეტნავად გამოგადგებათ ქართული ტექსტი თუ ოდესმე გამოსცემთ. ეს ტექსტი უნდა შეუდაროთ რუსულ თარგმანს და როგორც რუსულშია, ისე დააწყოთ.

ვგზავნი სამ პაპას ექსპედიციისა. აგრეთვე პაპებს N 72, 78, 77, 76, 75, 74, 73.

ექ. თაყაიშვილი

მივიღე 63 (ქართ. ტექსტი), 69 (ქართ. და რუს. ტექსტი), 70 (რუს. ტექსტი), 72 (კოლა-ოლთისის და ჩანგლის სურათები), 73 (ხახულის სურათები), 74 (იშხნის ფოტო-სურ.), 75 (ოშკის გეგმები), 76 (ოთხთა ეკლ., მუხლა-ჯიგილისი), 77 (ექექის და პარხალის ფოტო-სურ.), 78 (იშხ. და ოშკის ნარწერები). *

სუიცა, ფონ. 268, ან. 1, საქ. 1004, ფურ. 8.

N 20

1953 წლის 21 თებერვალი, გარდაცვალების წინა პერიოდი - ექვთიმე თაყაიშვილის წერილი აკაკი შანიძეს

ბატონო აკაკი!

ბოდიშს ვიხდი, რომ განუხებ, მაგრამ მეტი გამოსავალი არა მაქვს: თქვენი დაპირების შესრულებას, რომ იოსებ ცინცაძეს⁽²³⁾ გამომიგზავნიდი სურათების ჩასაბარებლად, რომელნიც ჩემთან არის და აუცილებელი საჭიროა თქვენთვის არ ამისრულეთ.

ჩემი მდგომარეობა ისეთია, რომ სალამოდან დილამდის გავძლებ თუ არა, არა ვარ დარწმუნებული.

გთხოვთ!** დაუყოვნებლივ გამომიგზავნოთ ბატონი ცინცაძე და როდესაც შეგეძლება თქვენც მობრძანდით ჩემთან.

თქვენი ექ. თაყაიშვილი

სუიცა, ფონ. 268, ან. 1, საქ. 1004, ფურ. 7.

* მინანური ეკუთვნის აკ. შანიძეს (ა. კ.).

** ამ სიტყვის წინ ავტორს ჯერ დაუნერია „ამიტ“, მერე კი გადაუშლია და წერილი ისე გაუგრძელებია, როგორც ახლა (ა. კ.).

1953 წლის 24 თებერვალი – ექვთიმე თაყაიშვილის
ხსოვნას (ნეკროლოგი)

გარდაიცვალა ცნობილი მეცნიერი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილი წევრი, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი ექვთიმე სიმონის ძე თაყაიშვილი. ე. თაყაიშვილი დაიბადა 1863⁽²⁴⁾ წელს. 1887 წელს დაამთავრა პეტერბურგის უნივერსიტეტის ისტორიულ-ფილოლოგიური ფაკულტეტი. ამ დროიდან მოკიდებული თავისი ხანგრძლივი სიცოცხლის მანძილზე ე. თაყაიშვილი დაულალავად ენეოდა პედაგოგიურ და სამეცნიერო მოღვაწეობას.

ე. თაყაიშვილი იყო საქართველოსა და რუსეთის ბევრი სამეცნიერო საზოგადოების აქტიური წევრი. განსაკუთრებული ამაგი დასდო განსვენებულმა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას და საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებას. ე. თაყაიშვილი იყო სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ერთი დამაარსებელთაგანი და მისი ერთ-ერთი პირველი პროფესორი. ე. თაყაიშვილის კალამს ეკუთვნის ორასორმოცდაათამდე ნაბეჭდი შრომა. ამათგან ბევრი სქელტანიანი წიგნია. ე. თაყაიშვილის სამეცნიერო ინტერესთა წრე მოიცავდა საქართველოს კულტურული წარსულის თითქმის ყველა დარგს: ის იყო ისტორიკოსი, არქეოლოგი, ეთნოგრაფი, ლიტერატურისა და ხელოვნების მცოდნე.

აღსანიშნავია ე. თაყაიშვილის ღვაწლი ქართული კულტურის ძვირფასი ძეგლების დაცვის საქმეში. ე. თაყაიშვილი ხელმძღვანელობდა მრავალ სამეცნიერო ექსპედიციას. მას პირადად მოვლილი და შესწავლილი აქვს ისტორიულ-არქეოლოგიური თვალსაზრისით საქართველოს ყოველი კუთხე. ამის შედეგად გამოაქვეყნა ნაშრომების მთელი სერია – „არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი“ (2 წიგნად), „არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში“, „არქეოლოგიური ექსკურსიები, ძიებანი და შენიშვნები“ (გამოცემულია რუსულ ენაზე 5 წიგნად), „კავკასიის არქეოლოგიის მასალები, XII“, (გამოცემულია რუსულად) და სხვ. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ე. თაყაიშვილის მეთაურობით 1917 წელს მოწყობილი კომპლექსური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში (ტაო-კლარჯეთში), რომელიც ამჟამად მიტაცებული აქვს ამერიკის იმპერიალიზმის უღელში შებმულ თურქეთს. უკვე დამთავრდა ბეჭდვა და უახლოეს დღეებში გამოვა ამ ექსპედიციის შესანიშნავი მასალები.

ე. თაყაიშვილმა მეცნიერულად გამოსცა მთელი რიგი პირველხარისხოვანი საისტორიო წყაროები („სამი ისტორიული ქრონიკა“, „მოქცევა ქართლისაჲ“, „ქართლის ცხოვრების“ მარიამისეული ვარიანტი, ხელმწიფის კარის გარიგება, სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა და სხვ.). ზოგი ამ წყაროთაგანი მან პირველად მოიპოვა. ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით დაიბეჭდა ძველ ქართულ სიგელ-გუჯართა სამი დიდი ტომი. მან გამოაქვეყნა ქართული ხალხური სიტყვიერებისა და ძველი ქართული მხატვრული მწერლობის ძეგლები, გამოსცა „ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომი“ და ქართული პალეოგრაფიის ნიმუშები. ცალკე აღსანიშნავია ე. თაყაიშვილის კაპიტალური ნაშრომი ორ ტომად „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ხელნაწერთა აღწერილობა“ (გამოცემულია რუსულად). ამ შრომისათვის ავტორს მიენიჭა რუსეთის სამეცნიერო აკადემიის დიდი ოქროს მედალი. დიდი ოქროს მედლითვე დააჯილდოვა რუსულმა არქეოლოგიურმა საზოგადოებამ ე. თაყაიშვილის ნაშრომი „კავკასიის არქეოლოგიის მასალები, XII“.

ე. თაყაიშვილს მუშაობაში ჰქონდა შეცდომებიც. მისი ნაშრომები ყოველთვის ვერა დგას თანამედროვე საბჭოთა მეცნიერების დონეზე, მაგრამ უკანასკნელი წლების მანძილზე ის გულწრფელად ცდილობდა დამდგარიყო ჩვენი დიდი ეპოქის მოთხოვნილებათა სიმაღლეზე.

დიდი დამსახურებისათვის, რაც ე. თაყაიშვილს მიუძღვის მშობლიური მეცნიერების წინაშე, 1946 წელს იგი არჩეულ იქნა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილ წევრად.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმი,
სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
ი. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტი

„კომუნისტი“, 1953, 24 თებერვალი

1953 წლის 25 თებერვალი – აკაკი შანიძის წერილი პროფ. ექვთიმე თაყაიშვილის ანდერძის შემსრულებელი კომისიის წევრს პროფ. ნიკო კეცხოველს

აღნიშნული კომისიის ორი სხვა წევრი მეტად გაკვირვებულია იმით, რომ დღეს, 25 თებერვალს] 1953 წელს], განსვენებული აკადემიკოსის მიერ ნაანდერძევი ქონების გამო შემდგარ სხდომაზე პროფ. ნ[იკო] კეცხოველი, ამ კომისიის თავმჯდომარე, არ გამოცხადდა.

ქონება განანილებულია და სათანადოდ გადაცემული.

ოქმი სხდომისა დამზადდება. დაუსწრებელი თავმჯდომარე დასწრებულად აღინიშნება.

აკაკი შანიძე

სუიცა, ფონ. 268, ან.1, საქ. N 1005, ფურ. 7.

1982 წლის 2 მარტის წინა პერიოდი – ნუნუ თაყაიშვილის მოკლე ჩანაწერი ექვთიმე თაყაიშვილთან დაკავშირებით, აკაკი შანიძისათვის გადასაცემად

დიდად პატივცემულ ბატონ აკაკი შანიძეს*

ექვთიმე თაყაიშვილს ჰყავდა ორი ძმა და ერთი და: ნიკო, ვარლამი და ლიზა თაყაიშვილები.⁽²⁵⁾

ამჟამად დარჩენილია ნიკო თაყაიშვილის შვილები: ნუნუ ნიკოლოზის ასული და ვარლამ ნიკოლოზის ძე თაყაიშვილები.⁽²⁶⁾

როდესაც 1945 წლის მაისში ექვთიმე თაყაიშვილი საქართველოში დაბრუნდა, არც ერთი მისი ძმიშვილი იმჟამად თბილისში არ ცხოვრობდა. ვინაიდან მას სჭირდებოდა მუდმივი ყურადღება, ის იძულებული იყო ეცხოვრა მისი ცოლისძმის ალექსანდრე პალტარაცკის ბინის გვერდით გამოყოფილ ბინაში ვაშლოვანის ქუჩაზე.

* ეს დანერა ჩემი თხოვნით ნუნუ თაყაიშვილმა და გადმომცა 2. III. 1982 წ. ა. შანიძე.

ალექსანდრე პალტარაცკს ცოლად ჰყავდა ლიდა თაყაიშვილი-პალტარაცკი, რომელიც არავითარი ნათესავი არ იყო ექვთიმესი, გარდა იმისა, რომ ის იყო ცოლი მისი ცოლისძმის ალექსანდრესი.

ლიდა* იყო უკანონო შვილი ერთ-ერთი თაყაიშვილისა და იმიტომ ატარებდა თაყაიშვილის გვარს.

შენიშვნები

1) აკ. შანიძის ნაშრომის „Субъектный префикс второго лица и объектный третьего в грузинских глаголах“, ბეჭდვა მისი დამთავრებისთანავე (1915) დაიწყო რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის სტამბამ. გამოვიდა სამი რვეულის სახით, მაგრამ მონოგრაფიის სრული გამოცემა მაშინ ვერ მოხერხდა. მისი ქართული ვარიანტი დაიბეჭდა თბილისში (1920) და მოგვიანებით უცვლელად შევიდა დიდი მეცნიერის თორმეტტომეულში (შანიძე აკ., ქართული ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები, „თხზულებანი“, ტ. III, მთავარი რედაქტორი შ. ძიძიგური, ტომის რედაქტორი კ. დანელია, თბილისი, 1981, გვ. 49-279), ე. თაყაიშვილი ინტერესით ელოდებოდა საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების სხდომაზე აღნიშნულ საკითხზე ავტორის მოხსენებას.

2) მართლაც, აკ. შანიძემ თბილისში ჩამოიტანა და ე. თაყაიშვილს გადასცა Описание-ს მის მიერ შედგენილი საძიებელი, რომლის ერთი ეგზემპლარი ინახება ე. თაყაიშვილის პირად არქივში (იხ. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ე. თაყაიშვილის ფონ. N155), მეორე კი – თავად აკ. შანიძის არქივში. ე. თაყაიშვილის Описание-ს I და II ტომის საძიებლები შედგენილი ა. შანიძის და ალ. ბარამიძის მიერ გამოიცა მოგვიანებით (იხ. „მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისთვის“, 1939, ნაკვ. II).

3) ორივე აკადემიკოსმა – იგულისხმებიან გ. ჩუბინაშვილი და აკ. შანიძე.

4) როგორც მე-15 წერილიდან ჩანს, მოსკოვში ამ დროს იმყოფება არა სიმონ ყაუხჩიშვილი, არამედ მისი ბიძაშვილი იოსებ (სოსო) ყაუხჩიშვილი, რომელიც ე. თაყაიშვილს ერევა მის ნათესავში.

5) „ჩვენი ბელადი“ – ი. სტალინი.

* ამ ლიდასთან ცხოვრობდა ე. თაყაიშვილი საქართველოში დაბრუნების შემდეგ – [აკაკი] შ[ანიძე] (ა. შ.). – ესაა აკ. შანიძის მინაწერი ნ. თაყაიშვილის ჩანაწერზე (ა. კ.)

6) სევეროვი ნიკოლოზ (1887-1957) – ნიკოლოზ სევეროვის მონოგრაფია „Памятники Грузинского зодчества“, რომელზეც ლაპარაკია წერილებში, გამოვიდა 1951 წელს.

7) იგულისხმება ილია ვეკუა, რომელიც ამ დროს გახლდათ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს თავმჯდომარე.

8) „საქართველოს სიძველენი“-ს I ტომი პირველად გამოვიდა 1899 წელს. მასში დაბეჭდილია 431 სიგელ-გუჯარი. ხოლო ამავე ტომის მეორე გამოცემა გამოვიდა – 1920 წელს. მეორე გამოცემაში დაბეჭდილია მხოლოდ 201 სიგელ-გუჯარი.

9) 1899 წლის „საქართველოს სიძველენი“-ს I ტომში მოთავსებული მთელი მასალა ნაწილ-ნაწილ ქვეყნდებოდა 1895-98 წლების ყურნ. „მოამბე“-ში.

10) ე. თაყაიშვილს „საქართველოს სიძველენი“-ს მეორე გამოცემის თარიღი ეშლება. იხ. მე-12 შენიშვნა.

11) გიორგი ლომთათიძის მეუღლე – ნინო ლოლობერიძე (1918-2003).

12) სვანიძე სიმონ – მონაცემი არ გვაქვს.

13) თაყაიშვილი-პოლტორაცკაია ლილია-ლიდა (1896-1966) – ე. თაყაიშვილის შვილობილი.

14) პოლტორაცკი ალექსანდრე (1878-1955) – იურისტი, ვექილი, ე. თაყაიშვილის სიძე, ლიდიას ქმარი.

15) ჩარკვიანი კანდიდ (1906-1994) – საქართველოს კპ ცეკას პირველი მდივანი.

16) ე. თაყაიშვილის ეს ნაშრომი აკ. შანიძის რედაქციით რუსულად გამოიცა 1952 წელს, ხოლო ქართულად 1960 წელს.

17) ლიოზენი ედუარდ – მოყვარული ფოტოგრაფი, თბილისის ვაჟთა II გიმნაზიის ფრანგულის მასწავლებელი, სხვა ინფორმაცია არ გვაქვს. ექვთიმე თაყაიშვილის ექსპედიციების მონაწილე.

18) კიუნე თ. – ფოტოგრაფი, სხვა ინფორმაცია არ გვაქვს. ექვთიმე თაყაიშვილის ექსპედიციების მონაწილე.

19) დაიბეჭდა 1914 წელს.

20) „სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა“ ე. თაყაიშვილმა ქართულად პირველად გამოსცა 1890 წელს. მისი ტექსტი რუსულად თარგმნა და დაბეჭდა 1900 წელს, ხოლო ქართული ტექსტი მეორედ გამოსცა 1906, მესამედ კი 1949 წელს.

21) მჭედლიშვილი დავით (1914-2001) – ქართველი ჟურნალისტი.

22) ყაუხჩიშვილი იოსებ (სოსო) ივანეს ძე (? - ?) – მუშაობდა აკად. ს. ჯანაშიას სახ. სახელმწიფო მუზეუმის გამომცემლობის სამხატვრო განყოფილების გამგედ (1931-1941).

23) მეექვსე წერილის მსგავსად, სადაც ს. ყაუხჩიშვილი ნახსენებია ი. ყაუხჩიშვილის ნაცვლად, აქაც ი. ცინცაძის მაგიერ ვ. ცინცაძე უნდა იგულისხმებოდეს, რომელზეც ე. თაყაიშვილის მონოგრაფიის რედაქტორის წინათქმაში აკ. შანიძე წერს: „В подготовке к печати иллюстраций настоящей книги принял участие Институт истории Грузинского искусства АН ГССР в лице своего сотрудника В. Цинцадзе“, см. ‘Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинций Грузии’, Тбилиси, 1952, გვ. 5”.

24) ჩვენ მიერ დოკუმენტურად არის დადგენილი, რომ ე. თაყაიშვილი დაიბადა 1862 წლის 5 იანვარს, ხოლო მოუწაღლავთ 1863 წლის 14 იანვარს (კრებ.: „დიდი ექვთიმე“, მთავარი რედაქტორი რ. მეტრეველი, თბილისი, 2014, გვ. 42-44), რაც დამკვიდრდა კიდევ ლიტერატურაში (რ. მეტრეველი, *თაყაიშვილი ექვთიმე სიმონის ძე*, „საქართველოს ენციკლოპედია“, მთავარი რედაქტორი, ზ. აბაშიძე, თბილისი, 2014, ტ. 3, გვ. 485).

25) თაყაიშვილები ნიკო, ვარლამ და ლიზა – ე. თაყაიშვილის უფროსი და-ძმები. მათგან პირველი ნიკო-ნიკოკია დედის დიდი ძალისხმევით მიიღეს ოზურგეთის სამაზრო სასწავლებელში, არ სწავლობდა, სახლში მობრუნდა და ძმასთან, ვარლამთან ერთად სამხედრო სამსახური აირჩია. ორივე დაოჯახებული იყო. ლიზა კი გათხოვილი სოფ. ძიმითში სიმონ გოთუაზე და ექვთიმე დედის გარდაცვალების შემდეგ ერთხანს ძიმითში დასთან იზრდებოდა.

26) თაყაიშვილი ნუნუ ნიკოლოზის ასული და ვარლამ ნიკოლოზის ძე – ნიკო-ნიკოკია თაყაიშვილის შვილები.

დამონებული წყაროები და ლიტერატურა

სუიცა – საქართველოს უახლესი ისტორიის ცენტრალური არქივი, ფონ. 268, ანან. 1, საქ. 788, 1004, 1005, 1104, 1665.

„კომუნისტი“, 1953, 24 თებერვალი – გაზ. „კომუნისტი“, N 46, 1953, 24 თებერვალი.

აკაკი შანიძის წერილები ნიკო მარს – აკაკი შანიძის წერილები ნიკო მარს (პუბლიკაცია და შენიშვნები ი. მეგრელიძისა), „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე: ენისა და ლიტერატურის სერია“, 1982, N 3, გვ. 108-196.

კრ. „დიდი ექვთიმე“ – კრ. „დიდი ექვთიმე“, მთავარი რედაქტორი რ. მეტრეველი, თბილისი, 2014.

თაყაიშვილი, *Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии (1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში)* – თაყაიშვილი ე., *Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии (1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში)*, „თხზულებანი“, ტ. 1, მთავარი რედაქტორი რ. მეტრეველი, თბილისი, 2016.

თაყაიშვილი, *რჩეული ნაწერები*, ტ. 1 – თაყაიშვილი ე., *რჩეული ნაწერები*, ტ. 1, თბილისი, 1968.

კიკვიძე, *საქართველოს ისტორია* – კიკვიძე ა., *საქართველოს ისტორია (1801-1890)*, თბილისი, 1977.

ლომთათიძე, *ქართული კულტურის მემკვიდრე ექვთიმე თაყაიშვილი* – ლომთათიძე გ., *ქართული კულტურის მემკვიდრე ექვთიმე თაყაიშვილი*, თბილისი, 1990.

ლორთქიფანიძე, *მცირე მოგონება* – ლორთქიფანიძე მ., *მცირე მოგონება*, კრებ. „დიდი ექვთიმე“, მთავარი რედაქტორი რ. მეტრეველი, თბილისი, 2014. მამარდაშვილი, *„განსაწმენდლიდან წმინდანობამდე“*. *ორი უცნობი დოკუმენტი* – მამარდაშვილი ნ., *„განსაწმენდლიდან წმინდანობამდე“*. *ორი უცნობი დოკუმენტი*, კრებ. „დიდი ექვთიმე“, მთავარი რედაქტორი რ. მეტრეველი, თბილისი, 2014, გვ. 652-659.

მეგრელიძე, *ექვთიმე თაყაიშვილი (ცხოვრება და მოღვაწეობა)* – მეგრელიძე ი., *ექვთიმე თაყაიშვილი (ცხოვრება და მოღვაწეობა)*, თბილისი, 1989.

მეტრეველი, *თაყაიშვილი ექვთიმე სიმონის ძე* – მეტრეველი რ., *თაყაიშვილი ექვთიმე სიმონის ძე*, „საქართველოს ენციკლოპედია“, მთავარი რედაქტორი, ზ. აბაშიძე, თბილისი, 2014, ტ. 3, გვ. 485.

ქიქოძე, *თანამედროვის ჩანაწერები* – ქიქოძე გ., *თანამედროვის ჩანაწერები*, თბილისი, 2003.

შანიძე, *ქართული ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები* – შანიძე აკ., *ქართული ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები*, „თხზულებანი“, ტ. III, მთავარი რედაქტორი შ. ძიძიგური, ტომის რედაქტორი კ. დანელია, თბილისი, 1981, გვ. 49-279.

ჩარკვიანი, *განცდილი და ნააზრევი* – ჩარკვიანი კ., *განცდილი და ნააზრევი*, თბილისი, 2004.

ჩარკვიანი, *ინტერვიუ მამასთან (კანდიდ ჩარკვიანი სტალინის, ბერიას და გვიანდელი ეპოქის საქართველოს შესახებ)* – ჩარკვიანი გ., *ინტერვიუ მამასთან (კანდიდ ჩარკვიანი სტალინის, ბერიას და გვიანდელი ეპოქის საქართველოს შესახებ)*, თბილისი, 2013.

ჯორჯიკა, საქართველოს საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების ისტორიიდან — ჯორჯიკა ნ., საქართველოს საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების ისტორიიდან (XX საუკუნის 40-იან წლები და 50-იანი წლების დასაწყისი), თბილისი, 2017.

Archil Kokhreidze

Ekvtime Takaishvili's Letters to Akaki Shanidze and some other Materials

Summary

Relationships between Ekvtime Takaishvili and Akaki Shanidze have always been professional, friendly, collegial, full of mutual respect and E. Takaishvili's 16 letters, maintained in Ak. Shanidze's personal archive at the National Archive of Georgia, clearly demonstrate this. These letters have never been published before. Here we publish also some documents written by the historian and those associated with him. Contents of these documents are related with the above letters supplement one another and therefore, we have placed and numbered them in common chronological sequence.

The first letter from E. Takaishvili to Ak. Shanidze deals with the initial stage of scientific research by the latter. It is not dated and supposedly it was written in 1913, describing the period of Ak. Shanidze's travel in Georgian mountain regions to study Georgian dialects; reports about the course of this expedition were submitted to N. Marr, in St. Petersburg.

Other letters from E. Takaishvili to Ak. Shanidze (15 letters in aggregate) were written in 1948-53, mostly describing the process of work of the outstanding historian on his last monograph "Archeological Expedition of 1917 in Southern Provinces of Georgia" [in Russian] and containing many interesting details related to this. The letter clearly shows the social and political environment of that period posing additional difficulties to the author and his friends and colleagues taking care about the publication of his work, among them, Ak. Shanidze's efforts should be particularly admitted. It is apparent, from the letters that E. Takaishvili paid great attention not only to the publication of his other works but also to the issues facing him or arisen by the others from time to time.

Work on monograph describing expedition of 1917 brought to E. Takaishvili the idea of publication of his works. The venerable scientist made this offer in his

letter to K. Charkviani, the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Georgia, providing large-scale publication plan-project of his works. D. Mchedlishvili, a staff member of the Central Committee of the Communist Party was requested to respond to the mentioned letter to K. Charkviani. The latter assigned G. Chubinashvili, who consulted with the venerable scientist and regarding the significance of the historian's works, developed the plan-project different from the previous one. Unfortunately, the issue of publication of E. Takaishvili's works was not followed to its logical end, though the Academy of Sciences of Georgia intended to publish the book about the expedition of 1902.

Provided materials clearly describe the situation at the end of E. Takaishvili's life. It was known before that reprisal against E. Takaishvili commenced with the arrest of his adopted daughter, Lidia Takaishvili-Poltoratskaya (6. 12. 1951). But now it turned out that the historian faced the first problems in 1950, when his driver was arrested. In addition, it turned out that the soviet intelligence has interrogated the scientists not two times, as known before but three times, with the first interrogation immediately upon the arrest of his adopted daughter.

Here is provided also Ak. Shanidze's characteristic of E. Takaishvili's scientific and public activities, written in Russian, the scientist's necrology and some other notable materials significant for studying of the historian's biography.

მოსაყდრის ინსტიტუტის რაობისათვის

1. შესავალი

2017 წლის 23 ნოემბერს საქართველოს პატრიარქმა წაიკითხა ბრძანება მოსაყდრის დადგინების შესახებ.¹ აღნიშნული მოვლენა საკმაოდ რეზონანსული აღმოჩნდა. ამ აქტის კანონიკურ მხარეს სხვადასხვა სასულიერო პირი, თუ მეცნიერი გამოეხმაურა.² მათ უბიძგებდა ალნიშნულია, რომ მოსაყდრის ინსტიტუტი, იმ ფორმითა და შინაარსით, რაც მას საქართველოში აქვს, არის არაკანონიკური, რომ იგი უცხოა მსოფლიო საეკლესიო პრაქტიკისთვის. ასეთი შეფასებები საყურადღებოა, რადგან მოსაყდრის შესახებ ჩანაწერები წარმოდგენილია საქართველოს ეკლესიის ყველაზე მნიშვნელოვან სამართლებრივ აქტებში – ავტოკეფალიის აღდგენის შემდეგ შედგენილ საქართველოს ეკლესიის მართვა-გამგეობის დებულებებში, სინოდის განჩინებებში, პატრიარქების ბრძანებებში, ავტოკეფალიის აღდგენის აქტშიც კი. აქედან გამომდინარე, საკითხი თავისთავად აქტუალურია, რის გამოც საჭიროდ ჩავთვალეთ მისი შესწავლა.

ნაშრომში განვიხილავთ შემდეგ საკითხებს: ტერმინი „მოსაყდრე“ თავისი ფორმით რამდენად მისაღებია ეკლესიისთვის; რამდენად კანონიკურია ამ ტერმინის შინაარსი; აქვს თუ არა პატრიარქს უფლება, რომ ჰყავდეს მოსაყდრე, როგორც თანაშემწე; აქვს თუ არა პატრიარქს უფლება, რომ დაასახელოს თავისი ტახტის მოსაყდრე; შეიძლება თუ არა, რომ მოსაყდრის კანდიდატურა დადგეს მომავალი პატრიარქის არჩევნებზე.

ავტოკეფალური ეკლესიების ადმინისტრაციული მოწყობის, მათი იერარქიის დადგინების წესების შესახებ მრავალი ნაშრომი არსებობს. მათში განხილულია როგორც ისტორიული გამოცდილება, ისე თანამედროვე ვითარება. მაგალითად, დავასახელებთ ბარნაბა ძორძატოსის, ვასილი სტავ-

¹ მოხსენება „რას აღნიშნავს 'მოსაყდრე'“ წაკითხულია საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციაზე „ახლო აღმოსავლეთი და კავკასია: კულტურა, ისტორია, პოლიტიკა“, გიორგი წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი (ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი), 17-19 დეკემბერი, 2020.

² ბერბიჭაშვილი, ილია // უნდა გადამდგარიყო; იარაჯული, მოსაყდრის დადგინების შესახებ; მისივე, შეიძლება თუ არა მოსაყდრე გახდეს პატრიარქი; ცაავა, რას განიხილავს სინოდი; ბარნოვი, ოკუპანტი განახორციელებს მომავალი პატრიარქის „დადგენას“; მისივე, მოსაყდრის ინსტიტუტის შესახებ, გვ. 45-52; ეპისტოლე, 2021.

რიდისის, იოპპის დამასკინოსის, დემეტრიუს კიმინასის, ლევის პატსავოსის, პორფირი უსპენსკის, ალექსეი ლებედევის, ნიკოლაი ზაოზერსკის, ივანე სოკოლოვის შრომებს.¹ მათში მრავალი ბერძნული წყარო არის ციტირებული და განხილული. მაგრამ ამ პუბლიკაციებში არ არის ასახული საქართველოს ისტორიული გამოცდილება. ჩვენი კვლევის ერთ-ერთი მიზანი ამ სიცარიელის ნაწილობრივ შევსებაც არის.

2. ტერმინების მოკლე მიმოხილვა

საკითხის შესწავლა დავიწყეთ ტერმინების მნიშვნელობის დაზუსტებით. ბიზანტიურ საეკლესიო ხელისუფლებას რთული ბიუროკრატიული სისტემა ჰქონდა. მასში იყო ბევრი მაღალი ადმინისტრაციული თანამდებობა განსხვავებული ტიტულებითა და მსგავსი უფლება-მოვალეობებით. საუკუნეთა განმავლობაში იცვლებოდა ამ ტიტულების ფორმა და შინაარსი. შესაბამისად, მათი ქართული თარგმანებიც ერთმანეთისგან განსხვავებულია. ასე რომ, ამ ტერმინების მნიშვნელობების დადგენა საკმაოდ მოცულობითი ტექსტების დამუშავებასა და გულდასმით ანალიზს მოითხოვს.

დღესდღეობით „მოსაყდრე“ ბერძნულად ითარგმნება როგორც „*τοιοτητής*“. თანამედროვე გამოცემებში ძირითადად ასეა, მაგრამ საქმე ასე მარტივად არ არის. თვითონ ბერძნები „*ἐπίτροπος*“-საც თარგმნიან „მოსაყდრედ“. მაგალითად, მიტროპოლიტი ისიხიოსი 2012 წელს დაინიშნა იერუსალიმის ამჟამინდელი პატრიარქის თეოფილე მესამის (კათედრა დაიკავა 2005-ში) ეპიტროპოსად, ანუ მოსაყდრედ, როგორც ამას იერუსალიმის საპატრიარქოს ოფიციალური გამოცემებიდან ვიგებთ: „*Τῷ 2012 διαρίσθη Πατριάρχικὸς*

¹ *Τζωρτζάτος, Οι βασικοί θεσμοί; Σταυρίδης, Οι οικουμενικοί πατριάρχαι; Δαμασκηνός, Ἡ διοικητικὴ ὀργάνωσις; Kiminas, The Ecumenical Patriarchate; Patsavos, Primary and Conciliarity; Успенский, Александрийская патриархия; Лебедев, Духовенство древней Церкви; Заозерский, Формы устройства православной церкви, გვ. 391-444; Заозерский, О священной власти; Заозерский, О церковной власти; Соколов, Патриарший кризис в Константинополе; Соколов, Избрание патриархов в Византии; Соколов, Избрание Александрийских патриархов; Соколов, Избрание Александрийских патриархов в XIX веке; Соколов, Антиохийская Церковь; Соколов, Епархиальное управление в Константинопольской церкви.*

Ἐπίτροπος“ / „В 2012 году назначается Патриаршим Местоблюстителем“. ¹ ამრიგად, როგორც ვხედავთ, „ἐπίτροπος“-იც უდრის „მოსაყდრეს“.²

რაც შეეხება „τοποτηρητής“-ს, არსენ იყალთოელს იგი „პოტირიტი-სის“ სახით გადმოაქვს.³ ვხვდებით ასევე მსგავსი ფორმისა და შინაარსის სხვა ტერმინებსაც („παρατηρητής“,⁴ „ἐπιτηρητής“...). „ἐπιτηρητής“ ქართულში ზოგჯერ უცვლელად გადმოჰქონდათ, ზოგჯერ კი „დამხედვარის“, ანუ „ზე-დამხედველის“ მნიშვნელობით თარგმნიდნენ. მაგალითად, გიორგი ათონელი წერს, რომ ექვთიმე ათონელს „ორნი ეპიტირიტისნი, რომელ არიან დამხედ-ვარნი, დაედგინნეს“.⁵

„ზედამხედველს“ აღნიშნავს ასევე ბერძნული „χαρῆπισκοπος“ (ქორეპის-კოპოსი). არის კიდევ სხვა არაერთი მაღალი ადმინისტრაციული თანამდებო-ბის აღმნიშვნელი ბერძნული ტერმინი, მაგალითად: „σὺγκελιος“ / „σὺνκελλιος“ (სინგელოსი), „πρωτοσὺγκελλιος“ (პროტოსინგელოსი), „χαρτοφύλαξ“ (ხარტო-ფილაქსი)... ცნობილია, რომ პატრიარქის ხარტოფილაქსი საერთოდ არ იყო

¹ *Καπιτωλιάδος κ. Ἠσύχιος; Капитолядский Исихий.*

² „ἐπίτροπος“ შუა საუკუნეების ქართულ თარგმანებში გადმოსულია, როგორც „ეზოას მოძღუარი“, „მოურავი“, „განმგებელი“, „ჯელისუფალი“, „იკონომოსი“ (დოკუმენტირე-ბული ლექსიკონი, გვ. 851).

³ დიდი სჯულისკანონი, გვ. 277, 285, 286, 289, 290, 293, 295. სულხან-საბას ლე-ქსიკონში „პოტირიტიანი“ რატომღაც შეცდომით არის განმარტებული, აღნიშნულია, რომ იგი რომის პაპის ნაცვალს / უფლებამოსილ წარმომადგენელს აღნიშნავს (სულ-ხან-საბა ორბელიანი, *ლექსიკონი ქართული*, გვ. 333, 628). ეს არ არის სწორი. არსენ იყალთოელის თარგმანებიდან ჩანს, რომ „პოტირიტიებად“ სხვა იერარქების წარმო-მადგენლებიც იხსენიებიან.

⁴ „პარატირიტიებად“ იწოდებიან კრეტის კრებაზე დამსწრე სხვა აღმსარებლობის დამკვირვებლები: „Παρατηρηταὶ ἄλλων χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν ἢ Ὀμολογιῶν, ὡς ἐπίσης στελέχη ἄλλων χριστιανικῶν ὀργανώσεων, παρίστανται εἰς τὴν ἔναρξιν καὶ τὴν λήξιν τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνόδου, ἄνευ δικαίωματος λόγου ἢ ψήφου“ (იხ. შამბეზის „რეგლამენტის“ მე-14 მუხლი, *Κανονισμός 2016*); ასევე კონსტანტინოპოლიდან ვატიკანის მეორე კრება-ზე გაგზავნილი ოფიციალური წარმომადგენლები: „Τὸ πατριαρχεῖον ἤρχισεν ἀποστῆλθαι ἐπιστήμους παρατηρητὰς εἰς τὴν Β΄ βατικανὴν σύνοδον (1962-5) ἀπὸ τῆς Γ΄ φάσεως τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς (1964)“ (Σταυρίδης, *Οἱ οἰκουμενικοὶ πατριάρχαι*).

⁵ გიორგი ათონელი, *იოანესა და ექვთიმეს ცხოვრება*, გვ. 70. მსგავსი შინაარ-სით განმარტავს ამ ტერმინს საეკლესიო სამართლის სპეციალისტი, პროფ. იო-ანე სოკოლოვი: „У эпистимонарха был помощник, который назывался эпитиритом (ἐπιτηρητής). Последний был как бы оком игумена и эпистимонарха и должен был постоянно наблюдать за братьями, днем и ночью, разрушать недозволенные сходки для смеха, празднословия и других предосудительных занятий и доносить о виновниках игумену“ (Соколов, *Состояние монашества*, гв. 327). „იპიტირიტისი“ ვაჰანის ქვაბთა განგების მე-7 მუხლშიც იხსენიება (*ვაჰანის ქვაბთა განგება*, გვ. 37).

ეპისკოპოსი, მიუხედავად ამისა, მას მღვდელმთავართა კრების თავმჯდომარეობის უფლებაც ჰქონდა.¹

ბიზანტიური საეკლესიო თანამდებობების აღმნიშვნელ ტერმინებზე ამჯერად უფრო ვრცლად ვერ ვიმსჯელებთ. მოკლედ აღვნიშნავთ, რომ „მოსაყდრეს“ ბერძნულში რამდენიმე განსხვავებული შესატყვისი აქვს — „τοποτηρητής“, „συνθροισός“,² „πρωκαθηδρία“.³ „τοποτηρητής“ ინგლისურად ითარგმნება „locum tenens“-ის სახით. მაგრამ თვითონ „locum tenens“ სულ სხვა ბერძნული ტერმინების შესატყვისადაც შეიძლება გამოიყენებოდეს.

3. „მოსაყდრე“: ტერმინის ფორმა

ეკლესიის პრაქტიკაში მიღებულია როცა პატრიარქებს, მღვდელმთავრებს, დიდი მონასტრების წინამძღვრებს ჰყავთ თანამშემნეები. არაფერი ანტიკანონიკური არ არის იმაში, რომ საქართველოს პატრიარქსაც ჰყავდეს თანამშემნე და ოფიციალურ შეხვედრებზე მისი წარმომადგენელი, მაგრამ რამდენად მიზანშეწონილია, რომ ამ თანამდებობის აღსანიშნავად გამოიყენებოდეს ტერმინი „მოსაყდრე“. ჯერ ტერმინის ფორმის შესახებ ვიმსჯელებთ, შემდეგ მის შინაარსზე შევჩერდებით.

„მოსაყდრეს“ და „თანამოსაყდრეს“ ეკლესიის მამების თხზულებებში ვხვდებით. ე გ ნ ა ტ ე ლ მ ე რ თ შ ე მ ო ს ი ლ ი : „რა არიან მღდელნი? - კრებული საზეპუროა, თანამზრახველნი და თ ა ნ ა მ ო ს ა ყ დ რ ე ნ ი ეპისკოპოსისანი“;⁴ ი ო ა ნ ე ო ქ რ ო პ ი რ ი (მღვდელმთავართა შესახებ): „ან ლოცვითა

¹ „В частности, на соборе, избравшем патриарха, хартофилакс был как бы его местоблюстителем (тоποτηρητής)...“; „...при избрании епископов хартофилакс, заменявший отсутствующего 'первого', или 'великого', архиерея-архиепископа, занимал место не только среди архиереев, участников избирательного собора, но даже и выше их. Однако по поводу такого первосидения хартофилакса следует сказать, что оно имело силу по уполномочию правящего патриарха и вследствие предоставления хартофилаксу права быть патриаршим местоблюстителем (тоποτηρητής)“ (Соколов, *Избрание патриархов в Византии*, გვ. 436, 439).

² მაგალითად, კლიმი ანკვირელისადმი მიმართულ ლოცვაში ვკითხულობთ: „Κλημά ὁσίολητος, καὶ στέλεχος ἀβλήσεως, ἄνθις ἱερῶτατον, καὶ καρπὸς ὡς θεόσδοτος, τοῖς πιστοῖς πανίερε, ἡδύτατος ἐβλάστησας. Ἄλλ’ ὡς Μαρτύρων σύναθλος, καὶ ἱεραρχῶν σὺ ν θ ρ ο ν ο ς , πρέσβευε Χριστῷ τῷ Θεῷ, σωθῆναι τὰς ψυχὰς ἡμῶν“ (*Απολυτίκιον*, ხაზგასმა ჩემია – გ. მ.).

³ ეს ფორმა წარმოდგენილია კონსტანტინოპოლის ეკთესისებში (გეორგიკა, IV/II, გვ. 126, 138, 141).

⁴ ეგნატე ლმერთშემოსილი, *მეორე ეპისტოლე ტრალისელთა მიმართ* (გეორგი ათონელის თარგმანი. აქაც და ქვემოთაც ციტირებისას ხაზგასმები ჩემია — გ. მ.).

[...] ყოველთა ამათ თანა - მოსაყდრეთათა ღირსმცა ვართ ჩუენცა მიწვენად სასუფეველსა ცათასა“;¹ იოანე დამასკელი: „პეტრეს მოსაყდრეებად მიიწნევიან: პირველი ეპისკოპოსი რომში – კლიმენტი, ანტიოქიაში – ევლოგი, ალექსანდრიაში – მარკოზი [...] ხოლო ტერტულიანეს ეპისტოლეში პაპიანესადმი ყველა ეპისკოპოსი მოციქულთა მოსაყდრედ იხსენიება. ასევეა ევსევი პამფილიელთან და სხვა მრავალ საეკლესიო მწერალთან“.²

ასე რომ, ეკლესიის მამების თანახმად, სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა ქვეყანაში მოღვაწე სასულიერო პირები ერთ სულიერ ერთობას შეადგენენ, ერთი სამოციქულო მემკვიდრეობის მფლობელნი არიან. ამიტომ იწოდებიან ისინი თანამოსაყდრეებად და მოსაყდრეებად. ეს საღვთისმეტყველო აზრი ქართულ ორიგინალურ წყაროებშიც არის წარმოდგენილი.

მაგალითად, შიომღვიმის მონასტრის ერთ საბუთში ვკითხულობთ: „მეოხებითა და შუამდგომელობითა წმიდათა მღვდელთმოდღუართა: ბასილი, გრიგოლი, იოვანე ოქროპირისა, ნიკოლაოზ და ყოველთა თანამოსაყდრეთა მათთათა [...]“³; თეიმურაზ მეორე წერს, რომ ნეკრესის ეპისკოპოსი არის აბიბოს ნეკრესელის მოსაყდრე და ამიტომ აქვს ბისონის ტარების უფლება: „ნეკრესელი ბისონის ღირსი იყოს ამ წმიდის აბიბოს მოსაყდრეობისათვის“;⁴ კათალიკოსმა მაქსიმე აბაშიძემ დოსითეოზ ქუთათელ მიტროპოლიტს ეპისტოლეთი მოუწოდა დაეკავებინა აფხაზეთის კათალიკოსის კათედრა. ამის შემდეგ „იქნებით ჭეშმარიტი პირველნოდებულისა დიდებულისა მოციქულისა ანდრიას მოსაყდრე“ – წერს იგი.⁵

როგორც მოხმობილი ციტატებიდან დავინახეთ, „მოსაყდრე“ / „თანამოსაყდრე“ რაიმე კონკრეტულ თანამდებობას კი არ აღნიშნავს, არამედ გადმოსცემს იმ აზრს, რომ სასულიერო პირები ერთი სამოციქულო მემკვიდრეობის მფლობელნი არიან. ეს ზოგადი საღვთისმეტყველო მნიშვნელობა დაედო საფუძვლად საქართველოს ეკლესიის პრაქტიკაში „მოსაყდრეს“ როგორც კონკრეტული ადმინისტრაციული თანამდებობის აღმნიშვნელ ტერმინს. ვერავინ იტყვის, რომ იოანე დამასკელი, იოანე ოქროპირი, ეგნატე ღმერთშემოსილი არაეკლესიურ ლექსიკას იყენებდნენ თავის თხზულებებში. ვერავინ იტყვის, რომ გიორგი ათონელი ეკლესიისთვის შეუფერებელი ლექსიკით თარგმნიდა სასულიერო მწერლობის ძეგლებს. ამრიგად, არასწორია აზრი, თითქოს ტერმინი „მოსაყდრე“ თავისი ფორმით არაეკლესიურია.

¹ იოანე ოქროპირი, *მარხვისათვის და იონაჲსთვის*, გვ. 111.

² იოანე დამასკელი, *მე-4 ეპისტოლე აფრიკელებისადმი*, დამონმებულია ნაშრომიდან: „აღმოსავლეთის პატრიარქების 1723 წლის ეპისტოლე მართლმადიდებელი სარწმუნოების შესახებ“ (*Letter 1723*, გვ. 165-166).

³ *დანერლი მღვიმის კრებულისა*, გვ. 190.

⁴ თეიმურაზ მეორე, *წყალობის წიგნი*, გვ. 395-396.

⁵ მაქსიმე აბაშიძე, *ეპისტოლე*, გვ. 171.

4. „მოსაყდრე“: ტერმინის შინაარსი

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, „მოსაყდრის“ ბერძნულ შესატყვისად თანამედროვე გამოცემებში ძირითადად „*τοποτηρις*“ გამოიყენება. ვნახოთ ბერძნულში რა უფლება-მოვალეობების მქონე თანამდებობები აღინიშნება ამ ტერმინით.

ა) „*τοποτηρις*“ ბიზანტიურ და პოსტბიზანტიურ პერიოდში

1) მეექვსე მსოფლიო საეკლესიო კრების აქტებიდან ვიგებთ, რომ სოფრონ იერუსალიმელმა პატრიარქმა თავის ტოპოტირიტიკის გიორგი აპოკრისიარს გაატანა ეპისტოლე სერგი კონსტანტინოპოლელ პატრიარქთან. გიორგი აპოკრისიარმა იერუსალიმის პატრიარქის ეპისტოლე 681 წლის 20 მარტს წარუდგინა კრებას.¹

2) ალექსანდრიის პატრიარქს მეექვსე მსოფლიო კრებაზე, ასევე ტრულის კრებაზე, წარმოადგენდა მისი ტოპოტირიტიკისი პეტრე ეპისკოპოსი. კრების საბუთებს იგი ხელს აწერს როგორც „ალექსანდრიის სამოციქულო სამიტროპოლიტო კათედრის ტოპოტირიტიკისი“.²

3) კონსტანტინოპოლის პატრიარქმა მათე პირველმა 1406 წელს თავისი ტოპოტირიტიკისი იოსებ ვრიენოსი გაგზავნა კვიპროსზე, რომელმაც იქ, ფამაგუსტაში, საეკლესიო კრება ჩაატარა.³

4) 1005 წელს, როდესაც იერუსალიმის საპატრიარქო ტახტი დაქვრივდა, ალექსანდრიის პატრიარქი არსენი გახდა იერუსალიმის პატრიარქის ტო-

¹ „20 марта 681 г. Иером. Георгий, апокрисиарий местоблюстителя Иерусалимского престола, представил соборное послание свт. Софония Иерусалимского, направленное им К-польскому патриарху Сергию, но не принятое последним“ (Литвинова, Пономарёв, *Вселенский VI Собор*, გვ. 628-645).

² „На VI Вселенском (680-681) и Трульском (691) Соборах Александрийскую Православную Церковь представлял Петр, подписывавшийся соответственно, как ‘местоблюститель апостольского престола Александрийской митрополии’ [...]“ (Панченко, *Косма I*, გვ. 223-224).

³ „В 1406 г. патриарх К-польский Матфей I (1397-1410) назначил И. В. своим местоблюстителем (топотηρις) во главе делегации, уполномоченной подробно исследовать запрос греч. клириков Кипра, официально подчинявшихся лат. иерархии (греч. архиепископская кафедра была упразднена папой Александром IV в 1260), но желавших тайно соединиться с К-польской Церковью“ (Бернацкий, *Иосиф Вриенский*, გვ. 27-28).

პოტირიტისი და ეკავა ეს თანამდებობა, ვიდრე იერუსალიმის ახალ პატრიარქს, თეოფილე პირველს აირჩევდნენ.¹

5) მსგავსი შემთხვევები პოსტბიზანტიურ პერიოდშიც გვაქვს. ალექსანდრიის პატრიარქები მელეტიოს I პიგასი (1597-1598 წლებში) და კირილე I (1612 წელს) კონსტანტინოპოლის პატრიარქის ტოპოტირიტისები იყვნენ, როდესაც კონსტანტინოპოლის საპატრიარქო ტახტი ვაკანტური იყო.²

ამ მაგალითებიდან ჩანს, რომ „*τοποτηρητής*“ იყო პატრიარქის უფლებამოსილი წარმომადგენელი ოფიციალურ შეხვედრებზე, რომელთაც იგი პირადად ვერ ესწრებოდა. ისიც შეიძლებოდა მომხდარიყო, რომ ერთი ავტოკეფალური ეკლესიის პატრიარქი მეორე ავტოკეფალური ეკლესიის პატრიარქის ტოპოტირიტისი ყოფილიყო მაშინ, როცა მისი ტახტი ვაკანტური იყო.

ბ) „*τοποτηρητής*“ ახალ დროში

1) ალექსანდრიის პატრიარქმა კალინიკემ (+1861) ცხოვრების ბოლო წლები კონსტანტინოპოლში გაატარა, ხოლო ალექსანდრიაში თავისი ტოპოტირიტისი დატოვა.³

2) მიტროპოლიტი სერაფიმე 2002 წელს დაინიშნა ზიმბამბვეში ალექსანდრიის პატრიარქის „*τοποτηρητής*“-ად: „*Το έτος 2002 διοκόνησε και ως Τοποτηρητής της Ιερής Μητροπόλεως Ζιμπάμπουε*“.⁴

3) სერბეთის ეკლესიაში ერთდროულად რამდენიმე „*τοποτηρητής*“ ჰყავთ.⁵

4) რუმინეთის პატრიარქი თვითონ ფლობს სხვა ავტოკეფალური ეკლესიის იურისდიქციის საზღვრებში შემავალი ტერიტორიის „*τοποτηρητής*“-ის ტიტულს. იგი კესარიის კაბადოკიის ტახტის მოსაყდრედ იწოდება: 'H A.

¹ „*Арсений (патриарх Александрийский, местоблюститель ИПЦ; 1005 – 4 июля 1010)*“, (*Иерусалимская Православная Церковь*, გვ. 446-500).

² „*Πο μία μεγάλη ἐκκλησιαστική προσωπικότητα τῶν 16ου αἰῶνα, Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας (1590-1601), χρημάτισας συνάμα καὶ τοποτηρητὴς τῶν Οἰκουμενικῶν Πατριαρχείων εἰς χαλεποὺς καιροὺς (1597-1598)*“ (Φειδᾶς, *Μελέτιος Α΄ ὁ Πηγάς*; Grumel, *La chronologie*, გვ. 438).

³ „*Последние годы патриаршества провел в К-поле, оставив на Александрийской кафедре местоблюстителя*“, (O. H. A.), *Каллиник*, გვ. 505-506.

⁴ *Μητροπόλεις Πατριαρχικῶν Θρόνων*.

⁵ *Πατριαρχεῖον Σερβίας*.

Μακαριότης, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Βουκουρεστίου, Μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας καὶ Πατριάρχης Ρουμανίας καὶ Τοποτηρητὴς τοῦ Θρόνου τῆς Καισαρείας Καππαδοκίας.¹

5) 1860 წელს კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოში დაანესეს ახალი თანამდებობა, რაც „*τοπιτηρητής*“-ით აღინიშნება. მისი უფლებამოსილება 1918 წლის შემდეგ და 1923 წელსაც გაიზარდა. მისი მოვალეობაა სინოდის დროებითი თავმჯდომარეობა იმ პერიოდში, ვიდრე პატრიარქის ტახტი ვაკანტურია.²

6) 1996 წელს, მას შემდეგ, რაც კონსტანტინოპოლის საპატრიარქომ აღადგინა მის იურისდიქციაში ესტონეთის ავტონომიური ეკლესია, იქ დაადგინა „*τοπιτηρητής*“. ეს თანამდებობა დაიკავა კარელიისა და სრულიად ფინეთის მთავარეპისკოპოსმა, ვიდრე ესტონეთის ეკლესიის მეთაურს არჩევდნენ.³

მოხმობილი მაგალითებიდან დავინახეთ, რომ ახალ დროში „*τοπιτηρητής*“ სხვადასხვა მნიშვნელობით გამოიყენება – ის აღნიშნავს პატრიარქის მოადგილეს / მის ნაცვალს, რომელიც ავტოკეფალურ ეკლესიას მართავს მაშინ, როდესაც პატრიარქი საზღვარგარეთ იმყოფება ხანგრძლივი დროით. „*τοπιτηρητής*“ ასევე შეიძლება იყოს რომელიმე დიოცეზის / მსხვილი ადმინისტრაციული ერთეულის მმართველად დანიშნული მღვდელმთავარი. ერთი ავტოკეფალური ეკლესიის მეთაური სხვა ავტოკეფალური ეკლესიის ცალკეული ადმინისტრაციული ერთეულის „*τοπιτηρητής*“-ის ტიტულსაც შეიძლება ფლობდეს. დაბოლოს, 1860 / 1923 წლიდან კონსტანტინოპოლში დამკვიდრებული პრაქტიკის მიხედვით, „*τοπιτηρητής*“ არის სინოდის დროებითი თავმჯდომარე, ვიდრე პატრიარქის ტახტი ვაკანტურია და ვიდრე ახალი პატრიარქის არჩევა მოხდება. ეს პრაქტიკა კონსტანტინოპოლიდან სხვა ავტოკეფალურ ეკლესიებშიც გავრცელდა.

აქვე აღვნიშნავთ, რომ არ არის მთლად მართებული, თითქოს „*τοπιτηρητής*“ იმ მნიშვნელობით, რაც მან კონსტანტინოპოლში 1860 / 1923 წლიდან შეიძინა, არის ცესკოს თავმჯდომარის მსგავსი ფუნქციების მქონე თანამდებობის პირი, რომელიც პატრიარქად ვერ იყრის კენჭს. თვითონ კონს-

¹ კონსტანტინოპოლის პატრიარქის მიმართვა რუმინეთის პატრიარქისადმი: Βαρθολομαίος, *Ομιλία Οικουμενικού Πατριάρχου*.

² იყო შემთხვევები, როცა მათი არჩევა წინასწარაც ხდებოდა, ვიდრე პატრიარქის ტახტი გათავისუფლდებოდა: „Caretakers had been elected on an ad hoc basis prior to this date“ (Kiminias, *The Ecumenical Patriarchate*, გვ. 48, სქოლ. 45). ეს, რა თქმა უნდა, არ ნიშნავს ერთ კათედრაზე ერთდროულად ერთზე მეტი იერარქის ყოფნას, როგორც ზოგიერთი ავტორი მიიჩნევს.

³ Kalmar, *H Orθόδοξη Εκκλησία της Εσθονίας*, გვ. 148, სქოლ. 430.

ტანტინოპოლის პრაქტიკაში არაერთი „თოთიქიქი“-ია, რომელიც შემდეგ პატრიარქი გახდა.

ამრიგად, როგორც დავინახეთ, „თოთიქიქი“-ს სხვადასხვა მნიშვნელობით გამოიყენება. მის უფლება-მოვალეობებთან დაკავშირებით ავტოკეფალურ ეკლესიებს განსხვავებული პრაქტიკა აქვთ. ამიტომ, როდესაც „მოსაყდრეს“ „თოთიქიქი“-ად ვთარგმნით, ამან გაუგებრობა შეიძლება გამოიწვიოს, თუკი არ დავაკონკრეტებთ მის ფუნქციებს.

5. აქვს თუ არა მღვდელმთავარს მისი კათედრის მომავალი კანდიდატის დასახელების უფლება

საქართველოს ეკლესიის მართვა-გამგეობის დებულების მიხედვით, მოსაყდრე თავისთავად მომავალი პატრიარქობის კანდიდატიც კი არ არის, არა თუ ავტომატურად მომავალი პატრიარქი (თუკი, მაგალითად, მოსაყდრის კანდიდატურა არ დადგება არჩევნებზე, ან მოიხსნება არჩევნიდან, იგი პატრიარქად კენჭსაც ვერ იყრის). მიუხედავად ამისა, მოსაყდრის დადგინება შეიძლება გავიგოთ, როგორც პატრიარქის პოზიციის გამოხატვა იმასთან დაკავშირებით, თუ ვინ მიაჩნია მას მისი კათედრის სასურველ მემკვიდრედ. სწორედ ამან გამოიწვია ვნებათაღელვა გარკვეულ წრეებში. აქედან გამომდინარე, აუცილებელია ამ საკითხზეც ვიმსჯელოთ.

1) გიორგი ათონელის მიერ თარგმნილი „დიდი სვინაქსრის“ 23 თებერვლის საკითხავიდან ვიგებთ, რომ ვუკოლე ზმირნელმა ეპისკოპოსმა მისი ტახტის მემკვიდრედ პოლიკარპე დაასახელა: „[...] წმიდისა მღვდელმონაშისა პოლიკარპ ზმირნელ ეპისკოპოსისაჲ, რომელი დაემონაჲ ღმრთისმეტყუელსა იოვანეს ეგნატის თანა ღმერთმემოსილისა და შემდგომად წმიდისა ბუკოლი ზმირნელ ეპისკოპოსისა წელთდასხმულიქმნა ეპისკოპოსთა მიერ, რამეთუ წინაჲთვე ეთქუა მისდა მღვდელთმოძღურებისათჳს წმიდასა ბუკოლის“ (ხაზგასმა ჩემია – გ. მ.).¹

¹ დიდი სვინაქსარი, გვ. 174.

2) ალექსანდრე კონსტანტინოპოლელმა მის კათედრაზე შემდგომში პავლე კონსტანტინოპოლელის დადგენა ურჩია თავის სამწყსოს.¹

3) ალექსანდრე ალექსანდრიელმა თავისი ტახტის მემკვიდრედ ათანასე ალექსანდრიელი გამოარჩია, ხოლო ათანასე ალექსანდრიელმა – პეტრე ალექსანდრიელი.²

4) გოჩა ბარნოვი იმონმებს ნეტარი ავგუსტინეს 110-ე ეპისტოლეს, საიდანაც ვიგებთ, რომ მისმა წინამორბედმა, ეპისკოპოსმა ვალერიუსმა ნეტარი ავგუსტინე საეკლესიო კრების გარეშე, ერთპიროვნულად დაადგინა ჰიპონიის ეპისკოპოსად. ნეტარი ავგუსტინე იქვე განმარტავს, რომ ეპისკოპოს ვალერიუსს ეს შეცდომა საეკლესიო კანონების არცოდნის გამო მოუვიდა.³ ამ ისტორიას აქვს გაგრძელება, რასაც გოჩა ბარნოვი თავის ნაშრომში გვერდს უვლის – შემდგომში თვითონ ნეტარმა ავგუსტინემ თავის თანამემნედ და ჰიპონიის საეპისკოპოსო ტახტის მემკვიდრედ გამოირჩია ერადიუსი.⁴ ამრიგად, ნეტარი ავგუსტინეს მაგალითიც ცხადყოფს, რომ მღვდელმთავარს აქვს უფლება გამოარჩიოს და დაასახელოს თავისი კათედრის მომავალი კანდიდატი.

5) ბასილი დიდის 77(81)-ე ეპისტოლედან ვიგებთ, რომ მას ერთ-ერთმა ეპისკოპოსმა სთხოვა, მისი ტახტის მემკვიდრის შერჩევაში დახმარებოდა: „შესანიშნავი და კეთილგონივრულია შენი თხოვნა, – უპასუხა მას წმ. ბასილიმ, – შენ გსურს შენივე სიცოცხლეში იცოდე, ვინ წარუძღვება შენს შემდეგ ღვთის რჩეულ სამწყსოს. ნეტარ მოსესაც უნდოდა ამის გაგება და შეიტყო კიდეც. მაგრამ ახლა მძიმე დროა. ეკლესიის წინააღმდეგ აღძრული დაუსრულებელი შფოთისა და მღელვარების გამო ძლიერი მესაჭენი არიან საჭირო. სახიფათოა ამ საქმის წინდაუხედავად გადაწყვეტა. ასე რომ, გადავხედე ქალაქის სამღვდელოების მთელ დასს და ამოვარჩიე ყველაზე პატიოსანი ჭურჭელი, ძლიერი სარწმუნოებაში [...] მაშ, ნუ დააყოვნებ წერილის მოწერას, რომ ეს მღვდელი გამოგიგზავნო“.⁵

6) ბიზანტიის ისტორიიდან ცნობილია, რომ იმპერატორები ეკითხებოდნენ ხოლმე პატრიარქებს, ვინ მიაჩნდათ თავისი კათედრის სასურველ მემკვიდრეებად. ასე იქცეოდნენ სხვა სახელმწიფოების მეთაურებიც.

¹ NPNF 2. 2 (სოკრატე სქოლასტიკოსი, *ეკლესიის ისტორია*), გვ. 38.

² NPNF 2. 2 (ერმია სოზომენი, *ეკლესიის ისტორია*), გვ. 269-270; NPNF 2. 3 (თეოდორიტი კვირელი, *ეკლესიის ისტორია*), გვ. 120.

³ მსგავს კანონიკურ გადაცდომას ნარკის იერუსალიმელთანაც ვხვდებით, თეოტეკნი პალესტინის კესარიის ეპისკოპოსთანაც. იხ. NPNF 2. 1 (ევსევი პამფილიელი, *ეკლესიის ისტორია*), გვ. 256-257, 320.

⁴ Соколов, *Опыт курса*, გვ. 417, სქოლ. 458.

⁵ დამონებულია ნაშრომიდან: Соколов, *Опыт курса*, გვ. 416, სქოლ. 457.

7) საინტერესო მაგალითი მოჰყავს მეუფე ზენონს თავის წერილში: ფილიპოპოლის მიტროპოლიტი გადადგა ტახტიდან იმ პირობით, რომ საეკლესიო კრება მის ნაცვლად იკონომოსს აირჩევდა ფილიპოპოლის კათედრაზე, რაც კრებამ არ დააკმაყოფილა.¹ აქედან ჩანს, რომ მღვდელმთავარს არა აქვს უფლება რაიმე პირობა წაუყენოს საეკლესიო კრებას.

მოყვანილი მაგალითები ცხადყოფს, რომ დასაშვებია თუკი მღვდელმთავარი ღიად გამოთქვამს აზრს მისი კათედრის მომავალი კანდიდატის ვინაობის შესახებ. ასე იქცეოდნენ მოციქულთა მოწაფეები, ეკლესიის დიდი მამები. ასეთია ეკლესიის მრავალსაუკუნოვანი ტრადიცია. აქედან გამომდინარე, ეს არ არის საეკლესიო კანონებიდან გადახვევა. კანონდარღვევა ხდება მაშინ, როცა იერარქი საეკლესიო კრების გვერდის ავლით, ერთპიროვნულად აღასრულებს სამღვდელმთავრო ხელდასხმას (არაეპისკოპოსს ერთპიროვნულად დაადგენს ეპისკოპოსად). ეს არის საეკლესიო ხელისუფლების უზურპირება და მიტაცება, რადგან ერთადერთი ლეგიტიმური ორგანო, რომელსაც შეუძლია მღვდელმთავრის დადგენა, არის საეკლესიო კრება. კანონიკური გადაცდომაა ასევე, თუკი მღვდელმთავარი რაიმე პირობას წაუყენებს საეკლესიო კრებას მისი კათედრის მომავალი კანდიდატის არჩევასთან დაკავშირებით, რადგან თავისთავად ეს ფაქტი (პირობის წაყენება) კრებისთვის თავისუფალი არჩევანის შეზღუდვის მცდელობას ნიშნავს.

ნ. როგორია საქართველოს ეკლესიის ისტორიული გამოცდილება

ქართულ წყაროებში პირველი იერარქების დადგინების წესების შესახებ ხშირად ძალიან მწირი ცნობებია წარმოდგენილი. მემატრიანეები ლაკონურ ცნობებს გვანვდიან, რაც ტოვებს ისეთ შთაბეჭდილებას, რომ საქართველოში საეკლესიო კანონები ირღვეოდა.

1) ჟამთააღმწერელი გვაუწყებს, რომ ნიკოლოზმა „დაუტევა კათალიკოსობა, და ჴელითა თვისითა აკურთხა ჯუარისმტკრთველი მეფისა აბრაჰამ კათალიკოსად და თვთ წარვიდა მამულად თვსად“.² თუკი აქ „კურთხევა“ ნიშნავს იმას, რომ მოქმედმა პირველმა იერარქმა მხოლოდ კურთხევა მისცა მის მიერ გამორჩეულ კანდიდატს, გამხდარიყო მისი ტახტის მემკვიდრე, ეს დარღვე-

¹ იარაჯული, *მოსაყდრის დადგინების შესახებ*.

² ჟამთააღმწერელი, *ასწლოვანი მატრიანე*, გვ. 282.

ვა არ არის. ხოლო თუკი მომდევნო მღვდელმთავრის დადგინება საეკლესიო კრების გარეშე მოხდა, ეს უკვე ნიშნავს, რომ კანონი დაირღვა.

2) აი, რას გვაუწყებს „ამბავნი ქართლისანი“ დომენტი კათალიკოსის გარდაცვალებისა და ნიკოლოზ ხერხეულიძის აღსაყდრების შესახებ: „ოდეს შეწუხდა ყოვლად სანატრელი დომენტი პატრიარქი, დაუძახა ურბნელს ეპისკოპოსს ნიკოლაოზს, რომელი იყო ძე ხერხეულიძისა, დააჩოქა სარეცელსა თვისსა წინაშე, დასდო ჴელი თავსა მისსა, აკურთხა პატრიარქად, მისცა კურთხევა ჴელთა მისთა და განვიდა ამიერ სოფლით და მივიდა წინაშე უფლისა“.¹

იქვე, ცოტა ზემოთ, პაპუნა ორბელიანი წერს: „ქორონიკონს ულ (1742 წ.), თვესა იანვარსა ბატონიშვილი დომენტი კათალიკოზი მიიცივალა. ამანვე თავისავ სიცოცხლეში ბძანა კრებით გამორჩევა კათალიკოზისა“.²

მომხობილი ციტატები გვაფიქრებინებს, რომ პირველი იერარქების დადგინებისას კანონდარღვევა საქართველოში ზოგჯერ მართლაც ხდებოდა. ამის პრევენციის მიზნით გამოსცა დომენტი კათალიკოსმა ბრძანება, რომლის ტექსტიც დაკარგულია და რომლის შესახებაც გვაუწყებს პაპუნა ორბელიანი. როგორც ჩანს, მონღოლების, ირანელებისა და ოსმალების ბატონობის დროს, როდესაც მოშლილი იყო ქართული სახელმწიფოებრიობა, ყოველთვის ვერ ხერხდებოდა საეკლესიო კრების გამართვა და პირველ იერარქს საერო ხელისუფალი (მეფე-ყმა, თუ მისი ჯანიშინი) ნიშნავდა.³ ცნობილია, რომ დომენტი კათალიკოსმა ქართველთა შორის სარწმუნოება ააღორძინა. და აი, პაპუნა ორბელიანის ცნობით, კათალიკოსმა ამ კანონდარღვევის გამოსწორებაზეც იზრუნა.

3) ჩვენი წყაროებიდან ვიცით, რომ ქართველი მღვდელმთავრები ხშირად იღებდნენ მონაწილეობას დიპლომატიურ მისიებში. ამ დროს მათ ხანგრძლივი დროით უხდებოდათ ქვეყნის დატოვება. მაგალითად „მატიანე ქართლისაჲ“ გვაუწყებს, რომ მელქისედეკ პირველი კონსტანტინოპოლში ჩავიდა დიპლომა-

¹ პაპუნა ორბელიანი, *ამბავნი ქართლისანი*, გვ. 52.

² იქვე.

³ მთავარი მიზეზი, რის გამოც ასეთი კანონდარღვევები ხდებოდა საქართველოშიც და სხვა ქვეყნებშიც, იყო პოლიტიკური ხელისუფლების ჩარევა ეკლესიის საქმეებში. აღარ განვაგრძობთ სიტყვას ცნობილი ფაქტის შესახებ, რასაც გიორგი მერჩულე გვაუწყებს თავისი თხზულების 42-ე თავში – მირიან დიდაზნაურის ჩარევის გამო, საეკლესიო კანონების დარღვევით მოხდა კათალიკოსად მისი ძის, არსენის დადგენა (გიორგი მერჩულე, *გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრება*, გვ. 287).

ტიური მისიით;¹ „უამთაალმწერლის“ ცნობით, კათალიკოსები ნიკოლოზი და აბრაჰამი მონღოლთა ურდოში ჩავიდნენ;² ზოგი მღვდელმთავარი ირანის შაჰთან იგზავნებოდა დიპლომატიური მისიით, ზოგიც ოსმალეთის სულთანთან, რუსეთის იმპერატორთან. რა ხდებოდა ამ დროს, ვის ტოვებდნენ ქართველი მღვდელმთავრები აქ მათი არყოფნის დროს? ქართველ მეფეთა და მღვდელმთავართა არქივებისა და ნიგნთსაცავების დიდი ნაწილი დაკარგულია. შეგვიძლია მხოლოდ იმ მასალების მიხედვით ვიმსჯელოთ, რაც შემოგვრჩა.

1772 წელს ერეკლე მეფემ ანტონ კათალიკოსი რუსეთში გაგზავნა დიპლომატიური მისიით. ამასთან დაკავშირებით კათალიკოსმა წინასწარ გამოსცა „სამწყსოს საქმეთა განწესება“. დოკუმენტი 1771 წლის 18 დეკემბრით თარიღდება – „ჩუენ მაგიერად ზ ე და მ ხ ე დ უ ე ლ ა დ განგვინესებია: ყოვლად სამღუდელო მიტროპოლიტი სამთავროსა და გორისა ბესარიონ, ყოვლად სამღუდელი მიტროპოლიტი ტფილისისა მიხაილ, ყოვლად სამღვდელო ნინონმიდელ მიტროპოლიტი და ათორმეტთა მონასტერთა არხიმანდრიტი საბა და დეკანოზი ანჩისხატის ეკლესიისა გიორგი“ (ხაზგასმა ჩემია – გ. მ.).³

ამრიგად, ანტონ კათალიკოსმა, საქართველოში მისი არყოფნის დროს, ეკლესია ჩააბარა ოთხ ზედამხედველს. ფაქტობრივად ეს იყო მუდმივმოქმედი სინოდი. ანტონ კათალიკოსი მას „შეკრებულებას“ უწოდებს: „ჩუენს შეკრებულებას ამას ვაუწყებთ, რომ მისის სიმაღლის (ე. ი. ერეკლე მეორის – გ. მ.) სასახლის პროტოდიაკონი ნათლისძე გიორგი ჩუენ მეცნიერ კაცად ვიციით და იმასაც დაისწრებდენ და მნიგნობრად და მწერლად იგი ჰყუანდესთ“.⁴ ანუ ზედამხედველთა კრების მდივანი უნდა ყოფილიყო გიორგი პროტოდიაკონი.

„სამწყსოს საქმეთა განწესებიდან“ ასევე ვიგებთ, რომ ანტონ კათალიკოსმა ზედამხედველთა შეკრებულებას განუსაზღვრა სხდომების გამართვის ადგილი – პატრიარქის სენაკი.

საბუთი მრავალმხრივ არის საინტერესო, ამჯერად მასზე უფრო ვრცლად ვერ შევჩერდებით. ბოლო მუხლში ვკითხულობთ: „ესეც ყოველთა

¹ „ამისა შემდგომად წარვიდა პატრიაქი მელქისედეკ კოსტანტინე მეფისა წინაშე კოსტანტინეპოლედ“; „წარვიდა კათალიკოზ-პატრიაქი მელქისედეკ წინაშე რომანოზ ბერძენთა მეფისა კოსტანტინეპოლედ“ (*მატიანე ქართლისა*, გვ. 290, 294).

² „ხოლო ქუეყანა სამეფო, საყდარნი და მცხეთა და მისი მიმდგომი ქუეყანა და მონასტერნი არავისგან იცვებოდეს [...] ამისთვის წარვიდა ულოს წინაშე კათალიკოსი ნიკოლოზ“; „[...] დაასკუნა წარსლვა ურდოსა, დიდითა დიდებითა და საჭურჭლითა, და თანა წარჰყვა კათალიკოსი აბრაჰამ“; „[...] წარმოგზავნა დედა თჳსი დედოფალი, და ძმა მისი უმრწამესი მანოველ, და კათალიკოსი აბრაჰამ და დედოფალი ცოლი მეფისა, ოღჯათ, წარმოავლინა, რათა წარვიდეს ურდოსა და იურვოს საქმე მისი“ (*უამთაალმწერელი, ასწლოვანი მათიანე*, გვ. 224, 289, 304).

³ ანტონ პირველი, *სამწყსოს საქმეთა განწესება*, გვ. 892-895.

⁴ იქვე.

ეუნყოსთ, რომ რათგან ჩვენ წასასულელნი ვართ და ამისთვის დიდს უცალობაში ვართ, ამა წერილისაებრ ყოველივე დღეისითგან, რომელ არს დეკემბრის თთუე 18, შეკრებულებამ იწყოს და ამან განაგოს და განიხილოს“.¹ ამრიგად, კათალიკოსის ბრძანება ძალაში შევიდა მისი გამოცემისთანავე, ანუ ზედამხედველთა შეკრებულება თავისი უფლებამოსილების შესრულებას მანამდე შეუდგა, ვიდრე პატრიარქი საქართველოდან გაემგზავრებოდა.

ეს, რა თქმა უნდა, არ ნიშნავს ერთ საეპისკოპოსო კათედრაზე ერთდროულად ერთზე მეტი იერარქის ყოფნას (რაც საეკლესიო კანონების დარღვევაა). აქ ჩვენ შეგვიძლია პარალელი გავავლოთ კალინიკე ალექსანდრიელი პატრიარქის მაგალითთან. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, პატრიარქმა კალინიკემ ცხოვრების ბოლო წლები კონსტანტინოპოლში გაატარა, ხოლო ალექსანდრიაში თავისი ტოპოტირიტისი დატოვა. 1771 წლის საბუთიდან ვიგებთ, რომ ანტონ კათალიკოსის დროს იმავე ფუნქციების მქონე თანამდებობას ჩვენში „ზედამხედველი“ აღნიშნავდა.² ანუ ანტონ კათალიკოსის „სამწყსოს საქმეთა განწესებაში“ „ზედამხედველი“ უდრის „ტოპოტირიტისს“. მას უფრო მეტი უფლებამოსილება აქვს, ვიდრე „დამხედვარს“, იგივე „ეპიტირიტისს“, რაზეც გიორგი ათონელი წერს. ამიტომ, ბერძნულად თუ ვთარგმნით ანტონ კათალიკოსის ამ საბუთს, უფრო მართებული იქნება თუკი „ზედამხედველის“ შესატყვისად „ტოპოტირიტისს“ გამოვიყენებთ და არა „ეპიტირიტისს“.

7. როგორია ავტოკეფალიის აღდგენის შემდეგ საქართველოს ეკლესიის პრაქტიკა

ამაზე კარგი განმარტება გააკეთა პროფესორმა სერგო ვარდოსანიძემ. მან მოიყვანა არაერთი მაგალითი, საიდანაც ჩანს, რომ მოსაყდრე ავტომატურად არ ნიშნავს მომავალ პატრიარქს:

„1917 წლის 12 (25) მარტს საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენის შემდეგ ეკლესიის დროებით მმართველად და მოსაყდრედ დამტკიცდა გურია-ოდიშის ეპისკოპოსი ლეონიდე (ოქროპირიძე), მაგრამ 1917 წლის 17

¹ იქვე.

² სხვა მსგავსი საბუთიც გვაქვს, სადაც „ზედამხედველის“ ნაცვლად არაბ. „ნაიბი“ გამოიყენება. ათანასე თბილელმა 1752 წლის 29 მაისს თავისი სამწყსოს „ნაიბად“ ქრისტეფორე მროველი დატოვა, თვითონ კი თეიმურაზ მეორისა და ერეკლე მეორის დავალებით რუსეთში გაემგზავრა (ათანასე ტფილელი, *სამწყსოს მიზარების წიგნი*, გვ. 825-826).

სექტემბერს სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქად აირჩიეს ეპისკოპოსი კირიონი (საძაგლიშვილი).

1925 წლის 11 ნოემბერს უწმიდესმა ამბროსიმ კათოლიკოს-პატრიარქის მუდმივ მოსაყდრედ გამოაცხადა მიტროპოლიტი კალისტრატე (ცინცაძე), რომელიც 1926 წლის 30 დეკემბერს გადააყენეს მოსაყდრეობიდან, 1927 წლის 27 ივნისს კათოლიკოს-პატრიარქის მოსაყდრედ დაამტკიცეს მიტროპოლიტი დავითი (კაჭახიძე), მაგრამ 1932 წლის 10 იანვარს სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქად აირჩიეს მიტროპოლიტი კალისტრატე (ცინცაძე), 1959 წლის 24 ივლისს სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის მოსაყდრედ დაამტკიცეს ურბნელი მიტროპოლიტი დავითი (დევედარიანი), მაგრამ 1960 წლის 11 იანვარს მიტროპოლიტი დავითი წმიდა სინოდმა გადააყენა მოსაყდრეობიდან, ჯერ მოსაყდრედ ხოლო შემდეგ სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქად აირჩია მიტროპოლიტი ეფრემი (სიღამონიძე). ასეთი იყო მეოცე საუკუნის საქართველოს ეკლესიაში კათოლიკოს-პატრიარქების მოსაყდრეების ისტორია¹.

ამრიგად, როგორც მოხმობილი მაგალითებიდან დავინახეთ, მოსაყდრის დადგინება არ ნიშნავს საეკლესიო ხელისუფლების უზურპირებას. საქართველოს ეკლესიის მართვა-გამგეობის დებულების მიხედვით, პატრიარქის არჩევის ლეგიტიმური უფლება აქვს საეკლესიო კრებას. საეკლესიო კრება ხმათა უმრავლესობით გადაწყვეტს მომდევნო პატრიარქის ვინაობას. დებულების მიხედვით, პატრიარქს უფლება აქვს გამოარჩიოს თავისი ტახტის მოსაყდრე. ეს არ ნიშნავს საეკლესიო კრების წევრებისთვის არჩევანის თავისუფლების შეზღუდვას.

8. დასკვნა

ტერმინი „მოსაყდრე“ როგორც თავისი ფორმით, ისე შინაარსით ეკლესიის მრავალსაუკუნოვან პრაქტიკას ემყარება. არ არის სწორი, თითქოს მოსაყდრის ინსტიტუტი რუსული გავლენის შედეგად დამკვიდრდა ჩვენში. რუსეთზე გაცილებით ადრე ეს ინსტიტუტი ბიზანტიაში არსებობდა. შეცდომაა, თითქოს ეს არის ეკლესიაში მონარქიული პრინციპის შემოტანა. პატრიარქის

¹ ვარდოსანიძე, მათ გასაგონად. ს. ვარდოსანიძე ამ საკითხზე სხვა პუბლიკაციაშიც მსჯელობს: ვარდოსანიძე, კათოლიკოს-პატრიარქის მოსაყდრე, გვ. 445-460.

მიერ მოსაყდრის გამორჩევა არ ნიშნავს იმას, რომ ერთ საეპისკოპოსო საყდარზე ერთდროულად ორი იერარქი იმყოფება. მოსაყდრის დადგინება არ ნიშნავს საეკლესიო ხელისუფლების უზურპირებას, რადგან პატრიარქს ირჩევს კრება ხმათა უმრავლესობით.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა

ათანასე ტფილელი, სამწყსოს მიბარების წიგნი – ათანასე ტფილელი, სამწყსოს მიბარების წიგნი ათანასე ტფილელისა ქრისტეფორე მროველისადმი (1752), „ქართული სამართლის ძეგლები“, ტ. III, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ, თბილისი, 1970, გვ. 825-826.

ანტონ პირველი, სამწყსოს საქმეთა განწესება – სამწყსოს განწესება ანტონ პირველის მიერ (1771), „ქართული სამართლის ძეგლები“, ტ. III, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ, თბილისი, 1970, გვ. 892-895.

ბარნოვი, ოკუპანტი განახორციელებს მომავალი პატრიარქის „დადგენას“ – ბარნოვი გ., საფრთხე, რომ ოკუპანტი პირდაპირ განახორციელებს ნებისმიერი მომავალი პატრიარქის „დადგენას“, სერიოზულ პრობლემად მიმაჩნია, გაზ. „ქრონიკა+“ (08. 08. 2019).

ბარნოვი, მოსაყდრის ინსტიტუტის შესახებ – ბარნოვი გ., საქართველოს ეკლესიაში არსებული მოსაყდრის ინსტიტუტის შესახებ, „ორბელიანი: სულხან-საბა ორბელიანის უნივერსიტეტის აკადემიური ჟურნალი“, 3, 2020, გვ. 45-52.

ბერბიჭაშვილი, ილია II უნდა გადამდგარიყო – ბერბიჭაშვილი გრ. (მიტროპ.), ეპისკოპოსი გრიგოლი პატრიარქის ბრძანების ლეგიტიმურობას ეჭვქვეშ აყენებს, მისი თქმით, მოსაყდრის გამწესების შემდეგ, ილია II უნდა გადამდგარიყო, „რუსთავი 2“ (25.11.2017), ვებგვერდის მისამართი: <https://bit.ly/3nX4Pwb> (ნანახია: 27.11.2021).

გეორგიკა, IV/II – გეორგიკა, ტ. IV, ნაკვ. II, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, თბილისი, 1952.

გიორგი ათონელი, იოანესა და ექვთიმეს ცხოვრება – ცხოვრება ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოვანესი და ეფთემესი და უწყება ღირსისა მის მოქალაქობისა მათისაჲ, აღწერილი გლახაკისა გეორგის მიერ ხუცესმონაზონისა, „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, წიგნი II, გამოსაცემად

მომზადეს ილ. აბულაძემ, ნ. ათანელიშვილმა, ნ. გოგუაძემ, მ. დოლაქიძემ, ც. ქურციკიძემ, ც. ჭანკიევმა, ც. ჯღამაიამ, თბილისი, 1967, გვ. 38-100.

გიორგი მერჩულე, გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრება – შრომა და მოლუწება ღირსად ცხოვრებისა ნმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისი არქიმანდრიტისა ხანცთისა და შატბერდისა აღმაშენებელისა, და მის თანა წსენება მრავალთა მამათა ნეტართა, „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, ნიგნი I, გამოსაცემად მოამზადეს ილ. აბულაძემ, ნ. ათანელიშვილმა, ნ. გოგუაძემ, ლ. ქაჯაიამ, ც. ქურციკიძემ, ც. ჭანკიევმა, ც. ჯღამაიამ, თბილისი, 1963, გვ. 248-319.

დანერილი მღვიმის კრებულისა – დანერილი მღვიმის კრებულისა ბასილი ალავერდელისადმი (XIII ს.), „ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი“, I, ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს., შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა, თბილისი, 1984, გვ. 190-191.

დიდი სჯნაქსარი – გიორგი ათონელი, დიდი სჯნაქსარი, მ. დოლაქიძისა და დ. ჩიტუნაშვილის გამოცემა, თბილისი, 2017.

დიდი სჯულისკანონი – დიდი სჯულისკანონი [არსენ იყალთოელის თარგმანი], გამოსაცემად მოამზადეს ე. გაბიძაშვილმა, ე. გიუნაშვილმა, მ. დოლაქიძემ, გ. ნინუამ, თბილისი, 1975.

დოკუმენტირებული ლექსიკონი – ბერძნულ-ქართული დოკუმენტირებული ლექსიკონი, ტ. II, ს. ყაუხჩიშვილის საერთო რედაქციით, პასუხისმგებელი რედაქტორი ლიანა კვირიკაშვილი, თბილისი, 2003.

ეგნატე ღმერთშემოსილი, მეორე ეპისტოლე ტრალისელთა მიმართ – ეპისტოლენი ნმიდისა ეგნატი ღმერთშემოსილისანი, თარგმანი ნმიდა გიორგი მთანმინდელისა, ხელნაწერი შეისწავლა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ა. ბოროდამ, „საქართველოს ეკლესიის კალენდარი“, თბილისი, 1988, ვებგვერდის მისამართი: <https://bit.ly/3181XUt> (ნანახია: 27.11.2021).

ეპისტოლე, 2021 – თეოლოგების ეპისტოლე: პრობლემების სათავე პირველიერარქის მხრიდან მმართველობის მიტაცებაა, „FormulaNews“ (06.01.2021), ვებგვერდის მისამართი: <https://bit.ly/3nWE8b1> (ნანახია: 27.11.2021).

ვარდოსანიძე, კათოლიკოს-პატრიარქის მოსაყდრე – ვარდოსანიძე ს., კათოლიკოს-პატრიარქის მოსაყდრე – საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ახალი გამოწვევა, „ისტორიანი: სამეცნიერო კრებული მიძღვნილი როინ მეტრეველის დაბადების 80 წლისთავისადმი“, თბილისი, 2019, გვ. 445-460.

ვარდოსანიძე, მათ გასაგონად – ვარდოსანიძე ს., მათ გასაგონად, ვინც კათოლიკოს-პატრიარქის მოსაყდრეობაზე მსჯელობს, <https://bit.ly/316gRea> (ნანახია: 27.11.2021).

ვაჰანის ქვაბთა განგება – ვაჰანის ქვაბთა განგება (XIII ს.), გამოსცა ლ. მუსხელიშვილმა, თბილისი, 1939.

თეიმურაზ მეორე, წყალობის წიგნი – თეიმურაზ მეორე, ბისონის წყალობის წიგნი ნეკრესელისადმი, „ქართული სამართლის ძეგლები“, ტ. II, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ, თბილისი, 1965, გვ. 395-396.

იარაჯული, მოსაყდრის დადგინების შესახებ – იარაჯული ზ. (მთ.ეპ.), მოსაყდრის დადგინების შესახებ, დმანისი, 2017, ვებგვერდის მისამართი: <https://bit.ly/3143B9K> (ნანახია: 27.11.2021).

იარაჯული, შეიძლება თუ არა მოსაყდრე გახდეს პატრიარქი – იარაჯული ზ. (მთ. ეპ.), შეიძლება თუ არა, რომ მოსაყდრე გახდეს პატრიარქი?, ინტერვიუ ი. გრიგოლიას „რეაქციაში“, TV პირველი (27. 06. 2018), ვებგვერდის მისამართი: <https://bit.ly/3HYPCML> (ნანახია: 27. 11. 2021).

იოანე ოქროპირი, მარხვისათვის და იონაჲსთვის – თქუმული წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოვანე ოქროპირისაჲ მარხვისათვის და იონაჲსთვის, „სინური მრავალთავი 864 წლისა“, სასტამბოდ მოამზადეს ივ. იმნაიშვილმა, ლ. კიკნაძემ, მ. შანიძემ, ზ. ჭუმბურიძემ, ლ. ბარამიძემ, აკ. შანიძის რედაქციით, წინასიტყვაობითა და გამოკვლევით, თბილისი, 1959, გვ. 100-111.

მაქსიმე აბაშიძე, ეპისტოლე – მაქსიმე აბაშიძე, ეპისტოლე (1792), დამონმებულია ნაშრომიდან: ქორიძე თ., აფხაზეთის (დასავლეთ საქართველოს) კათოლიკოსები და კათოლიკოს-პატრიარქები, კრებ.: „საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები“, რედ. რ. მეტრეველი, თბილისი, 2000, გვ. 171.

მატიანე ქართლისა – მატიანე ქართლისა, „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1955, გვ. 249-317.

პაპუნა ორბელიანი, ამბავნი ქართლისანი – პაპუნა ორბელიანი, ამბავნი ქართლისანი, ტექსტი დაადგინა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა, თბილისი, 1981.

ჟამთააღმწერელი, ასწლოვანი მატიანე – ჟამთააღმწერელი, ასწლოვანი მატიანე, „ქართლის ცხოვრება“, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1959, გვ. 151-325.

სულხან-საბა ორბელიანი, *ლექსიკონი ქართული* — სულხან-საბა ორბელიანი, *ლექსიკონი ქართული*, ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკის საძიებელი დაურთო ი. აბულაძემ, ტ. I, თბილისი, 1991.

ცაავა, *რას განიხილავს სინოდი* — ცაავა პ. (ეპ.), *რას განიხილავს სინოდი?*, „პოლიტიკის ფორმულა სოფო ზურაბიანთან ერთად“, tv formula (08.02.2021), დაახლ. 3:10-დან და 5:40-დან, ვებგვერდის მისამართი: <https://bit.ly/313VgCT> (ნანახია: 27.11.2021).

Grumel, *La chronologie – Traité d'études byzantines* publié par Paul Lemerle, 1: *La chronologie* par Venance Grumel, Paris, 1958.

Kalmar, *Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Εσθονίας* – Kalmar U. M., *Μελέτιος, Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Εσθονίας στο παρελθόν και το παρόν και η σχέση της με το Οικουμενικό Πατριαρχείο* (διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη, 2006.

Kiminas, *The Ecumenical Patriarchate* – Kiminas D., *The Ecumenical Patriarchate: A History of Its Metropolitans with Annotated Hierarch Catalogs*, (Wildside Press LLC), 2009.

Letter 1723 – *Letter of the Patriarchs of the Eastern Universal Church on orthodox faith* (1723), კრებულში: „Dogmatic letters of the Orthodox hierarchs of XVII-XIX centuries on orthodox faith“, (Trinity Lavra of St. Sergius), 1995, გვ. 165-166.

NPNF 2. 1 – Nicene and Post-Nicene Fathers, Series II, Volume I, (Hendrickson Publishers), 1995.

NPNF 2. 2 – Nicene and Post-Nicene Fathers, Series II, Volume II, (Hendrickson Publishers), 1995.

NPNF 2. 3 – Nicene and Post-Nicene Fathers, Series II, Volume III, (Hendrickson Publishers), 1995.

Patsavos, *Primary and Conciliarity* – Patsavos L. J., *Primary and Conciliarity: Studies in the Primacy of the See of Constantinople and the Synodal Structure of the Orthodox Church*, (Holy Cross Orthodox Press), 1995.

Бернацкий, *Иосиф Вриенский* – Бернацкий М. М., *Иосиф Вриенский*, „Православная Энциклопедия“, 26, Москва, 2011, გვ. 27-28.

Заозерский, *Формы устройства православной церкви* – Заозерский Н. А., *Формы устройства восточной православной церкви*, „Православное Обозрение“, 3, 1890, გვ. 391-444.

Заозерский, *О священной власти* – Заозерский Н. А., *О священной и правительственной власти и о формах устройства православной церкви*, Москва, 1891.

Заозерский, О церковной власти – Заозерский Н. А., *О церковной власти*, Москва, 1894.

Иерусалимская Православная Церковь – *Иерусалимская Православная Церковь*, „Православная Энциклопедия“, 21, Москва, 2009, гл. 446-500.

Капитольядский Исихий – *Его Высокопреосвященство Митрополит Капитольядский Исихий*, ვებგვერდის მისამართი: <https://bit.ly/3nZbiac> (ბაბახ-ობ: 30.05.2021).

Лебедев, Духовенство древней Церкви – Лебедев А. П., *Духовенство древней Вселенской Церкви от времен апостольских до X века*, С-Пб., 2006.

Литвинова, Пономарёв, Вселенский VI Собор – Литвинова Л. В., Пономарёв А. В., *Вселенский VI Собор*, „Православная Энциклопедия“, 9, Москва, 2005, гл. 628-645.

(О. Н. А.), Каллиник – (О. Н. А.), *Каллиник*, „Православная Энциклопедия“, 29, Москва, 2011, гл. 505-506.

Панченко, Косма I – Панченко К. А., *Косма I*, „Православная Энциклопедия“, 38, Москва, 2015, гл. 223-224.

Соколов, Опыт курса – Соколов И. (Еп.), *Опыт курса церковного законоведения*, 1, Санкт-Петербург, 1851.

Соколов, Патриарший кризис в Константинополе – Соколов И. И., *Патриарший кризис в Константинополе: из современной церковной жизни на православном греческом Востоке*, „Христианское чтение“, №11, 1905, гл. 560-578; 737-753; 866-887.

Соколов, Избрание патриархов в Византии – Соколов И. И., *Избрание патриархов в Византии с половины IX до половины XV века (843-1453): Исторический Очерк*, „Христианское чтение“, №4, 1907, гл. 419-454.

Соколов, Избрание Александрийских патриархов – Соколов И. И., *Избрание Александрийских патриархов в XVIII и XIX столетиях: Исторический Очерк*, „Христианское чтение“, 1911, №9, гл. 1109-1129; 1911, №10, гл. 1152-1189; 1911, №11, гл. 1255-1271; 1911, №12, гл. 1391-1409; 1911, №7-8, гл. 803-830; 1915, №5, гл. 635-652; 1915, №6, гл. 787-813; 1915, №9, гл. 1094-1121; 1915, №7-8, гл. 931-952.

Соколов, Избрание Александрийских патриархов в XIX веке – Соколов И. И., *Избрание Александрийских патриархов в XIX веке: Исторический Очерк*, „Христианское чтение“, 1913, №10, гл. 1155-1175; 1913, №11, гл. 1310-1328; 1913, №12, гл. 1415-1434; 1914, №10, гл. 1265-1285; 1914, №11, гл. 1363-1380; 1914, №12, гл. 1475-1493; 1915, №2, гл. 219-239; 1915, №3, гл. 358-378.

- Соколов, Антиохийская Церковь** – Соколов И. И., *Антиохийская Церковь: Очерк современного ее состояния*, С-Пб., 1914.
- Соколов, Епархиальное управление в Константинопольской церкви** – Соколов И. И., *Епархиальное управление в праве и практике Константинопольской церкви настоящего времени*, С-Пб., 1914.
- Соколов, Состояние монашества** – Соколов И. И., *Состояние монашества в Византийской Церкви с середины IX до начала XIII века (842–1204)*, С-Пб., 2003.
- Успенский, Александрийская патриархия** – Успенский П., *Александрийская патриархия: Сборник материалов, исследований и записок относящихся до истории Александрийской патриархии*, 1, С-Пб., 1898.
- Απολυτίκιον** – Απολυτίκιον, ვებგვერდის მისამართი: <https://bit.ly/3o5qeUh> (გადახილვა: 27.11.2021).
- Βαρθολομαίος, Ομιλία Οικουμενικού Πατριάρχη** – Βαρθολομαίος (Πατρ.), *Ομιλία Οικουμενικού Πατριάρχη*, Καππαδοκία, 2019, ვებგვერდის მისამართი: <https://bit.ly/3p2rj6g> (გადახილვა: 30.05.2021).
- Δαμασκηνός, Ἡ διοικητική ὀργάνωσις** – Ἀρχιεπίσκοπος Ἰόππης κ. Δαμασκηνός, *Ἡ διοικητική ὀργάνωσις τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων*, Ἀγία Σίων, 2008.
- Κανονισμός 2016** – Κανονισμός ὀργανώσεως καὶ λειτουργίας τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλης Συνόδου τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, Σαμπεζύ, 21-28 Ἰανουαρίου 2016, ვებგვერდის მისამართი: <https://bit.ly/3nZxWiF> (გადახილვა: 27.11.2021).
- Καπιτωλιάδος κ. Ἡσύχιος** – Ὁ Πανιερώτατος Μητροπολίτης Καπιτωλιάδος κ. Ἡσύχιος, ვებგვერდის მისამართი: <https://bit.ly/3CXyxFC> (გადახილვა: 27.11.2021).
- Μητροπόλεις Πατριαρχικοῦ Θρόνου** – *Μητροπόλεις Πατριαρχικοῦ Θρόνου*, ვებგვერდის მისამართი: <https://bit.ly/3nVBdPJ> (გადახილვა: 27.11.2021).
- Πατριαρχεῖον Σερβίας** – Πατριαρχεῖον Σερβίας, ვებგვერდის მისამართი: <https://bit.ly/3xvUue4> (გადახილვა: 27.11.2021).
- Σταυρίδης, Οι οικουμενικοί πατριάρχαι** – Σταυρίδης Β., *Οι οικουμενικοί πατριάρχαι 1860-Σήμερα: Ιστορία και κείμενα, Θεσσαλονίκη*, 2004, ვებგვერდის მისამართი: <https://bit.ly/3CSlclv> (გადახილვა: 27.11.2021).
- Τζωρτζάτος, Οι βασικοί θεσμοί** – Τζωρτζάτος Β., *Οι βασικοί θεσμοί διοικήσεως των ὀρθοδόξων πατριαρχείων μετὰ ἱστορικῶν ἀνασκοπήσεων*, Ἀθήναι, 1972.
- Φειδάς, Μελέτιος Α΄ ὁ Πηγαῖς** – Φειδάς Β., *Μελέτιος Α΄ ὁ Πηγαῖς*, ვებგვერდის მისამართი: <https://bit.ly/3CYVS9O> (გადახილვა: 27.11.2021).

Concerning the Institution of 'მოსაყდრე' [Mosaq'dre]

Summary

The appointment of the locum tenens of the Patriarch of Georgia was a particularly resonant event. Some religious experts say the term 'მოსაყდრე' is very strange in church practice; that it is not canonical both in form and in content and is the result of Russian influence. These statements are incorrect and unacceptable.

In order to identify the Greek equivalents of 'მოსაყდრე', we searched for the term in medieval ecclesiastical sources. The Byzantine Church authorities had a complex bureaucratic system with administrative duplications. There were many high administrative positions with different titles and almost similar duties and responsibilities. Over the centuries, even in post-imperial times, these titles changed their form and meaning. Therefore, these terminological connotations need thorough analysis.

The main Greek equivalent of the 'მოსაყდრე' is 'τοποτηρητής'. According to historical materials, in the Byzantine and Ottoman periods, τοποτηρητής was the representative of the Patriarch at official meetings. There were also cases when the patriarch of one autocephalous church was a τοποτηρητής of another autocephalous church, when its patriarchal throne was vacant. In the modern time autocephalous churches do not have common practice in relation to τοποτηρητής, and it has more or less different duties.

Our research shows that the term 'მოსაყდრე' actually derives from patristic and Byzantine ecclesiastical traditions, and Georgian Church practice in the Middle Ages was the same as Greek-orthodox canon law. But medieval Georgian chronicles show that in some cases, when the Georgian states were in a turbulent political situation, there were exceptions.

მასალები ქართული ემიგრაციის ისტორიისათვის (XX საუკუნის 20-იანი წლები)

ქართულ ისტორიოგრაფიაში ქართული პოლიტიკური ემიგრაციის მოღვაწეობის შესწავლას გარკვეული ადგილი უკავია და აღნიშნულ პრობლემას არაერთი საინტერესო გამოკვლევა მიეძღვნა.¹ ბუნებრივია, აქ სრულად ვერ დავასახელებთ საკითხის ირგვლივ არსებულ სპეციალურ ლიტერატურას, თუმცა ფაქტია, რომ ბოლო პერიოდში ქართული ემიგრაციის საკითხი საკმაოდ აქტიურია. ამჯერად, ყურადღებას გავამახვილებ მეოცე საუკუნის 20-იანი წლების მოვლენებზე, როდესაც საქართველოდან წასული პოლიტიკური ემიგრაცია აქტიურად ცდილობდა ქვეყნის სახელის საერთაშორისო ასპარეზზე გატანას და დასავლეთის დარწმუნებას საბჭოთა რუსეთის მიერ ოკუპირებული საქართველოს სახელმწიფოებრიობის აღდგენის აუცილებლობაში. ვიდრე უშუალოდ სტატიის ძირითად ნაწილზე გადავიდოდე, საინტერესოა განისაზღვროს რა გარემოებებმა იქონია გავლენა საბჭოთა რუსეთის მიერ საქართველოს დაპყრობაზე?

ა) როგორც ცნობილია, ჯერ მეფის და შემდეგ საბჭოთა რუსეთის დროს ხელისუფალთა მთავარ ამოსავალ მიზანს წარმოადგენდა კავკასიის და მათ შორის კონკრეტულად საქართველოს სრული დამორჩილება. მთელი XIX საუკუნის განმავლობაში მეფის რუსეთი მიზანმიმართულად ცდილობდა საკუთარი ძალაუფლების განმტკიცებას საქართველოში და ამისთვის არ ერიდებოდა ძალისმიერი მეთოდების გამოყენებას. 117 წლის მანძილზე რუსეთმა მოახერხა და საკუთარი გავლენის ქვეშ მოაქცია ქართული სახელმწიფო, რომელიც დაიმორჩილა არამხოლოდ პოლიტიკური, არამედ რელიგიური, კულტურული კუთხითაც. ავტოკეფალიაგაუქმებული ქართული სამღვდელოება ხელფეხშეკრული აღმორჩნდა და მიუხედავად წინააღმდეგობისა, რუსეთის ხელისუფლებამ ქართული მართლმადიდებელი ეკლესია რუს ეგზარქოსებს ჩააბარა. ერთი სიტყვით, რუსეთის ხელისუფლებამ ყველა ღონეს მიმართა, რათა ქართული საზოგადოება ეროვნული ცნობიერების შესუსტებით და სახელმწიფოებრიობის გაუქმებით საკუთარი გავლენის ქვეშ მოექცია.

¹ შარაძე, *უცხოეთის ცის ქვეშ*, ტ.1-3; ვადაჭკორია, *ქართული ემიგრაცია*; დაუშვილი, *ქართული ემიგრაცია ამერიკაში*; დაუშვილი, *ქართული ემიგრაცია 1921-1939 წლებში*; ბუჩიჭაშვილი, *ქართული ემიგრაცია ევროპაში*; სულაძე, *ქართული ანტი საბჭოთა ემიგრაცია*; ცხოვრებაძე, *ქართული პოლიტიკური ემიგრაცია*.

ვერც საქართველოს სამწლიანმა დამოუკიდებლობამ გამოიღო შედეგი და მცდელობისდა მიუხედავად 1921 წლიდან საქართველო უკვე საბჭოთა რუსეთის დაქვემდებარებაში მოექცა. შეიძლება ითქვას, რომ რუსეთის 117 წლის მმართველობიდან გამომდინარე ქვეყნის დამორჩილების საფუძველი უკვე შექმნილი იყო და საქართველო კვლავაც პრობლემების წინაშე აღმოჩნდა. ბ) აქვე შეიძლება გაჩნდეს კითხვა, როგორი იყო მაშინდელი საერთაშორისო ვითარება და რას აკეთებდნენ დასავლეთის სახელმწიფოები საბჭოთა რუსეთის აგრესიის შესაჩერებლად. საერთაშორისო საზოგადოების ნაკლად უნდა ჩაითვალოს ის ფაქტი, რომ ჯერ კიდევ 1920 წელს საქართველო არ მიიღეს ერთა ლიგის წევრად. შესაძლოა, ერთა ლიგაში მიღებას რაიმე ქმედითი ნაბიჯები არც მოჰყოლოდა საქართველოსთან მიმართებაში, თუმცა ის ფაქტი, რომ დასავლეთის სახელმწიფოების უმრავლესობა გულგრილობას იჩენდა ჩვენი ქვეყნის მიმართ ამ მაგალითიდანაც ნათლად გამოჩნდა.

აქედან გამომდინარე, რუსეთს გზა ხსნილი ჰქონდა და ისიც შეჩერებას არ აპირებდა. მან კავკასიაში ახალი იდეოლოგიით, ახალი ძალებით პოზიციების განმტკიცება დაიწყო.

როგორც უკვე აღვნიშნე, ქართველი ემიგრანტების ბრძოლა თავისუფლების მოპოვებისათვის ემიგრაციაში წასვლის შემდეგაც გრძელდებოდა. თუმცა დასავლეთის სახელმწიფოების დამოკიდებულება საქართველოს მიმართ არაერთგვაროვანი იყო. ბუნებრივია, ილუზია იქნებოდა ქართული ემიგრაციის წარმომადგენლებს ევროპის მხრიდან აბსოლუტურ დახმარებაზე ეფიქრათ, თუმცა მოლოდინი თავიდან მაინც მეტი იყო. ქართული ემიგრაციის წარმომადგენლებს ცდა არ დაუკლიათ ევროპელთა ყურადღების მისაპყრობად და მათგან დახმარების მოსაპოვებლად. ბუნებრივია, ქართული პოლიტიკური ელიტის მიზანი საქართველოს დამოუკიდებლობა და თავისუფლება იყო, თუმცა ნელ-ნელა ისიც კარგად გააცნობიერეს რა დახმარების აღმოჩენის სურვილი თუ შესაძლებლობა გააჩნდა ევროპას. რა თქმა უნდა, არ იქნებოდა სწორი დასავლეთის მიმართ ზედმეტად გადაჭარბებული მოლოდინი ჰქონოდა ქართულ ემიგრაციას, მით უმეტეს იმ ფონზე, როდესაც საერთაშორისო მდგომარეობა მეტისმეტად დაძაბული იყო და თითოეული სახელმწიფო საკუთარი შესაძლებლობების გამოყენების ფარგლებში ძალაუფლების შენარჩუნებას ცდილობდა.

საქართველოსთან მიმართებაში რადიკალური ნაბიჯების გადადგმას ის ფაქტიც აბრკოლებდა, რომ დასავლური საზოგადოება ნაკლებად იყო ინფორმირებული საქართველოს, როგორც სახელმწიფოს შესახებ, რასაც გა-

ნაპირობებდა, როგორც ქართული კულტურული და პოლიტიკური ელიტის შესაძლებლობის ნაკლებობა საერთაშორისო ასპარეზზე გაეტანა საქართველოს სახელი, აგრეთვე ამას ემატებოდა საბჭოთა რუსეთის განსაკუთრებული აქტიურობა, მსოფლიო საზოგადოების თვალში საქართველო მის შემადგენელ ნაწილად წარმოედგინა და დაერწმუნებინა ყველა საკუთარი მოქმედებების ლეგიტიმურობაში. ამას ნათლად ადასტურებს საელჩოს მდივნის სოსი-პეტრე ასათიანის წერილი გავზავნილი პარიზიდან გენუაში აკაკი ჩხენკელისადმი 1922 წლის 27 აპრილს: „გრენარს ველაპარაკე გუშინ ტელეფონით საგარეო სამინისტროში (თქვენ იცით, რომ ის განაგებს რუსეთის შესახებ ინფორმაციის საქმეს და თუ გახსოვთ პერრეტი მუდამ იმასთან გვაგზავნიდა) რომ გამეგო თუ რამე ცნობები ჰქონდა ამ უკანასკნელი ამბების შესახებ ჩვენში – გამოირკვა, რომ მათ არავითარი, არც ოფიციალური და არც კერძო, გარდა იმისა, რასაც გაზეთში არ კითხულობენ, არ ქონიათ. დანარჩენ საკითხებზე მათთან ლაპარაკი, განსაკუთრებით ეხლა, სრულიად მეტია, მათ არაფერი არ ახსოვთ გარდა გერმანიისა და რეპარაციისა – საერთოდ ყველა თავის ოჯახის გადარჩენაზე ფიქრობს და ჩვენი ტრაგედია მათთვის უბრალო სიმპატიის გამომწვევი საგანია და მეტი არაფერი. ჩვენი გადარჩენა ისევ შიგნიდან და რაიმე შემთხვევითი საერთაშორისო კომბინაციიდან თუ შეიძლება – დანარჩენი ყველაფერი ფუჭია – ჯერჯერობით ჩვენთვის ხელსაყრელია კონფერენციის არევდარევა – თორემ თუ შერიგდნენ მაშინ ჩვენი საქმე ცუდად იქნება, რადგანაც პოლიტიკურ-ეკონომიკურმა ექილიბრმა სიმპატიები არ იცის და ღმერთმა იცის ამ ექილიბრის აღსადგენად სად მიგვაკრავენ და ვის გადააყლაპვიებენ ჩვენს თავს. ამ ექილიბრის წყალობით იყო, რომ ჩვენზე ხუთმეტჯერ მეტი პოლონეთი სამჯერ გაიყვეს...“¹

სოსი-პეტრე ასათიანი ამავე წლის 2 მაისს უგზავნის წერილს აკაკი ჩხენკელს, სადაც იგი აღნიშნავს: „პირველ მაისს გარეშე საქმეთა მინისტრთან ერთად ვინახულეთ ბ. პერრეტი-დე-ლა-როკა – ჩვენი ამბების შესახებ, როგორც წინაღ გწერდით მათ არავითარი ცნობები არ აქვთ, არც კერძო და არც ოფიციალური – ჩვენ გავაცანით უკანასკნელი ტელეგრამის შინაარსი და განუმარტეთ, რომ მოთმინებიდან გამოსული ხალხი მოუნოდებლად ადგა და იარაღით ებრძვის დამპყრობლებს, რამოდენიმე პროვინციები უკვე თავისუფალია... ჩვენს შეკითხვაზე – შეიძლება თუ არა ჩვენს ხალხს რაიმე დახმარება ექნეს თქო – მან ვერაფერი ვერ გვითხრა გარდა იმისა, რომ ჩვენი სიმპატია დიდი აქვთ და სრული ინსტრუქციები და მემუარი, როგორც ის შეგპირდათ

¹ სცსა, ფ. 1831, აღწ. 2, საქ. №62, ფურც. 4-5.

თქვენ, გაუგზავნია დელეგაციისათვის. [...] გარეშე საქმეთა მინისტრმა საკმაოდ განუმარტა თუ რამდენად განსაცდელშია დღეს ჩვენი საკითხი და რომ თანახმად კანის რეზოლუციისა მომენტიც არის ჩვენს საკითხსაც შეეხონო, მან აღგვიტქვა, რომ ყველა ნალაპარაკეს გადასცემდა მთავრობის თავმჯდომარეს.¹

შედარებით დამაიმედებელი იყო ევგენი გეგეჭკორის შეხვედრა საფრანგეთის პრეზიდენტთან პუანკარესთან. ეს ფაქტი კარგად არის აღწერილი ევგენი გეგეჭკორის წერილში აკაკი ჩხენკელისადმი, რომელიც გაგზავნილია 1922 წლის 11 მაისს: „პუანკარემ გულდასმით მომისმინა და თვითონაც ბევრი გველაპარაკა. სულ აუდიენციამ 35 წუთი გასტანა. ზედმეტად მიმაჩნია იმის გადმოცემა დანვრილებით თუ მე რა უთხარი მას, რადგანაც შენ თვით იცი, თუ რას ვეცოდით. საინტერესოა მისი ნათქვამი. თავდაპირველად მან გვამცნო, რომ გენუიდან 8 მარტს დეპუტით მიიღო ცნობა, თითქოს ინგლისის დელეგაციას მიუცია წინადადება ფრანგებისათვის დაეშვათ კონფერენციაზე საქართველოს საბჭოთა დელეგაცია; რომ მან პუანკარემ, კატეგორიული უარი შეუთვალა ამაზე და ამ პოზიციაზე აპირებს იგი დარჩენას. Pact non aggression-ში ჩვენი შეტანის შესახებ იგი ჩვენს აზრს არ იზიარებს: მას გონია, რომ ეს ჩვენთვის მავნებელი და სარისკოა, – ვინაიდან თუ ერთხელ დავშორდით ამა თუ იმ სახით კანის გადანყვეტილებას, შემდეგ ობიექტურად ძნელი იქნება შერევა და თუ შეიძლება შევეტოპოთ ისეთ მორევში, საიდანაც ამოძრომა შეუძლებელი გახდებაო. ჩვენ განმარტებაზე, რომ ან რუსეთის საზღვრების აღნიშვნის დროს, ან სხვა მომენტში, შეუძლებელი იქნება სრულიად არ შეეხონ ამიერკავკასიას, საზოგადოდ და კერძოდ საქართველოს, ანუ რუსეთის საზღვრების არ აღნიშვნა და ისე კი მისი მოხსენიება, სწორედ ეს არის საშიშარი და მიუღებელი ჩვენთვის. [...] მე ისე განუმარტე როგორც დამახასიათებელი მომენტი, რომ თვით ბოლშევიკები ვერ გრძნობენ თავიანთ თავს უზრუნველყოფილად ჩვენში, თუ ენერგიულად მოუჭირეთ ხელი, შესაძლოა საქართველოდან ჯარები გააყვანიო-თქვა. მითხრა, დელეგაციას შეუთვლი მოსინჯონ ამ მხრივ ნიადაგი, გამოარკვიონ რამდენად სერიოზულია ეს გარემოებაო. კარგად მოეწყო, რომ ეს ცნობა მისი ნახვის დღეს მოგვივიდა. ყოვლად დაუშვებელი იქნებოდა ეს მისთვის არ გვეცნობებინა. თქვენც კარგი გადანყვეტილება მიგიღიათ ფრანგებს ეს არ დაუმალოთ. შესაძლოა პუანკარემ დაპირება არ შეასრულოს, აქედან არ აცნობოს ეს დელეგაციას, ამიტომ თქვენ იქ უნდა უთხრათ მაგათ. ჩემი მისი ნახვის მთავარი საგანი იყო, გამო-

¹ სცსა, ფ. 1831, აღწ. 2, საქ. №62, ფურც. 6-7.

მერკვია, თუ დადგა ისეთი მომენტი, როცა საფრანგეთი აშკარად ხედავს საით არის ახლა რუსეთი, თუ ის, საფრანგეთი, ახდენს თავისი ძალების მობილიზაციას. ამიტომაც მე სწორად იმით დავინწყე, რომ გადავეცი მოკლე ანგარიში იმისა, თუ რა გაკეთდა საქართველოში ამ ხნის განმავლობაში. ერთი კია, რომ მან გულდასმით გასინჯა სქემა ჩვენი ფარული სამხედრო ორგანიზაციებისა, შემეკითხა დეტალებზე, ეტყობოდა ამით ძლიერ კმაყოფილი დარჩა. ოსმალეთის ხელისშემშლელ მოღვაწეობაზე, თითქმის დაპირებაც მოგვცა, რომ ის ამას მხედველობაში მიიღებს, როცა საშუალება ექნება ამაზე იქონიებს მოლაპარაკებას. ისე კი მთავარ საკითხზე გადაჭრილი პასუხი არ მოუცია, ეს არც იყო მოსალოდნელი. ჩვენი საერთო მდგომარეობა ეხლა ასეთია. ჩვენ ომი არ გვინდა. ვხედავთ, რომ ჩვენი მონინალმდევეები ემზადებიან. თუ ბეკებმა (ბოლშევიკები – ნ. ს.) აიღეს აშკარა აგრესიული ხაზი, ჩვენ, რასაკვირველია, მხარს დავუჭერთ იმათ, ვიზედაც ისინი იერიშს მიიტანენო. ამ შემთხვევისათვის, რასაკვირველია, საქართველო ანგარიშში გვყავს და მისმა მთავრობამ მუშაობა უნდა განაგრძოს. აშკარაა იარაღით, თუ სხვა რითაც საჭირო იქნება დახმარებას მიიღებსო. აქნობამდის იქონიეთ ჩემდამი ნდობა, რომ არ დაუშვებ არავითარ კომპრომეტაციას თქვენი საერთაშორისო უფლებებისაო“.¹

1921 წლის 17 აპრილს ანდრია გუგუშვილი ლონდონიდან უგზავნის შემდეგი ხასიათის ინფორმაციას აკაკი ჩხენკელს: „აქაური მთავრობა რამდენადაც მე ვამჩნევ, ჩვენს საკითხს დიდის თანაგრძნობით უყურებს, ჩვენი დამოკიდებულება საქართველოსთან და მის ახლა საზღვარგარეთ მყოფ მთავრობასთან, როგორც უნინაც, ისე ახლაც მეგობრულიაო. ძალიან ახლო მომავალში ჩვენი დამოუკიდებლობის აღდგენა შეუძლებლად მიაჩნიათ. ჯერ-ჯერობით აჯანყების იმედი, როგორც საქართველოში, ისე მთელ კავკასიაში არ აქვთ. ბოლშევიკები ამ ჟამად ძლიერნი არიან და აჯანყებას მალე ჩააქრობენო. ამათ გონიათ რომ ბოლშევიკები რუსეთში კიდევ კარგა ხანს გაძლებენ, მაგათი გადავარდნის იმედი, თუ კი თვით რუსეთში საერთო აჯანყება არ მოხდა არ აქვთ. შესაძლებელია კავკასიის მეზობელთა შორის ასეთი განწყობილება დაარსდეს, რომ საქართველომ შეძლოს მით ისარგებლოსო. ამაში ესენი გულისხმობენ ოსმალეთ-რუსეთის დამოკიდებულებას. ამის შესახებ მოლაპარაკება რამდენჯერმე მქონდა ლორდ კერზონისა და ლოიდ ჯორჯის მდივნებთან. გარეშე საქმეთა სამინისტროსთან მე ეხლა უკეთეს დამოკიდებულებაში ვარ, უფრო მეტი პირები გავიცანი და ყველა კარგად მეპყრობა, ცნობებს, როცა აქვთ სიამოვნებით მაძლევენ. თვითონ მატყობინებენ ცნო-

¹ სცსა, ფ. 1831, აღნ. 2, საქ. № 63, ფურც. 3.

ბებს. ყველა მეკითხება თუ რა გეგმები აქვს ჩვენს მთავრობას და რა იმედები დამოუკიდებლობის აღდგენისათვის. ამათ არ აინტერესებთ ჩვენი საზღვარგარეთ პროპაგანდის გეგმები. ამათ აინტერესებთ ადგილობრივ საქართველოში მუშაობის გეგმები. დატოვეთ თუ არა იქ რაიმე ორგანიზაციაო. როგორია თქვენი პარტიის პოზიცია ახლაო".¹

1921 წლის 22 ივლისს ნოე ჟორდანიას უგზავნის წერილს საქართველოს სოციალ-დემოკრატიულ მუშათა პარტიის ცენტრალურ კომიტეტს: „მთავრობამ დაადგინა საზღვარგარეთ წამსვლელთა რიცხვი მთავრობის ხარჯზე არ უნდა აღემატებოდეს 100-125 კაცს და ეს ისეთები უნდა ყოფილიყვნენ, რომელთაც საქართველოში დახვრეტა მოელის. მრავალი დარჩა, მაგრამ მრავალი წამოვიდა სტამბოლში, ასე რომ აქ თავი მოიყარა 800-მდე კაცმა, დიდი უმრავლესობა ისეთი, რომელსაც არასოდეს საქმე არ ქონია არც პოლიტიკასთან, არც ომთან, შემდეგ შეუდექით ამათ ისევ უკან დაბრუნებას, ჩვენ აქ არ გვესაჭიროება უსაქმო ქართველი. ახლა იკითხავთ უეჭველია, რას ვაკეთებთ ჩვენ აქ. ჩვენ აქ დაგვხვდა მოსკოვის მთავრობის მიერ გავრცელებული ამბავი საქართველოში რუსის ჯარი არ არის, არავითარი ომი არ ყოფილა, აჯანყებულმა ხალხმა განდევნა მენშევიკური მთავრობა და აირჩია ბოლშევიკებისო. ამას ისე უტიფრად და დაჟინებით სწერდნენ, რომ ბევრს სჯეროდა. აქ მყოფი ჩვენი ამხანაგები ამ გასაშტერებელ ჭორს ებრძოდნენ, რასაკვირველია უნდა გითხრათ, რომ ასეთ უტიფრობას და სილაჩრეს ბოლშევიკებისგან არ მოველოდი. აქაურ კომუნისტურ პრესაში ჯერ სწერდნენ წითელი ჯარი მიუახლოვდა თბილისს, აიღო თბილისი და სხვა. მაგრამ როცა ეს იმპერიალისტური თავდასხმა არ მოეწონათ, უცებ შეაბრუნეს ფეხი და სულ წინააღმდეგი ამტკიცეს. გაიმართა პოლემიკა თითქმის ყველა ქვეყანაში სოციალისტურ და ბოლშევიკურ გაზეთებს შორის ჩვენი საკითხის გარშემო – ე. ი. მართალია რუსის ჯარები მოქმედობს საქართველოში თუ ქართველი ხალხის აჯანყებააო? მოსკოვის მთავრობის ოფიციალურმა წარმომადგენელმა რეკონსტრუქტორების კონფერენციაზე ვენაში სავსებით უარყო თავდასხმა საქართველოზე, რის შედეგი იყო ამ კითხვის კომისიაში გადაცემა სიმართლის გამოსაძიებლად. ჩვენ ჩამოსვლისთანავე მივიღეთ ზომები სიმართლის დასადგენად და მოსკოვის მთავრობის სიცრუის გამოსააშკარავებლად. უნდა ვთქვა, რომ ამ მიზანს ჩვენ დიდებულად მივალწიეთ“.²

¹ სცსა, ფ. 1831, აღწ. 2, საქ. № 407, ფურც. 14.

² სცსა, ფ. 2113, აღწ. 1, საქ. № 31, ფურც. 41.

ემიგრაციაში წასვლის პერიოდიდან მოყოლებული ქართული პოლიტიკური ელიტის წარმომადგენლები ყოველნაირად ცდილობდნენ დასავლეთის დაინტერესებას საქართველოში, მის გაცნობას საერთაშორისო საზოგადოების წინაშე, მისი საჭიროების გამოკვეთას და მისი გეოპოლიტიკური მნიშვნელობის წინა პლანზე წამოწევას. აღნიშნულის საჭიროება მეტად დიდი იყო, რადგან დასავლური სახელმწიფოების წარმოდგენა საქართველოსთან მიმართებაში პირველ რიგში საბჭოთა რუსეთის მიერ მიწოდებული ინფორმაციიდან გამომდინარეობდა, ეს უკანასკნელი კი ბუნებრივია ყველა ღონეს ხმარობდა საკუთარი ლეგიტიმურობის დასამტკიცებლად.

ქართველი ემიგრაციის წარმომადგენლებს შორის მიმონერიდან ნათლად ირკვევა მათი აქტიურობა საქართველოს როგორც სახელმწიფოს გასაცნობად საერთაშორისო ასპარეზზე, რის საჭიროებაც ნამდვილად აუცილებელი იყო, რადგან, როგორც უკვე აღვნიშნე საბჭოთა რუსეთი მაქსიმალურად ცდილობდა საკუთარი უფლებების სამართლიანობის დამტკიცებას და ხშირ შემთხვევაში არასწორი ინფორმაციის მიწოდებასაც კი არ ერიდებოდა დასავლური სახელმწიფოებისადმი. ეს პირველ რიგში უკავშირდებოდა იმ ფაქტს, რომ საერთაშორისო საზოგადოება დაერწმუნებინა მის მიერ განხორციელებული ქმედებების საჭიროებაში კავკასიასთან და კერძოდ, საქართველოსთან მიმართებაში.

რა მეთოდებს მიმართავდა ქართული პოლიტიკური ემიგრაცია აღნიშნული მდგომარეობის შესაცვლელად?

როგორც საარქივო მასალები, ემიგრანტული პრესა მოწმობს ქართული პოლიტიკური ელიტის წარმომადგენლები აქტიურად ცდილობდნენ საკუთარი უფლებების ლეგიტიმაციას, საქართველოს სახელის საერთაშორისო ასპარეზზე გატანას, დასავლელი პოლიტიკოსების და არა მარტო, დარწმუნებას საქართველოს დამოუკიდებლობის აუცილებლობაში. ეს პროცესი განსაკუთრებული გამომხატველობით გამოირჩეოდა XX საუკუნის 20-იან წლებში მიმდინარე საერთაშორისო კონფერენციებზე, თუმცა აღნიშნული ქმედება არც შემდგომი წლების განმავლობაში შენელებულა.

მართალია, ქართული ემიგრაციის წარმომადგენლებს შორის არსებობდა გარკვეული განსხვავება პოლიტიკურ მსოფლმხედველობას შორის, თუმცა მიზანი ერთი იყო: დასავლური საზოგადოების დარწმუნება საერთაშორისო მხარდაჭერის მოსაპოვებლად. აღნიშნული ქმედების საჭიროებას ადასტურებს გიორგი მაჩაბლის მიერ გაგზავნილი წერილი პარიზში 1922 წლის 3 იანვარს: „განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს იმ ფაქტს, რომ ჩვენი მთავ-

რობის და ეხლანდელ გაბატონებულთ შორის არის დიდი განსხვავება და ნამეტნავად ძირითად საკითხში ჩვენი მთავრობა, გარდა იმისა, რომ იგი არის მრჩეველი მთელი ერის მიერ და ამიტომ გამომხატველი მათი სურვილისა, იგი არის მეზრძოლი სრული დამოუკიდებლობისა ამ ქვეყნისა იმ დროს, როდესაც ეხლანდელი ვაუბატონები არიან უბრალო აგენტები მოსკოვისა, დათარეშობენ მხოლოდ რუსის ჯარის დახმარებით და რუსეთთან შეერთების მომხრე არიან. ნათლად უნდა დაინახონ ევროპის სახელმწიფოებმა, ნამეტნავად ინგლისმა ეს განსხვავება. თორემ აქ თურმე ამბობენ: ჩვენთვის განა სულ ერთი არ არის, საქართველოში მენშევიკები იქნებიან, თუ ბოლშევიკებიო, მათ შორის დიდი განსხვავება არ არის. ამათი წარმომადგენელი ჩვენში ამგვარ მოხსენებებს აწვდიდა (თუ ეხლაც აწვდის?) თავიანთ მთავრობას და ჩვენ წარსულს წარმომადგენელს აქ ბევრი არ უზრუნია ეს აზრი გაექარწყლებია. აქ დიდი განსხვავება არის საჭირო. ამ მხრივ ჩვენი (მანდაური) ინფორმაციული ბიურო არაფერს თითქმის არ აკეთებს. არ გვაქვს ინგლისურ ენაზე (გარდა ლამბაშიძის წიგნაკისა) არც ერთი ბროშურა, საიდანაც შეიძლო ინგლისელებს წარმოდგენა ჰქონოდა ჩვენს ქვეყანაზე. არ არის რუქები, საიდანაც შეიძლებოდა ადვილად დაგვენახებინა თუ რა დიდებული გეოგრაფიული ალაგი უჭირავს ჩვენს ქვეყანას. ამისთანა რუქები გვქონდა თავის დროზე ბერლინში, ახსნით და აღწერილობით. იბეჭდება სქელ-სქელი წიგნები ორიოდე პირთათვის და უსაჭიროესისათვის კი არაფერი ყურადღება არ არის მიქცეული. მინდოდა ეხლა ზოგიერთ მნიშვნელოვან პირთათვის დამერიგებინა რაიმე ლიტერატურა და ჩვენს ლეგაციაში ვერაფერი ვერა ვნახე გამოსაყენებელი. მარტო ორიოდე ფრანგული სრულიად უმნიშვნელო ბროშურები. საჭიროა ამ საკითხს მიექცეს განსაკუთრებული ყურადღება. უნდა დაიბეჭდოს პატარა წიგნაკი ინგლისურ ენაზედ, სადაც მოკლედ უნდა იყვეს მოყვანილი საქართველოს აღწერილობა და უმთავრესი ნაწილი კი დათმობილი საქართველოს და საერთოდ კავკასიის დამოუკიდებლობის მნიშვნელობას. რამდენიმე რუქა უნდა განმარტავდეს ამ აზრს. ეს უნდა მოხდეს რაც შეიძლება ჩქარა, ვიდრე რუსეთის და ჩვენი საკითხი საბოლოოდ გადაწყდებოდეს. კაუცკის ბროშურით პროპაგანდას ვერ გავწევთ“.¹

ამავე წლის 13 თებერვალს აკაკი ჩხენკელისადმი გაგზავნილ წერილში გიორგი მაჩაბელი აღნიშნავდა: „ამ რამდენიმე დღის წინათ 5 საათი ველაპარაკე ჩვენს საკითხზედ ბოჯიანო-პიკოს, რომელიც იყო მოსკოვში გაგზავნილი იტალიის მთავრობის წარმომადგენლად და რომელიც დაბრუნდა იქიდან ერთ

¹ სცსა, ფ. 1831, აღწ. 2, საქ. № 418, ფურც. 13-14.

თვეზედ მეტია. იგი იქნება აგრეთვე გენუაში იტალიის დელეგაციის ნევრად. მის წასვლის წინათ მე მას დიდხანს ველაპარაკე (ჩემი კარგი მეგობარია), რასაც თავის დროზე თქვენც გატყობინებდით. მოსკოვის კომუნისტების სათვალეებით ჩამოსულა. მთლად მათ უჭერს მხარს. ვერაფერი არგუმენტები ვერ მოქმედობენ. 'თქვენთვისაც (ქართველისთვის) საუკეთესო გამოსავალია რუსეთის ფედერაციაში დარჩეთო'. ან სულელია, თუმცა რა შეიძლება ითქვას მასზედ, ან ბოლშევიკებმა მასაც გამოატანეს პლატინის ქვაბი საჩუქრად. ხუთი საათის ბაასის შემდეგ, რომ ვერაფერს გავხდდი, ვუთხარი: კარგად რომ არ გიცნობდეთ მეთქი, მეგონებოდა ბოლშევიკებმა მოგისყიდათ მეთქი. გუშინ ხელმეორედ შემხვდა და გაკვირით მითხრა: ბოლშევიკებს ჯარის გაყვანას საქართველოდან ნუ მოსთხოვთ, მათ სჭირიათ იქ ჯარები და არც გაიყვანენო. მოსთხოვეთ თქვენი დამოუკიდებლობის რუსეთთან დამოკიდებულების ჩამოყალიბება საერთაშორისო კონფერენციაზედო".¹

ჯერ კიდევ 1922 წლის 26 აპრილს, აკაკი ჩხენკელი საქართველოს მთავრობას საერთაშორისო განწყობასთან დაკავშირებით საქართველოსთან მიმართებაში წერდა: „იტალიის ოფიციალურ და უფრო კი არაოფიციალურ წრეებს შეფიქრიანება ეტყობათ რუსეთის მიმართ და ახლა უფრო ყურადღებით ეპყრობიან ჩვენს საკითხს. დღეს, მაგალითად იტალიის პრესის წარმომადგენელმა კითხვა დაუსვა სამინისტროს წარმომადგენელს (ყოველ დღე თითოეული დელეგაცია აწვდის ინფორმაციას თავის პრესას), როგორ უყურებთ საქართველოს კითხვასო – პასუხი: ეს კითხვა პირდაპირ არ უდგას კონფერენციას, მაგრამ გადაჭრით შეიძლება ითქვას, რომ საქართველოს სტატუსი, როგორც ჩვენს მიერ ცნობილი, ხელუხლებელი უნდა დარჩესო. მეორეს მხრით, სენატორი კონტი აქტიურ მონაწილეობას ლებულობს კავკასიის საკითხში, მას მინდობილი აქვს მისი დამუშავება და ის კი გვარწმუნებს, რომ სრულიად ჩვენს მხარეზეა. ასევე დაინტერესებული არიან ზოგიერთი დეპუტატი და თითქმის მთელი პრესა ჩვენდა სასარგებლოდ. შანცერს ყოველდღე ელაპარაკება ვინმე ჩვენს შესახებ, რა თქმა უნდა, მთავრობა არაა ჯერ კიდევ მთლად სანდო, მაგრამ საზოგადო აზრი ჩვენს მხარეზეა“.²

საფრანგეთთან დაკავშირებით აკაკი ჩხენკელი აღნიშნავს: „რამდენი კარგი შემთხვევა გაუშვეს ფრანგებმა ხმა ამოელთ ჩვენს შესახებ, პირობებიც ხელს უწყობდა, რადგან ჩიჩერინი ბესარაბიაზე თავის პრეტენზიებს აცხადებდა, ბარტუს შეიძლო საქართველო ეხსენებია. პრესის ხალხი გასაქანს

¹ იქვე, ფურც. 18.

² სცსა, ფ. 1831, აღწ. 2, საქ. № 61, ფურც. 9.

არ აძლევს რაკოვსკის, წამდაუნუმ საქართველოს მაგალითს აჩრის. რუსები-სათვის მემუარი – ულტიმატუმი რომ მზადდება, ძალიან კარგად შეეძლოთ ფრანგებს ეხსენებიათ საქართველო პირველი მუხლის განხილვის დროს. აქ რუმინის წინადადებით, ჩართულია უზრუნველყოფა status quo territorial, საქართველო რომ დაკავებულია, ეს არ ახსენა არავინ და არ მოითხოვა ამ უსამართლობის გასწორება“.¹

საინტერესო ინფორმაციის შემცველია საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის დიპლომატიური წარმომადგენლის კონსტანტინე გვარჯალაძის თურქეთის საგარეო საქმეთა მინისტრ რეფეტ ფაშასთან შეხვედრა. „კ. გვარჯალაძე: თქვენო აღმატებავ! მე წარმოვადგენ აქ საქართველოს იმ აზრს, რომელიც საქართველოს დამოუკიდებლობის მომხრეა და თავგამოდებით იცავს მას. თქვენ ალბათ, მოგეხსენებათ, რომ ეხლა დიდ ცდაში არიან საქართველოს დამოუკიდებლობას სრულიად მოუღონ ბოლო და ის რუსეთის უბრალო პროვინციად გადააქციონ, როგორც ეს უკანასკნელი ამ ასი წლის განმავლობაში იყო. ჩვენ გვგონია და ღრმად გვნამს, რომ ოსმალეთი დაინტერესებულია – მისი მეზობელი ქვეყნები, როგორც საქართველო და აზერბაიჯანი, იყვნენ დამოუკიდებელი ქვეყნები. ქართველი ერი შეეცდება და ყოველ ღონეს იხმარს, რომ თავი არავის დაამონებოს და დარჩეს თავისუფალი. მე მაქვს ინსტრუქციები ჩემი მთავრობისაგან, ვიცით აგრეთვე აზრი ნაციონალურ კომიტეტისა, რომელიც აერთებს საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლ ყველა პარტიებს და რომელიც იმყოფება თვით საქართველოში. მე მაქვს დავალებული ვიქონიო მჭიდრო კონტაქტი ოსმალეთის მთავრობასთან და ოსმალეთის საზოგადოებრივ აზრთან, ყველგან აქ ნიადაგი მოვამზადო და მით საქართველოს დამოუკიდებლობას მტკიცე ნიადაგი ჩაეყაროს. რეფეტ ფაშა: მე გულწრფელად და ენერგიულად უნდა გაგიცხადოთ თქვენ შემდეგი: ჩვენ ვიცანით საქართველო, აზერბაიჯანი და სომხეთიც. თუ ვინმეს შეაქვს რაიმე კორექტივი ამ ქვეყნების დამოუკიდებლობაში ეს ჩვენ არ გვებება, მათი წარმომადგენელიც (მაგალითად აბილოვი) არის ჩვენში და ამ ქვეყნებს ჩვენ ვიცნობთ მხოლოდ, როგორც დამოუკიდებელი“.² რუსეთთან მიმართებაში რეფეტ ფაშამ აღნიშნა შემდეგი: „რუსეთი დღეს კიდევ გვჭირია. მან ჩვენ ბევრი დაგვებმარა. ინტერნაციონალური ჩვენი დღევანდელი მდგომარეობა კიდევ გამოურკვეველია და ამ პირობებში რუსეთს სიფრთხილით უნდა მოპყრობა. ჩვენ ძლიერ კარგად ვიცით, რომ დღევანდელი რუსეთი ძველი რუსეთის

¹ იქვე, ფურც. 12.

² სცსა, ფ. 1831, აღწ. 2, საქ. № 110, ფურც. 1-2.

იმპერიალისტურ პოლიტიკას განაგრძობს. ამ მხრივ მას კავკასიაშიც უნდა შემოიტანოს ცვლილება. მაგრამ მე კიდევ ერთხელ გარწმუნებთ თქვენ, რომ ჩვენთვის მისაღებია მხოლოდ დამოუკიდებელი საქართველო, აზერბაიჯანი და თუ გინდაც სომხეთი“.¹

1922 წლის 29 ნოემბერს კონსტანტინე გვარჯალაძე საქართველოს მთავრობისადმი გაგზავნილ წერილში აგრეთვე აღნიშნავს: „ამ სამი თვის წინათ ჩვენ გავიცანით აქ ერთი ქართველი (ბათუმელი) ხოჯა, რომელსაც მასწავლებლის ადგილი უჭირავს სტამბულის ერთ უდიდეს ჯამეში. მან ჩვენზე კარგი შთაბეჭდილება მოახდინა: ქართული კარგად იცის, თავი ქართველად მიაჩნია და ჩვენი საქმისადმი დიდ ინტერესს იჩენს. მას ყავს მეგობარი, ოსმალეთის ჯარის პოლკოვნიკი, ტომით აფხაზი, აფხაზეთის და საქართველოს დიდი პატრიოტი... ხოჯამ და პოლკოვნიკმა წინადადება მოგვცეს თურქების გენერალურ შტაბის უფროსთან ფეეზი-ფაშასთან გავაბამთ კავშირს ჩვენი საქმის გამო. ფეეზი ფაშა თურმე აფხაზ-პოლკოვნიკის სკოლის ამხანაგი ყოფილა... შეხვედრისას ფეეზი ფაშამ აღნიშნა: [...] ჩვენ გვინდა დამოუკიდებელი საქართველო, დამოუკიდებელი კავკასია. მაგრამ ეხლა ჩვენთვის სამკვედრო-სასიცოცხლო მომენტია. ჯერ კიდევ 'სისხლში ვცურავთ'. რუსეთი ძლიერ გვეჭირა სანამ ზავს მივალწევთ. დღეს არაფრის გაკეთება არ შეგვიძლია თქვენთვის, ვერ ჩავიდნით ვერაფერს, რაც მათთან განწყობილებაში ხელს შეგვიშლის. ვერც ერთ საბუთს, ვერც ერთ დოკუმენტს ვერ მივცემთ ხელში. მათთან ხელშეკრულება გვაქვს, რომლის ძალითაც უნდა მივცეთ მათ ისინი, ვისაც მიუთითებენ ჩვენს ტერიტორიაზე, როგორც მათ წინააღმდეგ მომუშავეებს. ამას ნუ გვაქნებივით, გადაიმაღეთ. ჩვენ არაფერი ვიცით, ვერაფერში დაგეხმარებით, როგორც კი ზავი ჩამოვარდება, ხელეუბნები გაგვეხსნება“.²

1927 წლის 6 მაისს აკაკი ჩხენკელის მიწერილი წერილიდან ვლადიმერ ახმეტელისადმი ვიგებთ შემდეგ ინფორმაციას: „ჰოფმანის მისიის შესახებ ლონდონში, ორი ქართველითურთ, ჩვენ უფრო დაბეჯითებით ვიცით, რომ ამას ჰქონდა ადგილი. საბლინიც ხომ საქართველოს სახელს ფარად იყენებდა. ესეც ცხადია ჩვენთვის. და ეს ხდებოდა ამ რიგათ: ვინაიდან საბლინი გარკვეული იყო იმაში, რამდენად რეალურად თვლიდნენ ლონდონში საქართველოს შეურიგებლობას მოსკოვის 'კავშირში' ყოფნასთან, ის გამოდიოდა ტაქტიკური მოსაზრებით, ჩვენი დამოუკიდებლობის მომხრედ და ამას კიდევაც სწერდა რუსეთის ყოფილ ელჩებს პარიზში, მათი უხუცესის გირსის საშუალებით, რომ

¹ იქვე, ფურც. 3.

² სცსა, ფ. 1831, აღწ. 2, საქ. № 110, ფურც. 7-8.

საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის ინგლისი ხარჯსაც კი გაიღებსო, და ყოველ ამას უკავშირებდა მონარქისტების მისწრაფებას ჩაითრიონ დიდი სახელმწიფოები ბოლშევიზმის წინააღმდეგ შეიარაღებულ ბრძოლაში. (საბლინის მინერ-მონერა გასცა მათმა რწმუნებულმა ერთ-ერთმა სტუდენტმა.) თქვენ ალბათ მიმხვდარი ხართ, რომ ინგლისში არ თანაუგრძობენ მარქსისტების მისწრაფებას და ეს იმ უბრალო მიზეზით, რომ ამაში ისინი ხედვენ ძველი მთლიანი რუსეთის აღდგენას. აი, რატომ ეჭვირებათ მონარქისტებს, რომ ისინი არ შეებრძოლებიან საქართველოს აღდგენას, არც სომხეთისას, ხოლო კავკასიის დანარჩენ რესპუბლიკებზე, ისე როგორც თურქისტანზე, უკრაინაზე, ბელორუსიაზე, ისინი უარყოფით პოზიციაზე დგანან“.¹

ისტორიის შეფასების პროცესში, ბუნებრივია აუცილებელია ობიექტურობის დაცვა და ყოველგვარი მიკერძოების გარეშე მოვლენათა შესწავლა. როდესაც საბჭოთა პერიოდის საქართველოს შესახებ ვწერთ, ბუნებრივია, რთულია გვერდი აუარო იმ ტრაგიკულ ეპიზოდებს, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ჩვენი ქვეყნის ისტორიაში მთელი 70 წლის განმავლობაში. ობიექტურობა მოითხოვს ითქვას, რომ საბჭოთა რეჟიმმა თავისი უარყოფითი დალი დაამჩნია საქართველოს და ქართულ საზოგადოებას.

მინც რა იყო საბჭოთა სისტემის მთავარი ამოსავალი პრინციპი? ბუნებრივია, საბჭოთა რუსეთის მოღვაწეობა და საერთაშორისო ასპარეზზე დამკვიდრებისათვის ბრძოლა მხოლოდ 1921 წლიდან არ დაწყებულა და ამ ყოველივეს გარკვეული ჩანასახი უფრო ადრე გააჩნდა, თუმცა უნდა ითქვას, რომ თავიდანვე ნათლად გამოაჩინა თავისი აგრესიული სახე საბჭოთა ხელისუფლებამ, ჯერ კიდევ საბჭოთა კავშირის ჩამოყალიბებამდე. ის სტატუსი, რაც ჯერ კიდევ მეფის რუსეთმა მოიპოვა, როგორც საშინაო, ასევე საგარეო სფეროში მას აძლევდა იმის საშუალებას საკუთარი სურვილის მიხედვით ემოქმედა და ზოგიერთ შემთხვევაში სხვა სახელმწიფოებისთვისაც მიეთითებინა რა პრინციპით ეარსება თუ განვითარებულიყო.

რატომ დაუშვა აშშ-მ თუ ევროპამ საბჭოთა რუსეთის აგრესორის როლში გამოჩენა და დამკვიდრება? რთულია ცალსახად პასუხის გაცემა ჩვენს მიერ დასმულ კითხვაზე, თუმცა ფაქტი ერთია, 1921 წლიდან მოყოლებული 1991 წლამდე საბჭოთა ხელისუფლება მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა მსოფლიოში მიმდინარე პროცესების აშლასა თუ დარეგულირებაში.

¹ სცსა, ფ. 1831, აღწ. 2, საქ. № 388, ფურც. 14.

როდესაც აღნიშნულ საკითხზე ვსაუბრობთ, ხაზი უნდა გაესვას იმ გარემოებას, რომ საბჭოთა რუსეთის ასპარეზზე გამოსვლის დროს აშშ განსაკუთრებული აქტიურობით არ გამოიჩინებოდა, ის ჯერ კიდევ სრულიად არ იყო გამოსული ჯეიმს მონროს მიერ მიღებული დოქტრინის დაცვისაგან. მართალია აშშ-ს პრეზიდენტი ვუდრო ვილსონი აქტიურად ცდილობს მიმდინარე მოვლენების დარეგულირებაში გარკვეული როლი ითამაშოს, თუმცა პირველი მსოფლიო ომის დასკვნით ეტაპზე ჩართვა გარკვეულწილად მისი პასიურობისკენ მიუთითებს. თუმცა, ალბათ უფრო სავარაუდოა, აშშ ფეხს ნელ-ნელა და მტკიცედ იკიდებდა. XX საუკუნის 20-იანი წლები კრიზისული იყო, როგორც ევროპისთვის, რომელსაც პირველი მსოფლიო ომი ახალი გადატანილი ჰქონდა მთელი სიმწვავეთ, აგრეთვე აშშ-სთვის, სადაც ეკონომიკური კრიზისი მძლავრობდა.

XX საუკუნის 30-იანი წლების ბოლოს დაიწყო მეორე მსოფლიო ომი და მსოფლიოსთვის კომუნიზმზე უფრო საშიში მტერი ფაშისტური გერმანია აღმოჩნდა. ამ ყოველივემ კი საბჭოთა სისტემის კიდევ უფრო მეტ განმტკიცებას შეუწყო ხელი.

საბჭოთა სისტემამ საქართველოს ოკუპაციიდან მოყოლებული განსაკუთრებული დარტყმა მიაყენა საქართველოს მართლმადიდებელ ეკლესიას. სხვადასხვა მეთოდის გამოყენების საშუალებით საბჭოთა ხელისუფლება ყველა ღონეს ხმარობდა დასახული მიზნის მისაღწევად და ავტოკეფალური ქართული ეკლესიის დასუსტებისათვის. 1923 წლის 25 მაისს საქართველოს სოციალისტური პარტიების დამოუკიდებლობის კომიტეტის მიმართვიდან ერთა ლიგისადმი საქართველოში მიმდინარე რეპრესიების შეწყვეტაში დახმარების აღმოჩენის შესახებ კარგად ჩანს ის სიტუაცია, რომელშიც აღმოჩნდა საქართველო საბჭოთა რუსეთის მიერ მისი დაპყრობის შემდეგ. გარდა ფიზიკური განადგურებისა რუსეთი სპობს ერის კულტურას: ენას, მწერლობას, მხატვრობას და ყოველივე თავისუფალ შემოქმედებას. „ისპობა და ნიაველება საუკუნეობით შექმნილი კულტურული ნაშთები. საქართველოში არ გაისმის არა თუ თავისუფალი სიტყვა და აზრი, მორწმუნე ხალხს ლოცვაც აღარ შეუძლია: ბოლშევიკურმა რუსეთმა დაანგრია და გაანადგურა ეკლესია-მონასტრები და მორწმუნე ხალხი სასონარკვეთილებამ მოიცვა. განუკითხვად არიან ჩაყრილი სარდაფებში სარწმუნოების საუკეთესო წარმომადგენელნი. ხალხის სიმდიდრეს იტაცებენ და ითვისებენ შემოსეული უცხო ელემენტები. ყველა წრის და პროფესიის ადამიანები ავაზაკურად იცარცვება. ხალხის ნაოფლარით ოკუპანტები განცხრომაში ცხოვრობენ. არც ერთ მშრომელს, არც

ერთ მწარმოებელს აღარ ეკუთვნის არც სიცოცხლე და არც მისი ოფლით შექმნილი დოვლათი, ყველაფერს ოკუპანტების ხიშტებით იტაცებენ. ქალაქის მცხოვრებლები იმდენად დაბეგრული არიან, რომ უკანასკნელ საოჯახო ნივთებს ყიდიან რომ გადასახადები გაასწორონ. ასეთივე მდგომარეობაშია გლეხობა, მთელი მისი ავლა-დიდება ოკუპანტების განკარგულებაშია და ის სულს ლაფავს გაჭირვებისაგან. გლეხს, რომელიც არ არის მომხრე ბოლშევიკების, ყველაფერი წართმეული აქვს, სახლიც და სამუშაო ინვენტარიც. წართმეულს ურიგებს თავის მომხრეებს, ასეთივე უღლის ქვეშ გმინავს ქართველი მუშები. აძევებენ ყველას, ვინც თავის ქვეყნის მოლალატი არ არის და მოძალადეთა მომხრე არ არის. ოკუპანტები საშინელ წამებას აყენებენ მუშებს და გლეხებს რომ მათ ხელიდან გამოგლიჯონ მათი რეჟიმის მოწონება და მხარის დაჭერა. ზოგნი ვერ უძლებენ მეოცე საუკუნის ინკვიზიციას. ქართველი ერი შეგნებულად ებრძვის თავდამსხმელს და იცავს თავის კულტურას და დამოუკიდებლობას. ერთა ლიგისადმი მიმართვა ქართველი ერისათვის არის ერთი ამ საშუალებათაგანი. განათლებული კაცობრიობის წარმომადგენლობაც ისმინეთ ხმა კულტურულ პატარა ერისა. ეს ერი იულიტება ფიზიკურათ. ისპობა მისი კულტურა, ინგრევა მისი ეროვნული კერა“.¹

საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის პოპულარიზაციას ემსახურებოდა მიზნად საქართველოს უმაღლესი საეკლესიო საბჭოს წევრის, რომში მთავრობის წარმომადგენლის რაფიელ ივანიცკი-ინგილოს მოღვაწეობა, რაც კარგად არის აღწერილი მის მიერ აკაკი ჩხენკელისადმი გაგზავნილ წერილებში 1927-1928 წლებში. ერთ-ერთ მიმართვაში აღნიშნულია: „[...] მე მაინც ვსარგებლობ იმ გარემოებით, რომ გერმანული სამღვდელოების გავლენა დიდია ვატიკანში და მასში კი მეგულებიან კეთილისმსურველნი და მეგობარიც. ამ მხრივ ცდას არ აკლებს ვისბადენელი გავლენიანი ბენედიქტელი აბბატი გრაფ გალენი (ბენედიქტელები, როგორც ლიტურგისტები, ცნობილი არიან თავისი სიმპატიური განწყობილებით ორიენტალური ეკლესიისადმი. მათსავე ორდენს აწინდელი პაპის მიერ სპეციალი მინდობილობა აქვს მიცემული მუშაობისა ეკლესიათა დაახლოებისათვის). გერმანელები მოქმედებენ სტატუს-სეკრეტარი კარდინალი გასპარის საშუალებით (სხვათა შორის ამათ გავლენას მიაწერენ პაპის განკარგულებას „აკსიონ ფრანსესის“ წინააღმდეგ) – უპირველესი იდეა, რაც ასულდგმულებს ჩემს საეკლესიო მუშაობას საზღვარგარეთ, არის საქართველოს ეკლესიის პოპულარიზაცია და შემოძლია თამამად ვთქვა, რომ როგორც უწინ გერმანიასა და ავსტრიაში, ეხლაც აქ – იტალიაში

¹ სცსა, ფ. 1831, აღწ. 2, საქ. № 114, ფურც. 7.

– ზოგი რამ ჩვენი ეკლესიის სასარგებლოდ გაკეთდა, ყოველ შემთხვევაში მის თანამგრძობთა რიცხვი იზრდება, ხოლო ამ ფაქტს უდიდესი მნიშვნელობა აქვს საპერსპექტივოდ. ძალიან სამწუხაროა, რომ ჯოჯოხეთურ პირობებში ჩაყენებულნი ჩვენი ეკლესიის მმართველნი პრაქტიკულად მოკლებულნი არიან საშუალებას თვითონაც გააბან კავშირი აქაურ დაწესებულებებთან“.¹

1928 წლის 20 თებერვალს რაფიელ ივანიცკი-ინგილოს მიერ გაიგზავნა წერილი რომის პაპის სახელზე, სადაც აღწერილია ის მძიმე მდგომარეობა, რომელშიც აღმოჩნდა საქართველო საბჭოთა რუსეთის მიერ ოკუპაციის შემდეგ: „[...] რომ წარმოსადგენი გახდეს მთელი საშინელება საქართველოს ეკლესიის მდგომარეობისა, საკმარისია თუნდაც მარტო იმ ფაქტის აღნიშვნა, რომ საქართველოს დაპყრობის შემდეგ კომუნისტებმა ორი პირველი წლის მანძილზე გააუქმეს 500-ზე მეტი საყდარი, რომელთა უმეტესობა მათ მიერ შეგინებულ იქნა, ხელისუფლების დეკრეტით ეკლესიას წართმეული აქვს უძრავ ქონებაზე მფლობელობის უფლება. ამას გარდა, კომუნისტებმა ეკლესიის მოძრავი შენობის ექსპროპრიაციაც მოახდინეს ‘საეკლესიო განძეულობათა ჩამორთმევის’ სახით. ქართულ ეკლესიას აყრილი აქვს უფლება საკუთარი სასწავლებლების გახსნისა კულტის მსახურთა მოსამზადებლად, კომუნისტურ სკოლებში კი, როგორც ცნობილია, სწავლების სისტემა დამყარებული არის მატერიალისტურ-ათეისტურ პრინციპზე და მოზარდ თაობას სარწმუნოებისადმი მიტრობა და სიძულვილი ენერგება. კომუნისტური ძალაუფლების ეს უკანონო მოქმედებანი და საზოგადოთ მათ მიერ გამოწვეული ცხოვრების უწესობანი ჩამოთვლილია სპეციალ მემორანდუმში, საქართველოს ეკლესიის მეთაურმა 1922 წლის ჯენოვის (იგულისხმება გენუა – ნ. ს.) საერთაშორისო კონფერენციას რომ წარუდგინა. გარნა ყოველივე ეს არ იქმნა კმასაყოფელად მიჩნეული: კომუნისტური ღვთისმგამობელი ხელი შეეხო განსაკუთრებულად პატივცემულ ცნობილ სარწმუნოებრივ ცენტრებსაც, რომლებიც უძველეს უამთაგან წარმოადგენდნენ მთელი ქართველი ხალხის უღრმეს სასოებისა და თაყვანისცემის საგანს. მათ აიკლეს და გააუქმეს სხვათაშორის ორი უმეტესად გამოჩენილი მონასტერი: ბოდბისა (აღმოსავლეთ საქართველოში), სადაც ასვენია ცხედარი საქართველოს მოციქულის წმინდა ნინოსი (338) და მონამეთისა (დასავლეთ საქართველოში); უკანასკნელში მთავრობის მიერ ნაქეზებულმა ბრბომ შებიღნა განსასვენებელი მე-VIII საუკუნეში არაბთა მიერ წამებულთა არგვეთელთა მთავართა ძმათა დავით და კონსტანტინე“.²

¹ სცსა, ფ. 1831, აღნ. 2, საქ. № 309, ფურც. 4-5.

² სცსა, ფ. 1831, აღნ. 2, საქ. № 309, ფურც. 11.

1920-იანი წლები უფრო აქტუალურია შეიარაღებული მოძრაობის მნიშვნელობით. ამასთან ეროვნულად მოაზროვნე ქართული კულტურული და პოლიტიკური სპექტრი ქართველი ხალხის ეროვნული ცნობიერების განმტკიცების პარალელურად საერთაშორისო საზოგადოების დახმარების მოპოვებას ესწრაფვის. ქართველთა აღნიშნული ნაწილი ნათლად აცნობიერებდა იმ სირთულეებს, რომლის წინაშეც იდგა საქართველო, ამიტომ საბჭოთა რუსეთის წინააღმდეგ მარტო ბრძოლა უშედეგო იქნებოდა. ეს ფაქტი მათ ნათლად ჰქონდათ გააზრებული. ქართული ემიგრაცია მაქსიმალურად ცდილობდა ევროპასთან კავშირის დამყარებას და ამ მიზნით ხშირი იყო ვიზიტები ევროპის სხვადასხვა ქვეყნებში. მათ მთავარ მიზანსწრაფვას წარმოადგენდა საერთაშორისო საზოგადოების დარწმუნება საბჭოთა რუსეთის მიერ საქართველოს დაპყრობის უსამართლობაში.

მართალია, საქართველოს მრავალსაუკუნოვანი სწრაფვის გამოხატულება, დასავლეთთან ურთიერთობა დაემყარებინა, შედგა 1918-1921 წლებში და მიუხედავად იმისა, რომ 1921 წელს საბჭოთა რუსეთის მიერ საქართველოს დაპყრობას შედეგად მოჰყვა ეროვნული ხელისუფლების ემიგრაციაში წასვლა, მთელი 70-წლიანი პერიოდი ნათელი მაგალითია ამ ორმხრივი კავშირის დადასტურებისა. დასავლეთის სახელმწიფოთა ლიდერები, წარმომადგენლები ღიად და ხაზგასმით აღნიშნავდნენ საქართველოს დამოუკიდებლობის აუცილებლობას, გამოსატყავდნენ მხარდაჭერას ქართველი ემიგრანტების მიმართ, თუმცა ყველაზე მნიშვნელოვანი ნაბიჯები გადადგმული საქართველოს განთავისუფლების გზაზე, უმთავრესად გამოხატული ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობით, ეს იქნებოდა შეიარაღებული ფორმით თუ იდეოლოგიურად, ძირითად შემთხვევაში საქართველოში თუ საზღვარგარეთ მყოფი ქართველების ერთიანობით გამოხატებოდა.

როგორც აღვნიშნე, საბჭოთა კავშირის წინააღმდეგ ბრძოლის 70-წლიანი პერიოდი განსხვავებული გამოწვევებით გამოირჩეოდა. სანყის ეტაპზე ქართველთა მიზანსა და ბრძოლაზე გარკვეული გავლენა იქონია ურთიერთობამ ერთა ლიგასთან, ჰააგის, გენუის და ლოზანის კონფერენციებმა. XX საუკუნის 20-იანი წლები განსაკუთრებული გამომხატველობით გამოირჩეოდა როგორც საქართველოში, სადაც ეროვნული მოძრაობის აღმავლობა აღინიშნება, ასევე საზღვარგარეთ მყოფ ქართველ ემიგრანტებს შორის, რომლებიც | მსოფლიო ომის შემდგომი პერიოდისა და ზემოთ აღნიშნული კონფერენციების, არსებული საერთაშორისო კავშირების გამოყენებას ცდილობდნენ საქართველოს თავისუფლების მოსაპოვებლად. 30-იანი წლები შედარებით

პასიურია საქართველოში, მთლიანად საბჭოთა კავშირში და მათ შორის საქართველოში მიმდინარე მასობრივი რეპრესიების ფონზე. თუმცა არ წყდება აქტიურობა ქართველ ემიგრანტებში საერთაშორისო არენაზე კონტაქტების გასაძლიერებლად და კავშირების განსამტკიცებლად. ამ მხრივ, განსაკუთრებული აქტიურობით გამოირჩევა II მსოფლიო ომის მიმდინარე და შემდგომი პერიოდი, როგორც საქართველოში, ასევე საზღვარგარეთ.

წარმოდგენილი მასალების ამგვარად დაჯგუფებით მიზნად დავისახეთ გვეჩვენებინა რა ფორმებით ცდილობდა ქართული პოლიტიკური ემიგრაცია საქართველოს სახელის საერთაშორისო დონეზე აფიშირებას და დასავლელი მხარდამჭერების მოპოვებას, აგრეთვე შეგვეფასებინა ქართული პოლიტიკური ემიგრაციის მცდელობა და ღონისძიებები დასახული მიზნის მისაღწევად.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა

სსცსა, ფ. 1831, აღნ. 2, საქ. №62 – საქართველოს სახელმწიფოს ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფ. 1831, აღნ. 2, საქ. № 62.

სსცსა, ფ. 1831, აღნ. 2, საქ. №63 – საქართველოს სახელმწიფოს ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფ. 1831, აღნ. 2, საქ. № 63.

სსცსა, ფ. 1831, აღნ. 2, საქ. №407 – საქართველოს სახელმწიფოს ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფ. 1831, აღნ. 2, საქ. № 407.

სსცსა, ფ. 2113, აღნ. 1, საქ. №31 – საქართველოს სახელმწიფოს ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფ. 2113, აღნ. 1, საქ. № 31.

სსცსა, ფ. 1831, აღნ. 2, საქ. №418 – საქართველოს სახელმწიფოს ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფ. 1831, აღნ. 2, საქ. № 418.

სსცსა, ფ. 1831, აღნ. 2, საქ. №61 – საქართველოს სახელმწიფოს ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფ. 1831, აღნ. 2, საქ. № 61.

სსცსა, ფ. 1831, აღნ. 2, საქ. №110 – საქართველოს სახელმწიფოს ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფ. 1831, აღნ. 2, საქ. № 110.

სსცსა, ფ. 1831, აღნ. 2, საქ. №388 – საქართველოს სახელმწიფოს ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფ. 1831, აღნ. 2, საქ. № 388.

სსცსა, ფ. 1831, აღნ. 2, საქ. №114 – საქართველოს სახელმწიფოს ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფ. 1831, აღნ. 2, საქ. № 114.

სსცსა, ფ. 1831, აღნ. 2, საქ. 309 – საქართველოს სახელმწიფოს ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფ. 1831, აღნ. 2, საქ. № 309.

ბეჟიტაშვილი, *ქართული ემიგრაცია ევროპაში* – ბეჟიტაშვილი გ., ქართული ემიგრაცია ევროპაში, თბილისი, 2012.

დაუშვილი, *ქართული ემიგრაცია ამერიკაში* – დაუშვილი რ., ქართული ემიგრაცია ამერიკაში, თბილისი, 2014.

დაუშვილი, *ქართული ემიგრაცია 1921-1939 წლებში* – დაუშვილი რ., ქართული ემიგრაცია 1921-1939 წლებში, თბილისი, 2007.

ვადაჭკორია, *ქართული ემიგრაცია* – ვადაჭკორია შ., ქართული ემიგრაცია და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა საქართველოში (1921-1990), თბილისი, 2018.

სულაძე, *ქართული ანტისაბჭოთა ემიგრაცია* – სულაძე გ., ქართული ანტისაბჭოთა ემიგრაცია და სპეცსამსახურები: საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენიდან „მეგრელ ნაციონალისტთა საქმემდე (1918-1953)“, თბილისი, 2010.

შარაძე, *უცხოეთის ცის ქვეშ, ტ.1-3* – შარაძე გ., უცხოეთის ცის ქვეშ, ტ.1-3, თბილისი, 1991-1993.

ცხოვრებაძე, *ქართული პოლიტიკური ემიგრაცია* – ცხოვრებაძე გ., ქართული პოლიტიკური ემიგრაცია და საქართველოს დამოუკიდებლობის საკითხი 1921-1925 წლებში, თბილისი, 1996.

Nato Songulashvili

Materials for the History of Georgian Emigration (the 1920s)

Summary

The study of the history of Soviet Regime is one of the actual and important topics of the contemporary historiography. This period of the 20th century is known for the variety of scientific evaluations, attitudes and positions in the World History. None of the historical periods arouses so much interest not only of historians, but also of writers, artists and filmmakers. There are many scientific works dedicated to the Soviet system in the Georgian and foreign historiography, and accordingly there occur various positions and attitudes. Hence, it is difficult and at the same time necessary to view the issues related to this period from a different angle and carry out new, objective research, find comprehensive answers to various questions, which still necessitate investigation.

The history of the Soviet regime covers the period from 1921 to 1991, characterized by the uniform policy and ideology; however, it seems so from the first view; in reality they have undergone definite ways of development. New ideas and ideologies originate and change throughout centuries. Attitudes towards historical facts and the style of their comprehension also change. Each epoch has its own challenges and tendencies. The Soviet policy was directed towards the sovietization of the states under the rule of Russia. For this purpose, both ideological and practical struggles were carried out. Similar was the situation in Soviet Georgia. For Georgia the period of 1921-1991 was hard and full of contradictions. It is important to analyze Georgian political emigration. Georgian political elit tried to improve the situation of Georgia.

The events, which had place in 1921-1991, have often become the objects of scientific research and there is immense specialist literature in this regard. However, the time transforms the attitudes towards the facts, evaluation trends also change, and in a concrete period, it becomes necessary to reconsider and reveal the tabooed facts of history. The ideological survivals of the Soviet system still affect the mentality of the part of the post-Soviet society. This situation is favored by unilateral coverage of information and ignorance of definite historical sources by wide circles of society.

**Towards the Location of the Land of Pharasmanes
the King of Chorasmians: An Attempt to interpret
Arrian's Information related to Alexander of Macedon**

The old Greek and Roman written sources have been thoroughly explored already from the Renaissance epoch by the researchers and it is therefore very difficult to identify any new facts in the field of scientific circulations or to discern different opinions. Nevertheless, there remains some insufficiently defined, if not completely uncertain, information. One of them is linked to Alexander of Macedon's (356-323 BC) expedition to Central Asia and belongs to Lucius Flavius Arrian (Arrianus), the politician and writer of the second century AD.

Arrian is a distinctive personality of his epoch: writer, historian, philosopher, politician, military, and statesman. By origin, he was a Bithynian Greek from Nicomedia (modern Turkish city Izmit). He was probably born around 87 AD (he died c. 160 AD) and studied in his youth philosophy with the well-known Stoic philosopher Epictetus (c. 50-125 AD) at Nicopolis in Epirus. He was a close friend of the Roman emperor Hadrian, from whom he received Roman citizenship, Flavius imperial name, and the right to lead the empire's most important state institutions. The Empire needed him for work in completely different areas, in Cappadocia, Achaea, Galia, the Danube, and it seems he held the proconsulship of Baetica (modern Andalusia, Spain). In the era of Hadrian's reign, in 131 AD, Arrian becomes the ruler of the important border province of Cappadocia, for at least six years, and the commander of the Roman legions in Central and Eastern Anatolia, but retires shortly before Hadrian's death in 138 AD. After 145 AD he moved to Athens, where he held the office of an *archon* (clerk of justice) and was engaged in his literary work.¹ Arrian was hailed by others as the 'new Xenophon'. In his later work on hunting, 'Cynegeticus', Arrian himself emphasizes the affinity to Xenophon: "*having the same name as he, and being of the same city, and having shared the same interests from youth – hunting, generalship, and philosophy*".²

Arrian was quite a productive writer, the author of seventeen works; unfortunately, only eight of them survived. To his pen belongs "Indica", the composition about the movement of Alexander's fleet from India to the Persian Gulf under the guidance of Nearchus, as well as "The Black Sea Periplus", specially composed for Emperor

¹ Bosworth, *Arrian's*, p. 181; Syme, *The career*, pp. 171, 208.

² Arr., *Cyn.*, I, 4; Carlsen, *Greek History*, pp. 210-223; Stadter, *Flavius Arrianus*, pp. 155-161. Although the name of Xenophon has never been part of Arrian's official nomenclature (Bowie, *Greeks*, p. 192, n.72).

Hadrian, the most important source on the eastern and southern Black Sea coastline of the first half of the second century AD. His essays “The methods of fight against the Alans” and “Tactics” are written in the middle of the thirties of the second century. Arrian had also written “Parthica”, mainly about the emperor Traian’s expedition to Parthia, “Bithyniaca” – the history of his native Bithynia and ten volumes of history depicting the events which were following Alexander’s death.¹

But the most important of Arrian’s works is the “Alexander’s Anabasis” (*i.e.* “Alexander’s Campaign”), at the same time, the most fully preserved story about the life of Alexander the Great. It is a major and most reliable source for the restoration of the life and reign of Alexander of Macedon. Still, in the 9th century the great ecclesiastical figure Fotius I, the canonized Patriarch of Constantinople, remarked that Arrian was the best among all historians of Alexander. The significance of his works is especially great because they preserved data about the great king expressed by his contemporaries, data which are missing now but still existed in Arrian’s epoch. Namely, data expressed by Ptolemy and Aristobulus, Megasthenes, and Nearchus; also the materials from diaries of Alexander’s secretaries Eumenes of Cardia or Diodotus of Erythrae. At the same time, it should be taken into consideration that Onesicritus and Calisthene’s reports, due to their less convincing evidence, were not considered by Arrian. In scientific literature, it is noted that a highly critical approach to the sources used by him, distinguishes Arrian from the majority of ancient authors.²

According to the testimony of Arrian’s “Alexander’s Campaign”, in the spring of 327 BC, Pharasmanes, king of the Chorasmians, accompanied by the 1500 horsemen, appeared in front of Alexander near the riverbank of Oxus (modern Amu Darya) in Central Asia and told him that he lived in the neighborhood of Colchis and Amazons and was ready to help him if Alexander will decide to subdue the tribes which inhabited territories stretching towards Pontus Euxinos.³ Alexander told the King of Chorasmians that by now he had no time and opportunity to go to Pontus, but after the conquest of Asia and returning to Greece through the Hellespontus and Propontidis, he

¹ Schmitz, *Arrianus*, p. 352.

² Schmitz, *Arrianus*, p. 351.

³ “*At this time also came Pharasmanes, king of the Chorasmians, to Alexander with 1,500 horsemen, who affirmed that he dwelt on the confines of the nations of the Colchians and the women called Amazons, and promised if Alexander was willing to march against these nations in order to subjugate the races in this district whose territories extended to the Euxine Sea, to act as his guide through the mountains and to supply his army with provisions*” (Arr., *Alex.*, IV, 15; Chinnock, *The Anabasis of Alexander*, pp. 233-234).

would be able to penetrate deep into Pontus with the help of all his maritime and military forces, and only then he would need Pharasmanes' support.¹

It is believed that Roman writer Quintus Curtius Rufus, author of the ten volumes of Alexander's history of the rhetorical character, must have shared common information with Arrian. This information is supposedly derived from Clitarchos, Alexander's contemporary author. For Curtius Rufus, a Roman historian of the 1st century AD, the name of the governor of the Chorasmians is not Pharasmanes, but Phrataphernes,² who sends to Alexander his representatives to convince him of his unwavering obedience.³ Phrataphernes is familiar also to Arrian, but to him, he is a Parthian satrap, who appeared before Alexander in Bactria when the latter stayed there for wintertime.⁴ It is interesting that, according to Arrian, Phrataphernes had a son, Pharismanes, whose name resembles the name – Pharasmanes.⁵ It should be noted that Curtius Rufus, in another passage of the same work, mentions Phrataphernes, like Arrian, as a satrap of Parthia,⁶ who, together with those who fled after the death of Darius I the Great (r. 522-486 BC), came to the great king by the Caspian Sea; Alexander received them with kindness.⁷ The Chorasmians, who lived north of the Parthians, probably were ruled by the satrap of Parthia, because Herodotus mentions the two together in a description of the taxes under Darius and in a catalogue of army units under the king.⁸

¹ "Alexander then gave a courteous reply to the men who had come from the Scythians, and one that was adapted to the exigencies of that particular time; but said that he had no need of a Scythian wedding. He also commended Pharasmanes and concluded a friendship and alliance with him, saying that at present it was not convenient for him to march towards the Euxine Sea... He added that when Asia was in his power he would return to Greece, and thence make an expedition with all his naval and military forces to the eastern extremity of the Euxine Sea through the Hellespont and Propontis. He desired Pharasmanes to reserve the fulfillment of his present promises until then" (Arr., *Alex.*, IV, 15; Chinnock, *The Anabasis of Alexander*, p. 234).

² Curtius Rufus, *Historiarum*, VIII, 1: "Phrataphernes quoque, qui Chorasmiis praeerat".

³ Curtius Rufus, *Historiarum*, VIII, 1, cf. VI, 4.

⁴ Arr., *Alex.*, IV, 7; Chinnock, *The Anabasis of Alexander*, p. 216. In other passages of the same work Phrataphernes is for Arrian the satrap of the Parthians, Hyrcanians, and Tapurians (III, 8; p. 155), Hyrcania and Parthia (III, 23; p. 188), the Parthians and Hyrcanians (VI, 27; p. 361), or Parthia and Hyrcania (VII, 6; p. 379).

⁵ Arr., *Alex.*, VI, 27; Chinnock, *The Anabasis of Alexander*, p. 361. Though in another passage, Arrian mentions quite different names of Phrataphernes' sons, Sisines and Phradasmenes (VII, 6; p. 379).

⁶ Curtius Rufus, *Historiarum*, IX, 10: "Phrataphernen, Parthyaeorum satrapen".

⁷ Curtius Rufus, *Historiarum*, VI, 4.

⁸ Herodotus, *Histories*, 3.93, 7.66; v., Lending, *Chorasmia*. C. E. Bosworth believes that the name of Chorasmia/Kwarazm consists of the Persian words: *xor* ('the sun') and *zam* ('earth, land'), designating 'the land from which the sun rises' (Bosworth, *Kwarazm*, p. 1061).

In the historical literature have been expressed a very clear remark that it is unbelievable the author of the “Black Sea Periplus”, Arrian could consider Colchian’s residence in Central Asia, in the neighborhood of the Chorasmians, instead of the surroundings of Trapesund on the Black Sea littoral. It is supposed to be a mistake in the Greek manuscripts, as it is inconceivable that in the original text the Colchians would be mentioned side by side with Central Asian Chorasmians.¹ Some researchers also think that it is possible Arrian might leave Pharasamanes’ statement without any comment because he did not want to undermine the credibility of the information that seemed to come from the original, Alexander’s contemporary source, whether it is from Aristobulus or Ptolemy, or that it would not have begun to discuss what should have been, beyond this statement.² A. Bosworth focuses attention on the fact that the original narrator of this story, who is contemporary of these events, did not doubt that Alexander desired to subdue the area around the Black Sea; in A. Bosworth’s opinion, this venture should be related to the plans set out in 328 BC.³

St. Robinson suggested that according to the geographical views of Alexander’s time, which would not have been possible in the era of Arrian, and therefore the reliability of the use of this source should be certified, the Yaxartes (Syr Darya) River was considered to be the Don, while the Aral Sea was the Azov Sea, and the inhabitants of the other side of the river were regarded by Alexander and his companions as the Scythians living on the shores of the Don.⁴

It is clear that the Arrian’s text should refer to the Black Sea area and not Central Asia, except that the Colchians, Amazonians, and Euxinus Pontus are mentioned in it, Alexander’s own words must testify it, that only after returning to Greece via Hellespont and Propontis (*i.e.* allegedly after turning back from Central Asia), he would go to Pontus and for this purpose, it would be used as land as naval forces. The latter note: “*The use of naval forces*” makes the possibility of his return to Central Asia and, thus, the opportunity of helping King of Chorasmians quite unimaginable.⁵

Therefore it is highly probable that the name of some country located in the Anatolia-Caucasian area has been confused with the name of Central Asian Choras-

¹ Qaukhchishvili, *Ancient Greek*, p. 59. For the ethnic history of Pontus, see also, *e.g.*, Jordania, *Ethnic composition, Part I*, pp. 125-139; Jordania, *Ethnic composition, Part II*, pp. 71-87.

² Bosworth, *From Arrian*, pp. 67, 192.

³ Bosworth, *From Arrian*, pp. 67, 192.

⁴ Robinson, *The extraordinary*, pp. 335, 336, n. 62.

⁵ Spruner / Menke, *Atlas*, No. VIII.

mians,¹ and therefore to deal in this case with the erroneous use or misinterpretation of ethnonyms or choronyms. Cases of similar contamination of ethnonyms are not rare in ancient written sources.

In this regard, special attention is attributable to Strabo's information that the Armenians enlarged their country by capturing from the Iberians except for Gogarene, the Paryadres Mountains, and Khorzene.² This event dates back to the relatively later period, to the early part of the 2nd century BC. It seems that at this time by the appropriation of the Iberian province Khorzene, Armenian lands expanded to the Kura River, the fact which was reported already by Strabo and Plutarch. Likely, that meant the upper stream of this river.³

There were different opinions expressed about the localization of Khorzene. In scientific literature special recognition found I. Marquart's, H. Huebschmann's, N. Adontz's, *etc.* idea that 'Khorzene' (Χορζηνή) mentioned by Strabo⁴ has originated from a shortening of hypothetical 'Cholarzene' (Χολαρζηνή) and the possibility of its identification with the old Georgian province Klarjeti (Armenian – կղարջի), located in the lower river basin of Chorokhi.⁵ This view is mainly based on an arbitrary correction by H. Kiepert of the name of Armenian province Katarzene (Καταρζηνή) mentioned by Claudius Ptolemaios to Kalarzene (Καλαρζηνή) or Klarjeti. This false and quite unfounded correction was shared by the above-mentioned authors. The view of identification of Khorzene-Katarzene and Klarjeti later became so convincing to some scholars that this issue was considered as finally solved, namely, C. Toumanoff gave himself the right to translate the term 'Klarjeti' of the Old Georgian Chronicles in the English text of his works as 'Cholarzene'.⁶ The inadequacy of the correction of the term 'Khorzene' to 'Cholarzene' is quite obvious, enough to say that in all the manuscripts of the 'Geography' of Strabo, we have only the form 'Khorzene' and no one case of 'Cholarzene', as neither manuscript of Claudius Ptolemy's 'Geographical Guide' does read the form 'Kalarzene'. The term 'Khorzene' is included twice in the text by Strabo, and both cases share the same writing. Finally, Strabo's words are worth mentioning that one

¹ Kavtaradze, *Probleme*, pp. 209-213; Kavtaradze, *The problems*, pp. 65-66.

² Strabo, *The Geography*, XI, XIV, 5.

³ *Cf.*, Strabo, *The Geography*, XI, XIV, 5; I, III, 21; Plutarch, *Pomp.*, XXXIV, p. 760; Janashia, *The Oldest*, pp. 252-255; Melikishvili, *On the history*, p. 291; Treidler, *s.v.* Xerxene. According to the "The Life of the Georgian Kings", ch. XII-XIII (Mroveli, *Life*, I, 44-50), though, in connection with the description of events of a later age, the Armenians seized the Georgian lands to the Kura River flowing in the Artaani region.

⁴ Strabo, *The Geography*, XI, XIV, 5.

⁵ Adontz, *Armenia*, pp. 154*, 164*.

⁶ *E.g.*, Toumanoff, *Studies*, pp. 439, 444-446, 452-460; *cf.*, *e.g.*, Suny, *The Making*, pp. 4, 22, 29; Agathangelos, *History*, p. 495; Syvanne, *Military*, p. 411, n. 105.

part of the ‘Moskhian country’, divided into three parts, was owned by the Colchians, the second – by the Iberians, and the third – by the Armenians; first of all, Klarjeti, located in the north-western part of the ‘Moskhian country’, could be considered as belonging to the Colchian and not to the Armenian part of this country.¹

At the same time, the location of Strabo’s ‘Khorzene’ near Iberia and Colchis does not allow us to consider under it the cantonment of Western Armenia with the same name (Ἰσηρθεῖν, Χορζανή, Χορζιανηνή, Κορτζηνή), which lies north of the Hash-tiank district, on the middle stream of Kelkas (modern-day Gail-Gate), the tributary of eastern Euphrates (Murat) and in the sector of the cities of Kolabert and Artales, *i.e.* more to the south than Karenitis and Xerxene, regions which had been taken by the Armenians from Chalybes and Mossynoecians,² the fact which excludes the possibility of its withdrawal by the Armenians from the Iberians. It should also be borne in mind that the name of the above-mentioned region does not occur in written sources until the 5th-6th centuries AD.

Still another name which equates to ‘Khorzene’ is ‘Khotene’ mentioned in “The Mithridatic wars” by Appian, the Greek historian of 2nd century AD; it is believed that this change should have happened either on Greek paleographic grounds by the intermingling of the τ and ζ letters, and the transformation of the -op- group to ω, or on the characteristic of the Kartvelian languages by the loss-emergence of the consonant *r* and the interchange of the *dz* (or the related to it affricate) to the *t*; and, at the same time, it was taken into consideration that under ‘Khorzene’ was meant old south-western Georgian province Kola and under ‘Khotene’ – Tao.³

As a result of sharing the idea of the identity of these two names (Khorzene and Khotene), the supposed assumption was expressed that in Kordzene || Khotene the upper reaches of both – the Chorokhi and the Kura River – were located and that in this one and same province, Kordzene || Khotene, were placed such different provinces as Tao and Kola. If a unified notion of Kordzene || Khotene (in which the second term is considered as a distorted form of the first) could at the same time unite such an extensive territory where could be placed both abovementioned provinces, Tao and Kola (divided from each other by Soghanlugh Ridge, the south-eastern branch of Arsiyani Range, the watershed mountain of the Chorokhi and Kura rivers), it should have been quite a strong political unity, no signs of which are available. Since both terms ‘Khorzene’ and ‘Khotene’ are the designation of only one particular side, and because the location of both of them are good enough determined/established; of the first, on the territory of the Kura River, and the second on the territory of Tao, their identification

¹ Strabo, *The Geography*, XI, II, 18.

² Strabo, *The Geography*, XI, XIV, 5.

³ Janashia, *The oldest*, p. 92.

with each other, as we think, should not be valid. The coincidence between the Appian's information about the location of 'Khotene' in Armenia and the appropriation of Strabo's 'Khorzene' by the Armenians from the Iberians seems to be explained based on the statement about the stripping by the Armenians from the Iberians together with 'Khorzene' also the foothills of Paryadres mountains, in which namely Tao (or Khotene) may be implied. It seems that 'Khorzene' should have mainly consisted of the old Georgian provinces, Kola and Artaani.

We ought to consider as well the fact that the toponym 'Khorziani' was tracked by S. Janashia as the name of the valley south of Artaani (modern Turkish town Ardahan).¹ At the same time, there is a possibility of spreading the term 'Khorzene' to the east on the more extensive territory. I am referring to those researchers who connect this toponym with the name of one of the districts of Kars – Khordevan/Khorjevan. It should also be taken into consideration that the dividing regions of Kola-Artaani and Tao-Klarjeti from each other, mountains of Arsiani (modern Yazlinjam Daglari) are called as 'mountains of Khorasunda' in the 10th century hagiographical work of Giorgi Merchule, "The Life of St. Grigol Khandzteli": "*There was one occasion during the summer, when he and his brethren were coming over the mountains of Khorasuni. They² saw a good place and sat down to eat*".³

Thus, it seems possible to search there the country of the Pharasmanes, where usually are looking for the country of Arian-Kartli of the old Georgian chronicles, and, at the same time, in the text of Arrian's "Alexander's expedition" under the name of Pharasmanes, of the king of the Chorasmians, the ruler of the Iberian province Khorzene could be hiding behind; we must take into account that the name 'Pharasmanes' especially often is confirmed in Iberia. Besides, it is significant that the name 'Pharasmanes' is typical of the Iberian court at the end of the first millennium BC and the beginning of the first millennium AD and not for the Chorasmians of Central Asia.⁴ In this case, this is not excluded that the same thing should be meant under the information of Flavius Arrian and the data, preserved in the Georgian chronicle "The Christening of Kartli" about Azo, the son of the king of Arian-Kartli, who became king in Mtskheta

¹ Janashia, *The oldest*, p. 94.

² Great Epiphany, the disciple of Grigol Khandzteli, and his brothers.

³ Merchule, *The Life of St. Gregory*, p. 155; cf. Merchule, *The Life of Grigol*, p. 280. I thank Ms. Manana Chirakadze for this information. In 1911, N. Marr also had fixed near Artanuji, based on a local informer, the oronym – 'Mountain of Khorasani'.

⁴ Cf. Goiladze, *At the origins*, p. 158; Wirth, *Anhang*, S. 906. According to V. Goiladze, in the name Pharasmanes has been meant Pharnavaz, who ousted legendary Azo/Azon and became the founder of the first Georgian royal dynasty of the Pharnavazids (Goiladze, *At the origins*, pp. 158-159).

with the help of Alexander the Great.¹ If, on the one hand, the king of Chorasmians, Pharasmanes was waiting for Alexander's aid against his neighbors – Colchians and Amazonians, on the other hand, according to Georgian and Armenian chronicles, Alexander the Great, determined his companion Azo/Azon/Mihrdat as a ruler/king of Kartli. We cannot rule out that Arrian's references about Alexander's possible campaign near Colchis and the Amazonians along with other ancient written sources is in the background of the story of the ancient Georgian and Armenian chronicles about Alexander and his protégé Azo/Azon/Mihrdat.²

If the information about Mihrdat, the ruler of Iberia of the account of "The History of the Armenians" of Movses Xorenatsi needs to be explained correctly: "*Alexander brought and left as prince over [...] Iberian peoples Mihrdat, the former satrap of Darius*",³ it has to be taken into account that the satrap Mihrdat of the Armenian tradition differs not only from that elaborated on Azo/Azon in the pre-Bagratid Georgian historiography but also gives some important indications about the function of the descendant of this person, whom king Valarshak of Armenia "*appointed as governor of the north, opposite the Caucasus Mountain*" and presumably, also on the function of Mihrdat himself, as Alexander's protégé, if we recall the fact that the 'Caucasian Gate' (*Portae Caspiae*) or the Dariali Pass,⁴ crossing the central part of the Great Caucasian Ridge, was known in ancient times as 'Alexander's Iron Gate' or 'Pillars or Stronghold of Alexander'.⁵

Since the 'Caucasian Gate' was in the hands of the Iberians, it becomes understandable why Movses Xorenatsi announces that the Armenian kings 'entrusted' the control of the 'Northern Mountains' to the descendants of Mihrdat, the Iberian ruler installed by Alexander the Great.⁶ At the same time, this information indicates that there was a connection between the foundation of the monarchy in Iberia and the need to protect the 'Caucasian Gate'.⁷

Completely other types of data are also found, as a result of archaeological excavations at sites in the region of Shida Kartli of classical times – Samadlo I, Khovle

¹ *The Conversion of Kartli*, p. 320.

² Kavtaradze, *To the Problem*, pp. 29-55.

³ Movses Xorenatsi, II, 8, 11; Thomson, *Moses*, pp. 140-141.

⁴ It is known also as *Caspian, Ossetian, Sarmatian, Iberian or Aragvian Gate*.

⁵ Cl. Ptol., 5, 3, 16; Euseb. Hier., *Epist.*, 77, 8. The earliest known association of Alexander with Gog and Magog and 'an Iron Gate' is found in Josephus' "Jewish War", written in the last quarter of the first century AD. In his treatment of the Alans of northern Caucasus, Josephus mentions "*the pass which king Alexander had closed with iron gates*" (Josephus, *Jewish War*, VII, 245, pp. 574-575; v., Rapp, *The Sasanian*, p. 136).

⁶ Movses Xorenatsi, II, 8, 11; Thomson, *Moses*, pp. 140-141.

⁷ Kavtaradze, *About*, p. 119; Kavtaradze, *Probleme*, p. 209.

Gora III (*i.e.* a layer of 4th century BC), Uplistsikhe, Urnisi – the stone cores (*nuclei*) used for a catapult.¹ Since only the Macedonian army was equipped with similar items,² it is thought that this is a hint that Alexander's closest heirs some kind of action would have a place in the central part of eastern Georgia.³ It is not yet clear who or what would have caused it, although Pliny⁴ and Julius Solinus⁵ report about the Macedonian dominance in Iberia.

It is known that Alexander himself never marched to the Caucasus. The stories of Georgian and Armenian chroniclers about the participation of Alexander the Great in Caucasian affairs are usually considered legendary.⁶ In this connection, it would be justifiable to recall Strabo's report that Alexander sent men under the leadership of Menon to Sispiritis,⁷ which some scholars associate with Speri (modern Turkish Ispir).⁸ It is noteworthy that on the outer wall of the tenth century Khakhuli Temple near Tortomi (Tortum), east of Speri, is a fourteenth-century carved image of the pagan king (Alexander the Great), elevated to heaven, is depicted. The adoration for Alexander was so strong in Georgia that the most famous Georgian king, David IV, the Builder, was called by the Georgian Chronicles – the second or new Alexander.

We should assume that certain events seem to have taken place in Central Transcaucasia in the late 4th-early 3rd centuries BC and they were somehow connected with the processes which caused the emergence of the statehood in Eastern Georgia (Iberia). The above data are genuine witnesses of these events, the initial stimulus of which has been given by Alexander's conquest of the Achaemenid Empire and the replacement of *Pax Achaemenica* with *Pax Macedonica*. We must take into consideration the conjuncture that has developed in the Middle East and its periphery as a result of this conquest. One of the main events of the pre-Hellenistic era, naturally arising from

¹ Catapult cores found in layers of Samadlo of the late 4th – early 3rd century have a diameter of 21 cm. and a weight – 9.5 kg. (Gagoshidze, *Samadlo*, pp. 40, 48, 96; Lordkipanidze, *Problems*, pp. 159-160).

² Tarn, *Hellenistic*, pp. 113, 119.

³ Lordkipanidze, *Problems*, pp. 159-160; Gamkrelidze, Pirtskhalava, Kipiani, *On the military*, pp. 37-39.

⁴ Pliny, *Naturalis*, IV, 39(=18): “*Haec est Macedonia terrarum imperio potita quondam, haec Asiam, Armeniam, Hiberiam, Albaniam, Cappadociam, Syriam, Aegyptum, Taurum, Caucasum transgressa...*”.

⁵ Solinus, *Polyhistor*, IX, 19; p. 56: “*Subegit Asiam Armeniam Hiberiam Albaniam Cappadociam Syriam Aegyptum; Taurum Caucasumque transgressus est*”.

⁶ Bakradze, *History*, pp. 76-79; Toumanoff, *Studies*, pp. 81-82, n. 104; Novoseltsev, *On the issue*, pp. 104-109.

⁷ Strabo, *The Geography*, XI, XIV, 9.

⁸ *E.g.*, Lasserre, *Lexique*, p. 175. In the Greek version of the life of St. Gregory, Speri is called *Souspertsis* (Σουσπέρτις) (Toumanoff, *Studies*, p. 322, n. 76).

the political situation of that time, was the emergence and creation of new states on the territory of the defeated empire.

Bibliography

Adontz, Armenia – Adontz N., *Armenia in the period of Justinian. The political conditions based on the Naxarar System*, Translated with partial revisions, a bibliographical note, and appendices by N. G. Garsoïan, Lisbon, 1970.

Agathangelos, History – Agathangelos, *History of Armenians*, Translation and Commentary by R. W. Thomson, New York, 1976.

Bosworth, Arrian's – Bosworth A. B., *Arrian's Literary Development*, "The Classical Quarterly", new series 22, no. 1 (May 1972), pp. 163-185.

Bosworth, From Arrian – Bosworth A. B., *From Arrian to Alexander: Studies in Historical Interpretation*, Oxford, 1988.

Bosworth, Kwarazm – Bosworth C. E., *Kwarazm*, "The Encyclopedia of Islam", vol. IV, 1978, pp. 1060-1065.

Bowie, Greeks – Bowie E. L., *Greeks and their past in the Second Sophistic*, in M. I. Finley (Ed.), "Studies in Ancient Society", New York, 1974.

Carlsen, Greek History – Carlsen J., *Greek history in a Roman context: Arrian's Anabasis of Alexander*, in J. M. Madsen, R. Rees (Eds.), "Roman Rule in Greek and Latin Writing", Leiden, 2014, pp. 210-223.

Chinnock, The Anabasis of Alexander – Chinnock E. J., *The Anabasis of Alexander; or, The History of the Wars and Conquests of Alexander the Great*, Literally translated, with a commentary, from the Greek of Arrian the Nicomedian, London, 1884.

Curtius Rufus, Historiarum – Quintus Curtius Rufus, *Historiarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt*, E. Hedicke, Lipsiae, 1908.

Herodotus, The Histories – Herodotus, *The Histories*, Translated by P. Mensch, edited, with introduction and notes, by J. Romm, Indianapolis & Cambridge, 2014.

Josephus, The Jewish War – Josephus, *The Jewish War*, books IV–VII, with an English translation by H. St. J. Thackeray in nine volumes, vol. III, London & Cambridge, Mass., 1961.

Kavtaradze, Georgian – Kavtaradze G. L., *Georgian Chronicles and the raison d'être of the Iberian Kingdom (Caucasica II)*, "Orbis Terrarum, Journal of Historical Geography of the Ancient World", vol. 6, 2000, Sttg., 2001, pp. 177-237.

Kavtaradze, Probleme – Kavtaradze G. L., *Probleme der historischen Geographie Anatoliens und Transkaukasiens im ersten Jahrtausend v. Chr.*, "Orbis Terrarum, Inter-

nationale Zeitschrift für Historische Geographie der Alten Welt“, Bd. 2, 1996, Sttg., 1996, S. 191-216.

Lasserre, *Lexique* – Lasserre Fr., *Lexique des noms de Lieux*, in: Strabon, *Geographie*, Tome VIII: Livre XI (Anatolie), Paris, 1975.

Lendering, *Chorasnia* – Lendering J., *Chorasnia*, “Livius.org., Articles on ancient history” (<https://www.livius.org/articles/people/chorasnia/>).

Merchule, *The Life of St. Gregory* – Merchule George, *The Life of St. Gregory of Khandzta*, Translator: Th. E. Halvorson, Translated and published through the prayers and blessings of Metropolitan Isaiah of Nikozi and Tskhinvali, The Diocese of Nikozi and Tskhinvali, 2015.

Pliny, *Naturalis* – Pliny the Elder, *Naturalis Historia*, K. F. T. Mayhoff (Ed.), Lipsiae, 1906.

Plutarch, *Pomp.* – Plutarch, *Pompey*, “The Lives of the Noble Grecians and Romans”, Translated by J. Dryden and revised by A. H. Clough, New York, 1932.

Ptolemaei, *Geographiae* – Cl. Ptolemaei Alexandrini, *Geographiae libri octo, recogniti iam et diligenter emendati cum tabulis geographicis ad mentem auctoris restitutus ac emendatis*, per G. Mercator, A. Mylius, W. Pirckheimer, Coloniae Agrippinæ, 1584.

Rapp, *The Sasanian* – Rapp Jr., St. H., *The Sasanian World through Georgian Eyes: Caucasia and Iranian Commonwealth in Late Antique Georgian Literature*, Aldershot, 2014.

Robinson, *The extraordinary* – Robinson Jr., C. A., *The extraordinary ideas of Alexander the Great*, “The American Historical Review”, vol. 62, no. 2, Jan. 1957.

Schmitz, *Arrianus* – Schmitz L., *Arrianus of Nicomedia*, “A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology”, Edited by W. Smith, In three volumes, Vol. I, Boston, 1867, pp. 350-352.

Solinus, *Polyhistor* – Gaius Iulius Solinus, *Polyhistor*, Lugduni (Lyon), 1537.

Spruner / Menke, *Atlas* – Spruner K. V, / Menke Th., *Atlas antiquus*, Gothae, 1865.

Stadter, *Flavius Arrianus* – Stadter P. A., *Flavius Arrianus: the New Xenophon*, “Greek, Roman and Byzantine Studies”, vol. 8, 1967, pp. 155-161.

Strabo, *The Geography* – *The Geography of Strabo*, with an English translation by H. L. Jones in eight volumes, vol. V. Edited by T. E. Page, The Loeb Classical Library, London/Cambridge, Mass., 1961.

Suny, *The Making* – Suny R. G., *Making of the Georgian nation (2nd ed.)*, Bloomington and Indianapolis, 1998.

Syme, *The Career* – Syme R., *The Career of Arrian*, “Harvard Studies in Classical Philology”, vol. 86, 1982, pp. 171-211.

Syvanne, *Military* – Syvanne I., *Military history of Late Rome 284-361*, Barnsley, South Yorkshire, 2015.

Tarn, *Hellenistic* – Tarn W. W., *Hellenistic military and naval developments*, Chicago, 1984.

Thomson, *Moses* – Thomson R. W., *Moses Khorenats'i. History of the Armenians*, Translation and commentary on the literary sources by R. W. Thomson, Cambridge, Mass. & London, 1980.

Toumanoff, *Studies* – Toumanoff C., *Studies in Christian Caucasian History*, Washington, 1963.

Treidler, s. v. *Xerxene* – H. Treidler, s.v. *Xerxene*, “Real Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft”, Band IXA, Halbband 18: Vulcanius-Zenius, Stuttgart, 1967, გვ. 2094-2096.

Wirth, *Anhang* – Wirth G., *Anhang zu “Der Alexanderzug“*, Arrian, *Der Alexanderfeldzug, Indische Geschichte*, Herausgegeben und übersetzt von G. Wirth und O. von Hinüber, München/Zürich 1985.

Bakradze, *History* – Bakradze D., *History of Georgia (from ancient times to the end of the 10th century)*, Tbilisi, 1889 [ბაკრაძე დ., ისტორია საქართველოსი (უძველესი დროიდან მე-X საუკ. დასასრულამდე), ტფილისი, 1889] (in Georgian).

Gamkrelidze, Pirtskhalava, Kipiani, *On the military* – Gamkrelidze G., Pirtskhalava M., Kipiani G., *On the military history of ancient Georgia in the 5th c. B.C. – 2nd c. A.D.: Environment, Written Sources, Political Situation, Fortification, Armament*, Tbilisi, 2005 [გამყრელიძე გ., ფირცხალავა მ., ყიფიანი გ., ძველი საქართველოს სამხედრო ისტორიის საკითხები: გარემო, წერილობითი წყაროები, სამხედრო-პოლიტიკური სიტუაცია, ფორტიფიკაცია, შეიარაღება, თბილისი, 2005] (in Georgian).

Goiladze, *At the origins* – Goiladze V., *At the origins of the Georgian statehood*, “Mnatobi”, no. 11, 1984, pp. 153-161 [გოილაძე ვ., ქართული სახელმწიფოებრიობის სათავეებთან, “მნათობი”, №11, 1984, გვ. 153-161] (in Georgian).

Janashia, *The oldest* – Janashia S., *The oldest national tradition about the initial settlement of Georgians*, “Works”, vol. II. Tbilisi, 1952, pp. 21-101 [ჯანაშია ს., უძველესი ეროვნული ცნობა ქართველთა პირველსაცხოვრების შესახებ, “შრომები”, ტ. II. თბილისი, 1952, გვ. 21-101] (in Georgian).

Kavtaradze, *About* – Kavtaradze G., *About the settlement of the Kartvelian tribes in Anatolia*, Tbilisi, 1985 [ქავთარაძე გ., ანატოლიაში ქართველურ ტომთა განსახლების საკითხისათვის, თბილისი, 1985] (in Georgian).

Kavtaradze, *The Problems* – Kavtaradze G., *The Problems of State Development of Georgia (from the earliest times)*, Tbilisi, 2006 [ქავთარაძე გ., საქართველოს სახელმწიფოებრივი განვითარების საკითხები (ადრეული ხანიდან), თბილისი, 2006] (in Georgian).

Kavtaradze, *To the Problem* – Kavtaradze G., *To the problem of “Arian-Kartli”*, “The Proceedings of the Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology”, IX, 2009 [ქავთარაძე გ., ‘არიან-ქართლის’ საკითხისათვის, “ივანე ჯავახიშვილის ინსტიტუტისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები”, IX, 2009] (in Georgian).

Merchule, *The Life of Grigol* – Merchule George, *The Life of Grigol Khandzteli*, “Georgian Prose”, Book I: Literature of the V-XI centuries, Compiled by R. Tvaradze, Tbilisi, 1981 [მერჩულე გიორგი, გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება, “ქართული პროზა”, წიგნი I: მეხუთე-მეთერთმეტე საუკუნეების მწერლობა, შეადგინა რ. თვარაძემ, თბილისი, 1981] (in Georgian).

Mroveli, *Life* – Mroveli Leonti, *Life of the Georgian Kings*, “The Life of Kartli”, vol. I, The text is set in accordance with all the major manuscripts by S. Qaukhchishvili, Tbilisi, 1955 [მროველი ლეონტი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, “ქართლის ცხოვრება”, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1955] (in Georgian).

Qaukhchishvili, *Ancient Greek* – Qaukhchishvili T., *Ancient Greek sources of the history of Georgia*, Tbilisi, 1976 [ყაუხჩიშვილი თ., საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბილისი, 1976] (in Georgian).

The Conversion of Kartli – *The Conversion of Kartli, Shatberdi collection of the X century*, Prepared for publication by B. Gigineishvili and El. Giunashvili, Tbilisi, 1979 [მოქცევა ქართლისა, შატბერდის კრებული X საუკუნისა, გამოსაცემად მოამზადეს ბ. გიგინეიშვილმა და ელ. გიუნაშვილმა, თბილისი, 1979] (in Georgian).

Gagoshidze, *Samadlo* – Gagoshidze Yu. M., *Samadlo (archaeological excavations)*, Tbilisi, 1979 [Гагошидзе Ю. М., Самадло (археологические раскопки), Тбилиси, 1979] (in Russian).

Jordania, *Ethnic composition, Part I* – Jordania E., *Ethnic composition of the population of Pontus in the 13-15 centuries, Part I: Lazi*, “Byzantinoslavica”, vol. LVII, 1996, pp. 125-139 [Жордания Э., Этнический состав населения Понта в XIII-XV вв., Часть I: Лазы, “Byzantinoslavica”, vol. LVII, 1996, сс. 125-139] (in Russian).

Jordania, *Ethnic composition, Part II* – Jordania E., *Ethnic composition of the population of Pontus in the 13-15 centuries, Part II: Chans*, “Byzantinoslavica”, vol. LX, 1999, pp. 71-87 [Жордания Э., Этнический состав населения Понта в

XIII-XV вв., Часть II: Чаны, “Byzantinoslavica”, vol. LX, 1999, сс. 71-87] (in Russian).

Lordkipanidze, Problems – Lordkipanidze G., *Problems of war and peace in ancient Georgia (6-4 centuries BC)*, “Caucasica, the Journal of Caucasian Studies”, vol. 2, 1998 [Лордкипанидзе Г., *Проблемы войны и мира в античной Грузии (VI-IV вв. до н.э.)*] (in Russian).

Melikishvili, On the history – Melikishvili G. A., *On the history of ancient Georgia*, Tbilisi, 1959 [Меликишвили Г. А., *К истории древней Грузии*, Тбилиси, 1959] (in Russian).

Novoseltsev, On the issue – Novoseltsev A. P., *On the issue of Macedonian rule in ancient Georgia*, in “Jubilee collection dedicated to the 100th anniversary of Ivane Javakhishvili”, Tbilisi, 1976 [Новосельцев А. П., *К вопросу о македонском владычестве в древней Грузии*, В кн.: “Юбилейный сборник, посвященный 100-летию Иване Джавахишвили”, Тбилиси, 1976] (in Russian).

გიორგი ქავთარაძე

**ხორასმიელთა მეფის ფარასმანესის ქვეყნის
ადგილმდებარეობისათვის: ალექსანდრე მაკედონელთან
დაკავშირებული არიანეს ერთი ცნობის
ინტერპრეტაციის მცდელობა**

რეზიუმე

ფლავიუს არიანეს “ალექსანდრეს ლაშქრობაში” შემონახული ცნობის თანახმად, ძვ. წ. 327 წ. გაზაფხულზე ‘ხორასმიელების’ მეფე ფარასმანესი 1500 მხედრის თანხლებით ეახლა ალექსანდრეს შუა აზიაში მდებარე მდ. ოქსის (თანამედროვე ამუ დარია) ნაპირთან და მოახსენა, რომ იგი ცხოვრობდა კოლხებისა და ამაძონელების მეზობლად და მზად იყო დახმარებოდა მას, თუკი ალექსანდრე გადანყვეტდა იმ ტომების დამორჩილებას, რომლებიც სახლობდნენ პონტოს ევქსინოსამდე გადაჭიმულ მხარეში. ალექსანდრემ ‘ხორასმიელების’ მეფეს მიუგო, რომ იმჟამად მას არ ჰქონდა დრო და საშუალება პონტოსკენ გასალაშქრებლად, მაგრამ აზიის დაპყრობისა და ჰელესპონტისა და პროპონ-

ტისის გავლით საბერძნეთში დაბრუნების შემდეგ, იგი მთელი თავისი საზღვაო და სამხედრო ძალების დახმარებით ღრმად შეიჭრებოდა პონტოში და მხოლოდ მაშინ დასჭირდებოდა მას ფარასმანესის დახმარება.

ისტორიოგრაფიულ ლიტერატურაში გამოთქმულია საკმაოდ საფუძვლიანი შენიშვნა, რომ დაუჯერებელია “შავი ზღვის პერიპლუსის” ავტორს, ფლავიუს არიანეს, დაეშვა კოლხთა ბინადრობა ცენტრალურ აზიაში, ხორასმიელთა მეზობლად, ნაცვლად შავ ზღვასთან მდებარე ტრაპეზუნტის მიდამოებისა. ნავარაუდევია, რომ შეცდომა გაჩნდებოდა ბერძნულ ხელნაწერებში, ვინაიდან წარმოდგენილია, რომ თავდაპირველ ტექსტში კოლხების გვერდით შუააზიელი ხორასმიელები ყოფილიყვნენ მოხსენიებულნი.

ცხადია, რომ არიანეს ტექსტი უნდა ეხებოდეს შავიზღვისპირეთს და არა ცენტრალურ აზიას, გარდა იმისა, რომ მასში მოხსენიებული არიან კოლხები, ამადონელები და ეექსინის პონტო, ამასვე უნდა მოწმობდეს თვით ალექსანდრეს სიტყვები, რომ მხოლოდ ჰელესპონტისა და პროპონტისის გავლით საბერძნეთში დაბრუნების შემდეგ (ე. ი. ცენტრალური აზიიდან უკან გამობრუნების შემდეგ), გაემართებოდა იგი პონტოსკენ და ამისათვის გამოიყენებდა, როგორც სახმელეთო, ასევე საზღვაო ძალებს. ეს უკანასკნელი შენიშვნა – ‘საზღვაო ძალების გამოყენება’ – სათუოს ხდის ცენტრალურ აზიაში მის უკან დაბრუნებას და შესაბამისად ხორეზმის მეფისათვის დახმარების განევის შესაძლებლობას.

საფიქრებელია, რომელიღაც, ანატოლია-კავკასიის მიჯნაზე განლაგებული, ქვეყნის სახელი ყოფილიყო აღრეული ცენტრალურ აზიაში მდებარე ქვეყნის – ხორეზმის – სახელწოდებასთან და საქმე გვქონდეს ეთნონიმისა თუ ქორონიმის მცდარ გამოყენებასთან. ეთნონიმთა მსგავსი კონტამინაციის შემთხვევები არცთუ იშვიათია ძველ წერილობით წყაროებში.

ამასთან დაკავშირებით, ყურადღებას იპყრობს სტრაბონის ცნობა, რომ სომხებმა თავისი ქვეყანა განადიდეს იბერიელთაგან გოგარენეს გარდა პარიადრის მთიანეთისა და ხორძენეს ჩამოჭრით. ეს მოვლენა შედარებით გვიანდელი ხანებით თარიღდება, ძვ. წ. ადრეული II საუკუნით. როგორც ჩანს, სწორედ ამ დროს მოხდა, იბერიული პროვინციის, ხორძენეს, მისაკუთრების შედეგად სომხური მიწების გაფართოება მდინარე მტკვრამდე.

ხორძენეს ლოკალიზაციის საკითხთან მიმართებაში თითქოს ჩნდება მაცდუნებელი შესაძლებლობა, დაუკავშიროთ ეს მხარე ერთის მხრივ, არიანესეული ფარასმანესის ქვეყანას, ხოლო მეორეს მხრივ, ქართული მატიანეების არიან-ქართლის ლეგენდარულ ქვეყანას და ვივარაუდოთ, რომ ფლავიუს არიანეს „ალექსანდრეს ლაშქრობის“ ტექსტში ხორასმიელთა მეფის ფარასმანესის სახელს, იბერიული მხარის ხორძენეს მმართველი იყოს ამოფარებული,

მით უმეტეს, რომ სახელი 'ფარასმანესი' ხშირად არის დადასტურებული იბერიაში. ჩვენ შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ძვ. წ. გვიან IV – ადრეულ III საუკუნეების ცენტრალურ ამიერკავკასიაში მართლაც ჰქონდა ადგილი გარკვეულ მოვლენებს, რომლებიც დაკავშირებული იყო აღმოსავლეთ საქართველოს (იბერიის) ისტორიული განვითარების ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ნიშანსვეტთან – სახელმწიფოებრიობის წარმოქმნასთან. ქართულ და სომხურ მატია-ნეთა მონაცემები აღადგენენ იმ მოვლენებს, რომელთაც საწყისი სტიმული ალექსანდრე დიდის მიერ აქემენიდთა იმპერიის დაპყრობით მიეცათ და რომლებსაც პოსტ-ალექსანდრულ ხანაში აღმოსავლეთქართული სახელმწიფოს იბერიის წარმოქმნა-ჩამოყალიბება უნდა გამოენვია.

ადრეელისტიური ხანის ერთ-ერთი უმთავრესი და იმ ხანად შექმნილი პოლიტიკური ვითარებიდან ბუნებრივად გამომდინარე მოვლენაა, – დამარცხებული იმპერიის ტერიტორიაზე ახალი სახელმწიფოების წარმოქმნა-აღმოცენება. სწორედ ამ ჭრილშია განსახილველი ქართული მატიანების ცნობები, რომ ალექსანდრემ უბოძა ქართველებს მეფე თუ მმართველი და მისცა იდეოლოგიური საფუძველი – ყველა სახელმწიფოსათვის აუცილებელი ატრიბუტი: „და უბრძანა ალექსანდრე აზონს, რათა პატივსცემდნენ მზესა და მთოვარესა და ვარსკულავთა ხუთთა, და ჰმსახურებდნენ ღმერთსა უხილავსა, დამბადებელსა ყოვლისასა“.

მოსაზრებანი სვანეთში ქრისტიანობის დამკვიდრებასთან დაკავშირებით და ტრადიციული სვანური საცხოვრისი

ნებისმიერი კულტუროლოგიური კვლევისას, როდესაც წარმოქმნილი მოსაზრების გასამყარებლად არ არსებობს მისი დამადასტურებელი სანდო ისტორიული საბუთი, ან შეუძლებელია მეცნიერული ცდის განხორციელება, აუცილებელი ხდება მოვიშველიოთ ეთნიკური ჯგუფის კოლექტიურ მეხსიერებაში ზეპირი გადმოცემების სახით შენარჩუნებული ისტორიულად მნიშვნელოვანი მოვლენების ამსახველი, ეთნოგრაფთა მიერ დაფიქსირებული უადრესი ჩანაწერები; გავიზაროთ ჩვენთვის საყურადღებო ცვლილებების განმმარტებელი ტრადიციად ქცეული წესები, ასევე მოვახდინოთ მათი შეჯერება ჯერ კიდევ შემორჩენილ საერო ხუროთმოძღვრულ, თუ საკულტო ძეგლებთან, ეკლესიათა კედლის მხატვრობის თავისებურებებთან, ხალხურ პოეზიაში, მითებსა თუ ზღაპრებში დაუნჯებულ, კონკრეტული ხალხისთვის ჩვეულ მითოსურ რეალობებთან, ენობრივ მახასიათებლებთან და ანალიზის საფუძველზე ვეცადოთ სათანადო დასკვნების ჩამოყალიბებას. ამ მცდელობისას განსაკუთრებული სიფაქიზეა აუცილებელი, რათა უნებლიედ არ განვიცადოთ ჩვენივე ვარაუდის ზეგავლენა და სასურველის სინამდვილედ წარმოჩინას ავერიდოთ.

იმისათვის, რომ ერმა თვითმყოფადობა შეინარჩუნოს, აუცილებელი პირობა საერთო ენა და მასთან ერთად ის კულტურულ-მსოფლმხედველობითი ფასეულობებია, რომლებიც საბოლოოდ რელიგიის სახით მკვიდრდებიან. სწორედ ასეთ სარწმუნოებად გვევლინება ქრისტიანობა, რომელიც ქართველურ ეთნოსთა ძირითად მაკავშირებელ და ეროვნული იდენტობის განმსაზღვრელ ძირითად მახასიათებლად იქცა. საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ ცნობები ორ ეტაპად შეიძლება დავყოთ:

1) მოციქულთა მიერ განხორციელებული მისიონერული მოგზაურობანი და ქადაგებანი.

2) ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადება და მისი დირექტივული მეთოდით დამკვიდრება ცენტრალური ხელისუფლების მიერ.

როდესაც IV საუკუნეში მირიან მეფემ და ნანა დედოფალმა სასწაულებრივი მოვლენების ზეგავლენით ქრისტიანობა აღიარეს და სახელმწიფო რელიგიად გამოაცხადეს, ეს, რა თქმა უნდა, მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო, მაგრამ ცხადია, არ ნიშნავდა მის მყისიერ დამკვიდრებას მთელ ტერიტორიაზე, მით უმეტეს კი ახალი რელიგიური ფასეულობების უპირობო გაზიარებას საზოგადოების მიერ. გარდა იმისა, რომ ეს პროცესი დროში საკმაოდ გავრცობილი იყო, მის განსახორციელებლად ქადაგების გარდა ძალმომრეობაც გამოიყენებოდა, რაც ქრისტიანობისთვის მრწამსობრივად მიუღებელია, ეს კი თავის მხრივ, როგორც წესი, უკუშედეგს იწვევდა იმდენად, რომ მაგალითად ეთნონიმი ფხოვი და ფხოველი ფაქტიურად გაქრა და დავინყებას მიეცა, თუმცა ინგუშეთსა და ჩეჩნეთში ხევსურებს დღესაც „ფხი“-დ მოიხსენიებენ. რაც შეეხება მისიონერულ ღვაწლს და მის თანამდევ შედეგებს, მათ შესაფასებლად მნიშვნელოვანია, როგორც ცენტრალური ხელისუფლების დამოკიდებულება, რაც, როგორც წესი, საისტორიო საბუთებში აისახება, ასევე და უფრო მეტადაც ხალხის მეხსიერებაში დამკვიდრებული და ჩვეულებადქცეული განწყობები.

ქართულ ძეგლებში ცნობა უადრესი მისიონერის – ანდრია პირველწოდებულის საქართველოში მოღვაწეობის შესახებ გიორგი მთაწმიდელს მოეპოვება. ის საქართველოს ეკლესიის დამფუძნებლად სწორედ ანდრია მოციქულს თვლიდა და 1057 წელს ანტიოქიის პატრიარქთან პაექრობის დროს ქართული ეკლესიის ავტოკეფალობის უფლებას ამ ცნობაზე დამყარებით ამტკიცებდა, რაც ოპონენტისთვის საკმარისი არგუმენტი აღმოჩნდა. აქედან გამომდინარე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ანტიოქიის პატრიარქისთვისაც ეს ამბავი ცნობილი უნდა ყოფილიყო, რაც ამ ფაქტს მეტად სარწმუნოს ხდის. შემდეგ რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებამ ეს ყოველივე უცილობელ ჭეშმარიტებად ცნო და დააკანონა. „მოციქულთაგან ერთი – პირველწოდებული ანდრია, მოციქულთა თავის, პეტრეს ძმა ჩვენამდე მოვიდა, სახარების საცხოვნებელი ქადაგება მთელ საქართველოში იქადაგა, ერის ურიცხვი სიმრავლე ორმაგი ეშმაკეულობის საცთურისგან განაშორა და ასწავლა ერთი ღმერთის, ქრისტეს და მათი თანაარსის სულიწმიდის თაყვანისცემა“.¹

არსებობს არაერთი გადმოცემა, როგორც უცხოურ, ასევე ქართულ წყაროებში, ანდრია მოციქულის მისიონერულ მოგზაურობათა მარშრუტების აღწერით, მათ შორის საქართველოსა და კერძოდ სვანეთში, რომლებიც წმინდა მეცნიერული განსჯისას სათუოდ უნდა მივიჩნიოთ, მაგრამ როდესაც საქმე რწმენას და აღმსარებლობას ეხება, მაშინ უპირატესი მნიშვნელობა ეთნოსის/ერის მიერ სარწმუნოებრივი იდეის გაზიარებას და ყოველდღიურ ყოფაში მისი გამოვლინების ხარისხს ენიჭება.

¹ გაბიძაშვილი, რუის-ურბნისის კრების ძეგლისწერა, გვ. 179.

ისტორიულ ქრონიკებს ერთი თავისებურება ახასიათებს, აქ უმეტესწილად აღინერება ის მოვლენები, რომლებიც რადიკალურ ცვლილებებს, ან ძალადობრივ ქმედებებს ასახავენ, ხოლო მშვიდად მიმდინარე, თუნდაც მნიშვნელოვანი პროცესები მემატრიანეთა ყურადღების მიღმა რჩება. სწორედ ეს ამბავია ჩვენი მსჯელობისთვის საგულისხმო. თუ გავისხენებთ სვანთა სიმრავლეს, სამხედრო სიძლიერეს, მათ პოლიტიკურ აქტიურობას და მნიშვნელობას საერთო სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაში, ძნელად წარმოსადგენია აქ ისეთი მნიშვნელოვანი რეფორმის, როგორც ახალი რელიგიის შემოტანა, ძალადობრივ გატარება, ხოლო შემდეგ ამ ფაქტის ისტორიოგრაფების მიერ უყურადღებოდ დატოვება. გარდა ამისა, ზოგიერთი წყარო გვამცნობს, რომ სვანთა განსახლების, თუ მიგრაციის არეალად საკმაოდ დიდი სივრცე მოიაზრებოდა, ფაქტიურად მთელი აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი, რაც ადასტურებს სხვა ქართველური ჯგუფების მსგავსად მათ კავშირებს ახლო აღმოსავლეთსა თუ ხმელთაშუაზღვისპირეთში არსებულ კულტურებსა და ცივილიზაციებთან, აქედან გამომდინარე კი, შესაბამისად, ჩართულობას მიმდინარე პოლიტიკურ და რელიგიურ პერიპეტივებში, რაც, თავის მხრივ, გულისხმობს როგორც მინიმუმ ცოდნას ქრისტიანობის შესახებ უკვე მის სანყის ეტაპზე.

სვანეთში ქრისტიანული ეკლესიების სიმრავლე, რაც უცხოელ მკვლევართა გაცემას ინვედა და ინვევს, ჩვენთვის ჩვეული რეალობაა, ხოლო რაც ჩვეულია, მისი მრავალნახნაგოვანი უნიკალურობის სრულად აღქმა ხშირად პრობლემატური ხდება. დღეს არსებულ ტაძართაგან უადრესები IX-X საუკუნეებით თარიღდებიან, უკლებლივ ყველა მოხატულია გამორჩეული მხატვრული ოსტატობით შესრულებული ფრესკებით, რომლებიც ათასწლეულის მანძილზე მოუთხრობდნენ ერს და დღესაც გვესაუბრებიან ბიბლიურ – ძველ და ახალატქმისეულ მოვლენებზე. მოსალოდნელი იყო და კვლევებმაც დაადასტურა, რომ ეკლესიების მშენებლობა უფრო ადრეულ პერიოდშიც ხორციელდებოდა. 2001 წელს სვანეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ეცერის საკრებულოს სოფელ ფხუტრერში გათხარა ღმრთისმშობლის ეკლესიის ნანგრევი, რომლის ქვეშ აღმოაჩინა უფრო ადრეული, სწორკუთხა, უაფსიდო ეკლესიის (6,40 X 5,90 მ.) ნაშთი, რომელიც თანმხლები არქეოლოგიური მასალითა (ხალიანი მინა, კერამიკა) და ხუროთმოძღვრული სტილით V საუკუნით თარიღდება (რეზო ხვისტანი).¹

ყურადღებას იპყრობს ასევე ზოგიერთი სვანური ტოპონიმისა და ნოდების მსგავსება ბიბლიაში გამოყენებულ აზრობრივად ანალოგიურ

¹ მასალა აღებულია წიგნიდან: ხვისტანი, მასალები საქართველოს ქრისტიანული არქეოლოგიისათვის, გვ. 78.

სახელებთან. სვანეთის ერთი ნაწილის, კერძოდ კი ლატალიდან მოყოლებული უმგულის ჩათვლით თემებისა და არეალის აღსანიშნავად, თავისუფალ ან უბატონოსთან ერთად, წოდება ბაალ-ს (!) ზემო სვანეთი-ს გამოყენება, რომელიც კარგა ხანია, სამწუხაროდ უმეტესწილად სახეცვლილი ფორმით – ბალ-ს ზემო ფორმით დამკვიდრდა. ერთი ხმოვანი ამოვარდა და მასთან ერთად ამ სახელთან დაკავშირებული მნიშვნელობაც ბუნდოვანი გახდა. თავად ის ფაქტი რომ ტერმინის საწყისი, თავდაპირველი არსი მივიწყებულია, მის არქაულობაზე უნდა მიუთითებდეს. დღეს გამოთქმას „ბაალს ზემო სვანეთი“ უკავშირებენ ტოპონიმ „ბაალის/ბალის/ ქედს“ – უშბის ქედის სამხრეთ დადაბლებულ ბოლოს, რომელიც მდინარეების დოლრისა და ენგურ-მესტიაჭალის აუზების წყალგამყოფს წარმოადგენს და მიჩნეულია ისტორიულ საზღვრად სადადიშქელიანო – ბაალს ქვემო სვანეთსა და ბაალს ზემო ანუ უბატონო, თავისუფალ სვანეთს შორის.

რა თქმა უნდა, ტოპონიმები შემთხვევით არ ჩნდება და მნიშვნელოვანი ინფორმაციის მატარებლები არიან, თუმცა დროთა განმავლობაში სიტყვები სახეცვლილებას განიცდიან, მათი თავდაპირველი მნიშვნელობა დავიწყებას ეძლევა და შესაბამისად მათთან დაკავშირებული ამბავიც ქარწყლდება. სახელდება „ბაალ“-თან დაკავშირებით უნდა ითქვას, რომ სადღეისოდ სვანურში თითქოსდა არ იძებნება თავისი მნიშვნელობით ტოპონიმის წარმოქმნისათვის აუცილებელი დატვირთვის მქონე მსგავსი ჟღერადობის სიტყვები. (1) ბალ /უმლაუტით/ – საჭედლო საბერველი; (2) ბალე /უმლაუტით/ – ფოთოლი; (3) ბალე – ბენვი; (4) ბალე – ღორის დამარილებული და გამხმარი კუჭი; მაჭიკი.¹ მაგრამ თუ გავიხსენებთ ახლო აღმოსავლეთის (ქანაანური ცივილიზაცია) ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ღვთაებას – „ბაალ“-ს (Etym. ba'al), რომლის დემონიზაციაც უკვე ძველ აღთქმაში ხდება, კერძოდ, მოსეს რჯულის მიერ მის მიმართ დაწესებული აკრძალვები, როდესაც წინასწარმეტყველები ბაალს კერპთაყვანისმცემლობის მთავარ სიმბოლოდ მიიჩნევდნენ და მის გამოყენებას ბატონისა, თუ უფლის სინონიმად უარყოფითად აღიქვამდნენ და იმასაც, რომ ეს დამოკიდებულება უცვლელად გადმოდის ახალ აღთქმაში, მაშინ ლოგიკურად ყველაფერი მეტ-ნაკლებად გასაგები ხდება – „ბაალ“-ს ზემო, ანუ საბატონოს ზემო, ანუ უბატონო სვანეთი.

დამაფიქრებელია მეორე მაგალითიც – ძველალთქმისეული ტერმინი – „მორეჰ“, რომელიც როგორც არსობრივ, ასევე ჟღერადობით მსგავსებას ამჟღავნებს სვანურ ჩვეულებით სამართალში მონაწილე მედიატორის წოდებასთან – მორვარ/მორავ. სვანეთში მოდავე მხარეების შერიგებას ახდენდნენ „მორვარები“, „მორვარ ღერმეთი ნანასვ ლიხ“ – მორვები ღვთისგან გაჩენილ-

¹ თოფურია, ქალდანი, სვანური ლექსიკონი.

ნი არიანო – იტყვის ხოლმე სვანი“.1 ეს მოსაზრებაც, რა თქმა უნდა, შემდგომ კვლევას საჭიროებს.

დიმიტრი ბაქრაძე სვანეთში მოგზაურობის აღწერისას აღნიშნავს – სვანებს სწამთ, რომ ისინი მართლმადიდებლებად თვით ქრისტეს მიერ არიან მოქცეულნი და მას შემდეგ არ შეუცვლიათ თავიანთი სარწმუნოება.2

სვანეთში ქრისტიანობის გავრცელებას რომ თან სდევს ეკლესიების მშენებლობა, ეს ჩვეულებრივი მოვლენაა, მაგრამ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, ამ პროცესებთან დაკავშირებული, ყოველდღიურ ყოფაში, კერძოდ კი საცხოვრისებში განვითარებული ცვლილებები. ჯერ მხოლოდ შიპოთეზის დონეზე, მაგრამ, როგორც სჩანს, ქრისტიანულმა მოძღვრებამ სვანური სახლის ინტერიერის არქიტექტონიკა შეცვალა – ახალი წარმოქმნა, რაც მიგვანიშნებს, რომ ქრისტიანობა, როგორც რელიგია, საზოგადოების მიერ უკვე გათავისებული იყო და, შესაბამისად, მისი უმეტესი ნაწილი მზად იყო ახალი სარწმუნოებრივი ცვლილებების მისაღებად.

როგორც ცნობილია, ადამიანთა საცხოვრისი თავისივე ბინადრების დარად, განვითარების გარკვეულ ეტაპზე იცვლის თავის „ბუნაგურ“ არსს და მეტნაკლებად ხდება იმ სულიერი, საკრალური დანიშნულების მქონე, ფილოსოფიურ-რელიგიური მრწამსის გამომხატველი და მატარებელი, რომელიც მისი შემოქმედი ეთნოსის მსოფლმხედველობითი მახასიათებელია. ეთნოკულტურაში „სახლი“ ერთსა და იმავედროულად საბინადროცაა, თავდაცვითი ნაგებობაც და საკულტო ფუნქციების მატარებელი ტაძარიც, მისი შემქმნელი კონკრეტული ეთნოსის განვითარების, მის კოლექტიურ მესხიერებაში აღბეჭდილი მრავალშრიანი ისტორიის მატერიალიზირებული ხატი, იმ წინმსწრები მოვლენების ჩათვლით, რომლებიც შემდგომ, დროის რალაც განსაზღვრულ მომენტში არსებული სინამდვილის წინაპირობასა და საფუძველს წარმოადგენენ.

სვანური სახლი „ქორ“, საქართველოს სხვადასხვა კუთხის საცხოვრისთან მრავალ მსგავსებასთან ერთად, მხოლოდ მისთვის ნიშანდობლივი თავისებურებებით გამოირჩევა და ეს ყველაზე მეტად მისი პირველი, ოჯახის ძირითადი სამყოფელი სართულის „მაჩვიბ“-ის ინტერიერში წარმოჩინდება.

ის რაც მაჩვიბს უნიკალურობას ანიჭებს, ადამიანურ შინასა და პირუტყვის სადგომის გამყოფი ტიხარია – ისგნტაფ/ლეჭუნდარი, რომელშიც

1 ნიჟარაძე („თავისუფალი სვანი“), *ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები*, გვ. 95. ხოლო ებრაული სიტყვა „მორეკ“ ნიშნავს „მოძღვარს“, „მერჯულეს“ (კიკნაძე, *ხუთნიგნეულის თარგმანება*).

2 Бақрадзе, *Сванетия*, გვ. 41 („...в них есть убеждение, что они обращены в православие самим Иисусом Христом и что они с тех пор не изменяли своей веры“).

საქონლისათვის თავის გამოსაყოფი, თაღოვანი ღიობებია გამოჭრილი და მის გაყოლებაზე, საცხოვრისის ცენტრალური, წმიდათაწმინდა ადგილის – კერის მხარეს პირუტყვის საკვები ბაგებია მოწყობილი. მთელი ეს არქიტექტურული ანსამბლი კვეთილი ორნამენტითაა შემკული და საცხოვრისის შიდა სივრცის განუყოფელ, მხატვრულად ღირებულ და იდეურად მნიშვნელოვან ნაწილს წარმოადგენს. სწორედ ეს გამყოფი კედელი, თავისი, ორ სივრცე-სამყაროს მაკავშირებელი თაღოვანი სარკმელებით, რაც როგორც ლოგიკურად, ასევე ემოციურად ინვევს ქრისტიანული ეკლესიის საკურთხევისწინა ზღუდის – კანკელის ასოციაციას, წარმოადგენს მაჩვიბის იმ უჩვეულო მახასიათებელს, რომლის მსგავსის მოძიება ჯერ ვერ მოხერხდა.

აქვე ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ, როგორც სჩანს, ისგნტაფ/ლეჭუნდარის ამ სახით დაფუძნება მაჩვიბის ინტერიერში, არა როგორც ყოფითი აუცილებლობით განპირობებული ევოლუციური განვითარების, არამედ იმთავითვე კონკრეტული, მატერიალურზე აღმატებული იდეის განხორციელების გამიზნული შედეგია.

1

სვანეთში მრავალგზის მგზავრობისა და სვანური ტრადიციული საცხოვრის „ქორ“-ის, განსაკუთრებით კი მისი მაჩვიბების შესწავლისას, როდესაც ვხედავთ კერაზე დანთებულ ცეცხლს, თუ თვალნათლივ წარმოვიდგინებთ იქვე მყოფ დედას ახალშობილ ჩვილთან ერთად და დავაკვირდებით ბოსლიდან ისგნტაფ/ლეჭუნდარის ღიობებში თავგამოყოფილ, მათკენ მაცქერალ პირუტყვთა თავებს, შეუძლებელია არ გაგვიჩნდეს განცდა, რომ ყოველივე ეს უშუალო კავშირშია საცხოვრის შობის მოვლენასა და მის ხატებასთან: „7. და შვა ძე იგი მისი პირმშოდ და შეხვა იგი სახუეველითა და მიაწვინა იგი ბაგასა, რამეთუ არა იყო მათა ადგილ სავანესა მას“ (სახარებად ლუკადსი 2, 7).

რა შეიძლება იყოს ამ ვარაუდის დამადასტურებელი?

2

სამწუხაროდ სვანეთში ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ წერილობითი საბუთები იმდენად მწირია, რომ ამჯერად ჩვენთვის საყურადღებო საკითხთან დაკავშირებით, თუნდაც ირიბად მიმანიშნებელ ცნობებს, ძირითადად ეთნოგრაფების მიერ მოპოვებულ ზეპირი გადმოცემების მაფიქსირებელ ჩანაწერებში შეიძლება მივაკვლიოთ.

სვანეთში ტრადიციულად ქალს ფეტვის ჩალაზე ამშობიარებდნენ და ამ წესს ასეთი ახსნა ჰქონდა – „ღმრთისმშობელმაც ფეტვის ჩალაზე იმშობიარა“-ო. ახლადშობილის ქვეშსაგებადაც ფეტვის ჩალასავე იყენებდნენ.

სვანეთში ჩვილის ჩასაწვენ აკვანს ბებიაქალი მოამზადებდა. ფეტვის ჩალას ზემოდან ქერის ნაჭერი და ნარმის ზენარი ეფინა.¹

ძველად ქალს მაჩუბში არ ამშობიარებდნენ, იგი სახლიდან მოშორებით, ცალკე მდგარ ნაგებობაში, მინაზე უნდა ემშობიარებინათ. მინაზე გაშლიდნენ ჩალას, ჩალაზე ნაბადს და იქ დააწვენდნენ.²

ფეტვი ზოგადად საკრალურ მცენარედ მიიჩნეოდა და მისი მარცვლეული რიტუალური პურების ლემზირების გამოსაცხობად გამოიყენებოდა, ხოლო სვანეთში ფეტვის კულტურისა და სიუხვის მფარველ ღვთაება/წმინდანად იონა წინასწარმეტყველი ითვლება.

¹ ბურდული, ქართული ტრადიციული სამედიცინო ცოდნა. გვ. 20

² კოჭევიკოვას ჩანაწერებიდან, ხელნაწერი, 1930 წ., სოფ ნაკიფარი, ივარის თემი, ჩანერილია სვანურად (მასალა მოგვანოდა ქალბატონმა მანანა ხიზანიშვილმა).

როგორც ცნობილია, იონა წინასწარმეტყველის ცხოვრება მიიჩნევა მინიშნებად ახალი აღთქმისეული მოვლენებისა, რის დასტურადაც საღმრთისმეტყველო ლიტერატურაში ჩვეულებრივ მათეს სახარების ის ადგილია მითითებული, სადაც თვით მაცხოვარი პასუხობს მნიგნობართა და ფარისეველთა:

„39. ხოლო თავადმან მიუგო და ჰრქუა მათ: ნათესავი ბოროტი და მემრუშე სასწაულსა ეძიებს, და სასწაული არა ეცეს მას, გარნა სასწაული იგი იონა წინასწარმეტყველისაჲ.

40. რამეთუ ვითარცა-იგი იყო იონა მუცელსა ვეშაპისასა სამ დღე და სამ ღამე, ეგრეთ იყოს ძე კაცისაჲ გულსა ქუეყანისასა სამ დღე და სამ ღამე“ (მათე, 12).

3

იონა წინასწარმეტყველის სახელობის ეკლესიები, რაც თავისდათავად იშვიათობაა, სვანეთში სამია დადასტურებული: ლატალის თემის სოფელ იანაშში, ლენჯერის თემის სოფ. ქაშვეთში¹ და იფარის თემის სოფ. იელში.² ძველად აღთქმისეულ წმინდანებს შორის იონა წინასწარმეტყველი ერთადერთია, რომელიც უფლის ნებას ეურჩა, რასაც მოჰყვა მისი დასჯა, სინანული და შეწყალება; ლატალის იონა წინასწარმეტყველის სახელობის ეკლესი-

¹ ქ-ნ ვერა ბარდაველიძეს მოხსენებული აქვს ნანგრევების სახით (ბარდაველიძე, ქართველთა უძველესი სარწმუნეობის ისტორიიდან, გვ. 65).

² დღეს მას იონანე მახარებელსაც უწოდებენ, XIV საუკ. (ყენია, ალადაშვილი, ზემო სვანეთი, გვ. 62).

ამი, საკურთხეველის გვერდით, სამხრეთ კედელზე, ფრესკაზე გამოსახულია იონას ხსნა ვეშაპისაგან, ხოლო მაცხოვრის შობა ის სანყისი სახარებისეული მოვლენაა, რასაც მოჰყვება ჯვარცმა, ჯოჯოხეთის წარმოტყვევნა, აღდგომა და ამალეობა.

ყოველივე ამაზე ფიქრისას შეუძლებელია ყურადღების მიღმა დარჩეს სვანეთშივე, ეკლესიის ფასადებზე შემორჩენილი, ერთი შეხედვით ქრისტიანულ ტრადიციასთან მიმართებით ალოგიკური, სცენები „ამირანდარეჯანიანის“ საგმირო ეპოსიდან, რომლის ერთ-ერთი ფრაგმენტი პირდაპირ ეხმიანება ბიბლიურ თქმულებას, ასეთია ლენჯერის თემში, სოფელ ლამდხვერში ჩრდილოეთ ფასადზე გამოსახული ამირანის ბრძოლა ვეშაპთან, წარწერით — „ოდეს ამირან ვეშაპმან (შთ)ანთქა: ვეშაპი მოკლა: და გამოვედ“ (XIV-XV საუკ.), და ასევე უშგულში სოფ. ჩაჟაშში მაცხოვრის ეკლესიის ფასადური მხატვრობის შემორჩენილი ფრაგმენტი იმავე ეპოსიდან (XVII საუკ.).

4

ამავდროულად, თუ გავიხსენებთ იმ ეთნო-რელიგიურ სიმბიოზს, რომელიც არაერთი საუკუნე არსებობდა სვანეთში წინარექრისტიანულ ტრადიციასა და კანონიკურ ქრისტიანობას შორის, მაშინ შესაძლოა კვლევის შემდგომ გასაგრძელებლად დასაშვებად მივიჩნიოთ ის კავშირები, რაც ერთი შეხედვით არსებობს მაჩუბის ინტერიერით გამოწვეულ მაცხოვრის შობასთან დაკავშირებულ ალუზიებს, ხალხურ ტრადიციებს, საერო ეპოსსა და იონა წინასწარმეტყველის ძველალთქმისეულ წერილთან მიმართებაში.

დამონმებული ნყაროები და ლიტერატურა

ბარდაველიძე, ქართველთა უძველესი სარწმუნეობის ისტორიიდან – ბარდაველიძე ვ., ქართველთა უძველესი სარწმუნეობის ისტორიიდან, „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“, V, 1951.

ბურდული, ქართული ტრადიციული სამედიცინო ცოდნა – ბურდული მ., ქართული ტრადიციული სამედიცინო ცოდნა, ახალციხე, 2010.

თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს – თაყაიშვილი ე., არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, თბილისი, 2017.

თოფურია, ქალდანი, სვანური ლექსიკონი – თოფურია ვ., ქალდანი მ., სვანური ლექსიკონი, თბილისი, 2000.

კიკნაძე, ხუთნიგნეულის თარგმანება – კიკნაძე ზ., ხუთნიგნეულის თარგმანება, თბილისი, 2012.

ნიჟარაძე, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები – ნიჟარაძე ბ., ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, თბილისი, 1964.

ნიჟარაძე („თავისუფალი სვანი“), ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები – ნიჟარაძე ბ. („თავისუფალი სვანი“), ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, ტ. I, თბილისი, 1962.

გაბიძაშვილი, რუის-ურბნისის კრების ძეგლისწერა – გაბიძაშვილი ე., რუის-ურბნისის კრების ძეგლისწერა, თბილისი, 1978.

სილოგავა, სვანეთის წერილობითი ძეგლები – სილოგავა ვ., სვანეთის წერილობითი ძეგლები, თბილისი, 1988.

ურუშაძე, ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებებში – ურუშაძე ა., ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებებში, თბილისი, 1964.

ყენია, ალადაშვილი, ზემო სვანეთი – ყენია რ., ალადაშვილი ნ., ზემო სვანეთი, თბილისი, 2000.

ქალდანი, ცენტრალური კავკასიონის მთიელთა კომკური კულტურა – ქალდანი ა., ცენტრალური კავკასიონის მთიელთა კომკური კულტურა, თბილისი, 1990.

ჩართოლანი, ქართველი ხალხის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან – ჩართოლანი მ., ქართველი ხალხის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, თბილისი, 1961.

ხარაძე, რობაქიძე, სვანეთის სოფელი ძველად – ხარაძე რ., რობაქიძე ალ., სვანეთის სოფელი ძველად, თბილისი, 1964.

ხვისტანი, მასალები საქართველოს ქრისტიანული არქეოლოგიისათვის – ხვისტანი რ., მასალები საქართველოს ქრისტიანული არქეოლოგიისათვის, თბილისი, 2009.

Бакрадзе, Сванетия – Бакрадзе Д., *Сванетия*, „Записки Кавказского отдела Императорского Русского Географического общества“, книжка VI, 1861.

Лежава, Джандиери, Архитектура Сванетии – Лежава Г. И., Джандиери М. И., *Архитектура Сванетии*, Москва, 1938.

Меликишвили, К истории древней Грузии – Меликишвили Г. А., *К истории древней Грузии*, Тбилиси, 1959.

Shalva Lezhava

Considerations about the Establishment of Christianity in Svaneti and traditional Svan Dwelling

Summary

The article considers the opinion on the possible sacral significance of a traditional residential building in one of the regions of Georgia, Svaneti and the ethnoreligious symbiosis that has existed for centuries between local pre-Christian customs and the newly established canonical Christianity. Just in the context of this idea the focus here is on the alleged attempt to visualize the story of the birth of the Savior in the daily life of a particular ethnos, isolated from the outside world. We are talking about the changed purpose of the partition separating the housing for people and livestock, its functional meaning and artistic decoration; the peculiarities of the local rules of child-birth and their explanations are discussed. The use of plots of centuries-old folk heroic ethos in the painting of the facades of Christian churches is especially noted. The opinions expressed in the article are hypothetical and require further study.

ილუსტრაციები:

1. მაჩვიბი, ინტერიერის ნაწილი – ისგნტაფ/ლეჭუნდარი ბაგებიტურთ, ფოტო შ. ლეჟავა.
2. სვანეთი, ლატალი, სოფ. ლახუშდი, თანლილი, შობა, XIII საუკ., ფოტო შ. ლეჟავა.
3. ლატალი, იენაში, იონას ხსნა ვეშაპისაგან, ფრაგმენტი, ფოტო მ. კილაძე.
4. ლენჯერი, სოფ. ლაშდხვერი (XIV-XV საუკ.), ტატიანა შევიაკოვას შესრულებული ასლის ფრაგმენტი, შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში.

Illustrations:

1. Machvibi, part of the interior – Isgntaf / Lechundari with stalls, photo by Sh. Lezhava.
2. Svaneti, Latali, the village of Lakhushdi, Tanghili, Nativity of Christ, XIII century, photo by Sh. Lezhava.
3. Latali, Ienashi, Jonah's salvation, fragment, photo by M. Kiladze.
4. Lenjeri, the village of Lashdkhveri (14th-15th centuries), a fragment of a copy made by Tatiana Shevjiakova.

**მეხსიერების ადგილების ტრანსფორმაცია: მემორიალთა
ახალი მნიშვნელობებით დატვირთვა
პოსტსაბჭოთა საქართველოში**

მეხსიერების კვლევა ერთ-ერთ ინტერდისციპლინარულ, აქტუალურ მიმართულებათაგანია. საკითხის მნიშვნელობას განაპირობებს მისი ისეთ პრობლემებთან კავშირი როგორცაა იდენტობის ფორმირება, ჯგუფის შიდა კავშირების შენარჩუნება-განგრძობითობა, კულტურული მახასიათებლების თაობებზე გადაცემა და შესაბამისად საზოგადოებისა და კულტურის ფუნქციონირების არსში გარკვევა. მეხსიერება-მახსოვრობის კვლევა განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი და აქტუალური ტრანსფორმაციის პროცესში მყოფი საზოგადოებებისათვის არის, განსაკუთრებით პოსტსოციალისტურ და პოსტსაბჭოთა სივრცეში, სადაც მწვავედ დადგა მანამდე დამკვიდრებული, „ოფიციალური“ ისტორიების გადახედვის საკითხი.

საბჭოთა პოლიტიკური და იდეოლოგიური სისტემის მსხვერველ მთელს პოსტსაბჭოთა სივრცეში და მათ შორის საქართველოშიც, საზოგადოების სოციალური და კულტურული სტრუქტურის ყველა ელემენტის ცვლილება გამოიწვია. ძველი ღირებულებების ცვლილებამ მათი სიმბოლოების ცვლილების აუცილებლობა გააჩინა. ამასთან, მხოლოდ ჩანაცვლება არ აღმოჩნდა საკმარისი და დაიწყო ძველი სიმბოლოების განადგურება. ეს პროცესები შეიძლება მეხსიერების თეორიების ფარგლებში აიხსნას. ასეთთა რიგს მიეკუთვნება მნემოისტორიის თეორია, ესაა თეორია კულტურული ტრანსმისიის შესახებ, რომელშიც ისტორია უბრალოდ საგანთა და მოვლენათა რიგად კი არ არის აღქმული, არამედ დროის მსვლელობაში მნიშვნელობათა შექმნის უწყვეტ, აქტიურ პროცესად; რასაც ი. ასმანი „რეკონსტრუქტიული წარმოსახვის მუდმივ მოქმედებას“ უწოდებს.¹ პ. ნორას მიხედვით, თუ ადამიანები ძველად „მეხსიერების სამყაროებში“ ცხოვრობდნენ, ახლა „მეხსიერების ადგილების“ კულტივაციას ახდენენ.²

მ. ჰალბვაქსის მიხედვით დამახსოვრების საჭიროება ყოველთვის სოციალურადაა განპირობებული და კონსტრუირებულია ინდივიდთა მხრიდან გაუცნობიერებელი ინტერაქციის პროცესი.³ იდეა „გაზიარებული მეხსიერების შესახებ“ გულისხმობს რომ ჯგუფის სოციალური მეხსიერება შეიძლე-

¹ Assmann, *Moses the Egyptian*, გვ. 9.

² Nora, *Between Memory and History*, გვ. 7–25.

³ Halbwachs, *The collective memory and the time*, გვ. 45-65.

ბა ჯგუფის წევრებს შორის არათანაბრად იყოს გადანაწილებული, თუმცა, ეს გაზიარებული, არათანაბარი მეხსიერება რიგ შემთხვევებში ერთად აკუმულირდება, მაგალითად რიტუალების შესრულების დროს. ამის საფუძველზე მოგვიანებით მეხსიერებაში მყარდება კონკრეტული რეპრეზენტაციები და მნიშვნელობები, რომლებიც, თავის მხრივ, ასევე ხდება შემდგომში რიგი შეხედულებებისა და მომავალი პერფორმანსების განმაპირობებელი.¹

ბრიტანელი ანთროპოლოგები ბრონისლავ მალინოვსკი, ალფრედ რედკლიფ-ბრაუნი და მოგვიანებით ედმუნდ ლიჩი ყურადღებას ამახვილებდნენ საკითხის პრაგმატულ მხარეზე, ასაბუთებდნენ, რომ სოციალურ კონტექსტზე დამყარებული მეხსიერება ინსტიტუტების ლეგიტიმაციისათვის ან სტატუსსა და უფლებებზე პრეტენზიისათვის გამოიყენება. შესაბამისად, ცხადია, რომ პოლიტიკური და სოციალური ცვლილებები ახალ ლეგიტიმაციას საჭიროებენ, აუცილებელი ხდება შერჩევით დავიწყება – „სტრუქტურული ამნეზია“.²

სტრუქტურული ამნეზიისათვის სხვადასხვა ხერხები გამოიყენება, ეს მიდგომები ისტორიული ეპოქების, კონკრეტული კონტექსტების ფარგლებში ყალიბდება და მათი შესატყვისია. აქ დგება საკითხი მეხსიერების მატერიალური გამოვლინებების – მეხსიერების ადგილების შესახებ. თუკი მეხსიერების ადგილი „ძველი რეალობის“ ლეგიტიმაციას ახდენდა, ბუნებრივად წამოიჭრება საკითხი მისი ჩანაცვლების ან განადგურების შესახებ.

ერთი მხრივ, „ჩვენ ჯგუფის“ ერთ-ერთი შემაკავშრებელი ელემენტი გაზიარებული წარსულია, მეორე მხრივ, სოციეტალური ერთიანობა ამ წარსულის მეტ-ნაკლებად გაზიარებულ აღქმას საჭიროებს. ამასთან, წარსულის მუდმივი რეკონსტრუქცია რეპრეზენტატიულობას მოითხოვს, რისთვისაც სხვადასხვა საშუალებები გამოიყენება, მათ შორის ამ წარსულის მატერიალიზაცია, არტეფაქტების, სიმბოლოების გამოყენება. მატერიალური კულტურა შეიძლება განვიხილოთ საზოგადოებისათვის მეხსიერების კოდირების საშუალებად.³ მონუმენტები მეხსიერების ადგილებია, მათი დანიშნულებაა არ იქნას დავიწყებული კონკრეტული მოვლენები და პიროვნებები. ამ მახსოვრობით ხდება იდენტობის მიმდინარე კონტექსტის ლეგიტიმაცია. მონუმენტების შექმნა ან დეკონსტრუქცია გარკვეული ფორმის მეხსიერების შექმნას, ტრანსფორმაციას ან განადგურებას ემსახურება.⁴

¹ Barth, *Cosmologies in the Making*.

² Barnes, *Models and Interpretations*, გვ. 227-229.

³ Connerton, *How Societies Remember*.

⁴ Munn, *The Fame of Gawa*; Kuchler, *Malangan: Art and Memory in a Melanesian Society*, გვ. 238-255.

მატერიალური კულტურისადმი ინტერესმა მისცა ბიძგი თავის დროზე ეთნოლოგიური/ანთროპოლოგიური კვლევების დაწყებას და დისციპლინის შემდგომ განვითარებას. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან მატერიალური ობიექტები ყველაზე ხელსაყრელ მასალას წარმოადგენენ შედარებისა და ანალიზისთვის. ამიტომ იქცა მე-19 საუკუნეში სამუზეუმო ცენტრები ეთნოლოგიური კვლევების დაწყება-გაფართოების ბაზად. კვლევის ძირითად მეთოდებად კი შედარებით-ისტორიული და ტიპოლოგიური მეთოდები გამოიყენებოდა. ხდებოდა ეთნოგრაფიული არტიფაქტების შეგროვება, მათი მაქსიმალური სიზუსტით აღწერა და შეძლებისდაგვარად გენეტიკურ-მორფოლოგიური კავშირების დადგენა. ამის პარალელურად აღინერებოდა ის ტექნოლოგიური პროცესები, რაც ამ ნივთის დამზადება-გამოყენებასთან იყო დაკავშირებული. ხოლო რადგან ეთნოლოგისთვის საგანი არ არსებობს (მხოლოდ ფიზიკურად) მისი ადამიანებისათვის მნიშვნელობის გარეშე, მატერიალური არტიფაქტების შესწავლისას ითვალისწინებდნენ იმ ადამიანებს (ჯგუფებს), რომელთაც ჰქონდათ უნარი, უფლება ან მოვალეობა ეწარმოებინათ, განეგოთ ან გამოეყენებინათ ეს ობიექტები.¹

მატერიალური ობიექტები ინდივიდუალური ან კოლექტიური მახსოვრობის რეზერვუარებად წარმოდგებიან. ობიექტის განადგურებით, მახსოვრობის განადგურებაც შეიძლება (მაგ. რელიგიური კერპები, ლენინის ძეგლები, წიგნები და სხვ.). მატერიალური ობიექტები მნიშვნელობისგან იცლება, თუ მათი წარსულის შესახებ ცოდნა არ არსებობს. ობიექტები განაპირობებენ ინდივიდუალურ იდენტობას, და მათ გაქრობას შეუძლია გამოიწვიოს იდენტობის ცვლილება. ზოგჯერ არტიფაქტები და ადამიანები თანაბარი მნიშვნელობის ხდება, მაგალითად სასაფლაოები, რომლებიც გარდაცვლილ ადამიანთან იმდენად მჭიდროდ ასოცირდება, რომ მასზე ხდება ემოციური პროექცია.

ცალკეული მატერიალური არტიფაქტები ან ობიექტები შეიძლება ეთნიკური იდენტობის მარკერად იქცნენ. ეს განსაკუთრებით ეხება რელიგიური მნიშვნელობის მქონე მატერიალურ ობიექტებს.

მატერიალური არტიფაქტები სოციალური სივრცის შემადგენელია, რომელიც თავის მხრივ მოიცავს გეოგრაფიულ, ეკონომიკურ, პოლიტიკურ, ეთნიკურ, ლინგვისტურ და ინფორმაციულ ასპექტებს. თითოეულს საკუთარი სპეციფიკა გააჩნია, კონფიგურაციასა და არქიტექტონიკასთან ერთად. ასევე სპეციფიკურია მათი ტრანსლაციისა და ცვლილებათა დინამიკის ხერხები.

სივრცის კულტურული დატვირთვის კვლევისას ყურადღების გამახვილება იმაზეც, რომ ყველა კულტურაში სივრცის მონესრიგება სიმბოლური

¹ ხუციშვილი, სივრცისა და მატერიალური ობიექტების საკრალურობის კონსტრუქცია, გვ. 368.

ნიშნებით – ამ სივრცეში განლაგებული ობიექტებით ხორციელდება. ამასთან, სიმბოლოებსა და ნიშნებს დატვირთვა მხოლოდ სხვა სიმბოლოებთან და ნიშნებთან მიმართებაში გააჩნია და კონტექსტის გარეთ სრულიად განსხვავებულ მნიშვნელობებს იძენენ.¹ საზოგადოების შიგნით, კონკრეტულ კონტექსტებში ყალიბდება მეხსიერების ადგილები. როგორც პიერ ნორა აღნიშნავს მეხსიერების ადგილები ისტორიისა და მეხსიერების ინტერაქციის შედეგად იქმნება. მათი მთავარი ფუნქციაა არამატერიალურის მატერიალიზაცია მოახდინონ და შეაჩერონ დავიწყების პროცესი.² მეხსიერებას სუბიექტურობა და შერჩევითობა ახასიათებს, იგი იდეოლოგიზირებულია. ჯეი ვინთერის აზრით მეხსიერების ადგილების ცვლილება რეჟიმების ცვლილებასთანაა დაკავშირებული.³ ერიკ ჰობსბაუმი კი საუბრობს „ტრადიციების აღმოჩენაზე“ – ახალი მეხსიერების ადგილების გაჩენაზე.⁴ ჯ. ვინთერის მიხედვით მეხსიერების ადგილები განვითარების სამ ფაზას გადიან: 1. კონსტრუქცია და კონკრეტულ ამბავთან დაკავშირება; 2. ინსტიტუციონალიზაცია და რუტინიზაცია და 3. დეკომპოზიცია ან ტრანსფორმაცია.⁵

ამ მიდგომის ფარგლებში შესაძლებლად მიგვაჩნია განვიხილოთ პოსტსაბჭოთა საქართველოში საბჭოთა მონუმენტების ბედი. მაგალითად წარმოვადგინოთ სოფელ ზემო ალვანის მემორიალს, რომელიც მეორე მსოფლიო ომში დაღუპულთა ხსოვნისადმია მიძღვნილი. მემორიალი სკოლის შენობის წინ პატარა სკვერშია. ცენტრში დგას მონუმენტი, რომელიც წარმოადგენს ორ დიდ განივ დაფას, რომელთა შორის კვარცხლბეკზე დგას სტალინის ძეგლი. დაფებზე განთავსებულია ალვანიდან და მიმდებარე სოფლებიდან მეორე მსოფლიო ომში დაღუპული ჯარისკაცების ფოტოები. სკვერი შემოღობილია. სტალინის ძეგლის კვარცხლბეკზე წარწერაა, რომლის ქვემოთ გვირგვინის ფორმის ლითონის კონსტრუქციაა წარწერით – „მამულისთვის თავდადებულთ“. ალვანელთა განცხადებით სოფლიდან ოთხასამდე ახალგაზრდა იბრძოდა მეორე მსოფლიო ომში და მხოლოდ ასი დაბრუნდა. რა თქმა უნდა, ეს მემორიალი ძვირფასია მასზე გამოსახულთა შთამომავლებისა და ნათესავებისთვის. მეორე მსოფლიო ომთან დაკავშირებული მეხსიერება მკაფიოა, ჯერ კიდევ არიან ცოცხლები იმ დროის მომსწრე ადამიანები. საბჭოთა პერიოდში ეს ადგილი რიტუალური პრაქტიკის ადგილიც იყო – 9 მაისს აქ აღნიშნავდნენ ფაშიზმზე გამარჯვებას, ლონისძიებაში მონაწილეობდნენ სკოლის მოსწავლეები, რაც მემორიალს აღმზრდელით ფუნქციასაც ანიჭებდა.

¹ Лич, *Логика взаимосвязи символов*, გვ. 44.

² Nora, *Between Memory and History*, გვ. 7–25.

³ Winter, *Remembering War*.

⁴ Hobsbawm, Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*.

⁵ Winter, *Remembering War*.

სოფლის ცენტრში, გზაჯვარედინზე, სკოლის წინ მდებარე მემორიალი მეხსიერების ადგილი (პ. ნორას ტერმინი), „მეხსიერების სივრცეა“ (ტ. ბატლერი). ტობი ბატლერის ტერმინი „მეხსიერების სივრცე“ ზეპირი ისტორიის, მეხსიერებისა და ლანდშაფტის მიმართება/კავშირს აღნიშნავს და რეპრეზენტაციული, პოლიტიკური და ეთიკური ასპექტები გააჩნია.¹ ზემო აღვანის მემორიალი სწორედ ასეთ ნიმუშს წარმოადგენს. ეს არის ადგილი, რომელიც სახელმწიფოს სიმბოლოა. იგი საბჭოთა პერიოდში შეიქმნა და შესაბამისად საბჭოთა სახელმწიფოს სიმბოლო იყო, ამავდროულად იყო საბჭოეთისთვის (სამშობლოსთვის) მსხვერპლის გაღებისა და ამ მსხვერპლის დაფასების, მათი სამუდამო ხსოვნისა და პატივის მიგების სიმბოლო. ამ პოლიტიკური და ეთიკური ასპექტების გარდა მემორიალი ემოციურ ასპექტსაც შეიცავდა – ეს იყო ადგილი, რომელშიც მატერიალიზირდნენ მეორე მსოფლიო ომში დაღუპულები მათი ნათესავების უმეტესობისთვის. ეს იქცა ცოცხალთა და გარდაცლილთა კონტაქტის ადგილად, „ფიზიკური“ და ემოციური კავშირის დამყარების შესაძლებლობად, რადგან ამ ადგილმა ჩაანაცვლა სასაფლაო გარკვეული აზრით.

პოსტ-საბჭოთა პერიოდში ეს ადგილი განსაკუთრებული შეტევის ადგილად იქცა სტალინის ძეგლის გამო. საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადებას წინ უძღოდა საბჭოთა ძეგლების დემონტაჟი, რაც შემდგომშიც გაგრძელდა გარკვეული წყვეტილობით. პოლიტიკური და იდეოლოგიური სისტემის ცვლილება საზოგადოების ყველა ასპექტის ცვლილებას გულისხმობს. პოსტ-საბჭოთა საქართველოს სახელმწიფოს დღის წესრიგში ახალი ღირებულებითი სისტემის დამკვიდრება დადგა. ძველი ღირებულებების ნგრევის პროცესის ნაწილად მისი ლეგიტიმაციის სიმბოლოების ნგრევაც იქცა. პოსტსაბჭოთა საქართველოში პირველი სპონტანური იერიში განხორციელდა სერგო ორჯონიკიძის ძეგლის მიმართ. სერგო ორჯონიკიძისა, რომელიც საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებასთან და საქართველოს დამოუკიდებლობის დაკარგვასთან ასოცირდებოდა, ძეგლი, ე. ი. საბჭოთა საქართველოს მეხსიერების ადგილი სრულიად მიუღებელი აღმოჩნდა ახალი საქართველოსათვის. მოქალაქეები ძეგლს საღებავებით სვრიდნენ, კვერცხებს ესროდნენ და მის დემონტაჟს მოითხოვდნენ. გარკვეული პერიოდის მანძილზე ძეგლი დამცავი ღობის შიგნით აღმოჩნდა, საბოლოოდ კი მოხდა მისი დემონტაჟი. ასეთივე ბედი გაიზიარა პროლეტარიატის ბელადის – ლენინის ძეგლმა დედაქალაქის მთავარ მოედანზე. ძეგლის აღებას მოქალაქეთა დიდი ჯგუფი ესწრებოდა და ზეიმობდა. თანდათანობით საბჭოთა მონუმენტების დემონტაჟის ტალღა მთელ საქართველოზე გავრცელდა.

¹ ib. Butler, *Memoryscape*, გვ. 223-239.

სამოქალაქო დაპირისპირების, ეკონომიკური და პოლიტიკური პრობლემების პერიოდში ძეგლებისადმი ყურადღება შემცირდა. ნაციონალური მოძრაობის ქვეყნის სათავეში მოსვლის შემდგომ „მეხსიერების ომი“ გააქტიურდა. ხელისუფლებას ახალი ისტორიული ნარატივის შექმნა, ახალი სიმბოლოები დასჭირდა და მათი კონსტრუქციის გზაზე სხვა პოსტსაბჭოთა ქვეყნების მსგავსად ზემოდან ქვემოთ ახლის დამკვიდრება სცადეს. ამ მიდგომამ უმეტეს შემთხვევაში კონფრონტაცია გამოიწვია. მსგავსი პროცესები აღწერილი აქვს ი. კურილას, რომელიც უკრაინის მაგალითს განიხილავს და აღნიშნავს, რომ ეროვნული იდენტობის ფორმირების ახალ ეტაპზე დაიწყო ახალი ლოკალური ისტორიული ნარატივების შექმნა, ეროვნული გმირებისა და მოღალატეების, მნიშვნელოვანი გამარჯვებების თუ მარცხის შერჩევა, „მნიშვნელოვანი სხვების“ განსაზღვრა და სახელმწიფოს მცდელობას თავად „ზევიდან“ გადაეჭრა საკითხი დაპირისპირებების ახალი ტალღა მოჰყვა.¹

2011 წლის მაისში საქართველოს პარლამენტმა გ. თორთლაძის ინიცირებით მიიღო „თავისუფლების ქარტია“.² დოკუმენტის მიზანში არის ჩანაწერი: „კომუნისტური ტოტალიტარული და ფაშისტური იდეოლოგიების საფუძვლების გაღვივების წინააღმდეგ პრევენციული ღონისძიებების განხორციელება, კომუნისტური ტოტალიტარული და ფაშისტური სიმბოლიკის, საკულტო ნაგებობების, ძეგლების, მონუმენტების, ბარელიეფების, ნარწერების, ქუჩების, მოედნების, სოფლებისა და დაბების სახელწოდებების აღმოფხვრა, აგრეთვე კომუნისტური ტოტალიტარული და ფაშისტური იდეოლოგიების მატარებელი და პროპაგანდის სხვა საშუალებების აკრძალვა“. ამ ფაქტმა იურიდიული საფუძველი გაუმყარა საბჭოთა პერიოდის მონუმენტების დეკონსტრუქციას. საზოგადოებრივი გამოხმაურება არაერთგვაროვანი იყო. გამოიკვეთა სამი მთავარი მიდგომა: კომუნისტური ეპოქის ტაბუირება და მეხსიერებიდან ამოშლის მცდელობა; საბჭოთა პერიოდის ნოსტალგიურ მითად ქცევა და ისტორიის გააზრება-ანალიზი.

სოფელ ზემო ალვანში ომში დაღუპულთა მემორიალიდან სტალინის ძეგლი 2011 წლის 17 ივნისს, ღამით აიღეს, საზოგადოების ინფორმირების გარეშე. ალვანელთა უმეტესობის დამოკიდებულება ცალსახად იყო გამოხატული. ისინი აცხადებენ, რომ ეს მათი მემორიალია, ისინი პატივს მიაგებენ საქართველოსთვის თავდადებულებს (ნარწერა გვირგვინზე – „სამშობლოსათვის თავდადებულებს“ ასე ინტერპრეტირდა), მათ შორის სტალინსაც. სტალინის ფიგურა და მასთან დაკავშირებული აღქმები ცალკე მსჯელობის საგანია. გასათვალისწინებელია თუ რა დროს, რა პირობებში მოხდა მისი

¹ Kurilla, *Memory Wars in the Post-Soviet Space*, გვ. 2.

² საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე, 4717-ი ს.

ხატების ეთნიკურ იდენტობასთან დაკავშირება. ამავე დროს ზემო ალვანელთათვის სტალინის ლეგიტიმაციის დამატებითი არგუმენტია მემორიალის კვარცხლბეკის წარწერა, სტალინისადმი მიძღვნილი ლექსის სტროფი, რომელიც გიორგი ქადაგიძეს მიეწერება და ასე უღერს: „ხან ზღვას გამსგავსებ უძიროს, ლაჟვარდით დამძიმებულსა, ხან კი ქარიშხალს, სპეროზას კლდეებთან დაჭიდებულსა!“. ანტისაბჭოთა შეთქმულებისთვის 1943 წელს დახვრეტილი გიორგი ქადაგიძე ერთერთი „სამანელია“. სამანი არის აბრევიატურა იატაკქვეშა პატრიოტული ორგანიზაციისა – „საქართველოს აყვავებისთვის მებრძოლი ახალგაზრდა ნაციონალისტები“. ორგანიზაცია 1942 წელს შეიქმნა და საქართველოში საბჭოთა რეჟიმის დამხობას ისახავდა მიზნად შეიარაღებული აჯანყების გზით.¹

გიორგი ქადაგიძე, ადამ ბობლიაშვილთან და მიხეილ იმედიძესთან ერთად სამანის აქტიური წევრები იყვნენ. ორგანიზაცია გამოააშკარავეს და მისი წევრების უმეტესობა მოკლეს ან დააპატიმრეს. ალვანში დღემდე იხსენებენ ადამ ბობლიაშვილის, მიხეილ იმედიძის, გიგო ქააძისა და არჩილ კიტოშვილის საჩვენებელ დასჯას. გიორგი ქადაგიძე დააპატიმრეს და დახვრიტეს. სწორედ მას მიეწერება სტალინის ძეგლის კვარცხლბეკზე დატანილი სტროფი. ეს ფაქტი ცხადს ხდის, რომ მეხსიერება არ არის ერთდონიანი. როგორც ს. ბელეზა უკრაინის მაგალითის განხილვისას აღნიშნავს ყველა მონუმენტი მოიცავს მეხსიერების სხვადასხვა დონეებს, სხვადასხვა ნაციონალური და პატრიოტული ნარატივები თანაარსებობენ და წარსულის აღქმა წარსულისადმი დღევანდელი ხედვის, წარსულ ხედვასთან ერთიანობაშია გასაანალიზებელი.² მხოლოდ ასეთ შემთხვევაში ხდება შესაძლებელი ადგილობრივი საზოგადოებისათვის მემორიალების მნიშვნელობების გაგება.

ჯ. ჯავახიშვილი, იმ ძეგლებს, რომლებიც საბჭოთა პერიოდიდან შემორჩა უწოდებს საბჭოთა მესიჯების მატარებლებს და ტოტალიტარული და დემოკრატიული ღირებულებების და ქცევის მოდელის დისკურსში განიხილავს.³ ჩვენს მიერ განხილული მაგალითი ცხადყოფს, რომ ასეთი მიდგომა არ იძლევა სრული კონტექსტის გააზრების შესაძლებლობას. რეალურად საკითხი გაცილებით ღრმა ფესვების მქონეა და დისკურსელების სემანტიკურ ანალიზს საჭიროებს. ადამიანები ქმნიან ისტორიას, ახდენენ მის ინტერპრეტაციას, ქმნიან მეხსიერების ადგილებს და დროთა ვითარებაში გარდაქმნიან სივრცესა და არტეფაქტებს ყოფითი (სოციო-კულტურული) თუ ემოციური

¹ ჩხეიძე, დანყველილი თაობა; ცოცხანიძე, თუშური ქრონიკები; თეთვაძე, XX საუკუნის 40-იანი წლების ეროვნული მოძრაობა.

² Bellezza, *Building Memory*, გვ. 263.

³ Javakhishvili, *Stones Speaking*, გვ. 8-12.

დამოკიდებულებების ცვლასთან ერთად და ეს ყველაფერი უფრო დიდ ეკონომიკურ-პოლიტიკურ კონტექსტებშია გასააზრებელი. ადამიანები ცდილობენ ჩვენ ჯგუფის მარკერები დაიცვან, ძალისმიერი ქმედებები რეზისტანტულ იდენტობას აყალიბებს და ცნობიერად თუ არაცნობიერად უბიძგებს მათ დაიცვან ის მარკერები რაც მათ თავიანთი ჯგუფის მარკერებად მიაჩნიათ. აქვე გასათვალისწინებელია ურბანული და რურალური გარემოს განსხვავებებიც. მცირე მასშტაბიან დასახლებებში სოციალური კავშირები უფრო მყარია, მეხსიერებაც ნაკლებ ფრაგმენტულია და ჯგუფის კონსოლიდაცია ამ მხრივ მაღალია.

ტ. ჟურჟენკოს აზრით მეხსიერების ომები ძეგლებთან და მემორიალებთან უშუალოა.¹ ამ ომში გამარჯვებული არ არსებობს და საზოგადოების სოციეტალური ერთიანობის მიღწევა ფერხდება. ასე მოხდა ალვანის შემთხვევაშიც. აქ ანტისაბჭოთა და საბჭოთა ერთ ობიექტში, გადაჯაჭვულადაა წარმოდგენილი და ადგილობრივთათვის ეს არ არის უცნაური. ისინი თვლიან, რომ საბჭოთა ტოტალიტარულ ხელისუფლებასთან მებრძოლი გ. ქადაგიძე თავისი მიძღვნით, ამ ტოტალიტარული სახელმწიფოს ერთ-ერთი შემოქმედი სტალინი, მეორე მსოფლიო ომში დაღუპული მეომრები თუ აფხაზეთის ომში დაღუპულები, ყველანი ერთად მათი ეთნო-კულტურული იდენტობის სიმბოლოებია და რომელიმეს წინააღმდეგ ბრძოლა მათ იდენტობას უქმნის საფრთხეს. ამიტომაც იცავენ მონუმენტს და ცდილობენ ახალი მნიშვნელობით დატვირთონ „ცარიელი ობიექტი“, ამიტომ დააბრუნეს სტალინის ძეგლი უკან 2012 წლის ნოემბერში და ამიტომ აღშფოთდნენ, როდესაც მოგვიანებით უცნობებმა ძეგლს ვარდისფერი საღებავი შეასხეს.²

მემორიალი საბჭოეთის სიმბოლოდ იყო წარმოდგენილი, ამავე დროს ეს იყო ადგილი იმ ადამიანთა ხსოვნისა, რომელთა ნათესავებიც ცხოვრობენ სოფელში, შესაბამისად მემორიალზე იერიში ადგილობრივთა მხრიდან აღქმულ იქნა მათი წინაპრების, ახლობლების მსხვერპლის გაუფასურების მცდელობად. ადგილობრივი საზოგადოება შეეცადა არ დაეშვა ძეგლის ხელყოფა. მორიგეობდნენ კიდეც. დემონტაჟის შემდეგ, როდესაც ძეგლის ხელახალი აღმართვის შესაძლებლობა მიეცათ, მაშინათვე გამოიყენეს. საბოლოოდ, ამ მემორიალის სრული ჩართვა მოხდა მიმდინარე ნარატივში მას შემდეგ რაც მეორე მსოფლიო ომში დაღუპულთა დაფას 2017 წელს დაემატა ორი ახალი ფილა აფხაზეთის ომში დაღუპული ადგილობრივი მეომრებისადმი მიძღვნილი. ფილები აღმართულია მემორიალური დაფის ორივე მხარეს, წარწერები გვამცნობს, რომ ერთი ეძღვნება ოფიცერ ბექა უშარაულს, მეორე კი მფრინავ

¹ Zhurzhenko, *Memory wars in post-Soviet Kharkiv*, გვ. 102-123.

² ჩიტალაძე, 2012 წლიდან საქართველოში სტალინის ძეგლი.

ლევან ჩაგოშვილს, ორივე ფილაზეა წარწერა: „გმირულად დაეცა აფხაზე-თის ომში“. ამ აქტით საქართველოს ტერიტორიული ერთიანობისთვის გაღებული მსხვერპლი გათანაბრებულ იქნა მეორე მსოფლიო ომში დაღუპულთა მსხვერპლთან. ამ მემორიალური დაფების დამატებით მეხსიერების ადგილმა ახალი დატვირთვა და ფუნქცია შეიძინა, ხელახლა გააქტიურდა „ცარიელი აღმ-ნიშვნელის“ იდეოლოგიური მნიშვნელობა. მიუხედავად იმისა, რომ მთლიანი მემორიალი გარკვეულწილად ეკლექტიურია (საბჭოთა და პოსტსაბჭოთა ღირე-ბულებების აღრევით) მაგრამ ადგილობრივი საზოგადოების თვალში ადგილის სრული ლეგიტიმაცია მოხერხდა.

ზემო აღვანის მსგავსი მაგალითები პოსტსაბჭოთა სივრცეში მრავ-ლადაა, საქართველოს სხვა რეგონებშიც გვხვდება. ასეთივე ძეგლია ვალეში, 1 საჯარო სკოლის წინ მეორე მსოფლიო ომში დაღუპულთა მემორიალი დგას, აქაც მალალ დაფაზე სპეციალურად ამოკვეთილ სიბრტყეზე ფოტოები და გვარებია გამოფენილი. იგივე დაფის ქვემოთ კვარცხლბეკზე განთავსებულია ორი ახალი, ფერთაც განსხვავებული, მუქი ფირფიტა, რომლებიც აფხაზეთის ომში დაღუპული ორი მებრძოლის უკვდავსაყოფადაა წარმოდგენილი. ფირ-ფიტები გვამცნობენ, რომ სერგო მაჭარაშვილი 1993 წელს დაღუპულა გუმის-თაში, თამაზ თათოშვილი კი 1993 წელს ტამიშში. ამ შემთხვევაშიც, მეორე მსოფლიო ომში ფაშიზმის წინააღმდეგ მებრძოლთა მსხვერპლი და საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობისათვის თავდადება ერთიანდება სამშობ-ლოსთვის თავის განირვის იდეაში და ახდენს მეხსიერების სხვადასხვა დო-ნის დაკავშირებას. ხდება მგრძობელობით-ემოციური დამოკიდებულებების გაჩენა და ბუნებრივია, რომ ასეთი მეხსიერების ადგილები მნიშვნელობებით ივსება.

ასეთი ადგილების ანალიზი მათ სემიოტიკურ ლანდშაფტებად განხი-ლვის ფარგლებშია შესაძლებელი. ისინი საინტერესოა, რადგან მხოლოდ ერთი საზოგადოების შიგნით არსებული ძალაუფლებითი ურთიერთობების მაგალითის გარდა ერის ფორმირების და მისი ძალაუფლების ლეგიტიმაციის საშუალებაცაა.¹ მონუმენტებთან ბრძოლა არ ცვლის მემკვიდრეობას. დისო-ნანსური, ნეგატიური მემკვიდრეობაც² ანალიზს საჭიროებს. ამისთვის სრული კონტექსტების ცოდნა და განხილვაა საჭირო. მემორიალის კოლექტიური ღირებულებით-სიმბოლური შინაარსი შესაძლებელია მეხსიერების სხვადასხვა შრეებით იყოს განსაზღვრული და კონკრეტული, ერთი ისტორიული პერიო-დის გამოცდილებას არ ეფუძნებოდეს, შესაბამისად ასეთის ხატებადაც ვერ აღიქმება.

¹ Moore, *Vilnius memoryscape*, გვ. 248-280.

² Saul, March, *In Whose Honor?*, გვ.117-120.

თეთვადე, *XX საუკუნის 40-იანი წლების ეროვნული მოძრაობა* – თეთვადე ნ. *XX საუკუნის 40-იანი წლების ეროვნული მოძრაობა (სამანელები)*, დისერტაცია, 2020 (<http://dl.sangu.edu.ge/pdf/dissertacia/natatetvadze.pdf>).

საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე, 4717-ი ს – საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე, 4717-ი ს, 2011 (<https://matsne.gov.ge/ka/document/view/1381526?publication=16>).

ჩიტალაძე, 2012 წლიდან საქართველოში სტალინის ძეგლი – ჩიტალაძე ა., 2012 წლიდან საქართველოში სტალინის ძეგლი 9-ჯერ აღადგინეს, 31 ივლისი 2020 (<https://www.mythdetector.ge/ka/myth/2012-clidan-sakartveloshi-stalinis-dzegli-9-jer-aghadgines>)

ჩხეიძე, დანყეველილი თაობა – ჩხეიძე როსტომ, დანყეველილი თაობა (სამანი...), თბილისი, 1995.

ცოცანიძე, თუშური ქრონიკები – ცოცანიძე გ., თუშური ქრონიკები: მენშევიკური პერიოდი; სამანელები, თბილისი, 2004.

ხუციშვილი, სივრცისა და მატერიალური ობიექტების საკრალურობის კონსტრუქცია – ხუციშვილი ქ., სივრცისა და მატერიალური ობიექტების საკრალურობის კონსტრუქცია (შეიხ ისა-ფეენდის საფლავის მაგალითზე), კრ. „ვერა ბარდაველიძე 110. საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მოხსენებათა კრებული“, თბილისი, 2013.

Assmann, *Moses the Egyptian* – Assmann J., *Moses the Egyptian: The Memory of Egypt in Western Monotheism*, Cambridge, 1997.

Barnes, *Models and Interpretations* – Barnes J. A., *Models and Interpretations, Selected Essays*, Cambridge, 1990.

Barth, *Cosmologies in the Making* – Barth F., *Cosmologies in the Making: A Generative Approach to Cultural Variation in New Guinea*, Cambridge, 1987.

Bellezza, *Building Memory* – Bellezza S. A., *Building Memory National Identities and Monuments in Post-Soviet Ukraine*, „Ukraine twenty years after independence“, 2015.

Butler, *Memoryscape* – Butler T., *Memoryscape: integrating oral history, memory and landscape on the river Thames*,. In P. Ashton and H. Kean (Eds), „People and their Pasts: Public History Today“, 2008, გვ. 223-239.

Connerton, *How Societies Remember* – Connerton P., *How Societies Remember*, Cambridge, 1989.

Halbwachs, *The collective memory and the time* – Halbwachs M., *The collective memory and the time*, „International Sociology Notebooks“, Volume 101, 1996, გვ. 45-65.

Hobsbawm, Ranger (eds.), *The Invention of Tradition* – Hobsbawm E. and Ranger T., Eds. *The Invention of Tradition*, Cambridge, U. K. and New York, 1992.

Javakhishvili, *Stones Speaking* – Javakhishvili J., *Stones Speaking: Reading Conflicting Discourses in the Urban Environment*, „Caucasus Analytical Digest“, No. 80, 2016, 33. 8-12.

Kuchler, *Malangan: Art and Memory in a Melanesian Society* – Kuchler S., *Malangan: Art and Memory in a Melanesian Society*, „Man (n.s.)“ 22, 1987, 33. 238-255.

Kurilla, *Memory Wars in the PostSoviet Space* – Kurilla I. I., *Memory Wars in the PostSoviet Space*, „PONARS Eurasia Policy Memo“, No. 63, 2009.

Moore, *Vilnius memoryscape* – Moore I., *Vilnius memoryscape. Razing and raising of monuments, collective memory and national identity*, „Linguistic Landscape“, Volume 5, Issue 3, Nov. 2019, 33. 248-280.

Munn, *The Fame of Gawa* – Munn N., *The Fame of Gawa*, Cambridge, 1986.

Nora, *Between Memory and History* – Nora Pierre, *Between Memory and History: Les Lieux de Memoire*, „Representations“, 26 (Spring), 1989, 33. 7-25.

Saul, March, *In Whose Honor?* – Saul G. W., March D. E., *In Whose Honor? On Monuments, Public Spaces, Historical Narratives, and Memory*, Special Issue: „Mobilizing Museum Anthropology“, Volume 41, Issue 2, 2018, 33. 117-120.

Zhurzhenko, *Memory wars in post-Soviet Kharkiv* – Zhurzhenko T., *Memory wars in post-Soviet Kharkiv*, Dieter Segert (Ed.), „Civic Education and Democratisation in the Eastern Partnership Countries“, Bonn, 2016, 33. 102-123.

Winter, *Remembering War* – Winter J., *Remembering War: The Great War between Memory and History in the Twentieth Century*, New Haven, CT, 2006.

Лич, *Логика взаимосвязи символов* – Лич Э., *Логика взаимосвязи символов, К использованию структурного анализа в социальной антропологии*, М. 2001.

Transformation of the Sites of Memory: Adding new Meanings to the Memorials in post-Soviet Georgia

Summary

A memory study is one of the interdisciplinary and actual research topics. The importance of the issue is defined by its connection to such problems as the construction of identity, the strengthening of the internal connections of the group, the transmission of cultural characteristics to the generations, and therefore the analyses of functioning of society and culture. Study of memory and memorization is principally important for societies in the stage transformation, especially in the postsocialist and post-soviet space where the issue of revision of „official“ history has been extremely acute. The collapse of the Soviet political and ideological system has caused a change of all elements of the social and cultural structure of society in the entire post-Soviet space, including Georgia. The replacement of the old values caused the need for alteration of their symbols. In addition, the only replacement appeared not to be enough and the old symbols were confronted and destroyed. These processes can be explained by the use of the memory theories („mnemohistory“, „embodied mind theory“, etc.). Some of the researchers focus on material culture as a means of coding memory for the public. Often the monuments are created to remember certain values, events, and personalities. In order to forget them, it is necessary to deconstruct the same monuments. The paper will analyze the attitude to the Soviet past in Georgia on the example of demolition of monuments. In 2011, adoption of the „Charter of Freedom“ by the Parliament of Georgia has supported the eradication of the Soviet symbols. This fact provided legal basis for deconstruction of Soviet period monuments. Based on the several examples, three main approaches have been identified: tabooing of communist epoch and attempts to erase the memory; nostalgic perception of the Soviet period and the analysis of the history. Anthropological research is focusing on the analysis of materialization of perceptions, how people are embodying their insights. This process is always loaded with meanings. That's why the artifacts and actions are important not only for those who participate in their creation and activities, but also for outsiders. The memory is created using the artifacts, symbols and rituals associated and connected with them. The case of the memorial of WW2 in the village of Zemo Alvani is analyzed according to the above-mentioned approaches and the decision is drawn out that the attitude of the locals to the memorysite is defined by the multileveled memory. The memorial is combining the Soviet and post-soviet elements and thus is filling up the „empty signifier“ with the new meaning and function.

ფიზიკური ანთროპოლოგია

PHYSICAL ANTHROPOLOGY

Francesca Bertoldi, Piera Allegra Rasia

The Activities and Results of the Laboratory of Physical Anthropology at the Ca' Foscari University, Venice (Italy)

Starting from 1998 with the first of a long series of cooperation works conducted together with the teaching of Medieval Archaeology, that is the excavation and study of the medieval cemetery of San Michele alla Verruca (Pi), up to date, the Laboratory of Physical Anthropology of our University directed by one of the Authors has been involved in a series of excavations of necropolises and cemeteries and in the study of the human remains dating back to Prehistory, Roman Age, Middle Ages and Modern Age, both in Italy and abroad (Syria, Sudan, Georgia, Armenia). Our studies and excavations have been conducted in cooperation with several other archaeological activities led by our Department of Studi Umanistici, mostly with the teaching of Medieval Archaeology by Prof. S. Gelichi, but also with History of the Ancient Near East (Prof. L. Milano), Archaeology of the Near East (Prof. E. Rova), Egyptology Prof. E. Ciampini), Classical Archaeology (Prof. D. Cottica), Maritime Archaeology (Prof. C. Beltrame), Etruscology and Italic Antiquities (Prof. Gambacurta). We also offer our expertise to private firms working in the archaeological field and to archaeological Superintendencies.

Human skeletal remains represent a unique occasion of study for those involved in archaeological research because from human bones, that are quite hard and resistant to putrefaction and diagenesis biological elements, we can obtain data on sex, age at death, physical characteristics, stature, metrics and morphometrics, medical procedures, stress markers and markers of occupational stress, discontinuous traits, dental and skeletal pathologies that help us to reconstruct demography, lifestyle and health patterns of ancient human populations offering us a direct (even if sometimes biased by several factors such as preservation and recovery strategies) and valuable insight in past human societies.^{1,2}

The excavation of burial sites has to be led by highly specialized personnel trained both in human osteology and funerary archaeology in order to collect data on the burials' typology, give evaluations of the topographical extension and chronological

¹ Bertoldi, *Determinazione di sesso ed età*.

² Bertoldi, *Lora, Indicatori ergonomici*.

Table 1. The human sample excavated and studied by our Laboratory

SITE	Datation	Number of individuals	Adults	Juvenes	Males	Females	Undet Ad.
Forlì Celletta dei Passeri (FC)	Neolithic-Copper Age (IV-III millennium BC)	50	40	10	18	7	15
Tell Beydar (Syria)	Bronze Age (2500-2100 BC)	51	17	34	8	2	7
Doghauri (Georgia)	Kura Araxes and Late Bronze age	108	81	27	24	30	27
Hatsarat (Armenia)	Iron Age (XI-IXth century BC)	6	6		4	2	
Padova Via Tiepolo (PD)	Iron Age (IXth century)	16 cremations	12	4			
Modena Novi Sad	Roman Age (IIIrd century BC)	2	2		2		
Vidor (TV)	Roman Age (IVth century AD)	120: 62 cremations+58 burials	72	15			
Tezze (VI)	Roman Age (? sporadic)	13	8	5			
Gebel Barkal (Sudan)	LA (II-Vth century AD)	21 (Museum)+1 mummy+2 (site)=24	20	4	11	8	1
Piazza Corrubio (VR)	LA (II-VIIIth century AD)	394 tombs (180 studied)	123	57	45	40	39
Baggiovara (MO)	LA (IV-Vth century AD)	20	12	8	8	4	

Andrazza (UD)	EMA (VII-XIth century AD)	53	46	7			
Comacchio, San Cassiano (FE)	EMA (VII-XIth century AD)	37	28	9	10	15	3
Jesolo (VE)	EMA (VII-XIth century AD)	65	31	34	11	18	2
Colle Garampo (FC)	EMA (VII-XIth century AD)	3	1	2	1		
Vicopisano, San Michele alla Verruca (PI)	LMA (XI-XIVth century AD)	184 (84 monks and 59 lays of both sexes)	176	8			
Castel San Pietro, San Pietro (BO)	LMA (XI-XIVth century AD)	177	137	40	56	48	33
Modena Novi Sad, Monastero dei Romitani (MO)	LMA (XI-XIVth century AD)	58	54	4	30	22	2
Formigine, San Bartolomeo (MO)	LMA (XI-XIVth century AD)	268	162	106	79	71	12

Continuation of Table 1

Nonantola 1, San Lorenzo (MO)	LMA (XI-XIVth century AD)	182	96	86	52	39	5
Nonantola Abbazia (MO) UTS 12 and 22	LMA (XI-XIVth century AD)	3	3		3		
Imola, San Francesco (BO)	LMA (XI-XIVth century AD)	131 tombs (90 studied)	58	32	23	23	12
Dogaletto, Monastero SS. Ilario e Benedetto (VE)	LMA (XI-XIVth century AD)	20	15	5	6	6	3
Comacchio, Villaggio S. Francesco (FE)	LMA (XI-XIVth century AD)	4	3	1		2	1
Santa Maria del Faro (RA)	LMA (XI-XIVth century AD)	232	211	21	112	65	34
San Giacomo in Paludo (VE)	LMA (XI-XIVth century AD)	3	3		3		
Bagazzano, S. Maria (MO)	LMA (XI-XIVth century AD)	11 (in course of study)	11				
Spilamberto, Ospedale (MO)	LMA (XI-XIVth century AD)	53	43	10	21	5	17
Imola, San Francesco Chiesa Superiore (BO)	REN-MOD (XV-XIXth century AD)	10: a mummy plus a multiple burial of 9	7	3	1	3	3
Comacchio, San Cassiano (FE)	REN-MOD (XV-XIXth century AD)	134	96	41	46	26	24
Mercure Vessel	1812 AD	7+ sparse remains	7		7		

LA: Late Antiquity; EMA: Early Middle Ages; LMA: Late Middle Ages; REN: Renaissance; MOD: Modern Age.

duration of the burial areas, of their intensity and continuity of use, draw relationships with habitation areas and ecclesiastical structures, reconstruct their internal organization and changes in time and record taphonomical data of the graves. These last such as the distinction between primary or secondary interments, reconstruction of the primary position of the skeletal elements (as for the skull from the observation the cervical ver-

tebrae), recognition of eventual disturbances have to be conducted directly on the site with accurate graphical and photographic records. This is the reason why we decided to dedicate part of our time to the organization of summer schools and courses on the sites in order to disseminate our knowledge also to students and personnel from other Universities and countries and obtaining enthusiastic feedbacks. Another field of interest is the reconstruction of burial areas and single graves and the presentation of our finds in museums and exhibitions.

The majority of our projects has been focused on Classical-Late Antiquity and Early and Late Middle Ages with a database of anthropological data that comprehends up to date more than 2200 subjects and constitutes a unique skeletal record in physical anthropology and paleopathology (Table 1).

The bulk of our materials comes from medieval cemeteries located in Emilia Romagna region (Modena Novi Sad,^{1,2} Castel San Pietro,³ Formigine,^{4,5,6,7,8,9,10} Nonantola San Lorenzo,^{11,12,13,14,15,16,17,18,19} Nonantola Abbazia,²⁰ Ravenna Santa Maria del Faro, Imola San Francesco,²¹ Comacchio, Spilamberto²²) and often connected to cathedrals, churches, parishes and pilgrims' hospitals-Spilamberto, with some cases in

¹ Bertoldi, Penzo, Sisalli, *Studio paleobiologico*.

² Bertoldi, *Note antropologiche alle sepolture celtiche*.

³ Bertoldi (et al.), *The XIVth century cemetery*.

⁴ Bertoldi (et al.), *Paleopathological data*.

⁵ Bertoldi (et al.), *Gli inumati*.

⁶ Bertoldi (et al.), *Il cimitero della chiesa di San Bartolomeo*.

⁷ Bertoldi, Grandi, *Archeologia di un abitato*.

⁸ Bertoldi, *Lo studio antropologico e paleopatologico*.

⁹ Gasparin (et al.), *Il cimitero*.

¹⁰ Gelichi (et al.), *Il castello di Formigine*.

¹¹ Bertoldi (et al.), *The cemetery of Nonantola*.

¹² Bertoldi, Lora, *Lo scavo del cimitero*.

¹³ Bertoldi (et al.), *Il campione sub-adulto*.

¹⁴ Bertoldi, Librenti, *Nonantola 2*.

¹⁵ Bertoldi, Lora, *Archeologia funeraria e antropologia*.

¹⁶ Bertoldi (et al.), *Il campione adulto*.

¹⁷ Bertoldi, Bullegato, *Il campione sub-adulto di Piazza Liberazione*.

¹⁸ Bertoldi (et al.), *Analisi odontologica*.

¹⁹ Bertoldi (et al.), *Il cimitero di San Lorenzo*.

²⁰ Bertoldi (et al.), *Seppellire nel monastero*.

²¹ Gelichi (et al.), *Il convento di San Francesco*.

²² Bertoldi, *I pellegrini*.

the Venetian lagoon area (San Giacomo in Paludo,^{1,2,3} Dogaletto,^{4,5} Jesolo⁶), Tuscany (Monastery of San Michele alla Verruca^{7,8,9}) and Friuli (Andrazza,¹⁰ Early Middle Ages, Lombard culture). The Iron Age vast incineration necropolises in Padua have been recently added to our sample (fig. 1) and a very large necropolis featured by several burial types has been brought to light in Piazza Corrubbio-Verona¹¹ and dated to Late Antiquity (fig. 2 a-d). The Laboratory has also been involved in the underwater excavation and recovery of the skeletons from the vessel *Mercure* sunk in 1812,^{12,13,14} a unique case for the preservation of human remains from an underwater site (fig. 3). Our missions abroad saw us involved at the prehistoric sites of Tell Beydar (Syria),^{15,16,17,18,19} Doghauri (Georgia)^{20,21} where we recovered the largest human sample of Bronze Age, Hatsarat (Armenia)²² and Gebel Barkal (Sudan) working on skeletal and mummified human remains.

While the majority of burials (fig. 4) consisted in primary, single depositions in the ground (with the exception of the Piazza Corrubbio necropolis, Modena Novi Sad, Santa Maria del Faro, Nonantola Abbazia and S. Michele alla Verruca, that feature many different burial typologies at the same site), we encountered sometimes other grave typologies and extremely peculiar funerary contexts. Putting aside the rite of cremation and secondary burial of the remains (Padova, Vidor) that is common in classical

¹ Bertoldi, Lora, *I resti umani*.

² Bertoldi, *I custodi*.

³ Bertoldi, Sisalli, *Le sepolture di San Giacomo*.

⁴ Bertoldi (et al.), *Taphonomic and paleobiological preliminary notes*.

⁵ Bertoldi, Rasia, *Lo scavo e lo studio dei reperti osteologici*.

⁶ Bertoldi, Rasia, Sisalli, *Un cimitero sulle case*.

⁷ Bertoldi, *Note Antropologiche*.

⁸ Bertoldi (et al.), *Pathologies and stress markers*.

⁹ Bertoldi, Giacomello, *Analisi paleobiologica e paleopatologica*.

¹⁰ Bertoldi (et al.), *The early middle age burials*.

¹¹ Cottica (et al.), *Le attività di scavo*.

¹² Bertoldi, *Appendice*.

¹³ Bertoldi, Beltrame, Sisalli, *Human skeletal remains*.

¹⁴ Bertoldi (et al.), *Osteological analysis of the crew*.

¹⁵ Bertoldi, Rova, Milano, *Le sepolture di Tell Beydar*.

¹⁶ Bertoldi (et al.), *Paleonutritional evidence*.

¹⁷ Bertoldi, *The human skeletal remains*.

¹⁸ Milano, Bertoldi, *Paleonutrition and food*.

¹⁹ Molleson, Liversidge, Bertoldi, *Report*.

²⁰ Bertoldi (et al.), *The Human Remains from Doghauri*.

²¹ Rasia (et al.), *Bronze Age burials*.

²² Bertoldi (et al.), *The Human Remains from the Collective*.

and prehistoric age, facing double (fig. 5) or even multiple or collective burials (fig. 6) of skeletal remains happens quite frequently (and it is therefore important to establish if the graves are contemporary or not and if they have been re-opened and used as family burials and ossuaries as the stone coffins of San Michele alla Verruca, with the presence of several non-contemporary adult burials (fig. 7 a-b) and that of a mother and a child (fig. 8), the family grave of early middle Ages at the site of Andrazza (fig. 9) and the contemporary interments of adults and children at S. Ilario-Dogaletto (fig. 10 a and b) probably due to a plague episode. At the Early Middle Ages site of Comacchio (FE) the high occurrence of specific discontinuous traits in a cluster of burials points to the genetic proximity of several subjects buried in a dedicated area of the cemetery. At the church of Imola San Francesco the activity of rearrangement of bones and replacement of various skeletal elements (not exactly in their correct anatomical position) of a multiple burial by the undertakers is clear and visible (fig. 11) as we have to record the unique presence of a natural mummy with a precious garment and soft tissues biological evidence (fig. 12). Cases of “reductions” of earlier interments in the same burial space are quite common (fig. 13), as tombs that are often cut (fig. 14) or rearranged to make space for others.

The orientation of the graves become peculiar in the Christian era with the canonical W-E alignment while the original position of the head as indicated by the cervical vertebrae (fig. 15) and of the upper and lower limbs is extremely variant and not really depending on any identifiable factor such as sex or age of the subject.

While we could not trace any real difference between funerary habits connected to the sex of the deceased we have to notice a certain variety in the treatment and disposal of children, that is neonates, perinates, infants and older subjects. Children burials in Late Antiquity and Middle Ages are sometimes placed around the apse of a church (as in the case of San Bartolomeo church in Formigine- fig. 16) or along a wall (as in San Lorenzo – Nonantola) if the subjects are neonates or perinates, while sometimes they are buried with an adult, male or female and placed on its lower limbs (fig. 17) and eventually they are protected under a roof tile in single burials (fig. 18); in Classical age, Late antiquity and Early Middle Ages they are rarely buried in amphorae with the rite named “*enchytrismos*” (Jesolo and Colle Garampo represent two occurrences¹). Two cases of pregnant women died with the foetuses still in the womb have been also documented from the site of Formigine and one was pregnant with twins (graves 222 and 244-fig. 19).

Wood coffins were occasionally used as it was shown by the presence of metal nails arranged in a row, traces of the wood container (in the two cases from Imola Chiesa Superiore two whole coffins without their lids have been brought to light)

¹ Bertoldi, Gasparin, Sisalli, *Le sepolture di V-VI secolo*.

and the appearance of the skeleton itself as decomposed in an originary empty space, as archaeologically documented is the use of a shroud (extreme constriction of the clavicles, reduction of the distance between the humeral heads, constriction of the rib cage) or ligatures (fig. 20) keeping the knees and arms together in one case with a metal clasp (San Giacomo in Paludo). Funerary pillows were both of perishable materials and they appear only from the positions of the skull on its basal norma, as they were often made with a brick or stone (fig. 21 a and b). External grave markers appeared in few cases as a *tumulus* still visible on the ground or a stone grave marker as in Formigine (fig. 22) and Dogaletto, while no wood markers have been found but should have been common in the past as crosses, poles... At the site of Formigine we were able to reconstruct the reuse of the same roof tiles from “*cappuccina*” older graves that were shifted from one tomb to the other and re-employed during time.

Proper grave goods as pottery, weapons (as the magnificent copper daggers of Cellette dei Passeri^{1,2} or the bronze grave goods of Tell Beydar and Doghlauri-fig. 23 a-c), animal offers that are present in prehistoric and protostoric graves and during classical age, have not been recorded in Middle Ages when we often noticed only the presence of metallic parts of the clothes (buttons, pins, clasps, buckles) and objects of adornment (rings, ear rings) or religious devotion (lignite rosaries and scallop shells hanging from a stick or sewn into a hat as a sign of the pilgrimage at Santiago de Compostela, an infant Jesus made of pottery or an oyster shell on the chest-fig. 24 a-f). A unique case is represented for Late antiquity by the necropolis of Baggiovara (MO) with the evidence of both ritual mutilation of the corpse of an adult and the presence of sacrificed toad remains in a child burial.^{3,4}

About demography we can immediately notice that in cemeteries that appear as demographically representative of a pre-industrial community, that is the large majority of those that have been analysed, the percentage of juveniles on the total ranges between 30 % and 50 % of the buried subjects with a fairly equal representation of adult males and females (Jesolo, Formigine, Imola, Dogaletto, Castel San Pietro and Nonantola represent very well these features during Middle Ages). Children mortality rates show a peak around birth and around 2-3 years of age due to the risks connected to birth and most probably to delayed weaning after a prolonged breastfeeding. Female adult mortality also shows a marked and common peak at reproductive age around 20-30 years while males seem to reach generally older ages.

Of course we can record notable and peculiar distinctions when cemeteries do not represent the real composition of a past society but a selected sample of population.

¹ Bertoldi (et al.), *The eneolithic necropolis*.

² Bertoldi (et al.), *La necropoli eneolitica*.

³ Bertoldi, *Analisi paleobiologica del gruppo di inumati*.

⁴ Labate (et al.), *Le tombe 8 e 13*.

Selected by sex as the case of the monastic cemeteries of San Michele alla Verruca (PI) and Nonantola Abbazia (MO), where the majority of the population is represented by adult males or among the skeletons of the sailors embarked on the *Mercure* vessel, or by age as Santa Maria del Faro (RA) where few children have been found or among the domestic burials of perinates and infants at Tell Beydar (Syria) and in the sample of Nonantola 2 where a huge percentage of non-adults burials was present in close proximity to the church's wall, that is their dedicated area.

The practice of cutting, reopening and reduction of earlier burials in densely exploited cemeteries results in a higher percentage of undetermined individuals (as in Piazza Corrubbio, Castel San Pietro, Santa Maria del Faro and Comacchio Late Phase) given that they lack diagnostic skeletal parts for sex and age diagnosis thus giving a more uncomplete picture of paleodemographical data with a large percentage of unsexed individuals. The difficulties of precise age determination for adults and senile subjects have been recently overcome by a systematic application of more precise techniques of age determination by radiographic Cameriere method¹ that helped used to refine our traditional anthropological ones. An adequate recovery and treatment of non-adult remains by trained specialists can overcome most of the problems connected to the fragility and smallness of these remains starting even from foetal age. For a better evaluation of the health status and growth patterns of juveniles we record a full set of measurements other the mere diaphyseal lengths including circumferences and thicknesses of diaphyses and metaphyses of non-fully developed bones.²

Our human skeletal sample for the number of subjects, the precise and well-defined archaeological context of provenance and its chronological and geographical extension represents a unique chance to collect data on a number of cases that have been extensively analysed, building an impressive database on human remains and burial archaeology and offering a very useful comparison sample.^{3,4}

¹ De Luca (et al.), *Age estimation by tooth*.

² Micheletti Cremasco, Boccone, *Evaluation*.

³ Bertoldi, *Un progetto di ricerca*.

⁴ Bertoldi, Lora, *Un progetto*.

References

- Bertoldi, Note Antropologiche** – Bertoldi F., *Note Antropologiche*, contributo a “Un monastero della Tuscia medievale: San Michele alla Verruca sul Monte Pisano”, ed. by Gelichi S. and Alberti A., 2003, Atti del Convegno di Uliveto Terme e Vicopisano 2000, Firenze, pp. 9-55.
- Bertoldi, Lora, I resti umani** – Bertoldi F., Lora S., *I resti umani di San Giacomo in Paludo*, “Le Missioni Archeologiche dell’Università Ca’ Foscari di Venezia”, IV Giornata di Studio, ed. by Zaccaria Ruggiu A., Venezia, Università Ca’ Foscari, 2004, pp. 108-109.
- Bertoldi, I custodi** – Bertoldi F., *I custodi dell’isola. Le sepolture di fine ‘500*, “Archeologia dell’identità e storia di un’isola: San Giacomo in Paludo nella Laguna Veneziana”, Catalogo della Mostra, Venezia, Università Ca’ Foscari, 24 Settembre-29 Ottobre, 2004.
- Bertoldi (et al.), The cemetery of Nonantola** – Bertoldi F., Lora S., Bullegato C., Ghezzi M., Librenti M., Gelichi S., *The cemetery of Nonantola (Modena, Italy): a preliminary study on the health status of the medieval population*, “Journal of Paleopathology”, 17(1), 2005, pp. 27-33.
- Bertoldi (et al.), Pathologies and stress markers** – Bertoldi F., Giacomello R., Alberti A., Sbarra F., Bartoli F., Gelichi S., *Pathologies and stress markers of the medieval human sample from Vicopisano (Pisa, Italy)*, “Journal of Paleopathology”, 17 (2), 2005, pp. 71-76.
- Bertoldi (et al.), Paleopathological data** – Bertoldi F., Lora S., Grandi E., Salvador A. M., Librenti Mauro, Gelichi Sauro, *Paleopathological data from the cemetery of S. Bartolomeo’s Church-Formigine (Modena, Italy)*, “Journal of Paleopathology”, 17, 3, 2005, pp. 153-158.
- Bertoldi (et al.), Gli inumati** – Bertoldi F., Lora S., Librenti M., Gelichi Sauro, *Gli inumati nel cimitero della Chiesa di San Bartolomeo di Formigine (MO): dati paleobiologici preliminari*, “Atti XV Congresso AAI, Chieti, 28-30 Settembre 2003”, 2005, pp. 97-100.
- Bertoldi, Giacomello, Analisi paleobiologica e paleopatologica** – Bertoldi F., Giacomello R., *Analisi paleobiologica e paleopatologica degli inumati*, “L’aratro e il calamo: Benedettini e Cistercensi sul Monte Pisano. Dieci anni di archeologia a San Michele alla Verruca”, ed. by S. Gelichi and A. Alberti, Pisa, 2005, pp. 239-274.
- Bertoldi, Lora, Lo scavo del cimitero** – Bertoldi F., Lora S., *Lo scavo del cimitero di piazza Liberazione a Nonantola (MO)*, “Nonantola I, ricerche archeologiche su una grande abbazia dell’alto medioevo italiano”, ed. by S. Gelichi and M. Librenti, Firenze, 2005, pp. 67-76.

Bertoldi (et al.), *Il cimitero della chiesa di San Bartolomeo* – Bertoldi F., Lora S., Salvador A. M., Bestetti F., Gelichi S., Bedini E., *Il cimitero della chiesa di San Bartolomeo (Formigine, MO): demografia e stato di salute*, “Atti XVI Congresso AAI”, 2006, pp. 131-140.

Bertoldi, Rova, Milano, *Le sepolture di Tell Beydar* – Bertoldi F., Rova E., Milano L., *Le sepolture di Tell Beydar (Siria Orientale): note paleobiologiche preliminari*, “Atti XVI Congresso AAI”, 2006, pp. 121-130.

Bertoldi, *Un progetto di ricerca* – Bertoldi F., *Un progetto di ricerca sul popolamento dell'Emilia-Romagna in epoca basso medievale: dati paleobiologici e paleopatologici*, “Le missioni archeologiche dell'Università Ca' Foscari di Venezia”, ed. by Zaccaria Ruggiu A., V giornata di studio, Venezia, Università Ca' Foscari, 2006, pp. 159-165.

Bertoldi (et al.), *Il campione sub-adulto* – Bertoldi F., Lora S., Gelichi S., Librenti M., Cianciosi A., Bullegato C., *Il campione sub-adulto di piazza Liberazione di Nonantola (MO)*, “Atti XVI Congresso AAI”, 2006, pp. 141-150.

Bertoldi, Librenti, *Nonantola 2* – Bertoldi F., Librenti M., *Nonantola 2. Il cimitero basso-medievale della chiesa di san Lorenzo nel borgo di Nonantola*, Firenze, 2007.

Bertoldi, Lora, *Archeologia funeraria e antropologia* – Lora S., Bertoldi F., *Archeologia funeraria e antropologia sul campo nel cimitero di San Lorenzo*, “Nonantola 2. Il cimitero basso-medievale della chiesa di san Lorenzo nel borgo di Nonantola”, ed. by Bertoldi F. and Librenti M., Firenze, 2007, pp. 19-34.

Bertoldi (et al.), *Il campione adulto* – Bertoldi F., Ghezzi M., Lora S., Salvador A. M., *Il campione adulto di Piazza Liberazione*, “Nonantola 2. Il cimitero basso-medievale della chiesa di san Lorenzo nel borgo di Nonantola”, ed. by Bertoldi F. and Librenti M., Firenze, 2007, pp. 43-52.

Bertoldi, Bullegato, *Il campione sub-adulto di Piazza Liberazione* – Bertoldi F., Bullegato C., *Il campione sub-adulto di Piazza Liberazione*, “Nonantola 2. Il cimitero basso-medievale della chiesa di san Lorenzo nel borgo di Nonantola”, ed. by Bertoldi F. and Librenti M., Firenze, 2007, pp. 53-58.

Bertoldi (et al.), *Analisi odontologica* – Bertoldi F., Cavicchio S., Ghezzi M., Lora S., Salvador A. M., *Analisi odontologica e paleopatologica*, “Nonantola 2. Il cimitero basso-medievale della chiesa di san Lorenzo nel borgo di Nonantola”, ed. by Bertoldi F. and Librenti M., Firenze, 2007, pp. 59-66.

Bertoldi, *Appendice* – Bertoldi F., *Appendice. I resti osteologici umani*, “Caorle archeologica tra mare, fiume e terra”, ed. by Fozzati L., Venezia, Marsilio, 2007, pp. 147-149.

Bertoldi, Grandi, *Archeologia di un abitato* – Bertoldi F., Grandi E., *Archeologia di un abitato rurale. Il cimitero medievale della chiesa di San Bartolomeo di Formigine*,

“Missioni archeologiche e progetti di ricerca e scavo dell’Università Ca’ Foscari di Venezia, VI giornata di studio”, ed. by Gelichi S., Venezia, Università Ca’ Foscari, 2008, pp. 207-214.

Bertoldi, Lora, *Un progetto* – Bertoldi F., Lora S., *Un progetto dell’Università Ca’ Foscari di Venezia per lo scavo e lo studio dei cimiteri basso-medievali in Emilia-Romagna*, “Anthropos e Iatria”, XII, 2, 2008, pp. 94-99.

Bertoldi, *Determinazione di sesso ed età* – Bertoldi F., *Determinazione di sesso ed età alla morte*, “Non Omnis Moriar. Manuale di Antropologia”, ed. by Mallegni F. and Lippi B., Roma, CISU, 2009, pp. 31-57.

Bertoldi, Lora, *Indicatori ergonomici* – Lora S., Bertoldi F., *Indicatori ergonomici*, “Non Omnis Moriar. Manuale di Antropologia”, ed. by Mallegni F. and Lippi B., Roma, CISU, 2009, pp. 149-167.

Bertoldi (et al.), *The XIVth century cemetery* – Bertoldi F., Sisalli C., Buccheri G., Librenti M., Cianciosi A., Cameriere R., *The XIVth century cemetery of Castel San Pietro (Bologna, Italy)*, “J. Biological Research”, 1, LXXXIV, 2011, pp. 207-208.

Bertoldi (et al.), *The early middle age burials* – Bertoldi F., Cilli J., Cianciosi A., Cadamuro S., Piuze F., Gelichi S., Bestetti Fiorella, *The early middle age burials of Andrazza-Forni di Sopra (Udine): paleobiological and paleopathological preliminary data*, “J. Biological Research”, 1, LXXXIV, 2011, pp. 205-206.

Bertoldi (et al.), *The eneolithic necropolis* – Bertoldi F., Miari M., Tagliani L., Bartoli F., Rasia P. A., Bestetti F., *The eneolithic necropolis of Forlì-Celletta dei Passeri: taphonomy, anthropology and paleonutrition*, “J. Biological Research”, 1, LXXXIV, 2011, pp. 205-206.

Bertoldi (et al.), *Taphonomic and paleobiological preliminary notes* – Bertoldi F., Rasia P. A., Cilli J., Beck De Lotto M., Gelichi S., *Taphonomic and paleobiological preliminary notes on the burials found in the Monastery of Ss. Ilario e Benedetto-Dogaletto di Mira (Venice, Italy)*, “J. Biological Research”, 1, LXXXIV, 2011, p. 209.

Bertoldi, *Analisi paleobiologica del gruppo di inumati* – Bertoldi F., *Analisi paleobiologica, del gruppo di inumati*, “L’insediamento etrusco e romano di Baggiovara-Modena. Le indagini archeologiche ed archeometriche”, ed. by Labate D. and Locatelli D., Quaderni di Archeologia dell’Emilia Romagna, 27, 2011, pp. 93-98.

Bertoldi, *Lo studio antropologico e paleopatologico* – Bertoldi F., Bestetti Fiorella, Ghezzi M., Rasia P. A., Cilli J., Salvador A. M., *Lo studio antropologico e paleopatologico*, “In la terra di Formigine. Archeologia di un abitato”, ed. by Grandi E. and Librenti M., Firenze, 2013, pp. 73-94.

Bertoldi, *I pellegrini* – Bertoldi F., *I pellegrini delle tombe 20 e 24 dell’ospedale di San Bartolomeo di Spilamberto*, “L’ospedale di san Bartolomeo di Spilamberto (MO)”, ed.

by Labate D. and Librenti M., *Quaderni di Archeologia dell'Emilia Romagna*, 32, 2013 pp. 55-58.

Bertoldi (et al.), *Paleonutritional evidence* – Bertoldi F., Carnieri E., Bartoli F., Milano L., *Paleonutritional evidence from Tell Beydar: the human sample and the historical sources*, “Paleonutrition and food practices in the ancient Near East, towards a multi-disciplinary approach, Proceedings of the international meeting: Methods and Perspectives applied to the study of food practices in the ancient Near East”, ed. by Milano L. and Bertoldi F., Padova, 2014, pp. 215-236.

Bertoldi, *The human skeletal remains* – Bertoldi F., *The human skeletal remains: paleobiological and paleopathological analysis*, “Tell Beydar: environmental and technological studies II, Subartu XXXIII” ed. by Milano L. and Lebeau M., Turnhout, 2014, pp. 35-51.

Bertoldi, Beltrame, Sisalli, *Human skeletal remains* – Bertoldi F., Beltrame C., Sisalli C., *Human skeletal remains from the shipwreck of the brig Mercurio (1812)*, “Archeologia Postmedievale”, 18, 2014, pp. 143-154.

Bertoldi, Gasparin, Sisalli, *Le sepolture di V-VI secolo* – Bertoldi F., Gasparin A., Sisalli C., *Le sepolture di V-VI secolo del Colle Garampo: elementi di analisi tafonomia e antropologica*, “Ritmi di transizione 2. Dal Garampo al Foro Annonario, ricerche archeologiche 2009-2013”, ed. by Miari M. and Negrelli C., Firenze, 2016, pp. 131-138.

Bertoldi, Sisalli, *Le sepolture di San Giacomo* – Bertoldi F., Sisalli C., *Le sepolture di San Giacomo in Paludo*, “L'isola di domani, cultura materiale e contesti archeologici a San Giacomo in Paludo (Venezia)”, ed. by Ferri M. and Moine C., Firenze, 2014, pp. 151-156.

Bertoldi (et al.), *The Human Remains from Doghlauri* – Bertoldi F., Gagoshidze I., Rova E., Cameriere R., *The Human Remains from Doghlauri Cemetery (Field Season 2015)*, “Anthropology and Ethnology of Caucasus. Proceedings of International Conference dedicated to the 90th Anniversary of Academician Malkhas Abdushelishvili”, Tbilisi, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, 2016, pp. 24-33.

Bertoldi (et al.), *La necropoli eneolitica* – Bertoldi F., Miari M., Tagliani L., Costa M., Rasia P. A., Bestetti F., *La necropoli eneolitica di Forlì, Celletta dei Passeri: dati archeologici ed analisi antropologica preliminare*, “Preistoria e Protostoria dell'Emilia-Romagna”, Studi di Preistoria e Protostoria 3, I, ed. by Bernabò Brea M., Firenze, Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria, 2017, pp. 429-434.

Bertoldi (et al.), *Il cimitero di San Lorenzo* – Bertoldi F., Bestetti F., Cianciosi A., Rasia P. A., Sisalli C., *Il cimitero di San Lorenzo a Nonantola*, “Nonantola 5, una comunità all'ombra dell'abate. I risultati degli scavi di Piazza Liberazione 2015”, ed. by Librenti M. and Cianciosi A., Firenze, 2017, pp. 35-54.

Bertoldi, Rasia, *Lo scavo e lo studio dei reperti osteologici* – Bertoldi F., Rasia P. A., *Lo scavo e lo studio dei reperti osteologici umani*, In Moine C., Corrò E., Primon S. (eds.) “Paesaggi artificiali a Venezia, archeologia e geologia nelle terre del Monastero di S. Ilario tra alto Medioevo ed Età Moderna”, Firenze, 2017, pp. 173-187.

Bertoldi, *Note antropologiche alle sepolture celtiche* – Bertoldi F., *Note antropologiche alle sepolture celtiche 396 A e B*, “Parco Novi Sad di Modena, dallo scavo al Parco Archeologico”, ed. by Labate D. and Malnati L., Firenze, 2017, pp. 31-32.

Bertoldi, Penzo, Sisalli, *Studio paleobiologico* – Bertoldi F., Penzo D., Sisalli C., *Studio paleobiologico degli inumati medievali*, “Parco Novi Sad di Modena, dallo scavo al Parco Archeologico”, ed. by Labate D. and Malnati L., Firenze, 2017, pp. 161-169.

Bertoldi (et al.), *Seppellire nel monastero* – Bertoldi F., Cianciosi A., Rasia P. A., Sisalli C., *Seppellire nel monastero*, “Nonantola 6: monaci e contadini. Abati e re. Il monastero di Nonantola attraverso l’archeologia”, ed. by Gelichi S., Librenti M. and Cianciosi A., Firenze, 2018, pp. 279-293.

Bertoldi, Rasia, Sisalli, *Un cimitero sulle case* – Bertoldi F., Rasia P. A., Sisalli C., *Un cimitero sulle case*, In “Limine, storie di una comunità ai margini della laguna”, ed. by Gelichi S., Cadamuro S. and Cianciosi A. (eds.), Firenze, 2018, pp. 68-73.

Bertoldi (et al.), *Osteological analysis of the crew* – Bertoldi F., Bestetti F., Cameriere R., Sisalli C., *Osteological analysis of the crew*, “The Mercurio. Archaeology of a brig of the Regno Italico sunk during the Battle of Grado”, ed. by Beltrame C., Turnhout, 2019, pp. 145-156.

Bertoldi (et al.), *The Human Remains from the Collective* – Bertoldi F., Mkrтчyan R., Piliposyan A., Rasia P. A., Cameriere R., Simonyan H., *The Human Remains from the Collective Iron Age Burial of Hatsarat (Armenia)*, “Identity, Diversity and Contact. From the Southern Balkans to the Xinjiang. From the Upper Palaeolithic to Alexander”, ed. by Lebeau M., Turnhout, 2021, pp. 137-152.

Cottica (et al.), *Le attività di scavo* – Cottica D., Bertoldi F., Cameriere R., Fozzati L., Marvelli S., Giacometti V., Marchesini M., Pagliara F., Penzo D., *Le attività di scavo e ricerca del Dip. Studi Umanistici a Pompei e ad Aquileia e gli studi paleobiologici sulla necropoli di Piazza Corrubbio a Verona*, “Giornate dell’archeologia scavi e ricerche del Dipartimento di Studi Umanistici”, ed. by Sperti L., Venezia, 2017, pp. 81-98.

De Luca (et al.), *Age estimation by tooth* – De Luca S., Aleman I., Bertoldi F., Ferrante L., Mastrangelo P., Cingolani M. Cameriere R., *Age estimation by tooth/pulp ratio in canines by periapical X-rays: reliability in age determination of Spanish and Italian medieval skeletal remains*, “Journal of Archaeological Sciences”, 37, 2010, pp. 3048-3058.

Gasparin (et al.), *Il cimitero* – Gasparin A., Grandi E., Rasia P. A., Bestetti F., Bertoldi F., *Il cimitero (XI-XVI secolo)*, “In la terra di Formigine. Archeologia di un abitato”, ed. by Grandi E., Librenti M., Firenze, 2013, pp. 45-62.

Gelichi (et al.), *Il castello di Formigine* – Gelichi S., Librenti M., Bertoldi F., Grandi E., Lora S., *Il castello di Formigine: analisi della sequenza insediativa e prima valutazione sul cimitero tardo medievale*, “Le Missioni Archeologiche dell’Università Ca’ Foscari di Venezia”, IV Giornata di Studio, ed. by Zaccaria Ruggiu A., Venezia, 2004, pp. 79-88.

Gelichi (et al.), *Il convento di San Francesco* – Gelichi S., Alberti A., Francesca B., Negrelli C., Falla C., *Il convento di San Francesco e l’archeologia per la storia di una istituzione*, “Arte gotica a Imola. Affreschi ritrovati in San Francesco e San Domenico, Imola”, ed. by Pedrici C., Firenze, 2008.

Labate (et al.), *Le tombe 8 e 13* – Labate D., Palazzini C., Bertoldi F., Mariotti V., Milella M., Belcastro M. G., *Le tombe 8 e 13 della necropoli tardo antica (VI secolo d. C.) di Baggiovara (MO)*, “Sepolture anomale, indagini archeologiche e antropologiche dall’epoca classica al medioevo in Emilia-Romagna”, ed. by Belcastro M. G. and Ortalli J., Quaderni di Archeologia dell’Emilia-Romagna, 28, 2010, pp. 121-130.

Micheletti Cremasco, Boccone, *Evaluation* – Micheletti Cremasco M., Boccone S., *Evaluation de l’age d’après les ossement d’une population de sujets en cours de croissance: comparaison entre méthodes d’anthropologie dentaire et ostéométriques*, “Biométrie Humaine et Antropologie”, vol. 22, n°1-2. Paris, 2004, pp. 25-32.

Milano, Bertoldi, *Paleonutrition and food* – Milano L., Bertoldi F., *Paleonutrition and food practices in the ancient Near East, towards a multidisciplinary approach*, “Proceedings of the international meeting: Methods and Perspectives applied to the study of food practices in the ancient Near East”, Venezia, 15-17 June 2006, Padova, 2014.

Molleson, Liversidge, Bertoldi, *Report* – Molleson Th., Liversidge H., Bertoldi F., *Report on skeleton of Bronze age infant (28680) from Tell Beydar*, „Tell Beydar: environmental and technological studies II, Subartu XXXIII” ed. by Milano L. and Lebeau M., Turnhout, 2014, pp. 215-221.

Rasia (et al.), *Bronze Age burials* – Rasia P. A., Bitadze L., Rova E., Bertoldi F., *Bronze Age burials from Doghlauri (Georgia). Preliminary analysis of human remains reveals a change in burial customs*, “Journal of Archaeological Science Reports”, 38, 2021, 103048.

**ვენეციის (იტალია) კა' ფოსკარის უნივერსიტეტის
ფიზიკური ანთროპოლოგიის ლაბორატორიის
საქმიანობა და შედეგები**

რეზიუმე

ნაშრომში წარმოდგენილია კა' ფოსკარის უნივერსიტეტის ფიზიკური ანთროპოლოგიის ლაბორატორიის საქმიანობა იტალიაში და მის ფარგლებს გარეთ (სირია, სუდანი, საქართველო და სომხეთი) 1998 წლიდან დღემდე. ამჟამად ჩვენ ხელთაა სხვადასხვა არქეოლოგიურ ძეგლზე მოპოვებული 2000-ზე მეტი პალეობიოლოგიური ნიმუში, პრეისტორიული ხანიდან მოყოლებული თანამედროვე ეპოქის ჩათვლით. ყველა ნიმუში გაანალიზებულია ტაფონომიური, ანთროპოლოგიური, პალეოდემოგრაფიული და პალეოპათოლოგიური კუთხით და წარმოადგენს მონაცემებისა და ნიმუშების უნიკალურ კოლექციას. ამ ნიმუშების უმეტესი ნაწილი შუა საუკუნეების ეკლესიების, ტაძრების, მონუმენტების საავადმყოფოების, მონასტრების და სააბატოების სასაფლაოებიდანაა აღებული. ჩვენ ასევე გვაქვს პრეისტორიული კრემაციისა და ინჰუმაციის ნიმუშები, რომაული და გვიანანტიკური ხანის ნეკროპოლისებიდან და თანამედროვე პერიოდში კატასტროფის შედეგად წყალში ჩაძირული გემებიდან მოპოვებული მასალა. ჩვენი კვლევის მიზანთა შორის ერთ-ერთი საკითხია პალეოპოპულაციაში ზრდასრულებისა და მოზარდების ასაკის განსაზღვრა ახალი, უფრო ზუსტი მეთოდების გამოყენებით. შუა საუკუნეების სასაფლაოებზე, რომლებიც კარგად წარმოაჩენს წარსული წინარეინდუსტრიული საზოგადოების დემოგრაფიას, დაკრძალულთა საერთო რაოდენობიდან ახალშობილთა, ჩვილთა და ბავშვთა პროცენტული მაჩვენებელი 30%-დან 50%-მდე მერყეობს, ხოლო გარდაცვლილი ზრდასრული მამაკაცებისა და ქალების რაოდენობა თითქმის თანაბარია. ჩვილთა სიკვდილიანობა პიკს აღწევს დაბადებისას და 2-დან 3 წლამდე ასაკში, რაც დაკავშირებულია ორსულობის, მშობიარობის და შესაძლოა, ხანგრძლივად ძუძუთი კვების რისკებთან. ზრდასრული ქალების სიკვდილიანობა ასევე მნიშვნელოვნად მაღალია 20-30 წლის ასაკში, ხოლო მამაკაცები, როგორც წესი, უფრო დიდხანს ცოცხლობენ. ადამიანის ჩონჩხის ნიმუშთა სიმრავლე, მათი წარმომავლობის არქეოლოგიური კონტექსტი, ქრონოლოგიური ჩარჩოები და განსახლების გეოგრაფია გვაძლევს უნიკალურ შესაძლებლობას მოვიპოვოთ მთელი რიგი ყოველმხრივ გაანალიზებული მონაცემები და შევქმნათ ადამიანის ძვლოვანი ნაშთებისა და სამაროვნის არქეოლოგიის მონაცემთა ბაზა, რაც შედარებისთვის საუკეთესო საშუალება იქნება.

tab. I

fig. 1

fig. 2a

fig. 2b

fig. 2c

fig. 2d

fig. 3

fig. 4

tab. II

fig 5a

fig 5b

fig 6

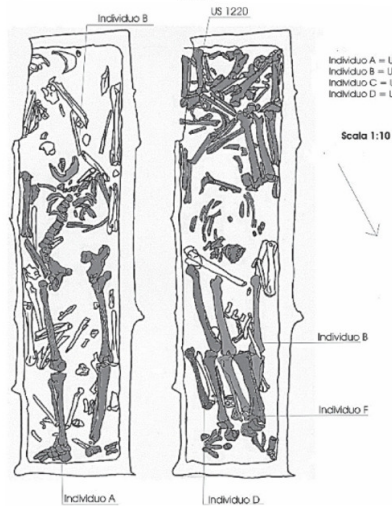

fig 7a

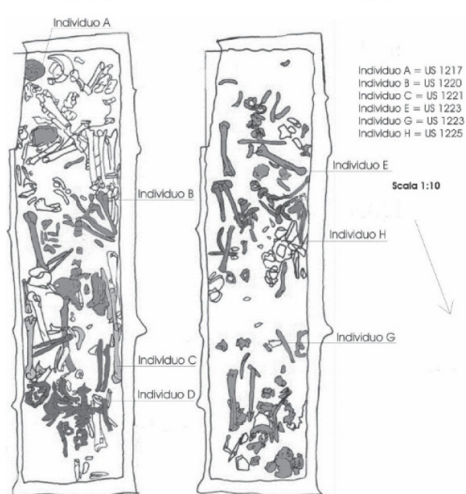

fig 7b

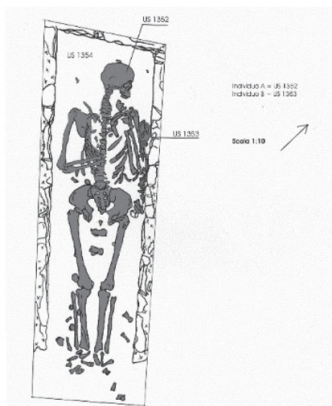

fig 8

fig 9

tab. III

fig. 10a

fig. 10b

fig. 11

fig. 12

fig. 13

fig. 14

fig. 15

fig. 16

tab. IV

fig. 17

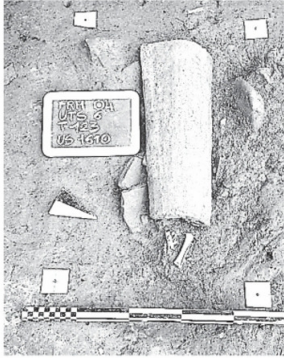

fig. 18

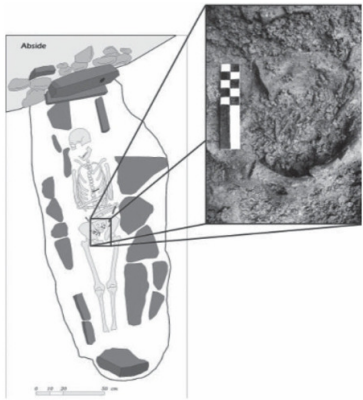

fig. 19

fig. 20

fig. 21a

fig. 21b

fig. 22

fig. 23a

tab. V

fig. 23b

fig. 23c

fig. 24a

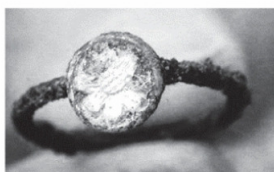

fig. 24b

fig. 24c

fig. 24d

fig. 24e

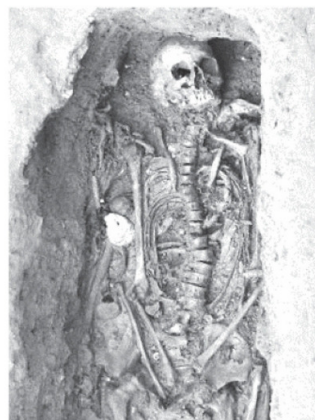

fig. 24f

Description of Illustrations:

Fig. 1. Several funerary urns dating to Iron age found in Padova.

Fig. 2 a-c. The necropolis of Piazza Corrubio (VR) is featured by many types of graves and funerary contexts such as burials in amphorae for adults and children, cappuccina graves and single and multiple stone coffins.

Fig. 3. The shipwreck of the brig *Mercure* with the human casualties killed during the battle of Grado in 1812.

Fig. 4. A single primary burial dug in the ground (Formigine-MO).

Fig. 5 a and b. Two double and contemporary burials from Formigine (MO) and a non-contemporary one from Santa Maria del Faro (Ra) as it is shown by the relationships among anatomical connections.

Fig. 6. A collective burial from Formigine (MO).

Fig. 7 a and b. The phases of excavation of a collective burial in stone coffin from San Michele alla Verruca (PI) in which every single subject is drawn in different colours. The upper part of the tomb is used as an ossuary.

Fig. 8. Grave of an adult female and a neonate died and buried several weeks before from San Michele alla Verruca (PI).

Fig. 9. Andrazza (UD): collective burial of Lombard age.

Fig. 10 a and b. Tomb 12 from S. Ilario-Dogaletto (VE) and its reconstruction (drawing by P. A. Rasia). The grave marked by a stone slab is the contemporary burial of two adults and two children died most probably during a plague episode.

Fig. 11. Imola San Francesco-Chiesa Superiore. A burial in a wood coffin and several others sometimes rearranged while non respecting the correct anatomical position.

Fig. 12. A natural mummy from Imola San Francesco-Chiesa Superiore buried in a wood coffin in which we can notice the laced garment and the peculiar spiral ligatures of the body.

Fig. 13. The practice of reduction of previously interred bodies in a tomb from Formigine-San Bartolomeo (MO).

Fig. 14. A tomb cut by the later excavation of another grave from Nonantola-San Lorenzo (MO).

Fig. 15. The original position of the head can be reconstructed only through the careful observation of the cervical vertebrae.

Fig. 16. Neonates buried along the church's apse in Formigine-San Bartolomeo (MO).

Fig. 17. Children were sometimes buried together with a male or female adult on their lower limbs (Formigine-San Bartolomeo).

Fig. 18. Roof tiles were often employed to protect small children's burials (Formigine-San Bartolomeo).

Fig. 19. One of the two burials of pregnant women found in Formigine-San Bartolomeo (MO).

Fig. 20. A burial from Nonantola-San Lorenzo showed the practice of ligatures and constriction of lower limbs.

Fig. 21 a and b. Comacchio-San Cassiano and S. Ilario-Dogaletto: evidence of a funerary pillow made with a brick or a stone.

Fig. 22. A grave marked with a stone in Formigine-San Bartolomeo (MO).

Fig. 23 a, b, c. Evidence of rich grave goods in Cellette dei Passeri (RA), Tell Beydar (Syria) and Doghlauri (Georgia) during prehistory.

Fig. 24 a-f. Evidence of objects found in Middle age cemeteries: buttons, rings, lignite rosary beads, scallop shells, clay infant Jesus and an oyster shell.

მეფობის საკითხი კლასიკური ხანის კოლხეთში და არქეოლოგია

თუ რამე უცნაური და კითხვის ნიშნების აღმძვრელია ძველი საქართველოს ისტორიაში, ეს უდაოდ არის კოლხეთის მეფეების ვინაობის საკითხი. არა-და, ერთი შეხედვით, ეს პრობლემა არც უნდა არსებულებოდა, რადგან კოლხი მეფეების შესახებ ცნობებს გვანვდიან როგორც ანტიკური (ქსენოფონტი, სტრაბონი, პლინიუსი, ტროგუსი), ასევე – ურარტული ლურსმული წყაროები (სარდური II-ის წარწერა). აქ ბუნებრივია, არ ვგულისხმობ აპოლონიოს როდოსელთან, სტრაბონთან და „არგონავტიკის“ სხვადასხვა ვერსიებში შემორჩენილ ცნობებს აიეტიის შესახებ. თუმცა, რამდენად ლეგენდარული შეიძლება შეიძლება იყოს აიეტი, ეს ჯერ კიდევ საკამათო საკითხია, რადგან კლასიკური ხანის კოლხეთში არსებობდა მყარი წარმოდგენა იმის შესახებ, რომ ამ პიროვნებამ სათავე დაუდო კოლხი მეფეების დინასტიას და ყველა მათგანი საკუთარ თავს მიიჩნევდა მის შთამომავლად.

აღნიშნული რეალობის მიუხედავად, როგორც ქართველ, ასევე უცხოელ (ძირითადად, რუს) ისტორიკოსთა შორის არსებობს მყარი შეხედულება და ღრმა სკეპტიციზმი როგორც კოლხეთში სამეფო ხელისუფლების, ასევე – ზოგადად, კოლხეთის სამეფოს რეალურად არსებობის შესახებ და მკვლევართა გარკვეული ნაწილი მას განიხილავს მხოლოდ მითად, რომელსაც არაფერი აქვს საერთო რეალობასთან.¹

პრობლემის უკეთ წარმოჩენის მიზნით შევეხები ანტიკური ხანის ბერძენ-რომაელი ავტორების ცნობებს კოლხეთისა და ამ ქვეყნის მეფეების შე-

¹ ყორანაშვილი, *ძველ კოლხეთში სახელმწიფოებრიობის არსებობის საკითხი*, გვ. 98-135 (ლიტერატურა იქვე). ზოგადად უნდა ითქვას, რომ მითის საისტორიო წყაროდ გამოყენებისას არაერთი პრობლემა იჩენს თავს. უპირველეს ყოვლისა გასათვალისწინებელია ის, რომ მითოლოგიური მასალა სხვადასხვა დროის, ჟანრისა თუ მიზანდასახულობის ტექსტებშია შემონახული. ამიტომ მკვეთრად გასამიჯნია მითის ძირითადი შინაარსი, რომელიც შეიძლება ძალზე ძველი იყოს და მისი წერილობით გაფორმების დროს დამატებული გარკვეული რეალიები. ზემოთქმულიდან გამომდინარე ცხადია, რომ მითოლოგიურ ტექსტებზე მუშაობა სწორ მეთოდოლოგიურ მიდგომას მოითხოვს. დანვრ. იხ.: გორდეზიანი, *ძველი ისტორიის ნარკვევები*, გვ. 51-72.

სახებ და არქეოლოგიურ მონაცემებს. ქ. ნ. V საუკუნის სარდალი ქსენოფონტი გვამცნობს, რომ ქ. ნ. 401 წელს მისი ლაშქრის ნაწილმა ქალაქ კოტიორადან მოინდომა ფასინათა ქვეყანაში გადასვლა, სადაც ამ დროს აიეტის შთამომავალი მეფობდა.¹ ქსენოფონტის „ანაბასისი“ უძველესი ანტიკური წყაროა, რომელიც კოლხეთში (რესპ. ფასიანთა ქვეყანაში) მეფეს მოიხსენიებს.

პლინიუსის ცნობის თანახმად კი, კოლხეთში მეფობდა აიეტის შთამომავალი სავლაკი. ამ მეფის სახელით მოჭრილი მონეტა აღმოჩენილია ვანის ნაქალაქარზე. ო. ლორთქიფანიძის შენიშვნით, მონეტა დაზიანებულია და გარკვევით არ ჩანს სავლაკი იკითხება თუ სავლაკი. გ. კვირკველიას დაკვირვებით, დაზიანებულ მონეტაში უნდა ეწეროს გრაფემა λ და არა M, რადგან ასო M-ისთვის საკმარისი ადგილი არ არის და უფრო სარწმუნოა, რომ ეს იყოს λ და შესაბამისად, სავლაკი.²

ამდენად, ქსენოფონტის და პლინიუსის ცნობები მნიშვნელოვანია, რადგან ისინი პირდაპირ აღნიშნავენ კოლხეთში მეფეებისა და შესაბამისად, სამეფო ხელისუფლების არსებობას.³ ამ ცნობებში ყურადღებას იპყრობს კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი დეტალი – სხვადასხვა დროს მოღვაწე ორი სხვადასხვა ავტორის თანახმად კოლხეთის მეფეები იწოდებიან აიეტის შთამომავლებად. ამ გარემოებას პირველად ო. ლორთქიფანიძემ მიაქცია ყურადღება და აღნიშნა, რომ კოლხეთის მეფეების აიეტის შთამომავლებად წარმოჩენა იყო საკუთრივ კოლხეთის სამეფოში შემუშავებული ტრადიცია, რითაც კოლხი მეფეები საგანგებოდ მიანიშნებდნენ მათ ღვთაებრივ წარმომავლობას (ჰელიოსის შვილები).⁴

კოლხეთში სამეფო ხელისუფლების არსებობის დასამტკიცებლად ნიშანდობლივია ქ. ნ. I-ქ. შ. I საუკუნის რომაელი ისტორიკოსის პომპეიუს ტროგუსის ცნობებიც. ტროგუსის ნაშრომის XXVII წიგნის შესავალში საგანგებოდ აღნიშნულია, რომ მასში გადმოცემულია პონტოს მეფეების ისტორია, ხოლო „მისგან გადახვევით“ ბოსფორელთა და კოლხთა მეფეების საქმეები.⁵ ო. ლორთქიფანიძის სამართლიანი შენიშვნით, კოლხეთის მეფეები იმდენად ცნობილები და ძლიერები იყვნენ, რომ ტროგუსმა აუცილებლად მიიჩნია მათთვის ცალკე ადგილი დაეთმო ბოსფორისა და პონტოს მეფეების გვერდით.⁶ მიუხედავად იმისა, რომ ტროგუსის ნაშრომი კოლხი მეფეების შესახებ ჩვენამდე მოღწეული არ არის, და შესაბამისად, არც ერთი კოლხი მეფის სახელი

¹ Anab., V, 6, 37.

² ლორთქიფანიძე, *იყო თუ არა სახელმწიფო კოლხეთი?*, გვ. 47.

³ ლორთქიფანიძე, *იყო თუ არა სახელმწიფო კოლხეთი?*, გვ. 48.

⁴ ლორთქიფანიძე, *იყო თუ არა სახელმწიფო კოლხეთი?*, გვ. 48.

⁵ ლორთქიფანიძე, *იყო თუ არა სახელმწიფო კოლხეთი?*, გვ. 52.

⁶ ლორთქიფანიძე, *იყო თუ არა სახელმწიფო კოლხეთი?*, გვ. 53.

ამ წყაროდან არ ვიცით, მას განუზომელი მნიშვნელობა ენიჭება კოლხეთში სამეფო ხელისუფლების არსებობასთან დაკავშირებით.

ის რეალობა, რომ კოლხი მეფეები თავს მიიჩნევდნენ აიეტის შთამომავლებად, მიანიშნებს ძველ კოლხეთში ხელისუფლების მემკვიდრეობითობის ხასიათზე. ეს ფაქტი კარგად გამოჩნდა ვანის და განსაკუთრებით, საირხის მდიდრული სამარხების შესწავლის მაგალითზე, სადაც საქმე გვაქვს სახელისუფლებო შტოს უწყვეტობასა და მემკვიდრეობით გადაცემაზე ქ. ნ. V-IV საუკუნეებში.¹ აქედან გამომდინარე, ისმის კითხვა, თუ არქეოლოგიურად დასტურდება სკეპტუხთა შტოს მემკვიდრეობითი ხასიათი, რა საფუძველი არსებობს იმისთვის, რომ უარვყოთ იგივე მომენტი სამეფო დინასტიასთან დაკავშირებით?

იმიტომ ხომ არ მიიჩნევდნენ თავს კოლხეთის მეფეები ლეგენდარული აიეტის შთამომავლებად, რომ სახელი აიეტი კოლხეთს ნიშნავს? ან რატომ მოიხსენიებდნენ ძველი ბერძნები ამ ქვეყანას ორი სახელით (აია-კოლხიდა)? იმიტომ ხომ არა, რომ კოლხიდა ბერძნული სახელია, ხოლო აია ადგილობრივი ეთნონიმი და, შესაბამისად, კოლხეთის პირველ და ლეგენდარულ მეფეს ამავე ქვეყნის სახელი ერქვა. აიეტი, რომელიც ჰელიოსის შვილი იყო და ოთარ ლორთქიფანიძის სამართლიანი შენიშვნით, დანარჩენი კოლხი მეფეები მიიჩნევდნენ რა თავს აიეტის შთამომავლებად, ამით აღნიშნავდნენ საკუთარი დინასტიის ღვთაებრივ წარმომავლობას, ხოლო ღვთაებრივი წარმომავლობის დასაბუთება ნიშანდობლივია ყველა სამეფო დინასტიისთვის.² ამასთან, რა თქმა უნდა, პირდაპირი მნიშვნელობით არ უნდა იქნეს გაგებული ვარაუდი იმის შესახებ, რომ კოლხი მეფეები მართლაც აიეტის პირდაპირი შთამომავლები, მისი შვილები, შვილიშვილები და შვილთაშვილები იყვნენ, რადგან ამ შემთხვევაში ხაზგასმულია მათი ღვთაებრივი წარმომავლობა და არა პირდაპირი ჩამომავლობა.³ ბერძნულ საკუთარ სახელთა წარმოების კანონების თანახმად, აიეტი ნიშნავს აიას მკვიდრს,⁴ ე. ი. აიეტი ნიშნავს აიელს, იგივე კოლხს. ანუ აიეტი კოლხეთის მითიური ეთნარქია და ამ შემთხვევაში შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ისეთივე მოვლენასთან გვაქვს საქმე, როგორც ლეონტი მროველისეულ ქართლოსთან დაკავშირებით. აქედან გამომდინარე, ნათელია, თუ რატომ მიიჩნევადა კოლხეთის ყველა მეფე საკუთარ თავს აიეტის შთამომავლად. ისეთივე შემთხვევასთან გვაქვს საქმე, როდესაც ანტიკური ხანის იბერიის მეფეები „ქართლის ცხოვრებაში“, კერძოდ, ლეონტი მროველთან,

¹ ბრაგვაძე, საირხის სკეპტუხია, გვ. 114.

² ლორთქიფანიძე, იყო თუ არა სახელმწიფო კოლხეთი?, გვ. 54.

³ ლორთქიფანიძე, იყო თუ არა სახელმწიფო კოლხეთი?, გვ. 53-54.

⁴ ლორთქიფანიძე, არგონავტიკა და ძველი კოლხეთი, გვ. 32.

მოიხსენიებიან ქართველთა მითიური ეთნარქის ქართლოსის შთამომავლებად და ქართლოსიან მეფეებად.

ჩვენთვის საინტერესო პრობლემის გარკვევის საქმეში ხელშესახებ მასალას იძლევა ვანში მოპოვებული ქ. ნ. IV-III საუკუნეების ადგილობრივი კრამიტი, რომლებზეც გვხვდება დამლა „ბასილიკე“.¹ როგორც ო. ლორთქიფანიძე მიიჩნევს, ასეთი კრამიტის აღმოჩენა კიდევ უფრო სარწმუნოს ხდის ქსენოფონტის, სტრაბონის, ტროგუსისა და პლინიუსის ცნობებს კოლხეთში სამეფო ხელისუფლების, „აიეტიდების დინასტიის“ არსებობის შესახებ.² თუმცა, ამ საკითხთან დაკავშირებით შესაძლოა გამოითქვას რამდენამდე განსხვავებული ვარაუდი და ვანის „სამეფო კრამიტებზე“ მოხსენიებული პიროვნება (Μέλαιψις) მივიჩნიოთ არა მეფედ, არამედ – სკეპტუხად და თუ ეს ასეა, მაშინ შეგვიძლია აღვნიშნოთ, რომ საირხისა და ვანის აღმოჩენების წყალობით კოლხეთის სამეფოს რამდენიმე სკეპტუხის ვინაობაცაა ცნობილი (Δένδαυζ და Μέλαιψις ვანიდან და ταῦχ საირხიდან). თ. ყაუხჩიშვილის ვარაუდით, საირხის წარწერის ταῦχ-თან დაკავშირებით შეიძლება საქმე გვექონდეს ირანული წარმოშობის ქალის საკუთარ სახელთან,³ რომელიც გვევლინება როგორც სკეპტუხთა შტოს ყველაზე ადრეული წარმომადგენელი, არა მხოლოდ საირხეში, არამედ ზოგადად, კოლხეთში.⁴

როდესაც კოლხეთში სამეფო ხელისუფლების არსებობისა და ზოგადად, კოლხეთის მეფეების შესახებ ვმსჯელობთ, აუცილებელია იმ არქეოლოგიური კონტექსტის გათვალისწინება, რაც დღეის მდგომარეობით გვაქვს დასავლეთ საქართველოში და, აქედან გამომდინარე, კლასიკური ხანის კოლხეთის არქეოლოგიური ძეგლების მონაცემების დაკავშირება კონკრეტულ ისტორიულ პიროვნებებთან. ამ კუთხით მნიშვნელოვანია ვანის, საირხის, ითხვისის, მთისძირის და დაბლაგომის სამარხთა იდენტიფიკაცია და მათი კავშირი ბერძნულ წყაროებში მოხსენიებულ კოლხეთის მეფეებთან.

ქსენოფონტესთან მოხსენიებული კოლხი მეფის თანადროული უნდა იყოს ვანის და საირხის ის სამარხები, რომლებიც ქ. ნ. V საუკუნის ბოლო ფაზას და ქ. ნ. IV საუკუნის პირველ ნახევარს მიეკუთვნება. სავსებით შესაძლებელია, რომ ქსენოფონტის „ანაბასისში“ ქ. ნ. 401 წელს მოხსენიებულ კოლხ მეფეს ეხელისუფლება ქ. ნ. IV საუკუნის პირველ ნახევარშიც.

კოლხეთის სახელმწიფოებრიობის თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია ვანისა და საირხის მდიდრული სამარხების პარალელურად ამ სკეპტუხიების

¹ ახელედიანი, კრამიტი ვანის ნაქალაქარიდან, გვ. 4-10.

² ლორთქიფანიძე, იყო თუ არა სახელმწიფო კოლხეთი?, გვ. 53.

³ ყაუხჩიშვილი, საირხის ბერძნული გრაფიტო, გვ. 15-17.

⁴ ბრაგვაძე, საირხის სკეპტუხია, გვ. 113.

ფარგლებში აღმოჩენილი დაბლაგომის, მთისძირისა და ითხვისის მდიდრული სამარხებიც, რაც უდაოდ ადასტურებს იმ რეალობას, რომ სოციალური დიფერენციაციის პროცესი კოლხეთში ღრმადაა ნასული და არათუ ზოგადად კოლხეთის სამეფოს, არამედ საკუთრივ სკეპტუხიების შიგნითაც საქმე გვაქვს რთულ სოციალურ-პოლიტიკურ იერარქიასთან. ეს მოსაზრება ჯერ კიდევ 1992 წელს გამოვთქვი და მის თაობაზე დღემდე აზრი არ შემიცვლია.¹

თითქმის ყველა მკვლევარი, ვინც კი ვანის და საირხის მდიდრული სამარხების ანალიზს შეხებია, აღნიშნავს, რომ ხსენებულ კომპლექსებს გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება კლასიკური ხანის კოლხეთში სახელმწიფოებრიობის დადასტურების თვალსაზრისით. ამ მხრივ თავის დროზე უდიდესი შრომა გასწია დიდმა არქეოლოგმა, აკადემიკოსმა ოთარ ლორთქიფანიძემ, რომელმაც წერილობითი წყაროებისა და არქეოლოგიური მონაცემების ურთიერთშეჯერების საფუძველზე არგუმენტირებულად დაასაბუთა როგორც კლასიკური ხანის კოლხეთში სამეფო ხელისუფლების არსებობა, ასევე – ამ ქვეყნის როლი და მნიშვნელობა ზოგადად ანტიკური სამყაროსათვის.²

ქართლის ცხოვრებისეული ქუჯის შემდეგ კოლხეთის სამეფო ემცრობა, მაგრამ არსებობას კვლავ აგრძელებს. მიუხედავად იმისა, რომ ამ დროს კოლხეთი კარგავს აღმოსავლეთ პროვინციებს,³ ის მაინც ცალკე პოლიტიკური ერთეული ჩანს. ამ ფაქტის კარგი დასტური სავლაკის მონეტაა. ქუჯის თანადროული უნდა იყოს ვანისა⁴ და საირხის⁵ ყველაზე გვიანდელი მდიდრული სამარხები. ხოლო ის რეალობა, თუ რატომ აღარ გვხვდება ქ. ნ. IV-III საუკუნეების მიჯნის შემდეგ მდიდრული სამარხები კოლხეთში, ცხადია, არ უკავშირდება კოლხეთის სამეფოს გაქრობას. ამ პრობლემას ვუკავშირებ აქემენიდების იმპერიის დაცემას, რის შემდეგაც პოლიტიკური ვითარება კოლხეთში გარკვეულწილად უნდა შეცვლილიყო.⁶

არქეოლოგიური აღმოჩენებით დგინდება, რომ ქ. ნ. V-IV საუკუნეები კოლხეთის სამეფოსთვის გამორჩეული აღმავლობის პერიოდი. ქსენოფონტის

¹ ბრაგვაძე, აღმოსავლეთ კოლხეთი ძვ. წ. V-I საუკუნეებში, გვ. 18.

² ლორთქიფანიძე, ძველი ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან, გვ. 153-183 (ლიტერატურა იქვე).

³ ბრაგვაძე, ლეონტი მროველი და ელინისტური ხანის კოლხეთ-იბერიის ისტორიის საკითხები, გვ. 116.

⁴ Kacharava, *Kvirkvelia, Wine, Worship, and Sacrifice: The Golden Graves of Ancient Vani*, გვ. 68.

⁵ ნადირაძე, საირხე საქართველოს უძველესი ქალაქი, გვ. 74.

⁶ ბრაგვაძე, კოლხეთის სამეფო და ირანი ძვ. წ. V-IV საუკუნეებში, გვ. 43.

მიერ მოხსენიებული კოლხი მეფის, მისი წინამორბედის და მისი შთამომავლის ეპოქას მიეკუთვნება ისეთი ეტალონური ძეგლები, როგორებიც არის ვანი,¹ საირხე,² ფიჭვნარი,³ მთისძირი,⁴ დაბლაგომი,⁵ ითხვისი,⁶ აჩანდარა.⁷

ჩვენს განკარგულებაში არსებული არქეოლოგიური მონაცემების გათვალისწინებით ისიც შესაძლებელია, რომ ვანის, საირხის, ითხვისის, მთისძირის თუ დაბლაგომის მდიდრული სამარხეული კომპლექსები კონკრეტულად დაუკავშირდეს ქსენოფონტის მიერ მოხსენიებულ მეფეს, ქუჯის თუ სავლაკის მოღვაწეობის ხანას. ამ მხრივ საკმაოდ შრომატევადი და სასარგებლო საქმე ჩაატარა ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის არქეოლოგიურმა გუნდმა და უზუსტესი ქრონოლოგიით დააღაგა ქ. ნ. V-I საუკუნეების დასავლეთ საქართველოს თითქმის ყველა არქეოლოგიური ძეგლი თუ ცალკეული კომპლექსი,⁸ ამიტომ ამ საკითხზე მსჯელობას აღარ გავაგრძელებ, რადგან დაინტერესებულ მკითხველს საკუთრივ შეუძლია მათი ნახვა, შედარება, იდენტიფიკაცია და დასკვნების გამოტანა.

ამდენად, ანტიკური ავტორების წერილობითი ცნობები და დასავლეთ საქართველოს თანადროული არქეოლოგიური აღმოჩენები ადასტურებენ კოლხეთში არათუ სამეფო ხელისუფლების, არამედ – საკმაოდ რთული ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური იერარქიის არსებობას, რაც თავის მხრივ წარმოადგენს კოლხეთის სახელმწიფოებრიობის არსებობის უტყუარ და ნათელ გამოვლინებას.

¹ ლორთქიფანიძე, ვანი „ოქრომრავალი კოლხეთის“ რელიგიური ცენტრი, გვ. 3-401.

² ნადირაძე, საირხე საქართველოს უძველესი ქალაქი, გვ. 3-253.

³ კახიძე, საქართველოს ზღვისპირეთის ანტიკური ხანის ქალაქები, გვ. 3-152.

⁴ გამყრელიძე, მთისძირის არქეოლოგიური ძეგლები, გვ. 58-70.

⁵ თოლორდავა, მდიდრული სამარხი დაბლაგომიდან, გვ. 68-78.

⁶ გაგოშიძე, გოგიბერიძე, მახარაძე, ითხვისის სამაროვნის ქრონოლოგია, გვ. 49-55.

⁷ <https://sputnik-abkhazia.ru/Abkhazia/20180514/1023944791/achandarskij-klad-peredan-v-gosmuzej-abxazii.html>

⁸ ახვლედიანი (და სხვა), მასალები ძვ. წ. V-I საუკუნეების კოლხეთის არქეოლოგიური რუკისათვის (ნამოსახლარები სამაროვნები), გვ. 5-83.

ახვლედიანი (და სხვა), მასალები ძვ. ნ. V-I საუკუნეების კოლხეთის არქეოლოგიური რუკისათვის (ნამოსახლარები, სამაროვნები) – ახვლედიანი დ., ელაშვილი მ., კირკიტაძე გ., ხარაბაძე ს., ასათიანი გ., მასალები ძვ.ნ. V-I საუკუნეების კოლხეთის არქეოლოგიური რუკისათვის (ნამოსახლარები, სამაროვნები), თბილისი, 2017.

ახვლედიანი, კრამიტი ვანის ნაქალაქარიდან – ახვლედიანი დ., კრამიტი ვანის ნაქალაქარიდან, თბილისი, 1999.

ბრაგვაძე, საირხის სკეპტუხია – ბრაგვაძე ზ., საირხის სკეპტუხია, „კავკასიის არქეოლოგიის საკითხები“, თბილისი, 2021, გვ.107-117.

ბრაგვაძე, კოლხეთის სამეფო და ირანი ძვ. ნ. V-IV საუკუნეებში – ბრაგვაძე ზ., კოლხეთის სამეფო და ირანი ძვ. ნ. V-IV საუკუნეებში, „იბერია-კოლხეთი“, 11, 2015, გვ. 37-48.

ბრაგვაძე, ლეონტი მროველი და ელინისტური ხანის კოლხეთ-იბერიის ისტორიის საკითხები – ბრაგვაძე ზ., ლეონტი მროველი და ელინისტური ხანის კოლხეთ-იბერიის ისტორიის საკითხები, „საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია“, თბილისი, 1993, 2, გვ. 109-118.

ბრაგვაძე, აღმოსავლეთ კოლხეთი ძვ. ნ. V-I საუკუნეებში – ბრაგვაძე ზ., აღმოსავლეთ კოლხეთი ძვ. ნ. V-I საუკუნეებში, თბილისი, 1993.

გაგოშიძე, გოგიბერიძე, მახარაძე, ითხვისის სამაროვნის ქრონოლოგია – გაგოშიძე ი., გოგიბერიძე ნ., მახარაძე გ., ითხვისის სამაროვნის ქრონოლოგია, „არქეოლოგიური ჟურნალი“, V, 2010, გვ. 49-55.

გამყრელიძე, მთისძირის არქეოლოგიური ძეგლები – გამყრელიძე გ., მთისძირის არქეოლოგიური ძეგლები, „ვანი III“, თბილისი, 1977, გვ. 58-70.

გორდეზიანი, ძველი ისტორიის ნარკვევები – გორდეზიანი ლ., ძველი ისტორიის ნარკვევები, თბილისი, 2009.

თოლორდავა, მდიდრული სამარხი დაბლაგომიდან – თოლორდავა ვ., მდიდრული სამარხი დაბლაგომიდან, „ვანი II“, თბილისი, 1976, გვ. 68-78.

კახიძე, საქართველოს ზღვისპირეთის ანტიკური ხანის ქალაქები – კახიძე ა., საქართველოს ზღვისპირეთის ანტიკური ხანის ქალაქები, თბილისი, 1971.

ლორთქიფანიძე, ძველი ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან – ლორთქიფანიძე ო., ძველი ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან, თბილისი, 2002.

ლორთქიფანიძე, იყო თუ არა სახელმწიფო კოლხეთი? – ლორთქიფანიძე ო., იყო თუ არა სახელმწიფო კოლხეთი?, „ქართული სახელმწიფოებრიობის სათავეებთან“, თბილისი, 2001, გვ. 31-97.

ლორთქიფანიძე, ვანი „ოქრომრავალი კოლხეთის“ რელიგიური ცენტრი – ლორთქიფანიძე ო., ვანი „ოქრომრავალი კოლხეთის“ რელიგიური ცენტრი, მაინცი, 1996.

ლორთქიფანიძე, არგონავტიკა და ძველი კოლხეთი – ლორთქიფანიძე ო., არგონავტიკა და ძველი კოლხეთი, თბილისი, 1986.

ნადირაძე, საირხე საქართველოს უძველესი ქალაქი – ნადირაძე ჯ., საირხე საქართველოს უძველესი ქალაქი, თბილისი, 1990.

ქართული სახელმწიფოებრიობის სათავეებთან – ქართული სახელმწიფოებრიობის სათავეებთან, თბილისი, 2001.

ყაუხჩიშვილი, საირხის ბერძნული გრაფიტო – ყაუხჩიშვილი თ., საირხის ბერძნული გრაფიტო, „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, VII, 1993, გვ.15-17.

ყორანაშვილი, ძველ კოლხეთში სახელმწიფოებრიობის არსებობის საკითხი – ყორანაშვილი გ., ძველ კოლხეთში სახელმწიფოებრიობის არსებობის საკითხი, „ქართული სახელმწიფოებრიობის სათავეებთან“, თბილისი, 2001, გვ. 98-135.

Kacharava, Kvirkvelia, Wine, Worship, and Sacrifice: The Golden Graves of Ancient Vani – Kacharava D., Kvirkvelia G., *Wine, Worship, and Sacrifice: The Golden Graves of Ancient Vani*, New-York, 2008.

Zurab Bragvadze

The Issue of Kingship in Colchis of Classical Period and Archaeology

Summary

If there is anything strange and questionable in the history of Georgia, it is undoubtedly the question of the identity of the kings of Colchis. At first glance, this problem should not have existed either, as information about the Colchian kings provides us with both ancient (Xenophon, Strabo, Pliny, Trogus) as well as Urartian cuneiform sources (inscription of Sarduri II). Naturally, I do not mean the references to the legendary Aeetes with Apollonius of Rhodes, Strabo, and various versions of the Argonauts. However, how legendary Aeetes maybe is still a matter of controversy, as in classical Colchis there was a strong notion that this person originated in the dynasty of the Colchian kings and all of them considered themselves his descendants.

The references of Xenophon and Pliny are important because they directly mention the existence of kings and, consequently, royal authority in Colchis. This information draws attention to another important detail – according to two different au-

thors working at different times, the kings of Colchis are called the descendants of Aetes. O. Lortkipanidze first paid attention to this circumstance and noted that by the descendants of the Aetes, by the kings of Colchis were a tradition developed, whereby the kings of Colchis specifically indicated their divine origin (sons of Helios). In order to prove the existence of the royal government in Colchis, references of ancient Roman historian Trogus are examined. In the introduction to Book XXVII of Trogus, it is specially mentioned that it tells the story of the kings of Pontus, and “from it” the deeds of the kings of the Bosporan kingdom and Colchis.

Based on the archaeological data at our disposal, it is also possible that the luxurious burial complexes of Vani, Sairkhe, Itkhvisi, Mtisdziri or Dablagomi are specifically related to the reign of the king mentioned by Xenophon, the era of Kuji or Savlak. The Colchian king mentioned by Xenophon, the epoch of the king, his predecessor and his descendants include such reference monuments as Vani, Sairkhe, Pichvnari, Mtisdziri, Dablagomi, Itkhvisi, Achandara.

მეტალურგიის ახალი კერა ქვემო ქართლში

ქვემო ქართლი გამოირჩევა წიაღისეული სიმდიდრეებით, რაც სხვა მიზეზებთან ერთად ამ რეგიონის უძველესი დროიდანვე ინტენსიური ათვისების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტორი იყო. აქაური სპილენძისა და რკინის საბადოების სიხშირე, შეშის დასამზადებლად საჭირო ტყის დიდი მასივის არსებობა, ყველა პირობას ქმნიდა მეტალურგიის ჩასახვა-განვითარებისათვის.

ქვემო ქართლში უადრესი ლითონის ნივთები აღმოჩენილია ნეოლით-ენეოლითურ ძეგლებზე – ხრამის დიდი გორა, არუხლოს და იმირის გორის მრავალფენიანი ნამოსახლარები. აქ გვხვდება ცივად ნაჭედი სპილენძის არტეფაქტები – დანა, მძივები, მავთულის ფრაგმენტი, სპილენძის ნაღვენთები და ა. შ. ნამოსახლარებზე მიკვლეულია ტიგელები და სამთო მეტალურგიასთან დაკავშირებული ქვის იარაღები – უროები, ამბოსები და საფხვნელ-საბეგველები. ნამოსახლარებზე მსგავსი ტიპის იარაღების არსებობა გვაფიქრებინებს, რომ ქვემო ქართლში ძვ. VI ათასწლეულში მადასს უკვე სამთო წესით მოიპოვებდნენ.¹

ბოლნისის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე, ქართულ-გერმანული ექსპედიციის მიერ 2004-2013 წლებში მიკვლეულია სამთო მეტალურგიული წარმოების კერები და სახელოსნოები. დაბა კაზრეთის სიახლოვეს გაითხარა საყდრის-ყაჩაღიანის მალაროები, სადაც ძვ. წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან მოიპოვებდნენ ოქროს. მალაროებში აღმოჩნდა ათი ათასზე მეტი სამთო იარაღი (უროები, ამბოსები, საფხვნელ-სასრესები) და ადრებრინჯაოს ხანის თიხის ჭურჭლის შვიდ ასეულამდე ნატეხი. სამთო ობიექტიდან ორ კილომეტრში, სოფ. ბალიჭებთან, ადგილ ძეძვებში ექსპედიციამ მიაკვლია მრავალფენიან ნამოსახლარს. გაირკვა, რომ იქ უცხოვრიათ საყდრის-ყაჩაღიანის სამთო მალაროელებს, რაზეც მეტყველებს ნამოსახლარზე სახელოსნო უბნების, ქურების, სამუშაო იარაღებისა და სახელოსნოში საყდრისიდან მოტანილი, დაფხვილ-დაქუცმაცებული, გამდიდრებული მადნის გროვების არსებობა. ძეძვების ნამოსახლარის გვიან ენეოლითურ ფენებში გამოვლინდა თიხის ტიგელები და რაც მთავარია ცულ-წერაქვის ყალიბი, რომლის ანალოგები ცნობილია ჩრდილო-დასავლეთ ირანიდან. აღნიშნული ფაქტები დასტურია

¹ ლამბაშიძე (და სხვა), *უძველესი მეტალურგია და სამთო საქმე საქართველოში*, გვ. 98-99.

იმისა, რომ ქვემო ქართლი უძველესი დროიდან წარმოადგენდა სამთამადნო და მეტალურგიული წარმოების მნიშვნელოვან რეგიონს.¹

ლითონის სადნობი სახელოსნოები რეგიონში შემდგომ პერიოდშიც გვხვდება – წინარეანტიკური ხანიდან მოკიდებული, ვიდრე XIX ს-ის დასასრულამდე.² რკინისა და სპილენძის სადნობი ქურებია გამოვლენილი მდ. ალგეთის მარცხენა შენაკად ბოგვისწყლის ხეობაში. არქეოლოგიური გათხრებით დგინდება, რომ აქაური წარმოება ემყარებოდა ბოგვისავე რკინის საბადოს.³ სპილენძის რამდენიმე მაღარო იყო ცნობილი მდ. ალსტაფურას ხეობაში. სპილენძის მაღაროთა სიმრავლით განსაკუთრებით დებედას ხეობა გამოირჩეოდა. რკინის მადნით მდიდარი იყო ბოლნისის ხეობა, სადაც შემორჩენილია სხვადასხვა პერიოდის მაღაროები.⁴ მდიდარია წიაღისეულით მაშავერას აუზი.⁵ რეგიონში სპილენძისა და რკინის მადნის მოპოვება-გამოდნობაზე მოგვითხრობდა ვახუშტი ბაგრატიონი – „სარკინეთს ითხრების ლითონი რკინისა და სპილენძისა“.⁶ ტაშირში „მისხანას ითხრების ლითონი სპილენძისა მრავალი“.⁷ აბულმუგთან დაკავშირებით კი იგივე ავტორი აღნიშნავდა, რომ „აქ ითხრების ლითონი რკინისა, სპილენძისა და ლაჟვარდისა“.⁸ მეტალურგიულ წარმოებასთანა დაკავშირებული ქვემო ქართლის ტოპონიმიში შემორჩენილი სახელები – სარკინეთის ხევი, რკინის მთა; ჰიდრონიმები – რკინის წყალი, ფოლადაური.⁹

გასული საუკუნის 60-იან წლებში მეტალურგიული წარმოების მნიშვნელოვანი კერა გამოვლინდა ქვემო ქართლში სოფ. განთიადთან (დმანისის რ-ნი). იქ შესწავლილ იქნა „მელითონის სამარხი“, რომელშიც აღმოჩნდა ქვის ექვსი ყალიბი. ყალიბებში ჩამოისხმებოდა ე. წ. აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულები და წელში გამოყვანილი სიმეტრიულმხრებიანი ბრტყელი ცულები. არტეფაქტები დათარიღდა ძვ. წ. IX-VIII სს-ით.¹⁰

¹ *The Gold of Sakdrisi*, გვ. 72-73, 96, 108-109.

² ბერძენიშვილი, *ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან*, გვ. 11.

³ Гзелишвили, *Железоплавительное производство в древней Грузии*, გვ. 75-80.

⁴ Гзелишвили, *Железоплавительное производство в древней Грузии*, გვ. 17-19, 31; ბერძენიშვილი, *ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან*, გვ. 12.

⁵ *გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში*, გვ. 147; ბერძენიშვილი, *ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან*, გვ. 13.

⁶ ვახუშტი ბაგრატიონი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა*, გვ. 311^{3,4}.

⁷ ვახუშტი ბაგრატიონი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა*, გვ. 313^{5,6}.

⁸ ვახუშტი ბაგრატიონი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა*, გვ. 315^{19,20}.

⁹ ბერძენიშვილი, *ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან*, გვ. 12.

¹⁰ ავალიშვილი, *ქვემო ქართლი*, გვ. 39-41.

2020 წელს საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთარ ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიური კვლევების ინსტიტუტის ექსპედიციამ (ხელმძღვ. ბ. მურვანიძე) დაზვერვითი სამუშაოები ჩაატარა მარნეულის მუნიციპალიტეტში რამდენიმე ობიექტზე მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირის ჩაყოლებით.¹

საველე კვლევა-ძიებისას ექსპედიციამ ამ მიდამოებში გამოავლინა სხვადასხვა პერიოდისა და ხასიათის არაერთი საინტერესო არქეოლოგიური ძეგლი,² რომელთა შორის გამოირჩევა სოფ. პირველ ქესალოსთან მდინარისპირა მაღალ ფლატეზე მიკვლეული ნამოსახლარის ნაშთი (ტაბ. 1₁).

აღნიშნულ ტერიტორიაზე³ საძიებო სამუშაოების დაწყებამდე, ფლატის ქრილში მინის ზედაპირიდან 2 მ. სიღრმეზე თავიდანვე ჩანდა 0,20-0,30 მ. სიმაღლის დამწვარი კულტურული ფენა. ქრილის განმენდისას მასში აღმოჩნდა ლეგა ფერის ქოთნების ნატეხები, რომელთაგან ზოგიერთი შემკული იყო ირიბი ნაჭდევების სარტყელით (ტაბ. I_{3,4,5}). აქვე გამოვლინდა ჭურჭლის ზომორფული ყური (ტაბ. I₆), აგრეთვე ტაფისმაგვარი ჭურჭლის პირ-ყურისა და ძირდაკეჭნილი ჭურჭლის ნატეხი (ტაბ. I_{7,8}). რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია, ჩამოთვლილ არტეფაქტებთან ერთად, ფლატის ქრილში მიკვლეულ იქნა სატეხის ჩამოსასხმელი მოგრძო სწორკუთხა ფორმის ქვის ყალიბი (ტაბ. I₂).⁴ ყალიბის ღარი ნახევარწრიულია, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ მასში წრიული განიკვეთის მქონე სატეხები ისხმებოდა. ფლატის ქრილის დამწვარ ფენაში შეინიშნებოდა თიხის ოვალური მოხაზულობის მასა, რომელიც სავარაუდოდ ლითონის სადნობი ქურის ნაშთი შეიძლება იყოს.

ფლატის კიდიდან რამდენიმე მეტრის დაშორებით გაკეთებულ თხრილში აღმოჩნდა ლეგა-მოშავო ფერის კერამიკული ნაწარმი: სადღვებლის ნატეხი (ტაბ. I₉), ამოღარული ხაზებით შემკული დერგები (ტაბ. I_{10,13}), ქოთნები, ჯამი და სხვ. (ტაბ. I_{11,12,14-17}). უეჭველია, ფლატის ქრილში და საძიებო თხრილში მიკვლეული მასალა ერთი ძეგლიდან მომდინარე არტეფაქტებია.

ფლატის ქრილში ქვის ყალიბთან ერთად აღმოჩენილი კერამიკიდან აღსანიშნავია ძირდაკეჭნილი ჭურჭელი (ტაბ. I₆). ამგვარი კერამიკა საკმაოდ ადრეულ პერიოდში ჩნდება და არსებობას დიდხანს განაგრძობს. ძირდაკეჭნი-

¹ სამუშაოები განპირობებული იყო მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირის ჩაყოლებით მაღალი ძაბვის ელექტროგადამცემი ანძების მშენებლობით.

² მინდორაშვილი, მურვანიძე, გოგოჭური, *არქეოლოგიური დაზვერვები მარნეულის მუნიციპალიტეტში*, გვ. 203-227.

³ ნასახლარის გეოგრაფიული კოორდინატები: E 503147, N 4583177.

⁴ ყალიბის ზომები: სიგრძე 12,5 სმ., სიგანე 4,5-5,4 სმ., სისქე 2,2-2,4 სმ. საკუთრივ ყალიბის სიგრძე 12,5 სმ-ია, სიგანე 1,5 სმ., სიღრმე 1,1 სმ. სატეხს ერთ გვერდზე აქვს მოგრძო ღარი. ღარის ზომები: სიგრძე 8,5 სმ., სიგანე 0,8 სმ., სიღრმე 0,6 სმ.

ლი ჭურჭელი აღმოჩენილია: ცხინვალის ნაცარგორაზე,¹ უფლისციხეში (ყათ-
ლანიხევი),² ხოვლეს ნამოსახლარზე (V-IV ფენები),³ მცხეთაში,⁴ ქვემო ქართლ-
ში,⁵ კახეთში⁶ და სხვ.

ფლატის ჭრილში აღმოჩნდა აგრეთვე ჭურჭლის ზოომორფული ყური
(ტაბ. I_გ). ზოომორფულყურიანი ჭურჭელი ხშირად გვხვდება ძვ. ნ. I ათასწლეუ-
ლის პირველი ნახევრით დათარიღებულ ძეგლებზე.⁷

რაც შეეხება სატეხის ქვის ყალიბს, მსგავსი ყალიბები აღმოჩენილია
ცხინვალის ნაცარგორის II-III ფენებში, რომელთა ზედა თარიღი თავის დროზე
განისაზღვრა ძვ. ნ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრით.⁸

სოფ. პირველ ქესალოსთან მიკვლეული ძირდაკეჭნილი და ზოომორ-
ფულყურიანი ჭურჭელი, სატეხის ქვის ყალიბი და სხვა ნივთები პარალელებს
პოულობს აღმოსავლეთ საქართველოს ძვ. ნ. I ათასწლეულის პირველი ნა-
ხევრის ძეგლებზე აღმოჩენილ არტეფაქტებთან. შესაბამისად, კულტურულ
ფენაში მიკვლეული მასალის თარიღი ამავე პერიოდით, უფრო კონკრეტულად
VIII-VII სს-ით შეიძლება განისაზღვროს.

ჩატარებული ლაბორატორიული კვლევის შედეგად ყალიბის სამუშაო
ზედაპირზე გამოვლინდა ბრინჯაოს ეროზიის კვალი, რაც იმაზე მეტყველებს,
რომ მასში ბრინჯაოს სატეხები ისხმებოდა.⁹

სოფ. პირველ ქესალოსთან მიკვლეული ქვის ყალიბი იმის უტყუარი
დასტურია, რომ ნამოსახლარზე ძვ. ნ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში
მელითონეთა სახელოსნო არსებულა. ძვ. ნ. I ათასწლეულის დასაწყისიდან
რკინის იარაღებს უკვე გაბატონებული მდგომარეობა უკავია, მაგრამ ამ დროს
ისხმება საუკეთესო ხარისხის ბრინჯაოს ნივთები და ბრინჯაოს მელითონეობა
უმაღლეს ხარისხს აღწევს. ამ პერიოდისათვის იქმნება დიდი სახელოსნოები,
რომლებიც ზოგჯერ ცალკე უბნებადაა გამოყოფილი.¹⁰

¹ გობეჯიშვილი, *სტალინირის ნაცარგორა*, გვ. 252, 268.

² ხახუტაიშვილი, *უფლისციხე*, გვ. 47, ტაბ. XXI.

³ მუსხელიშვილი, *ხოვლეს ნამოსახლარის არქეოლოგიური მასალა*, ტაბ. XXXVII_{392-61-N}.

⁴ კალანდაძე, *მცხეთის არქეოლოგიური ძეგლები*, კატ. №261, 282, 284.

⁵ ავალიშვილი, *ქვემო ქართლი*, გვ. 31, ტაბ. II₂.

⁶ ფიცხელაური, *იორ-ალაზნის აუზის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომთა კულტურა*, გვ. 60; *Пицхелаური, Локализация археологических культур на территории Восточной Грузии*, გვ. 172.

⁷ ავალიშვილი, *ქვემო ქართლი*, გვ. 67; ცქიტიშვილი (და სხვა), *კასპის რაიონის არ-
ქეოლოგიური ექსპედიცია*, გვ. 57, გვ. 51-60, ტაბ. IV.

⁸ გობეჯიშვილი, *სტალინირის ნაცარგორა*, გვ. 250, 268-269, ტაბ. VI₂, XVII₅.

⁹ ყალიბი ლაბორატორიულად გამოიკვლია საქართველოს ეროვნული მუზეუმის
რესტავრაცია-კონსერვაციის კვლევითი ინსტიტუტის პირველადი დამუშავების ლაბო-
რატორიის ხელმძღვანელმა თეა კინწურაშვილმა.

¹⁰ ავალიშვილი, *ქვემო ქართლი*, გვ. 60-61.

ფართო არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ჩატარებამდე, ძნელი სათქმელია ახლად მიკვლეულ ნამოსახლარზე მელითონის სახელოსნო საცხოვრებელი არეალიდან ცალკე იყო გამოყოფილი თუ არა. სადღეისოდ გადაჭრით მხოლოდ ის შეიძლება ითქვას, რომ მეტალურგიული წარმოების მდიდარი ტრადიციებით გამორჩეულ ქვემო ქართლის რეგიონს შეემატა ახალი კერა, რომლის საფუძვლიანი შესწავლა კიდევ უფრო გაამდიდრებს ჩვენს ცოდნას მეურნეობის ამ მნიშვნელოვანი დარგის შესახებ.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა

ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა – ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, „ქართლის ცხოვრება“ ტ. IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1973.

გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში – გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, ტ. II, თბილისი, 1964.

ავალიშვილი, ქვემო ქართლი – ავალიშვილი გ., ქვემო ქართლი ძვ. ნ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში, თბილისი, 1974.

ბერძენიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან – ბერძენიშვილი დ., ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, ქვემო ქართლი, ნაკვეთი I, თბილისი, 1979.

გობეჯიშვილი, სტალინირის ნაცარგორა – გობეჯიშვილი გ., სტალინირის ნაცარგორა, „მიმომხილველი“, ტ. II, 1951.

კალანდაძე, მცხეთის არქეოლოგიური ძეგლები – კალანდაძე აღ., მცხეთის არქეოლოგიური ძეგლები (უძველესი დროიდან ძვ. ნ. I ათასწლეულის შუა ხანებამდე), „მცხეთა“, ტ. IV, არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები, თბილისი, 1980.

მინდორაშვილი, მურვანიძე, გოგოჭური, არქეოლოგიური და ზვერვები მარნეულის მუნიციპალიტეტში – მინდორაშვილი დ., მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ., არქეოლოგიური და ზვერვები მარნეულის მუნიციპალიტეტში, კრ. „კავკასიის არქეოლოგიის საკითხები“, თბილისი, 2021, გვ. 203-227.

მუსხელიშვილი, ხოვლეს ნამოსახლარის არქეოლოგიური მასალა – მუსხელიშვილი დ., ხოვლეს ნამოსახლარის არქეოლოგიური მასალა, თბილისი, 1978.

ფიცხელაური, იორ-ალაზნის აუზის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომთა კულტურა – ფიცხელაური კ., იორ-ალაზნის აუზის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომთა კულტურა, თბილისი, 1965.

ლამბაშიძე (და სხვა), *უძველესი მეტალურგია და სამთო საქმე საქართველოში* – ლამბაშიძე ირ., მინდიაშვილი გ., გოგოჭური გ., კახიანი კ., ჯაფარიძე ირ., *უძველესი მეტალურგია და სამთო საქმე საქართველოში ძვ. წ. VI-III ათასწლეულებში*, თბილისი, 2010.

ცქიტიშვილი (და სხვა), *კასპის რაიონის არქეოლოგიური ექსპედიცია* – ცქიტიშვილი გ., გვეტაძე ჯ., კვაჭაძე მ., კვიციანი რ., მახარაძე ზ., *კასპის რაიონის არქეოლოგიური ექსპედიცია, საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1989-1992 წლებში (მოკლე ანგარიშები)*, თბილისი, 2004.

ხახუტაიშვილი, *უფლისციხე* – ხახუტაიშვილი დ., *უფლისციხე II*, თბილისი, 1970.

The Gold of Sakdrisi – The Gold of Sakdrisi, Mans first gold mining enterprise; საცდრისის ოქრო – კაცობრიობის პირველი ოქროს სამთო წარმოება, Edited by Irina Gambashidze and Th.Stöllner, Bochum, 2016.

Гзелишвили, *Железоплавительное производство в древней Грузии* – Гзелишвили И. А., *Железоплавительное производство в древней Грузии*, Тбилиси, 1964.

Пицхелаури, *Локализация археологических культур на территории Восточной Грузии* – Пицхелаури К. Н., *Локализация археологических культур на территории Восточной Грузии (конец II – начало I тысячелетия до н. э.)*, „Труды Кахетской археологической экспедиции“ I, Тбилиси, 1969.

A New Centre of Metallurgy in Kvemo Kartli

In 2020, the expedition of the Otar Lortkipanidze Institute of Archaeological Studies of the Georgian National Museum undertook a reconnaissance survey (led by B. Murvanidze) in the Marneuli municipality on the right bank of the river Mtkvari (Tab. I₁). Near the village of Pirveli Kesalo, a stone mould for chisel was discovered along with pottery (Tab. I₂). Laboratory research revealed that bronze chisels were cast into the mould. Archaeological material dates back to the 8th-7th centuries BC (Tab. I₃₋₁₇)

The stone mould found on the site indicates that in the 8th-7th centuries BC there was a metal workshop in this area. Thus, in the region of Kvemo Kartli, famous for the production of metal, another metallurgical centre has been discovered.

ილუსტრაციის აღწერა:

ტაბ. I. 1. სოფ. პირველ ქესალოსთან მიკველეული ნასახლარი. საძიებო თხრილები. ტოპოგეგმა. 2. ფლატის ჭრილში აღმოჩენილი ქვის ყალიბი. 3-8. ფლატის ჭრილში აღმოჩენილი კერამიკა. 9-17. საძიებო თხრილში აღმოჩენილი კერამიკა.

Illustration description:

Tab. I. 1. A settlement discovered near the village of Pirveli Kesalo. Trial trenches. Topo plan. 2. A stone mould for chisel found in the ravine section. 3-8. Pottery found in the ravine section. 9-17. Pottery found in the trial trench.

ნინო შანშაშვილი, მარინე კვაჭაძე, გოდერძი ნარიმანიშვილი

მუსის ციხე

მუსის ციხე¹ დმანისის მუნიციპალიტეტის სოფ. ქარიანთან მდებარეობს. ადგილობრივი მოსახლეობა სოფელს სუ-ყალას ეძახის (წყაროს ციხე?). ციხე დმანისი-გომარეთის საავტომობილო გზის ჩრდილოეთით, მაღალი და კლდოვანი მთის წვერზეა გაშენებული. ის სტრატეგიულ ადგილზეა აგებული, საიდანაც კარგად ჩანს გომარეთის და ზურტაკეტის პლატოების დიდი ნაწილი. ციხესთან თავს იყრის ყველა ის გზა, რომლებიც დმანისის ხევსა და გომარეთ-თრიალეთს აკავშირებდა. უწინაც და დღესაც, აქ ისტორიული რეგიონების დამაკავშირებელი ერთადერთი სატრანსპორტო არტერია გადის. მთას სამხრეთ-დასავლეთით წყალმცირე მდინარე ჩამოუდის, რომელიც მდ. ზურტაკეტას მარჯვენა შენაკადია. მუსის ციხედან სოფ. ყარაბულალამდე სამიოდე კილომეტრია (ტაბ. I).

ვახუშტის გეოგრაფიის მიხედვით, დაბა ყარბულახის სამხრეთით „არს ციხე მაღალი, კლდის ზღუდით მოზღუდვილი, წოდებული მუსისციხე/ყალა; შიგან სდის წყარო“.² ვახუშტი ბატონიშვილს რუკაზე მუსის ციხის სახელით მხოლოდ ერთი პუნქტი აქვს დატანილი.³

XVIII საუკუნის მოსახლეობის აღწერის მიხედვით მუსის ციხის მიდამოებში ორი სოფელია – მუსისციხე/მუსიყალა და პატარა მუსისციხე/პატარა მუსიყალა). ი. ლორთქიფანიძის აღნიშვნით, მუსიყალა/მუსის ციხე მდებარეობს ყარაბულალში, ზურტაკეტის მარჯვენა მხარეზე, სარეხველას სამხრეთით, სარკინეთის სამხრეთ-დასავლეთით.

1701/11 წლების აღწერით იქ ითვლებოდა 1 მებატონე (ყაფლანიშვილი ერასტი) და 6 გამომღები ყმა, ხოლო 1721 წლის აღწერით ირიცხებოდა 1 მებატონე (ყაფლანიშვილი), 8 გამომღები და 4 აყრილი ყმა.⁴

1721 წლის აღწერით, მუსიყალას მოსახლეობა შეადგენდა 12 კომლს: მამასახლისი ბეჟუა; ნურუაშვილი ძულია; სიმანგულაშვილი გიუა; მირზუაშვილი მირზუა; ყურაშვილი გოგია; თილქიაშვილი ზურაბა; სულთანაშვილი ნაზარა; ევანეზაშვილი და 4 აყრილი კომლი.⁵

¹ სტატია მომზადებულია შოთა რუსთაველის სამეცნიერო ფონდის გრანტის „თრიალეთი. კულტურულ-ისტორიული მემკვიდრეობა, უძველესი წყაროები და კვლევის პერსპექტივები“ (FR/24/2-105/14) ფარგლებში.

² ქართლის ცხოვრება IV, 317,20.

³ ვახუშტი ბაგრატიონი, *საქართველოს ატლასი*, რუკა 9.

⁴ ლორთქიფანიძე, *ქვემო ქართლი*, გვ. 331.

⁵ თაყაიშვილი, *მასალანი*, გვ. 204-205.

ი. ლორთქიფანიძის მიხედვით, სოფელ პატარა მუსიყალას მეზობლად 1721 წლის აღწერით იყო ყაფლანიშვილი, სოფლის მოსახლეობა შედგებოდა 4 გამოძლები კომლისგან და 2 აყრილი ყმისაგან.¹ 1721 წლის აღწერით სოფელში ირიცხებოდა შემდეგი პირების კომლები: დემურაშვილი ამირხანა; დემურაშვილი ადიბეგა, მირზა, ყაზარა და ორი აყრილი ყმის კომლი.²

1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დავთრის მიხედვით მუსიყალა „დმანისს დაქვემდებარებულ“ სოფლებშია ჩამოთვლილი.³ დ. ბერძენიშვილი თვლის, რომ 1728 წლისათვის მუსის ციხე მოშლილი იყო. ამ სახელწოდებით მხოლოდ სოფელია მოხსენიებული, რომელიც უკვე დმანისის ციხეს ექვემდებარებოდა. ადრე მუსის ციხეში, შემავალ სხვა სოფლებთან ერთად, „23 კომლი ყოფილა, უმეტესობა ქართველები, ან გაქართველებული სომეხ-თურქმენები. აღსანიშნავია, რომ იქ დასახლებულა ელიზბარ მღვდელი, რომელიც თანა-სოფლელებთან ერთად იხდიდა საქრისტიანო გადასახადს. ბუნებრივია, რომ დმანისს დაქვემდებარებული ზურტაკეტის სოფლები ყველა საყაფლანიშვილო საკუთრება იყო“.⁴

1589 წლის სიმონ მეფის არზაში დმანისის ციხის სანახებში ჩამოთვლილი სოფლები მაშავერის აუზის პუნქტებია. ზურტაკეტის სოფლები იქ არ იხსენიება. დ. ბერძენიშვილი თვლის, რომ, შესაძლოა ისინი მაშინ სხვა ციხის სანახებში ითვლებოდნენ და ექვემდებარებოდნენ მუსის ციხეს.⁵

ვახუშტი ბატონიშვილს თავის გეოგრაფიაში ცალკე ქვეთავად აქვს გამოტანილი „აღწერა ზურტაკეტისა“, ხოლო თანადაართულ სოფელთა სიებში შესაბამის ჯგუფს აწერია – „გომარეთი“ და „ზურტაკეტი“, ე. ი. ავტორს ყარაბულალის ხეობის ორი ნაწილი აქვს აღნიშნული, რომლებიც ადმინისტრაციულ ერთეულებად ჩამოყალიბდნენ მუსის ციხისა და ციხე-ქვაბის საციხისთავოებში. დ. ბერძენიშვილის აზრით, ყარაბულალის მარჯვენა სანაპირო მუსის ციხის „შესავალი“ ერთეული უნდა ყოფილიყო. ის თვლის, რომ დმანისი და მუსის ციხე (თავისი ერთეულით) კვირიკიანებმა უფრო ადრე აიღეს, ვიდრე სამშვილდეს აქცევდნენ სატახტო ქალაქად.⁶ ამჟამად, სოფ. ქარიანში, რომელსაც 1949 წლამდე ბუსუყალა ერქვა, აზერბაიჯანელები ცხოვრობენ.

მუსის ციხე და მისი მიდამოები მეცნიერულად პირველად დ. ბერძენიშვილმა აღწერა: „აქ მდებარე კლდოვანი მთის თხემი კარგად მოჩანს მაშავერას ხევიდან ზურტაკეტს მომავალი გზიდანაც. კარკნალის თხემი, დაახლოებით

¹ ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი, გვ. 332.

² თაყაიშვილი, მასალანი, გვ. 205.

³ დავთარი 2010, გვ. 147-149.

⁴ ბერძენიშვილი, ნარკვევები, გვ. 118.

⁵ ბერძენიშვილი, ნარკვევები, გვ. 189-190.

⁶ იქვე, გვ. 102-113; ბერძენიშვილი, დმანისხევი, გვ. 96-186.

130X70 მ., თავიდან მშრალი წყობის კედლებით ყოფილა მოზღუდული. ასეთივე წყობის სათავსები ჩანს კედლის შიგნითაც. მახლობელი სოფლებიდან აქ არსებულ მზა ლოდებს საშენ მასალად ეზიდებიან, ამიტომ ძველი ნაგებობების სრულად წარმოდგენა ჭირს; სამაგიეროდ ნათხარში კერამიკული ფრაგმენტები უფრო ადვილად იპოვება. ანაკრეფ მასალაში აშკარად გამოირჩევა გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის თიხის ჭურჭლის ნატყეები ჩალარული და წნეხვით გამოყვანილი ზოლებით. ორნამენტი თევზიფხურია და ტალღოვანი, რომლებიც პატარა კოჭობის, ჯამების და სადღეებლის ზედაპირს ამკობენ¹. ბერძენიშვილი თვლის, რომ სიმაგრე შუა საუკუნეებშიც გამოიყენებოდა, რადგან შერჩენილი კედლების ნაწილი კირხსნარზეა ნაგები, ხოლო ანაკრეფ კერამიკულ მასალაში მოჭიქული ჭურჭელიც ჩანს². ვახუშტი ბატონიშვილის დროს აქ სოფელი აღარ ყოფილა. ის მხოლოდ ციხეს იხსენიებს და მასაც მხოლოდ გვიანი სახელწოდებით – „მუსის ციხე ყალა“. ციხის აღმოსავლეთით ნასახლარი და ახალი სასაფლაოა. მის სამხრეთით – ძველი ქართული სასაფლაო, სადაც შეინიშნება როგორც დიდი დაუმუშავებელი ლოდები, ასევე დამუშავებული, სამკუთხა, მოგრძო ქვებიც, რომლებსაც თავთან (დასავლეთ მხარეს) ჯვრები აქვს გამოსახული. აქვეა მემორიალური ქვაჯვრების ბაზისები. ერთ მოგრძო ქვაზე ადამიანის სქემატური გამოსახულებაა: გულხელდაკრეფილ მკლავებს შორის ჯვრის რელიეფური გამოსახულებაა. მის სამხრეთით ასომთავრული წარწერაა: ქრისტე შეინყალე სული ენოსი. ამავე სასაფლაოზე გვხვდება ყოჩის, ცხენის ქანდაკებები და ოთხი ბრტყელი ლოდი ადამიანის გამოსახულებით. ეკლესიის ბუდე აღარ ჩანს, მაგრამ დ. ბერძენიშვილის აზრით, სასაფლაო განვითარებული და გვიანი შუა საუკუნეებით შეიძლება დათარიღდეს და შესაძლოა ის მუსის ციხის ძველ ნასოფლარს ეკუთვნოდან³.

2017 წელს მუსის ციხეზე ჩვენც ჩვაგატარეთ სადაზვერვო ხასიათის სამუშაოები. სოფ. ქარიანის ჩრდილო-დასავლეთით ორი, მაღალი და დაბალი მთაა აღმართული (ტაბ. II, III). მაღალი მთის წვერზე (ზღვის დონიდან 1554 მ.) ციხესიმაგრეა გამართული⁴. ციხის კედლები ნაგებია ფლეთილი ქვით, შემაკავშირებლად კირხსნარია გამოყენებული. კედლები საფუძვლამდეა დანგრეული. კედლების სიგანე 1.0 – 1.5 მ. ყოფილა. დღეს მხოლოდ სიმაგრის გეგმა იკითხება. ციხე გაშენებულია კლდოვან მასივზე, სადაც დიდი ხნის მანძილზე მიმდინარეობდა ბაზალტის მოპოვება. მიუხედავად ცუდი დაცულობისა, ჩანს, რომ ციხეს რამდენიმე კოშკი ჰქონია. ერთ-ერთი კოშკის გეგმა ბორცვის

¹ ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 98.

² იქვე.

³ ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 98-99.

⁴ ნარიანიშვილი, შანშაშვილი, კვაჭაძე, *თრიალეთი*, გვ. 226-228.

ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში შეინიშნება. ციხის შიდა სივრცე კედლით ორად ყოფილა გაყოფილი. შიდა ტერიტორიის თითქმის ცენტრალურ ნაწილში წყარო გამოდის. რთული სათქმელია წყარო ბუნებრივია თუ ხელოვნური. ჩემი აზრით, ციხის ბუნებრივი მდებარეობის გათვალისწინებით, წყარო ხელოვნური უნდა იყოს და მისი სათავე ჩრდილეთით მდებარე მთებშია საძიებელი.

ციხესიმაგრის შიდა ტერიტორიაზე, ვიზუალურად, დასახლების კვალი არ შეინიშნება. თუმცა, გამოშვლებულ კულტურულ ფენებში ნაცარ-ნახშირი და კერამიკის ფრაგმენტები ფიქსირდება.

ძირითადი დასახლება ციხე-სიმაგრის გარეთ, მთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ფერდზე ყოფილა გამართული. დასახლება ტერასულადაა განლაგებული. კარგად შეინიშნება ტერასები, დანგრეული სენაკების ღრმულები და ქუჩები. დასახლებას კვეთს ფართო საურმე გზა, რომელიც ციხეზე ადის (ტაბ. III).

ადრე შუა საუკუნეებში მუსის ციხე კვირიკიანებმა დაიკავეს და სასახლვრო ციხედ აქციეს. ციხეზე მრავლად მოიპოვება ამ პერიოდის კერამიკული მასალა (ტაბ. VII, 8,10,14,15-27; VIII, 18-33; VIII, 1-4, 7-17).

აქვე აღმოჩნდა ანტიკური ხანის წითლად შეღებილი და მოხატული კერამიკის რამდენიმე ფრაგმენტი (ტაბ. VII, 35; VIII, 5, 6).

განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს მთის წვერზე ალაგ-ალაგ შემორჩენილი „ციკლოპური“ კედლების ნაშთები. ჩანს, რომ მთის თხემი ასეთი კედლით იყო შემოზღუდული. ციხის ქვითკირის კედლები, ზოგ შემთხვევაში ციკლოპურ კედლებზეა უშუალოდ დაშენებული. მთის თხემზე და ფერდობებზე ჩვენს მიერ აიკრიფა გვიანბრინჯაო-ადრერკინის კერამიკის ფრაგმენტები (ტაბ. VII, 9, 11-13, 28-33; 36-42). ასეთი მასალა ადრე დ. ბერძენიშვილმაც შეაგროვა. ეს მონაცემები მიუთითებენ, რომ მთის წვერზე პირველი სასიმაგრო სისტემა გვიანი ბრინჯაოს ხანაში გაჩნდა.

აღსანიშნავია, რომ მთის თხემზე, ციხის ტერიტორიაზე ადრებრინჯაოს ხანის მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკის რამდენიმე ფრაგმენტი აღმოჩნდა (ტაბ. VII, 34,43).

თავდაცვითი კედლის ძირში, ბაზალტის მასივის ერთ-ერთ ლოდზე პიქტოგრამაა გამოსახული (ტაბ. VI-1).

ქვითკირით ნაგები ციხე ადრე შუა საუკუნეებშია აგებული და ის გარკვეულ ეტაპზე ტაშირ-ძორაგეტელ კვირიკიანებს უკავიათ. მუსის ციხის საპირწონედ, მდ. ყარაბალალის ქვემო ნელზე, „ციხე-ქვაბები“ იყო გამართული, რომელსაც საქართველოს მეფეები აკონტროლებდნენ. საზღვარი, როგორც ჩანს, მდ. ყარაბულალზე გადიოდა. მდინარის მარცხენა ნაპირზე მდებარე გომარეთის პლატო კლდეკარის ერისთავების, ბალვამთა ერთ-ერთი ძირითადი დასაყრდენი რეგიონი იყო. ამ ტერიტორიაზე განთავსებულ არაერთ ტაძარს მათი წარწერები ამკობს.

შუა საუკუნეების სამაროვანი ციხის ძირში, აღმოსავლეთით, დაბალი მთის წვერზე ყოფილა გამართული (ტაბ. IV). სამაროვანსა და დასახლებას გზა ყოფს. საფლავებს დიდი ქვები ადევს, რომელთაგან აღსანიშნავია, ნარწერიანი ქვები. ზოგიერთი ქვა ე. წ. ბოლნური ჯვრის გამოსახულებითაა შემკული (ტაბ. V, VI-2-5). აქვეა ცხვრის ქანდაკება. ქრისტიანული სამარხები ფერდზელა შემორჩა. ბორცვის წვერზე მუსლიმური სასაფლაოა გამართული, რომელიც ქვითკირის კედლითაა შემოზღუდული (ტაბ. IV, 2).

ამდენად, შეიძლება ითქვას, რომ მუსის ციხე კულტურული მემკვიდრეობის საინტერესო ობიექტია. ის სხვადასხვა ეპოქაში ფუნქციონირებდა. დღემდე ჩატარებული მცირე კვლევები არ იძლევიან პასუხს არც ციხის და დასახლების წარმოშობის, არც მის გარშემო არსებული დასახლებების ხასიათსა და ქრონოლოგიაზე და არც ცხოვრების შეწყვეტის პერიოდზე. ვფიქრობთ, ციხეზე და მის გარშემო არქეოლოგიური გათხრების ჩატარება მრავალ კითხვას გასცემს პასუხს და ხელს შეუწყობს როგორც ციკლოპური სიმაგრეების, ასევე შუა საუკუნეების სასიმაგრო სისტემების შესწავლას.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა

ბერძენიშვილი, დმანისხევი – ბერძენიშვილი დ., დმანისხევი, „დმანისი II“, თბილისი, 2000, გვ. 96-186.

ბერძენიშვილი, ნარკვევები – ბერძენიშვილი დ., ნარკვევები ქვემო ქართლის ისტორიული გეოგრაფიიდან, თბილისი, 2014.

დავთარი, 2010 — 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, II., ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით და ფაქსიმილეებით გამოსაცემად მოამზადეს ს. ჯიქიამ და ნ. შენგელიამ, თბილისი, 2010.

ვახუშტი ბაგრატიონი, ატლასი – საქართველოს ატლასი (1745 წ. ატლასი), რუკა 9, თბილისი, 1997.

თაყაიშვილი, მასალანი – თაყაიშვილი ე., მასალანი საქართველოს სტატისტიკურის აღწერილობისა მეთვრამეტე საუკუნეში, თბილისი, 1907.

ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი – ლორთქიფანიძე იასონ, ქვემო ქართლი XVIII ს. პირველ მეოთხედში, ნ. I-II, თბილისი, 1935.

ნარიმანიშვილი, შანშაშვილი, კვაჭაძე, თრიალეთი – ნარიმანიშვილი გ., შანშაშვილი ნ., კვაჭაძე მ., თრიალეთი. კულტურულ-ისტორიული მემკვიდრეობა, უძველესი წყაროები და კვლევის პერსპექტივები, თბილისი, 2018.

ქართლის ცხოვრება, IV – ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, თბილისი, 1973.

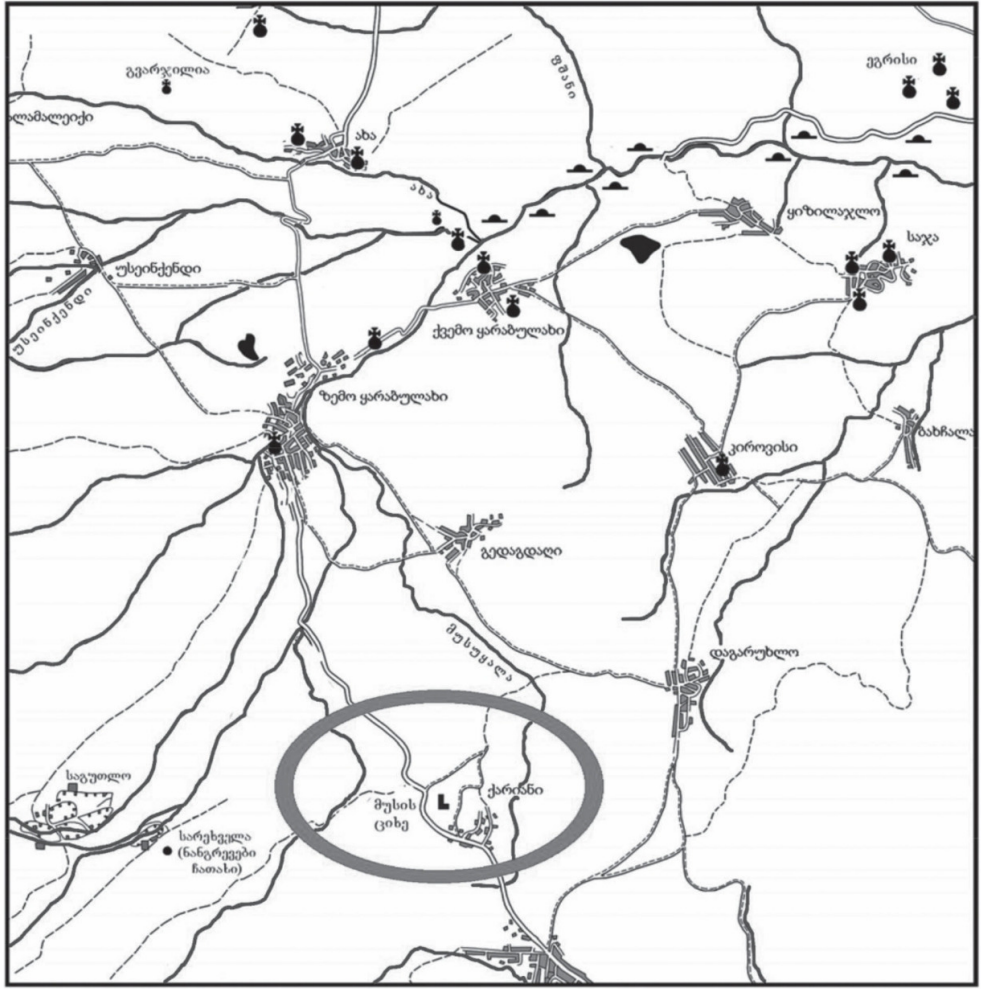
Musi Fortress

Summary

Musi Fortress is located in the municipality of Dmanisi, near the village of Kariani. The local population call this fortress Su-Kala (the fortress of a spring?). The Fortress is built on the top of a high rocky mountain (Tab. I-III), which is situated north of the Dmanisi-Gomareti road.

Musi Fortress and its surroundings first were described by D. Berdzenishvili. In 2017 we conducted explore works there.

The Fortress stands on the top of the mountain (1554 m. from sea level). The walls of the fortress are built with irregular stones and lime was used as a mortar. The walls, which were 1 – 1.5. meters wide, are destroyed till the bases. The main settlement was located out of the fortress, on the south-eastern slope of the mountain. The settlement is built on terraces. Special attention must be paid to the remnants of “cyclopean” walls, which are remained in some parts of the top of the mountain. The stone and lime walls of the fortress, in some cases, are built directly over the “cyclopean” wall. On the top and the slopes of the mountain, we gathered fragments of the Late Bronze – Early Iron Age ceramics (Tab. IX, 3-10; X, 1-14; XII, 2-4, 7). It must be mentioned, that on the top of the mountain, there were discovered several fragments of the Early Bronze Age Kura-Araxes culture (Tab. IX, 1, 11). A lot of materials of the early Medieval period (Tab. XI, 1-7; XI, 1,5,6,8,19) were discovered in the Musi Fortress. There were also discovered several fragments of red-painted and painted pottery of the Antique Period (Tab. IX, 2; XIV, 14, 15).

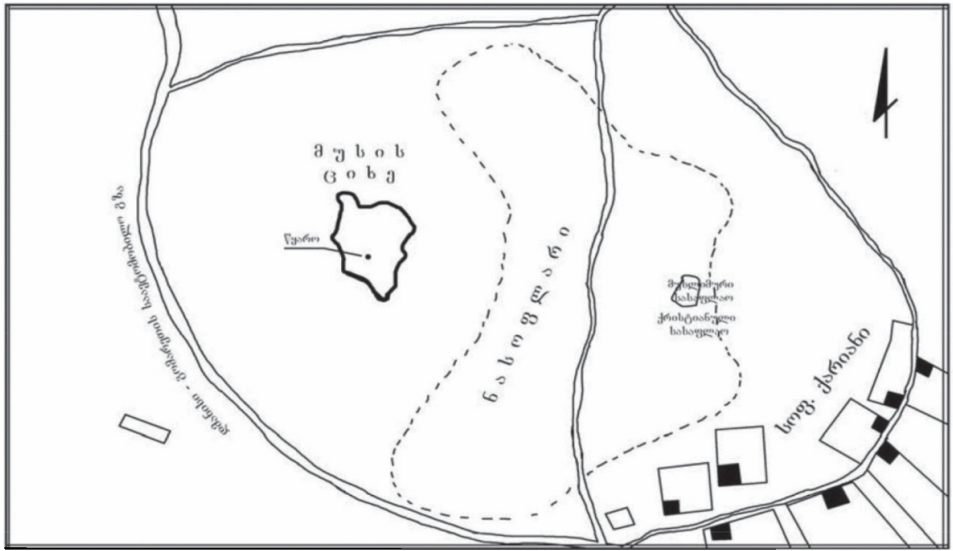

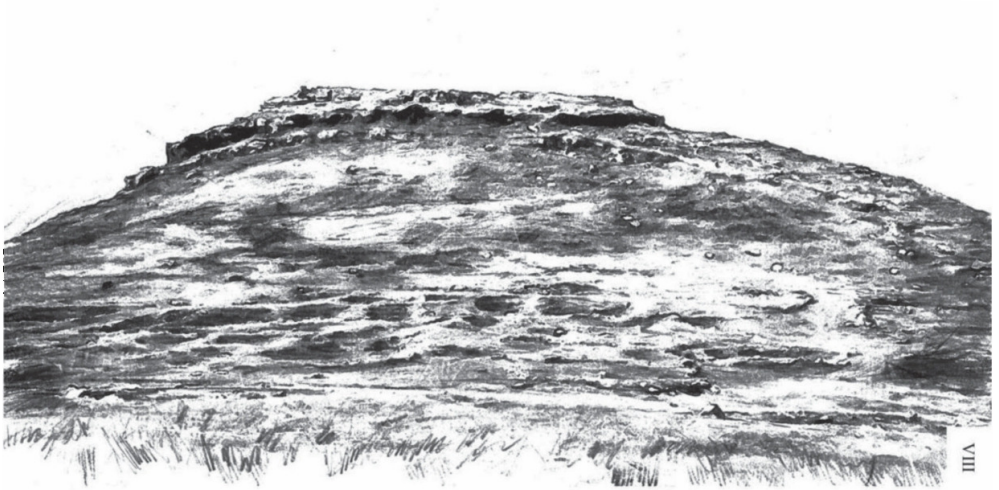
1

2

1

2

1

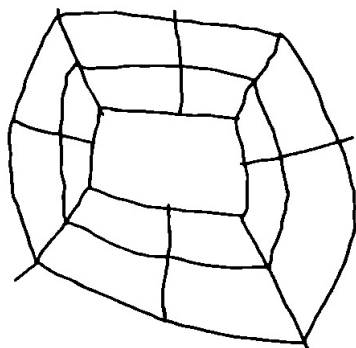
2

1

2

1

2

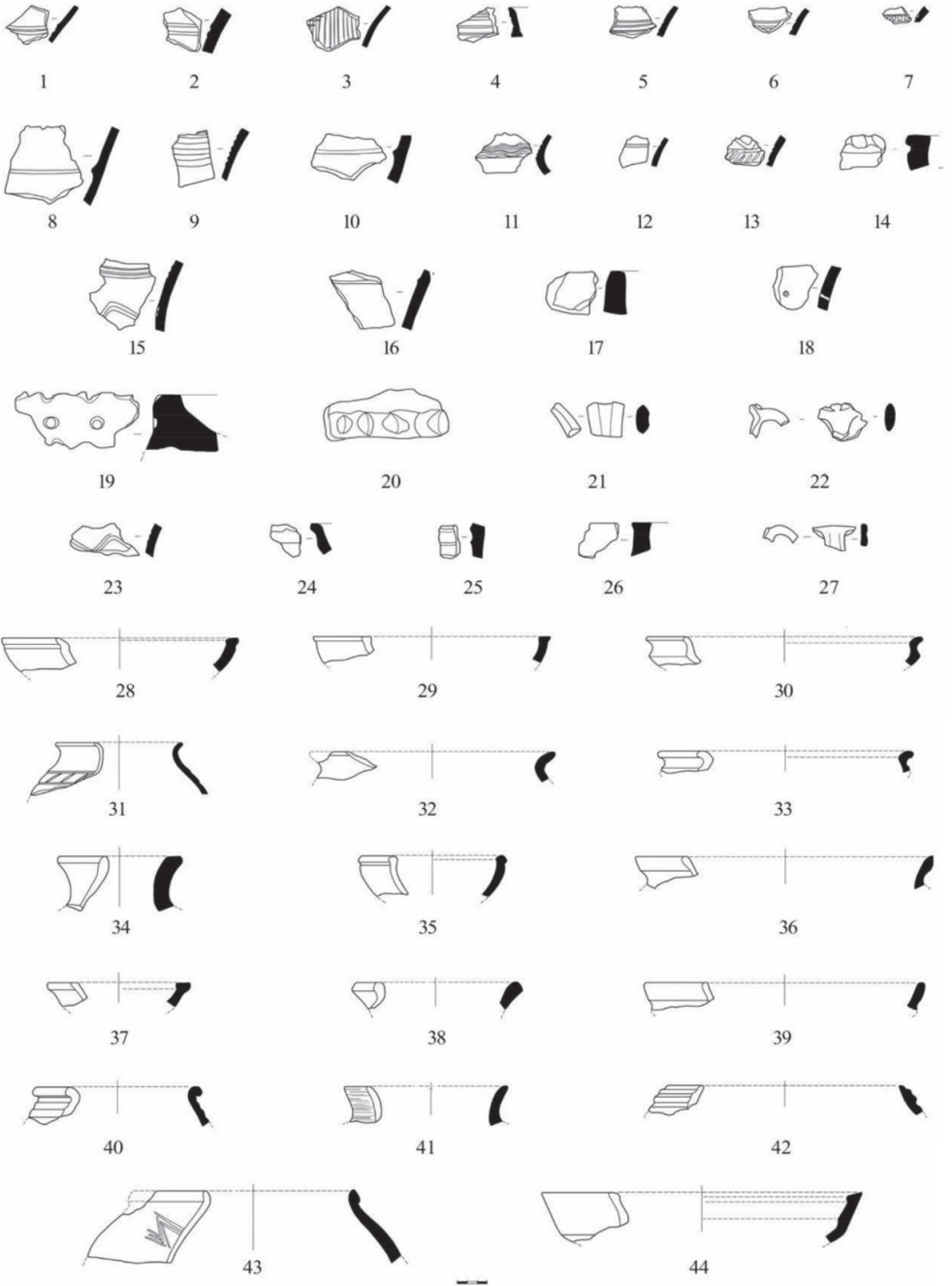
3

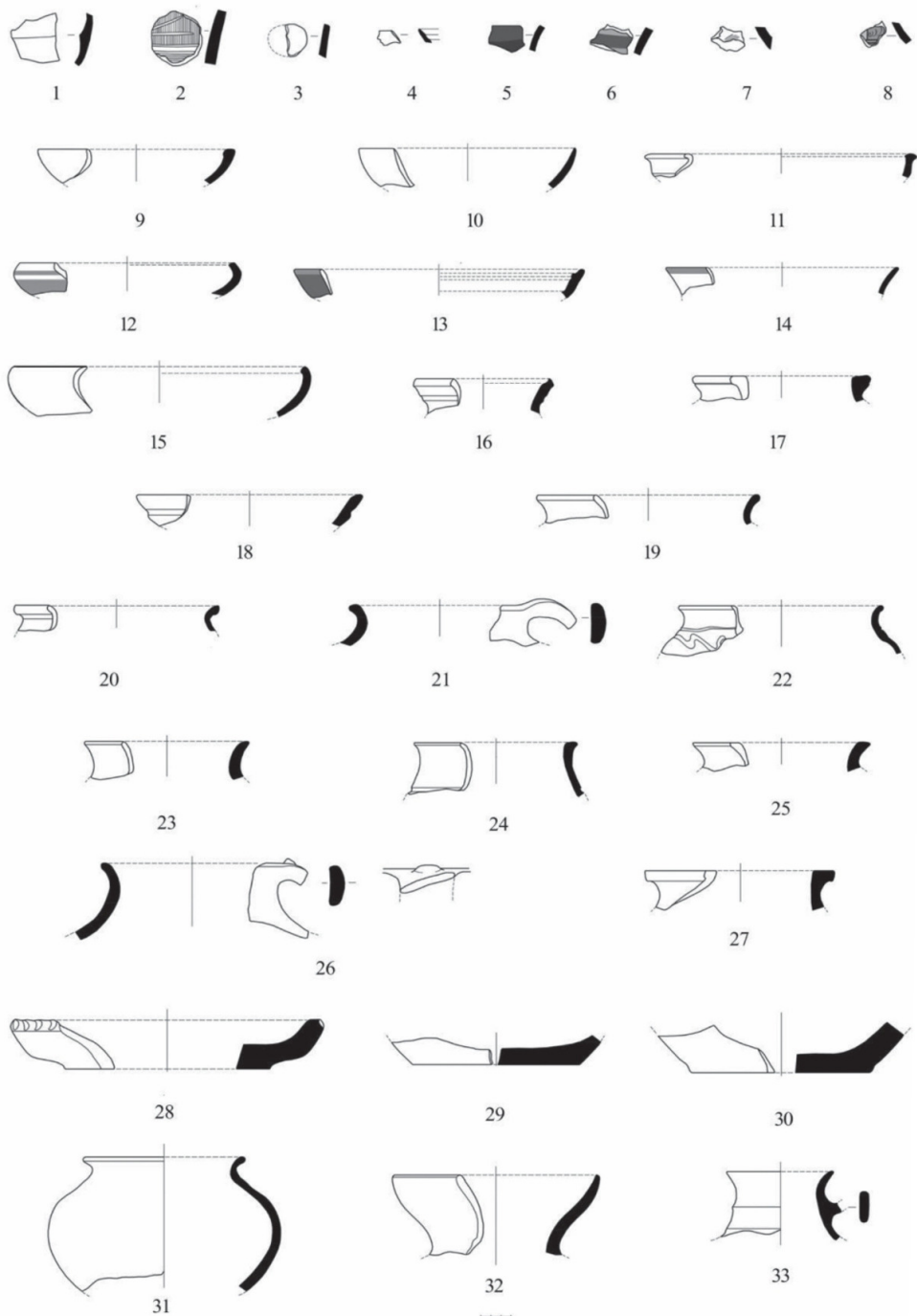
4

5

VIII

ტაბულების აღწერილობა:

I. გომარეთის პლატოს რუკა.

II. მუსის ციხე.

III. 1. მუსის ციხე და მიმდებარე ტერიტორია. სიტუაციური გეგმა; 2. მუსის ციხე (ჩანახატი შესრულებულია გ. ტატიშვილის მიერ).

IV. 1. შუა საუკუნეების ქრისტიანული სასაფლაო; 2. თანამედროვე მუსლიმური და შუა საუკუნეების ქრისტიანული სასაფლაოების საერთო ხედი ციხიდან.

V. შუა საუკუნეების ქრისტიანული სასაფლაო (დეტალები).

VI. 1. კლდეზე ამოკვეთილი პიქტოგრამა მუსის ციხის ტერიტორიაზე; 2-5. შუა საუკუნეების ქრისტიანული სასაფლაო (დეტალები).

VII-VIII. მუსის ციხის ტერიტორიაზე მოპოვებული კერამიკა (გრაფიკული ჩანახატი შესრულებულია ი. ესვანჯიას მიერ).

Description of tabs:

I. Map of Gomareti Plateau.

II. Musi Fortress.

III. 1. Musi Fortress and its surroundings. Situational plan; 2. Musi Fortress (sketch by G. Tatishvili).

IV. 1. Medieval Christian Cemetery; 2. General view of modern Muslim and Medieval Christian cemeteries from the fortress.

V. Medieval Christian cemetery (details).

VI. 1. A pictogram carved on a rock in the territory of the Musi Fortress; 2-5. Medieval Christian cemetery (details).

VII-VIII. Pottery retrieved in the territory of the Musi Fortress (graphic sketch by I. Esvandzhia).

ბაგინეთის სვეტებიანი დარბაზის შესახებ

ბაგინეთის, იგივე არმაზციხის, ნაქალაქარს გამორჩეული ადგილი უკავია ქართულ არქეოლოგიაში, რადგან იგი, როგორ ჩანს, იყო ნაწილი საქართველოს დედაქალაქ „დიდი მცხეთისა“. ნაქალაქარი მდებარეობს მდ. მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე, ქართლის ქედის ბოლოში, შემალღებულ ადგილას და გადაწყურებს იმ ადგილს, სადაც მტკვარს არაგვი უერთდება.

ბაგინეთის ნაქალაქარის შესწავლას ჯერ კიდევ მეცხრამეტე საუკუნეში ჩაეყარა საფუძველი, თუმცა სისტემატური არქეოლოგიური გათხრები მეოცე საუკუნის ორმოციანი წლებიდან დაიწყო და მას შემდეგ, გარკვეული წყვეტილებით, დღემდე მიმდინარეობს. ნაქალაქარი საკმაოდ დიდია – დაახლოებით ოცდაათ შექტარზეა გადაჭიმული.¹ მთელი ნაქალაქარი თავდაცვითი სისტემითაა შემოფარგლული, რომელიც მთა ქართლის ქიმიდან ეშვება მტკვრისაკენ. ბაგინეთი ტერასებადაა დაყოფილი, რომლებზედაც ნაგებობები იდგა. სამწუხაროდ, აღმოსავლეთი ნაწილი ნაქალაქარისა, უფრო სწორად ნაწილი ქვედა ტერასისა, აღარ არსებობს, რადგან, როგორც ჩანს, ტერასის აღმოსავლეთი კიდე და, სავარაუდოდ, მასზე მდგარი საფორტიფიკაციო კედელიც ჩაინგრა ფერდის ჩამოშლის გამო.

ნაქალაქარის ქვედა ტერასა გამორჩეულია იქ შემორჩენილი ნაგებობებით, მათი ნაშთებით. ერთ-ერთი ნაგებობა, რომელიც მეოცე საუკუნის ორმოციან წლებში გაითხარა და თავისი გეგმარების, მშენებლობის ხარისხისა და სიდიდის გამო წინარექრისტიანული საქართველოს ხუროთმოძღვრებისადმი მიძღვნილ პრაქტიკულად ყველა სტატიასა თუ წიგნშია ნახსენები, არის ე. წ. „სვეტებიანი დარბაზი“.

სვეტებიანი დარბაზი გეგმაში წაგრძელებული მართკუთხედის ფორმისაა (20,82 მ. X 8,87 მ.), შიდა ფართი დაახლოებით 185 კვ. მეტრია.² სვეტებიან დარბაზში შესასვლელი გრძივი ფასადის ცენტრშია მოწყობილი. ეს აღმოსავლეთის ფასადია. დარბაზის დანარჩენი სამი კედელი ფერდშია შეჭრილი. ყველაზე ღრმად ფერდში დასავლეთი კედელია შეჭრილი. კედლების ქვედა ნაწილები ქვის კვადრებითაა ამოყვანილი, რომლებზეც ზემოდან აღ-

¹ ნიკოლაიშვილი, *არმაზციხე*, გვ. 14.

² სვეტებიანი დარბაზის აღწერისას ვეყრნობით: აფაქიძე, *ქალაქები*; ნიკოლაიშვილი, *არმაზციხე*; მელითაური, *მცხეთის ანტიკური*. სამწუხაროდ ამ ნაგებობის არქეოლოგიური გათხრების ანგარიშის აკადემიური გამოცემა არ არსებობს, შესაბამისად არ არის გამოქვეყნებული აღმოჩენილი ნივთების სტრატიგრაფია, არც მათი აღმოჩენის ზუსტი ადგილი და კონტექსტი, არც გათხრების არქეოლოგიური ანაზომი და ა. შ.

იზის კედლები იყო აგებული. ვინაიდან დასავლეთის კედელი ფერდში ღრმა-დაა შეჭრილი, ამიტომ ამ მხარეს ქვის კვადრების კედელი ყველაზე მაღალია. როგორც ჩანს, ეს იმიტომ გაკეთდა, რომ აერიდებინათ ალიზის კედელთან ფერდობის გრუნტის შეხება და, შესაბამისად, ალიზის ნესტისგან დაზიანება. კვადრებით ნაგები დასავლეთის კედლის სიმაღლე დაახლოებით 3,30 მეტრს აღწევს. დანარჩენი სამი კედლის ქვის წყობა კი დაახლოებით 1,75 მეტრისა იყო. კედლები საკმაოდ განიერი იყო (1,40-1,75 მ.).

დარბაზის გრძივ ღეძზე აღმართული იყო ექვსი სვეტი. გათხრების დროს აღმოაჩინეს ქვიშაქვის ექვსი სვეტისძირი და ექვსი სვეტისთავი. როგორც ანდრია აფაქიძე წერს, 1945 წლის საექსპედიციო კამპანიის დროს აღმოაჩინეს ხის სვეტების დამწვარი ფრაგმენტები ინ სიტუ. ანუ სვეტები კომპოზიტური იყო – ქვის სვეტისძირებსა და ქვის სვეტისთავებს შორის იყო ხის სვეტები. სვეტისძირები და სვეტისთავები მოკლებულია დეკორატიულ დამუშავებას და მარტივი ფორმებისაა. სვეტისძირი შედგება პლინტისა და ლილვისაგან (ტორუსისაგან), რომელსაც მოჰყვება ყელი, რომლის ცენტრში ხის სვეტის ჩასაყენებელი ფოსოა ამოკვეთილი. სვეტისთავი კი შედგება აბაკუსისა და ყელისაგან. მათაც ქვედა სიბრტყეზე ამოკვეთილი აქვთ ხის სვეტთან დასაკავშირებელი ფოსო. სვეტებიანი დარბაზის სვეტისთავებს მიმოსხილვას ცალკე ნაწილი დაუთმო გურამ ყიფიანმა წიგნში „კაპიტელები“ და მიუთითა ამ სვეტისთავების მსგავსებაზე პაფლაგონიური კლდეში ნაკვეთი აკლდამების პორტიკუსების სვეტისთავებთან. ავტორი კაპიტელების დათარიღებისას მიანიშნებს ელინისტურ ხანაზე.¹

აღსანიშნავია სვეტებიანი დარბაზის რამდენიმე თავისებურება. კერძოდ, დარბაზის იატაკის დონე უფრო დაბლაა, ვიდრე გრუნტის დონე ნაგებობის ძირითად, აღმოსავლეთის ფასადთან. მასში ჩავდივართ აღმოსავლეთ კედლის შუაში გაჭრილი კარიდან ოთხი საფეხურით. დარბაზს ვარდისფერი ტუფოგენური ქვიშაქვის ფხვნილით მოტკეპნილი იატაკი ჰქონდა.

აღმოსავლეთ ფასადის სამხრეთ და ჩრდილოეთ კიდეებში, როგორც მკვლევარები აღნიშნავენ, ნაგებობას „ანტისებური“ შვერილები აქვს, რომლებიც თითქოს დერეფანს საზღვრავს. ამასთან, ჩრდილოეთის შვერილის სამხრეთ მხარეს, ანუ „დერეფანში“ ერთ რიგად კვადრები იყო დალაგებული, რომლებსაც „ცეცხლის ხანგრძლივი მოქმედება ეტყობა“.² ანდრია აფაქიძე წერს, რომ შვერილები „პოსტამენტის შთაბეჭდილებას ახდენენ ერთის შეხედვით“.³

¹ ყიფიანი, *კაპიტელები*, გვ. 60.

² აფაქიძე, *ქალაქები*, გვ. 28.

³ აფაქიძე, *ქალაქები*, გვ. 26.

განსაკუთრებით საინტერესოა, რომ დარბაზის ინტერიერში, კედლების ქვის კვადრების წყობაში, მეორე და მეოთხე რიგების გაყოლებით, ჰორიზონტალურად დატანებულია ოთხკუთხა ფოსოები (ბუდეები), რომელთა ზომებია 0,14 X 0,14 მ. ამ ბუდეების ფუნქციასთან დაკავშირებით იმთავითვე გამოითქვა რამდენიმე ვარაუდი – ა) ბუდეები განკუთვნილი იყო ხარაჩოთა გასამართად, ბ) ბუდეებს ანტისეისმური დანიშნულება ჰქონდა, გ) ბუდეები ხის თაროების გასამართი კონსტრუქციის ნაწილი იყო.¹

დარბაზის ინტერიერი შესაძლოა მოხატული ყოფილიყო. როგორც ანდრია აფაქიძე წერს: „შელესილობა გამორიცხული არ არის, რადგან შესასვლელთან ოდნავ შესამჩნევი კვალი იყო ნმინდად ნაღესი ბათქაშისა, თითქოს საღებავის ნიშნებით.“² თუმცა არაფერია ნათქვამი, თუ რა ფერის უნდა ყოფილიყო საღებავი და არც ის, თუ როგორი იყო ბათქაში, რა შემადგენლობისა.

სვეტებიანი დარბაზი გადახურული უნდა ყოფილიყო კრამიტით, რადგან მიუთითებენ გათხრების დროს აღმოჩენილ როგორც ბრტყელ, ასევე ლარიან კრამიტებზე.³ ოღონდ, გათხრების პროცესის ამსახველ სულ რამდენიმე გამოქვეყნებულ ფოტოებზე არსად ჩანს კრამიტი. რადგან არაა გათხრების აკადემიური ანგარიში გამოქვეყნებული, შესაბამისად უცნობია თუ რა ინტენსივობისა იყო კრამიტყრილი. სხვანაირად რომ ვთქვათ, არ ვიცით დაზუსტებით, ნახსენები კრამიტები თავად სვეტებიანი დარბაზის გადახურვისა იყო, თუ შესაძლებელია დაცურებული ყოფილიყო სვეტებიანი დარბაზის დასავლეთის მხარეს არსებული ფერდიდან, იქ მდგომი ნაგებობების ნგრევის დროს.

დარბაზის ინტერიერში სულ რამდენიმე არტიფაქტი აღმოჩნდა. ესაა ძვლის მცირე ზომის ფირფიტა ქალის გამოსახულებით, რომელსაც პართულ ხელობად მიიჩნევენ; ოქროს თხელი ფურცლების ნაშთები; ლურჯი, მწვანე და მონითალო მძივისმაგვარი ნატეხები „ეგვიპტური პასტისა“; ბრინჯაოს ბალთა და ბრინჯაოს ბრტყელთავიანი ლურსმნები.⁴ სვეტებიანი დარბაზის აღწერაში, რომელიც გამოქვეყნდა 1990 წელს, ასევე ნახსენებია „რთულსახოვანი ჩუქურთმის გამოსაყვანი ბრინჯაოს ფარგალი“, თუმცა, სამწუხაროდ, არც მისი ფოტო და არც ნახაზი გამოქვეყნებული არაა.⁵

სვეტებიანი დარბაზის დათარიღებაზე ისევე, როგორც ფუნქციაზე, სხვადასხვა მოსაზრებაა გამოთქმული. ანდრია აფაქიძე წერს, რომ სვეტებიანი დარბაზი „არმაზციხე I-ის ხანისაა“,⁶ მანამდე კი მიუთითებს, რომ არმაზციხე

¹ აფაქიძე, ქალაქები, გვ. 27.

² აფაქიძე, ქალაქები, გვ. 27.

³ აფაქიძე, ქალაქები, გვ. 28.

⁴ აფაქიძე, ქალაქები, გვ. 27.

⁵ საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, გვ. 240.

⁶ საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, გვ. 240.

I-ის ფენა არის ძვ. წ. IV-III საუკუნეების.¹ როგორც კონტექსტიდან ჩანს, გიორგი ლეჟავაც იზიარებს სვეტებიანი დარბაზის დათარიღებას არმაზციხე I-ის ხანით.² ვახტანგ ნიკოლაიშვილი გვთავაზობს ძვ. წ. III-I საუკუნეებით დათარიღებას.³ როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, გურამ ყიფიანი განიხილავს მხოლოდ სვეტებიანი დარბაზის კაპიტელებს და მათ ზოგადად ელინისტური ხანით ათარიღებს. კოტე მელითაური არ ეხება დათარიღებას და მხოლოდ სვეტებიანი დარბაზის შესაძლო ფუნქციაზეა კონცენტრირებული.⁴

სამწუხაროდ, ვინაიდან სვეტებიანი დარბაზი გაითხარა 1944-1947 წლებში, მასში აღმოჩენილი ხის დამწვარი სვეტების ნახშირის ანალიზი არავის ჩაუტარებია, იმ მარტივი მიზეზით, რომ რადიოკარბონული დათარიღების მეთოდი უფრო მოგვიანებით დაინერგა. სავარაუდოა, რომ აღმოჩენილი ნახშირიც გადაყარეს და, შესაბამისად, დასათარიღებლად ველარასდროს გამოვიყენებთ.

სვეტებიანი დარბაზის რამდენიმე გრაფიკული რეკონსტრუქცია არსებობს. გიორგი ლეჟავამ რამდენიმე ვარიანტი შემოგვთავაზა. შემოთავაზებული რეკონსტრუქციების ორ ვარიანტში ძირითადი განსხვავება გადახურვის მოწყობაშია. იგი გვთავაზობს რეკონსტრუქციას როგორც ბანური გადახურვით, ასევე ორქანობიანი კრამიტის გადახურვით.⁵ ამ ორივე ვარიანტში იგი აღმოსავლეთ მხრიდან დერეფანს (პორტიკს) აღადგენს ოთხი ხის სვეტით. ორივე ვარიანტის მიხედვით აღმოსავლეთით სახურავი ეყრდნობა აღმოსავლეთ ფასადზე „ანტისებურ“ შვერილებს და ხის ოთხ სვეტს.

საინტერესოა, რომ მიუხედავად იმისა, რომ ავტორი ნამდვილად იცნობს ანდრია აფაქიძის მიერ სვეტებიანი დარბაზის აღწერას ნიგნიდან „ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში“, სადაც, როგორც კონტექსტიდან ჩანს, სვეტებიანი დარბაზში აღმოჩენილა ბრტყელი და ღარიანი კრამიტები, გიორგი ლეჟავა მაინც უშვებს შესაძლებლად ბანურ გადახურვას. სამწუხაროდ, ავტორი არ ხსნის, რატომ მიაჩნია დასაშვებად ბანური გადახურვა. მეორე მხრივ, აფაქიძის მიერ გამოქვეყნებულ სვეტებიანი დარბაზის ფოტოებში არ ჩანს კრამიტყრილი, რაც უეჭველობით დაამტკიცებდა კრამიტის გადახურვას და, შესაბამისად, სახურავის ქანობების არსებობას.⁶

გიორგი ლეჟავამ კიდევ ერთი რეკონსტრუქციის ვარიანტი შემოგვთავაზა, სადაც იგი უშვებს, რომ სვეტებიანი დარბაზს აღმოსავლეთის მხრიდან პორტიკი (დერეფანი) არ ჰქონდა და სახურავი აღმოსავლეთ კედელთან

¹ საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, გვ. 239.

² ლეჟავა, ანტიკური ხანის, გვ. 11.

³ ნიკოლაიშვილი, არმაზციხე, გვ. 22.

⁴ მელითაური, მცხეთის ანტიკური, გვ. 100-101.

⁵ ლეჟავა, ანტიკური ხანის, ტაბ. XII.

⁶ აფაქიძე, ქალაქები, ტაბ. XII-XV.

სრულდებოდა, ხოლო ჩრდილოეთ და სამხრეთ კიდეებში მხოლოდ შვერილები (ანტიები) იყო მოწყობილი.¹

გრაფიკული რეკონსტრუქციის თავისი ვერსია შემოგთავაზა კოტე მელითაურმა.² მისი რეკონსტრუქციის მიხედვით, სვეტებიანი დარბაზი ორფერდა სახურავით კრამიტით გადახურული ნაგებობაა. ისიც ისევე, როგორც გიორგი ლეჟავა, აღადგენს აღმოსავლეთ მხარეს დერეფანს (პორტიკს), რომელიც ეყრდნობა სამხრეთით და ჩრდილოეთით კედლის შვერილებს (ანტიებს) და ხის სვეტებს. თუმცა, ლეჟავასგან განსხვავებით, მელითაური ხუთ სვეტს აღადგენს, რაც არქიტექტურულ ლოგიკას ეწინააღმდეგება, რადგან სვეტი არ უნდა იდგეს შესასვლელი კარის წინ, ფასადის ცენტრში. გარდა ამისა, კოტე მელითაური სამხრეთ და ჩრდილოეთ ფასადებზე ვარაუდობს ფრონტონებში გამართულ სარკმელებს.³

რაც შეეხება სვეტებიანი დარბაზის შესაძლო ფუნქციას, ჯერ კიდევ ანდრია აფაქიძე ივარაუდა რამდენიმე შესაძლო ვარიანტი. მან ყურადღება მიაქცია კედლებში დატანებულ ჰორიზონტულად განლაგებულ ბუდეებს და ივარაუდა, რომ შესაძლოა, ეს ბუდეები გამოიყენებოდა ან ხარაჩოების გასამართად, ანდა, როგორც ის წერს, „ვარაუდობენ, რომ მათ შეიძლება ანტისეისმურ სამაგრთა მნიშვნელობაც ჰქონოდათ“.⁴ სამწუხაროდ, ავტორი არ მიუთითებს, თუ ვინ ვარაუდობს და რის საფუძველზე, რომ ბუდეები ანტი-სეისმური დანიშნულებისა იყო. შემდეგ ის აგრძელებს – „გამოითქვა მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ამ ბუდეებში შესაძლოა კოჭები იყო ჩასმული და, ამრიგად, ნივთებისა და სიმდიდრის დასაწყობ თაროს კონსოლებისათვის იყო გამოყენებული“.⁵ თუმცა ავტორი ასევე მიუთითებს სვეტებიანი დარბაზის, მისი აზრით, მსგავსებაზე ტელ-ჰალაფის სასახლესთან.⁶

ვახტანგ ნიკოლაიშვილი პრაქტიკულად იმეორებს ანდრია აფაქიძის მიერ შემოთავაზებულ ყველა ვარაუდს, თუმცა, ცალკე გამოჰყოფს, რომ ანდრია აფაქიძის ვარაუდით „სვეტებიანი დარბაზი უფრო სამეფო სასახლე უნდა ყოფილიყო“.⁷

გიორგი ლეჟავა მიიჩნევს, რომ სვეტებიანი დარბაზის არქიტექტურა საფუძველს იძლევა „ის მივიჩნიოთ განძთსაცავად ან არსენალად“.⁸ სამწუხარ-

¹ ლეჟავა, *ანტიკური ხანის*, ტაბ. XII, 10.

² მელითაური, *მცხეთის ანტიკური*, გვ. 115.

³ მელითაური, *მცხეთის ანტიკური*, გვ. 115.

⁴ აფაქიძე, *ქალაქები*, გვ. 27.

⁵ აფაქიძე, *ქალაქები*, გვ. 27.

⁶ აფაქიძე, *ქალაქები*, გვ. 27.

⁷ ნიკოლაიშვილი, *არმაზციხე*, გვ. 22.

⁸ ლეჟავა, *ანტიკური ხანის*, გვ. 11.

როდ, ავტორი არ მიუთითებს, თუ რას გულისხმობს და რა პარალელებზე დაყდრნობით გვთავაზობს ასეთ ფუნქციურ ინტერპრეტაციას.

კოტე მელითაური სვეტიბიან დარბაზს საჯაბადროს უწოდებს. მკვლევარი მიიჩნევს, რომ „სვეტიბიანი დარბაზი“ სამხედრო საჭურველის საწყობს – არსენალს ანუ საჯაბადროს წარმოადგენდა.¹ ავტორი გვთავაზობს რამდენიმე ინტერპრეტაციას. კ. მელითაურის მიხედვით, სვეტიბიან დარბაზში აღმოჩენილი ნივთები – ძვლის ფირფიტა, ოქროს თხელფურცლოვანი ფრაგმენტები და მძივისმაგვარი პასტის ნატეხები „შტანდარტების – ალმების ნაშთები [უნდა] ყოფილიყო“.² თუმცა ავტორს არ აქვს სათანადო არგუმენტაცია მოტანილი თავისი მოსაზრების დასაბუთებისთვის. ცოტათი ქვემოთ ავტორი აგრძელებს ინტერპრეტაციას და წერს, რომ „დერეფნის ჩრდილოეთის კიდეზე იარაღის შეკეთების, ალესვის და ამართვის სახელოსნო ყოფილა მოთავსებული, რასაც საგანგებოდ დალაგებული, ცეცხლით გარუჯული ქვათილები ადასტურებენ“.³ მაგრამ ამ შემთხვევაშიც ინტერპრეტაციის დროს არ არის მოყვანილი არგუმენტები, თუ რის საფუძველზე ასკვნის ავტორი, რომ მიუთითებულ ადგილზე იყო „შეკეთების, ალესვის და ამართვის სახელოსნო“, გარდა იმისა, რომ იქ აღმოჩნდა ქვების წყობა, რომელსაც ცეცხლის კვალი ეტყობოდა, რაც მრავალმხივ შეიძლება აიხსნას.

გიორგი ლეჟავაც და კოტე მელითაურიც, როგორც მათი ტექსტიბიდან და გრაფიკული რეკონსტრუქციებიდან ჩანს, სვეტიბიანი დარბაზის ფუნქციური ინტერპრეტაციისას ემყარებოდნენ ინტერიერის ქვის წყობაში არსებულ ჰორიზონტალურად განლაგებულ ბუდეებს. ორივე ავტორი ფუნქციურ დატვირთვას აძლევს მათ და გრაფიკულად აღადგენენ როგორც თაროების კონსტრუქციულ ელემენტს. ჩვენც გვგონია, რომ ბუდეები მართლაც მნიშვნელოვანი ელემენტია და ის მოსაზრება, რომ ისინი გამოიყენებოდა თაროების გასამართად, საკმაოდ დამაჯერებელია. თუმცა, კიდევ ერთხელ გავიმეორებთ, რომ არც ერთი ავტორი არ უთითებს რაიმე არქიტექტურულ პარალელზე ფუნქციური ინტერპრეტაციის დროს.

შესაძლებელი ფუნქციური ინტერპრეტაციების შემოთავაზებისას მხოლოდ ანდრია აფაქიძეს აქვს მოყვანილი რამდენიმე არქიტექტურული ანალოგი. იგი მიუთითებს კედლებში მოწყობილი ბუდეების შესახებ ოლვიის ძვ. წ. VI-IV საუკუნეების ნაგებობაში და ასევე 1910 წელს ქერსონესში გათხრილ ერთ-ერთ ელინისტური ხანის ნაგებობაზე, მაგრამ იქვე წერს, რომ ქერსონესსა და მცხეთაში სხვადასხვა ვითარება ჩანსო.⁴

¹ მელითაური, *მცხეთის ანტიკური*, გვ. 101.

² მელითაური, *მცხეთის ანტიკური*, გვ. 101.

³ მელითაური, *მცხეთის ანტიკური*, გვ. 101.

⁴ აფაქიძე, *ქალაქები*, გვ. 27.

როგორც კონტექსტიდან ჩანს, სვეტებიანი დარბაზის ზოგადი არქიტექტურული სტრუქტურის ანალოგად ანდრია აფაქიძე მიუთითებს ტელ-ჰალაფის სასახლეზე.¹ თუმცა არ განმარტავს, რაში ხედავს მსგავსებას. სავარაუდოდ, ავტორი გულისხმობს ტელ-ჰალაფში აღმოჩენილ ბით ჰილანის ტიპის ნაგებობას. ჩვენი აზრით კი, სვეტებიანი დარბაზი არ ავლენს არქიტექტურული სტრუქტურით მსგავსებას ტელ-ჰალაფის ბით ჰილანის სტრუქტურასთან. ასევე, ტელ-ჰალაფი ქრონოლოგიურად ბევრად უსწრებს სვეტებიან დარბაზს, სვეტებიანი დარბაზის ამჟამად შემოთავაზებული რომელი დათარიღებაც არ უნდა გავიზიაროთ. შესაბამისად, ტელ-ჰალაფი არ გამოდგება სვეტებიანი დარბაზის პარალელურ მასალად.

გვგონია, რომ სვეტებიანი დარბაზის ანალოგი უნდა ვეძებოთ ქრონოლოგიურად და კულტურულად უფრო ახლო მიდამოებში. ასეთად წარმოგვიდგება პართული სახელმწიფოს ერთ-ერთი გამორჩეული ძეგლი – ძველი ნისა. ძველი ნისა მდებარეობს დღევანდელ თურქმენეთში, ისტორიულ პართიენაში. ის არმაკიდთა, პართული დინასტიის დამაარსებელთა, მიერ აშენებული ციტადელი იყო.² ძველი ნისას ციტადელის ჩრდილოეთ ნაწილში არქეოლოგიური გათხრებისას გამოვლინდა კომპლექსი, რომელსაც პირობითად „კვადრატული სახლი“ უწოდეს. მისი აგება ტრადიციულად თარიღდება ძვ. წ. მეორე საუკუნის მეორე მეოთხედით.³ კვადრატული სახლი ესაა დიდი ზომის (59,70X59,70 მ.) ალიზის ნაგებობა. მას მხოლოდ ერთი შესასვლელი აქვს სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში, რომლითაც ვხვდებით შიდა ეზოში (38X38 მ.). ითვლება, რომ ამ ნაგებობას სარკმლები არ ჰქონდა. შიდა ეზოს შემოუყვებოდა სვეტებიანი პორტიკები ოთხივე მხარეს. ოთხივე მხარეს განლაგებული იყო გეგმაში წაგრძელებული ფორმის ოთახები (სამ-სამი თითოეულ მხარეს), რომელთა გრძივ ღერძზე აღმართული იყო ოთხ-ოთხი ხის სვეტი (რიგ შემთხვევაში – ქვის და რიგ შემთხვევაში – გამომწვარი აგურის ბალიშებზე). ყველა ოთახს პერიმეტრზე შემოუყვება ალიზისგან ამოყვანილი მერხი.⁴ ვინაიდან კვადრატული სახლი არ იყო გაძარცვული და არქეოლოგებს დახვდათ ოთახების შიგთავსები შიგ ჩატოვებული არტეფაქტებით, შესაძლებელი გახდა ამ ოთახების და, შესაბამისად, ნაგებობის, ფუნქციის განსაზღვრა – ესაა სამეფო სალარო. ოთახებში შეჰქონდათ ნივთები და იქ ოთახის პერიმეტრზე მოწყობილ მერხებზე ინახავდნენ. სწორედ კვადრატული სახლის ერთ-ერთ ოთახში აღმოჩნდა სპილოს ძვლის რიტონები, ერთ-ერთი ყველაზე ცნობილი და გახ-

¹ აფაქიძე, *ქალაქები*, გვ. 27.

² Кошеленко, *Культура Парфии*, გვ. 15.

³ Invernizzi, *The Square House*, გვ. 13.

⁴ Invernizzi, *The Square House*, გვ. 15.

მაურებული აღმოჩენა ძველ ნისაში. ამ მნიშვნელოვან აღმოჩენას სპეციალური მონოგრაფიაც კი მიეძღვნა.¹

როგორც აღწერიდან ჩანს, კვადრატული სახლის ოთახების ხუროთმოძღვრულ-გეგმარებითი სტრუქტურა საკმაოდ ნააგავს ბაგინეთის სვეტებიან დარბაზს. ორივე შემთხვევაში გვაქვს გეგმაში წაგრძელებული სათავსები, რომელთა გრძივ ღერძზე სვეტებია აღმართული. ოთახის პერიმეტრზე ნისაში ალიზის მერხები იყო გამართული. დიდი ალბათობით შეიძლება დავუშვათ, რომ გიორგი ლეჟავასა და კოტე მელითაურის მიერ შემოთავაზებული რეკონსტრუქციები, რომელთა მიხედვით სვეტებიანი დარბაზის კედლებთან ხის თაროები იყო გამართული, მართებულია.

მსგავსება კიდევ უფრო თვალსაჩინოა, თუ სვეტებიან დარბაზს შევადარებთ ძველ ნისაში კვადრატული სახლის მახლობლად, მის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხესთან მდგარ შენობას, რომელსაც გამთხრელი არქეოლოგები ხუმხანას უწოდებენ. საქმე ისაა, რომ კვადრატული სახლი ერთი კომპლექსია, სადაც სათავსოები გაერთიანებულია შიდა ეზოს გარშემო. ხუმხანას შემთხვევაში კი ეს დამოუკიდებლად მგომი ნაგებობაა. ხუმხანაც გეგმაში წაგრძელებული მართკუთხედაა, რომლის გრძივ ღერძზე სვეტებია, ხოლო პერიმეტრზე აქაც ალიზის მერხია გამართული. ანუ ტიპოლოგიურად ძალზე ახლოსაა სვეტებიან დარბაზთან, რომელიც ასევე დამოუკიდებლად მგომი ნაგებობაა. ხუმხანა კი იმიტომ შეარქვეს, რომ არქეოლოგებმა ალიზის მერხებზე აღმოაჩინეს ხუმები, ანუ კერამიკული ღერგები, რომლებსაც პროლეუქტების და ღვინის შესანახად იყენებდნენ.²

კვადრატულ სახლს, როგორც ზემოთ მივუთითეთ, არ უნდა ჰქონოდა სარკმლები და როგორც მისი გამთხრელები ვარაუდობენ არც სჭირდებოდა, რადგან განძისაქცავს, სალაროს წარმოადგენდა და არ იყო აუცილებლობა, იგი სარკმლებით განათებულიყო და, გარდა ამისა, მაქსიმალურად უნდა ყოფილიყო დაცული. გვგონია, რომ არც სვეტებიან დარბაზს უნდა ჰქონოდა სარკმლები და კოტე მელითაურის მიერ შემოთავაზებული რეკონსტრუქცია, რომლის მიხედვითაც იგი ალადგენს ჩრდილო და სამხრეთ ფრონტონებში სარკმლებს არ არის მართებული.

ცხადია, რომ არის განსხვავებებიც კვადრატულ სახლსა და სვეტებიან დარბაზს შორის. პირველ რიგში ეს ეხება მასალას. კვადრატული სახლი ძირითადად ალიზიდან იყო ნაგები და მხოლოდ ალაგ-ალაგაა ნახმარი გამომწვარი აგური. სვეტებიანი დარბაზის ქვედა რიგები კი ამოყვანილია ქვის კვადრებით, რომლებიც ალიზის წყობით გრძელდება. ასევე თვალსაჩინოა განსხვავება

¹ Массон и Пугаченкова, *Парфянские ритоны*.

² Массон и Пугаченкова, *Парфянские ритоны*, გვ. 17-19, ილ. 3.

მერხების თუ თაროების გამართვაში – სვეტებიანში, როგორც ჩანს, თაროები ხისა იყო, ხოლო ძველ ნისაში ყველა მერხი ალიზითაა ამოყვანილი.

სამწუხაროდ, რჩება საკმაოდ ბევრი პასუხგაუცემელი კითხვა სვეტებიანი დარბაზის შემთხვევაში. მაგალითად, როგორი იყო მისი აღმოსავლეთი ფასადი, იყო თუ არა იქ გამართული პორტიკი ხის სვეტებზე და თუ იყო, რამდენი სვეტი იდგა; თუ დერეფანი არ არსებობდა და სვეტებიანი დარბაზი გამოიყურებოდა როგორც გიორგი ლეჟავას ერთ-ერთ რეკონსტრუქციაზე აქვს შემოთავაზებული, რომელზეც ფასადიდან ანტისებური შვერილებია გამოწეული, მაგრამ სახურავი კედლის სიბრტყესთან მთავრდება.

აუხსნელი რჩება, თუ რას წარმოადგენდა და რისთვის იყენებდნენ სვეტებიანი დარბაზის ჩრდილო-დასავლეთ შვერილთან აღმოჩენილ ცეცხლის კვალიან ქვის წყობას. სამწუხაროდ, დღევანდელი მონაცემებით შეუძლებელია, ითქვას რამე კონკრეტული.

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ მოხმობილ არქიტექტურულ პარალელურ მასალაზე დაყრდნობით შესაძლებელი ხდება, რომ დავაზუსტოთ ბაგინეთის სვეტებიანი დარბაზის ფუნქცია და უფრო მეტი დამაჯერებლობით ვივარაუდოთ, რომ იგი სალაროს, განძთშესანახს წარმოადგენდა. ამასთან ერთად, შესაძლებელი ხდება კიდევ უფრო დავაზუსტოთ მისი აგების თარიღი და ძველი ნისას კვადრატული სახლის აგების თარიღთან შეჯერებით ვივარაუდოთ, რომ იგი აგებული უნდა ყოფილიყო გვიანელინისტურ ხანაში, ალბათ ძვ. წ. მეორე საუკუნის შუა ხანებში ან უფრო გვიან.

იმედს ვიტოვებთ, რომ ბაგინეთის შემდგომი შესწავლა მოგვცემს საშუალებას კიდევ უფრო მეტი გავიგოთ სვეტებიან დარბაზზე, მის მიმართებაზე სხვა არქიტექტურულ ნაგებობებთან, მაგალითად ექვსაფსიდიან ნაგებობასთან. ეს დაგვეხმარება კიდევ უფრო კარგად წარმოვიდგინოთ გვიანელინისტური და გვიანანტიკური ბაგინეთი, მისი ხუროთმოძღვრება, ფუნქცია, იმდროინდელი ცხოვრების წესი.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა

აფაქიძე, ქალაქები – აფაქიძე ა., *ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში*, თბილისი, 1963.

ლეჟავა, ანტიკური ხანის – ლეჟავა გ., *ანტიკური ხანის საქართველოს არქიტექტურული ძეგლები*, თბილისი, 1979.

მელითაური, მცხეთის ანტიკური – მელითაური კ., *მცხეთის ანტიკური პერიოდის ხუროთმოძღვრული ძეგლები*, „იბერია-კოლხეთი: საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის არქეოლოგიურ-ისტორიული კვლევანი“, 11, 2015, გვ. 98-118.

ნიკოლაიშვილი, არმაზციხე – ნიკოლაიშვილი ვ., არმაზციხე: ქართლის სამეფო რეზიდენცია, თბილისი, 2011.

საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა – საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, 5, თბილისი, 1990, გვ. 239-240.

ყიფიანი, კაპიტელები – ყიფიანი გ., კაპიტელები, თბილისი, 1987.

Invernizzi, *The Square House* – Invernizzi A., *The Square House at Old Nisa*, „Parthica: Incontri di Culture nel Mondo Antico“, 2, 2000.

Кошеленко, *Культура Парфии* – Кошеленко Г. А., *Культура Парфии*, Москва, 1966.

Массон и Пугаченкова, *Парфянские ритоны* – Массон М. Е., Пугаченкова Г. А., *Парфянские ритоны Нисы*, „Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции“, т. 4, Ашхабад, 1959.

Kakha Khimshiashvili

About Bagineti Column Hall

Summary

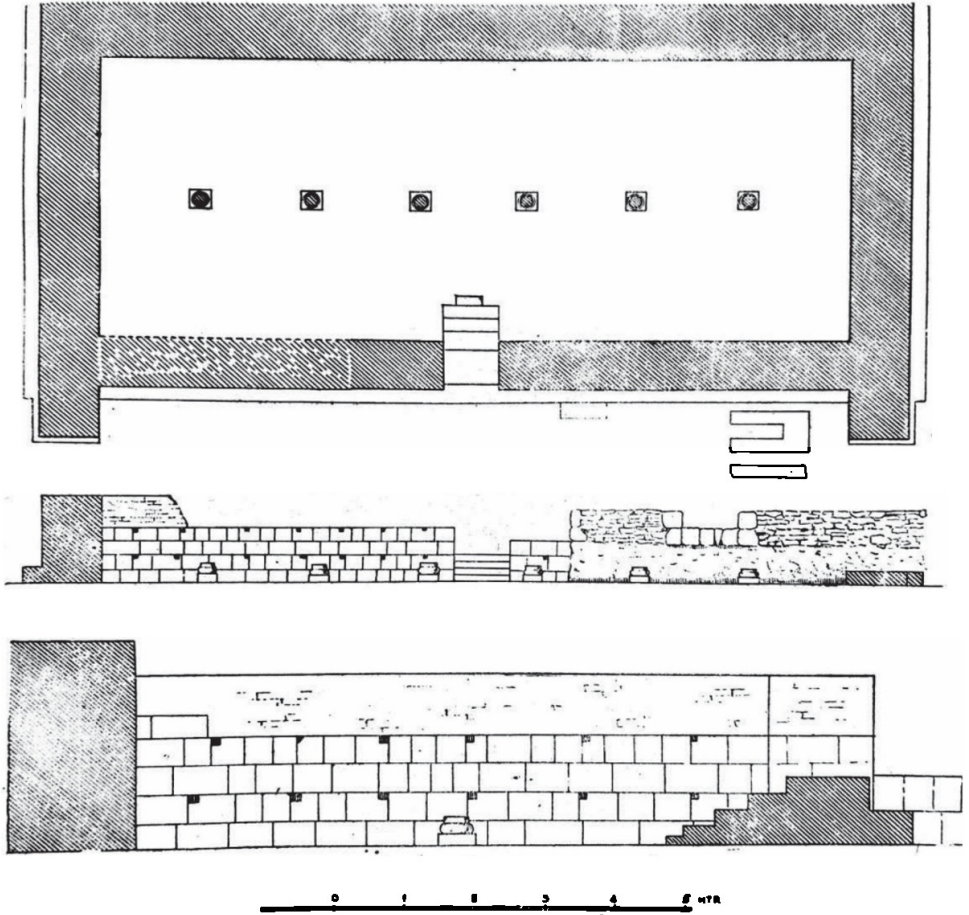
Bagineti (sometimes called Armaztsikhe) archaeological site was a part of the „Greater Mtskheta“, capital of the Kingdom of Iberia. It is thought that Bagineti was a royal residential area of Mtskheta. Bagineti was built on Mta Kartli slope, on terraces. On the lower terrace of Bagineti in the 1940s were excavated remains of building archaeologists called Column Hall.

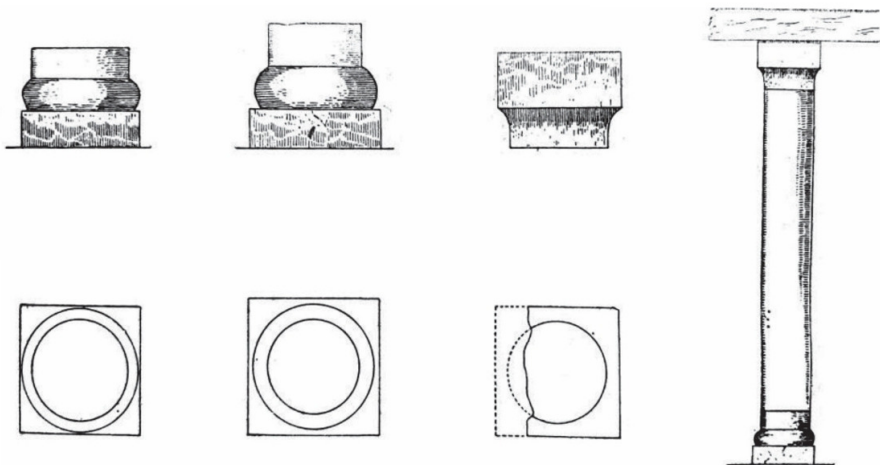
The Column Hall is a big rectangular building with the entrance door in the center of its east, long façade. In the center of the Column Hall archeologists found six column bases and six simple capitals located on the longitudinal axes of the hall (hence its name coming from). Findings for the hall are very few – a bone female statuette, beads, small parts of very thin golden plates. Unfortunately thorough, academic archeological report of the Column Hall excavations has never been published.

Authors that wrote about the Column Hall suggested different interpretations of its function – a royal treasury, a royal arsenal or a palace. However none of them gave any architectural parallels in support of their view.

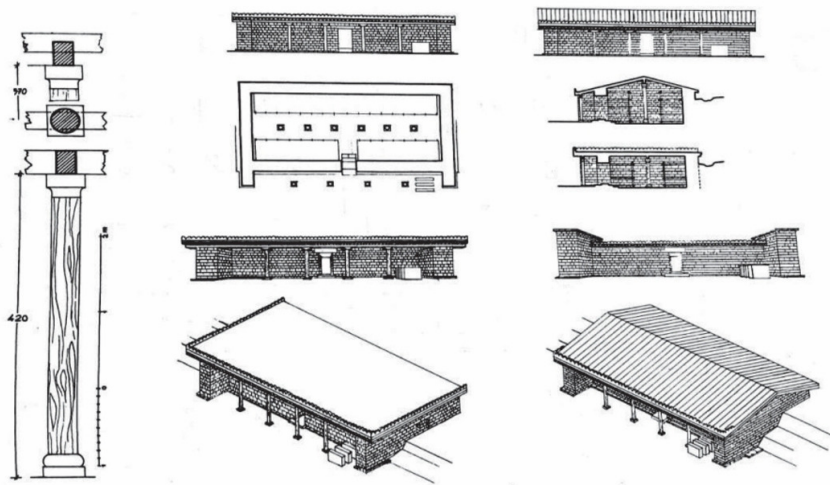
In the article we argue that the closest parallel to the Column Hall probably forms the building which is situated in the northern corner of the Arshakid citadel of Old Nisa and is called the Square House. In both cases halls have a longish, rectangular

plan, with columns on the longitudinal axes, platforms along the walls of halls. Due to extraordinary findings in the Square House the function was defined with very high probability, at least by the time when it was destroyed. The Square House was a royal Arshakid treasury. Based on structural closeness of the Column Hall we argue that most likely the Column Hall in Bagineti was also a royal treasury. As about date of the Column Hall we suggest that probably it functioned from the second century B. C. to very late Hellenistic period.

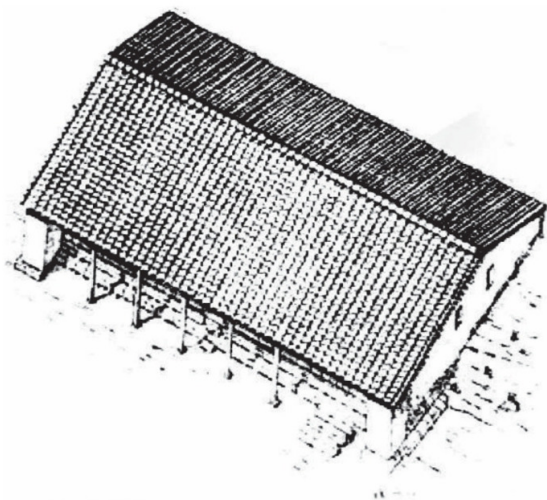
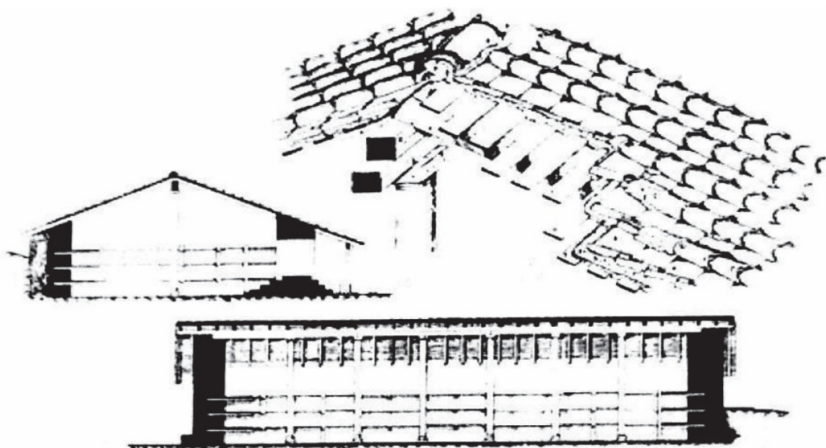

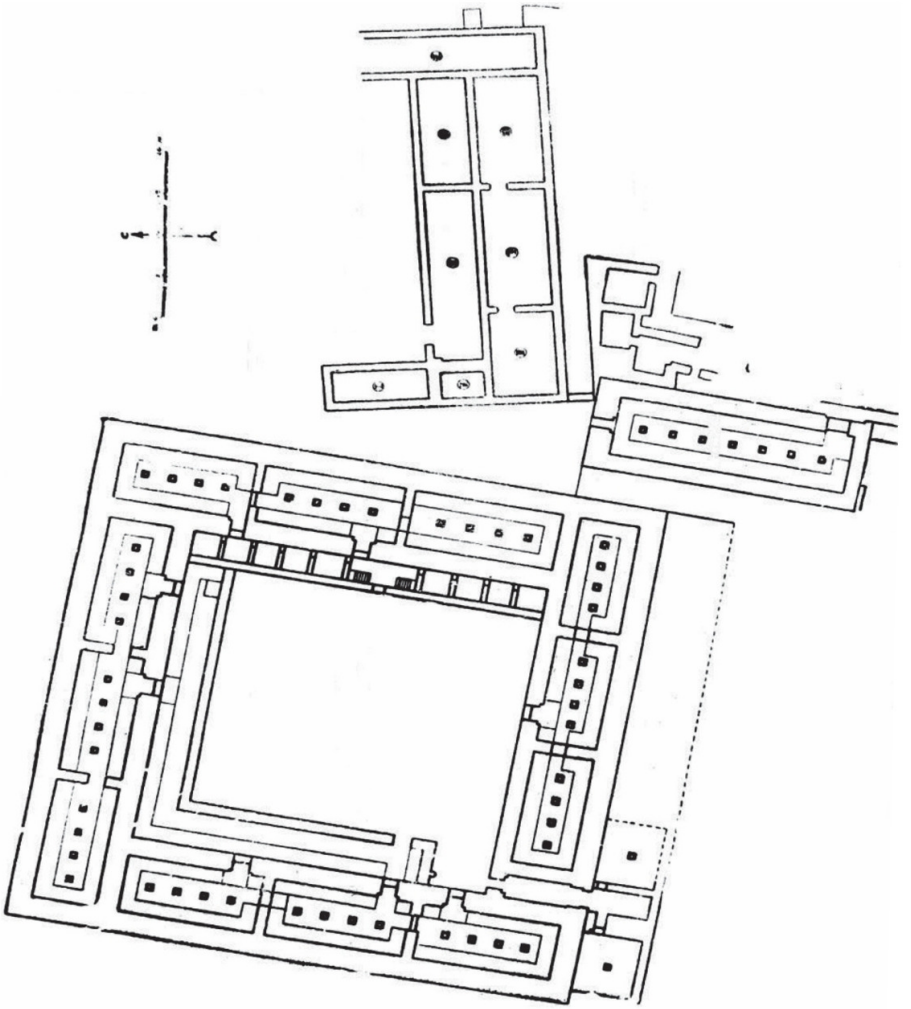
2

3

4

5

ილუსტრაციები:

- ილ. 1. სვეტებიანი დარბაზის ანაზომი (გეგმა და ჭრილები) ა. აფაქიძის მიხედვით (აფაქიძე, *ქალაქები*, გვ. 25, სურ. 6).
- ილ. 2. სვეტისძირებისა და სვეტისთავის ანაზომი და სვეტის რეკონსტრუქცია ა. აფაქიძის მიხედვით (აფაქიძე, *ქალაქები*, გვ. 26, სურ. 7).
- ილ. 3. სვეტებიანი დარბაზის გრაფიკული რეკონსტრუქციების ვარიანტები გ. ლეჟავას მიხედვით (ლეჟავა, *ანტიკური ხანის*, ტაბ. XII).
- ილ. 4. სვეტებიანი დარბაზის გრაფიკული რეკონსტრუქცია კ. მელითაურის მიხედვით (მელითაური, *მცხეთის ანტიკური*, გვ. 115).
- ილ. 5. ძველი ნისას კვადრატული სახლისა და ხუმხანას გეგმა მ. მასონისა და გ. პუგაჩენკოვას მიხედვით (Массон и Пугаченкова, *Парфянские ритоны*, გვ. 19, ილ. 3).

Illustrations:

1. Measurement of the Column Hall (plan and sections) according to A. Apakidze.
2. Measurement of the Column base and head and the Column reconstruction according to A. Apakidze.
3. Variants of graphic reconstruction of the Column Hall according to G. Lezhava.
4. Graphic reconstruction of the Column Hall according to K. Melitauri.
5. Plan of Old Nisa Square House and Khumkhana according to M. Mason and G. Pugachenkova.

ბოლნისის ქვაჯვარას კაპიტელის ორნამენტული დეკორის სისტემა

„ორნამენტი სახვითი ხელოვნების ყველა სხვა სახეობაზე უფრო ფილოსოფიურია, რადგან იგი გამოსახავს არა ცალკეულ საგნებს და მათ კერძო მიმართებებს, არამედ ცხადყოფს ყოფიერების მსოფლიო ფორმულებს“.
(პავლე ფლორენსკი)

ქრისტიანული ხელოვნების ჩამოყალიბების ადრეულ ეტაპზე ახალი რწმენის იდეების გამოსახვისათვის აუცილებელი იყო შესაფერისი ვიზუალური ლექსიკონის შექმნა, რაც ახალი მხატვრული ფორმების ძიებებთან იყო დაკავშირებული. ქრისტიანობის ძირითადი იდეის ხორცშესხმისათვის განსაკუთრებული მხატვრული მეტყველება იყო საჭირო. ორნამენტი, ფიგურულ გამოსახულებასთან ერთად, აქტიურად იყო ჩართული ქრისტიანული ხელოვნების განვითარებაში, რომლის ჩამოყალიბება მიმდინარეობდა ქვეყნის საერთო კულტურული აღმავლობის ფონზე, ფილოსოფიისა და თეოლოგიის განვითარებასთან კავშირში.

ყოველ ქვეყანაში ორნამენტს აქვს მკაფიოდ გამოხატული სპეციფიკური ნიშნები, რომლებიც საუკუნეების განმავლობაში თაობიდან თაობას გადაეცემა. შუა საუკუნეების ხელოვნებაში ორნამენტი ერთგვარად კომუნიკაციის საშუალება იყო, რადგან ესთეტიკური დანიშნულების გარდა, მას სიმბოლური ფუნქცია ჰქონდა. ორნამენტს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მხატვრული ფორმების მემკვიდრეობითობისა და ტრადიციულობის შენარჩუნებაში. იმავდროულად, ისტორიული განვითარების გზაზე იგი მდიდრდებოდა გარე სამყაროდან შემოსული და შემოქმედებითად ათვისებული მოტივებით.

ქართული ტრადიციული არქიტექტურული ორნამენტის განვითარებაში მნიშვნელოვანი იყო ქრისტიანობის ადრეული ეპოქა, როდესაც საფუძველი ეყრებოდა ხუროთმოძღვრებაში ქანდაკოვანი დეკორის გამოყენებას. ქართული პლასტიკური ორნამენტის ამ ადრეული პერიოდის შესახებ ტაძრებთან

ერთად საყურადღებო მასალას გვანვდის ადრექრისტიანული ქვაჯვარები – მცირე არქიტექტურული ფორმის საკულტო ძეგლები, რომელთა აღმართვის ხანა (VI-VII სს.) საქართველოში ქრისტიანული რელიგიის აღმავლობის მნიშვნელოვან ეტაპს უკავშირდება. ქვაჯვარათა შემამკობელი ფიგურული რელიეფები და ორნამენტული მოტივები წარმოდგენას გვაძლევს ამ ეპოქის ქართულ რელიეფურ პლასტიკაზე და ზოგადად ქრისტიანული იკონოგრაფიის განვითარების ადრეულ ეტაპზე. ქვაჯვარების რელიეფურ დეკორში ორნამენტი მნიშვნელოვან ადგილს იკავებს, მისი განაწილება მკაცრად არის მორგებული ქვაჯვარას სტრუქტურას. ორნამენტის მხატვრული არსიც ხომ იმაში მდგომარეობს, რომ იგი წარმოადგენს სახვითი თუ განყენებული მხატვრული მოტივების ისეთ სისტემას, რომელიც აწესრიგებს ნაგებობის არქიტექტონიკას და ემსახურება კონკრეტულ საკრალურ სივრცეში ადამიანის ჩართვას. ორნამენტი განიხილება არა დამოუკიდებელ მხატვრულ ქმნილებად, არამედ არქიტექტურული ფორმის განუყოფელ ნაწილად. ქვაჯვარები, მათ სტრუქტურაზე კარგად მორგებული რელიეფური ორნამენტებით, ამის საუკეთესო ნიმუშებს გვთავაზობს.

ქვაჯვარათა უმეტესობამ ჩვენამდე საკმაოდ ფრაგმენტულად მოაღწია, მაგრამ ჩვენ ხელთ არსებული მასალა საკმარისია ამ საკულტო ძეგლების თავდაპირველი ფორმის აღსადგენად, რაც ხერხდება გადარჩენილი ფრაგმენტების შეჯერებით ადრეული შუა საუკუნეების ქართულ რელიეფებზე შემონახულ მათ გამოსახულებებთან. ქვაჯვარას უძველესი რელიეფური სახე ეძანის ეკლესიის (VI ს.) აღმოსავლეთის ფასადზე არის წარმოდგენილი. რელიეფზე მკაფიოდ არის ნაჩვენები ქვაჯვარას ყველა შემადგენელი ნაწილი: საფეხურიანი კვარცხლბეკი, რელიეფებით შემკული ქვის ოთხნახნაგა სვეტი, უფლის საფლავის მოდელით დაგვირგვინებული ორნამენტული სვეტისთავი და ბოლოს – ქვის სკულპტურული ჯვარი.¹

დღეისათვის ფრაგმენტებს შორის ქვაჯვარათა თითქმის ყველა ნაწილი არის შემონახული. გაირკვა, რომ ეძანის რელიეფზე გამოსახული საფეხურიანი ბაზების გარდა გავრცელებული იყო მონოლითური კუბური ბაზები, რომელთა რამდენიმე ნიმუშმა დღემდე მოაღწია.² შედარებით უფრო მრავალრიცხოვანია სახარების სიუჟეტებიანი რელიეფებით შემკული ქვაჯვარათა ოთხნახნაგა სვეტები.³

¹ Machabeli, *Palestine Tradition*, გვ. 123-128.

² მაჩაბელი, *ქვაჯვარა-Spolia*, სურ. 16, 17, 21, 24, 25, 26.

³ მაჩაბელი, *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული ქვაჯვარები*, ილ. 4-3, 14, 17, 35-38.

სკულპტურული ჯვრის ჩასამაგრებელი სვეტის დამაგვირგვინებელი ნაწილი – სვეტისთავი ყველა ქვაჯვარაზე არ არის შემორჩენილი. გადარჩენილი ფრაგმენტები არც ისე მრავალრიცხოვანია, რომ შეგვეძლოს ზუსტი წარმოდგენის შექმნა ქვაჯვარათა ამ მნიშვნელოვანი ნაწილის ფორმებისა და დეკორის ნაირსახეობაზე. ჩვენამდე მოღწეული ფრაგმენტების მიხედვით ხერხდება მხოლოდ ზოგიერთ ქვაჯვარათა კაპიტელების ხასიათის გარკვევა.

ზოგიერთ ქვაჯვარაზე სვეტის კაპიტელი წარმოადგენს მკაფიო სქემით შექმნილ ორსართულიან არქიტექტურულ კომპოზიციას, რომელიც იერუსალიმში არსებულ უფლის საფლავის ნაგებობის მოდელს ასახავს (იხ. ხანდისის, ძველი მუსხის, ბოლნისის, დიდი გომარეთის, უკანგორის ქვაჯვარები).¹

ამჟამად შესწავლილი და გამოქვეყნებულია ქვაჯვარათა კაპიტელების მნიშვნელოვანი ნიმუშები: დმანისის ქვაჯვარას კაპიტელი ჯვრის თაყვანისცემის რელიეფური კომპოზიციით დმანისიდან,² ხანდისის,³ ბრდაძორის,⁴ ძველი მუსხის,⁵ დიდი გომარეთის⁶ ქვაჯვარათა კაპიტელები.

ბოლნისის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ქვის რელიეფების კოლექციაში დაცულია ადრეული შუა საუკუნეების პლასტიკური ხელოვნების გამორჩეული ქმნილება – სიმბოლურ-ორნამენტული რელიეფებით შემკული ქვაჯვარას კაპიტელი, რომლის ორნამენტული დეკორი ადრექრისტიანული ქვის რელიეფური ქანდაკის უნიკალურ ნიმუშს გვთავაზობს.

სვეტისთავი წარმოადგენს კუბთან მიახლოებული ფორმის ბლოკს ოდნავ შეზნექილი ნიბოებით (სიმაღლე – 29 სმ., ზედა პერიმეტრი 35x35 სმ., ქვედა პერიმეტრი 30,5x30,5 სმ.). მისი ოთხივე მხარე რელიეფური ორნამენტული კომპოზიციებით არის დაფარული. ორი ნახნაგის დეკორის კომპოზიციური ცენტრია ორნამენტულ მედალიონში ჩასმული ტოლმკლავა ჯვარი, მესამე მხარის მთავარი მოტივია ვარდული მედალიონში, მეოთხე ნახნაგი ურთიერთგადამკვეთი წრეებით შექმნილი რომბული ბადით ხალიჩისებურად არის დაფარული.

კაპიტელის ზედაპირის რელიეფური დეკორი, რომელშიც ათამდე ორნამენტული მოტივი არის გამოყენებული, მათი სიმრავლის მიუხედავად, გადატვირთულობის შთაბეჭდილებას არ ტოვებს. დაკვირვებისას კარგად ჩანს, თუ როგორი სიფრთხილით და ზომიერების გძნობით უთავსებს რელიეფების ოსტატი სხვადასხვა მცენარეულ და გეომეტრიულ მოტივებს კაპიტელის მხა-

¹ Machabeli, *Palestine Tradition*, ილ. 3, 4, 5.

² მაჩაბელი, *ქვაჯვარას გამოსახულება*, გვ. 63-70.

³ Чубинашвили, *Хандиси*, სურ. 2, 3, 8, 9.

⁴ მაჩაბელი, *ქრისტიანული თემები*, გვ. 43-60.

⁵ მაჩაბელი, *ძველი მუსხის ქვაჯვარა*, გვ. 45-59.

⁶ მაჩაბელი, *ადრექრისტიანული საკულტო ძეგლები*, გვ. 20-25.

ტვრულ-იდეური კონცეფციის ნამყვან ელემენტს – ჯვარს. ნაირგვარი მოტივები და სიმბოლოები ერთ ორიგინალურ კომპოზიციად შემოქმედებითი თავისუფლებით არის გაერთიანებული. საქმე გვაქვს იმ იშვიათ შემთხვევასთან, როდესაც საკულტო ძეგლის ერთი არქიტექტურული ნაწილის მაგალითზე შესაძლებელი არის მსჯელობა ადრე შუა საუკუნეების ქართული ორნამენტული „ლექსიკონის“ თავისებურებებზე.

კაპიტელის დეკორატიულ კომპოზიციაში ჩართული ყველა ორნამენტული მოტივი შედის V-VII საუკუნეების საქართველოში გავრცელებულ ორნამენტულ რეპერტუარში. მათ უმეტესობას ვხვდებით ბოლნისის სიონისა და ადრეული შუა საუკუნეების ქვემო ქართლის ეკლესიათა ფასადებისა და ქვაჯვარების დეკორში. ბოლნისის ქვაჯვარას კაპიტელი იმის საინტერესო მაგალითია, თუ რა მხატვრულ-კომპოზიციური საშუალებებით ახერხებს ოსტატი მის ხელთ არსებული ორნამენტული მოტივების ვარიაციებით ერთიანი ჰარმონიული დეკორატიული ანსამბლის შექმნას. კაპიტელის რელიეფური დეკორის თითოეული ელემენტი, წმინდა მხატვრულ-ესთეტიკური ღირებულების გარდა, საერთო კომპოზიციაში მისი სიმბოლური საზრისის გათვალისწინებით არის ჩართული, რაც თეოლოგიური იდეის ადეკვატურ ვიზუალურ შესატყვისობას ქმნის.

საკმაოდ ფართო არის კაპიტელის დეკორში გამოყენებული ორნამენტული მოტივების გავრცელების ქრონოლოგიური და გეოგრაფიული არეალი. მდიდრული დეკორისადმი მიდრეკილება განსაკუთრებულად ახლო აღმოსავლეთის ხელოვნებაში იჩენს თავს. ამ სამყაროს ნაწილი – საქართველო, რომელიც საკუთარი ორნამენტული რეპერტუარის უმდიდრეს საგანძურს ფლობდა, აქტიურად ეზიარებოდა მოწინავე ქვეყნების ხელოვნების მიღწევებს, რითაც ამდიდრებდა საკუთარ მხატვრულ მემკვიდრეობას. ქართული ქრისტიანული ხელოვნების ჩამოყალიბებისათვის განსაკუთრებით აღსანიშნავია სირიის ქრისტიანული ხელოვნებისა და სასანური ირანის დეკორატიული ხელოვნების მნიშვნელობა. ბოლნისის ქვაჯვარას კაპიტელის უხვ რელიეფურ დეკორთან დაკავშირებით უნდა გავიხსენო სასანიანთა ირანში არსებული ვითარება. ასე მაგალითად, ქტეზიფონში სასახლის ერთ-ერთი აივნის რელიეფურ დეკორში თვრამეტი სხვადასხვა ორნამენტი არის გამოყენებული, კიშის (Kish) სასახლეში – ორმოცი.¹ ყველა შემთხვევაში ორნამენტის მრავალფეროვნება ოსტატურად არის დამორჩილებული სტილის მოთხოვნებს და ჰარმონიულ მხატვრულ მთლიანობას ქმნის.

V-VII საუკუნეთა ქართულ ხელოვნებაში მიმდინარე პროცესების სწორად შესაფასებლად უთუოდ გასათვალისწინებელია ადრეული შუა საუკუნე-

¹ Girshman, *Iran*, გვ. 189.

ნების ამ ეტაპზე არსებული ვითარება. ქრისტიანობის საბოლოო გამარჯვების შემდეგ ქვეყანაში ყალიბდებოდა ახალი რელიგიის შესატყვისი ხელოვნება, რომელიც მონოდებული იყო მორწმუნეთათვის გასაგები მხატვრული ენით გადმოეცა ქრისტიანული რწმენის უმთავრესი არსი. ამ პერიოდის ქართული ხელოვნება აღმოსავლურქრისტიანული კულტურის ორგანული ნაწილია. ამ ვითარების გაცნობიერების გარეშე შეუძლებელია ეპოქის ხელოვნების განვითარების სრული სურათის აღდგენა.

ბოლნისის ქვაჯვარას კაპიტელის რელიეფურ დეკორთან დაკავშირებით უნდა გავიხსენო ცნობილი ფრანგი მკვლევრის ანრი ფოსიიონის მოსაზრება შუა საუკუნეების ქანდაკებაზე: „შუა საუკუნეების ხელოვნება წარმოადგენს სულის მდგომარეობას, რომელმაც თავისი გამოხატულება ჰპოვა ეკლესიების ქვებში ისევე, როგორც რელიგიურ ფილოსოფიაში“. ¹ მკვლევარი სამართლიანად მიიჩნევს, რომ შუა საუკუნეების მოქანდაკეები ახერხებდნენ ქვაში გამოხატვით უმთავრესი რელიგიური დოგმები. ამ დებულების საილუსტრაციოდ ბოლნისის ქვაჯვარას სვეტისთავი შესანიშნავ მაგალითს გვთავაზობს.

კაპიტელის ორი მომიჯნავე ნახნაგის რელიეფური კომპოზიციების მთავარი თემაა ტოლმკლავა ჯვარი მედალიონში, რომელიც სამკუთხედების ორნამენტით შემკული ორმაგი ზოლით არის შემოწერილი. ადრეული ქრისტიანული ეპოქის საქართველოს არქიტექტურულ დეკორში ჯვრიანი მედალიონის პოპულარული თემის გამოყენება ისეთ საკულტო ძეგლებში, როგორც ქვაჯვარებია, სავსებით ბუნებრივია, თუ გავიხსენებთ ამ სიმბოლური თემის სიღრმე მნიშვნელობას. მიუხედავად იმისა, რომ ჯვრიანი მედალიონით შემკული ორი ნახნაგის რელიეფური კომპოზიცია ერთი სქემით არის აგებული და ორივეს პრინციპულად ერთნაირი მხატვრულ-იდეური დატვირთვა აქვს, მათში გამოყენებულ დამატებით ორნამენტულ მოტივებს თითოეულ მათგანში დამატებითი ნიუანსი შეაქვს.

კაპიტელის ნიბოები ჩამომტვრეულია და ამიტომ ძნელი სათქმელია, როგორ იყო დამუშავებული ნახნაგების ვერტიკალური ნიბოები. კარგად განირჩევა კაპიტელის ნახნაგების ზედა და ქვედა მოჩარჩოება. ერთ ნახნაგზე მედალიონს ქვემოდან ცერად მიმართული ჩანაჭდევებით დასერილი სქელი ლილვი საზღვრავს (გრეხილის იმიტაცია), ზემოდან – ურთიერთგადამკვეთი ნახევარწრეების ზოლი. მეორე ნახნაგზე მედალიონს ზემოდან ურთიერთგადამკვეთი წრეების ჩარჩო საზღვრავს, ქვემოდან – ურთიერთგადამკვეთი ნახევარწრეების ზოლი.

ორივე რელიეფური ჯვარი ზუსტად ერთნაირი ფორმისაა, ერთნაირია მათი კვეთის ტექნიკა. ჯვრები საქართველოში ამ ეპოქაში გავრცელებული ე. წ. „ბოლნური“ ტიპისაა. დახვეწილი ფორმის ბოლოებგაფართოებული ჯვრის

¹ Focillion, *L'art des sculpteurs*, გვ. 89.

მკლავების ფორმა ტრადიციულად, ცერად ჩაკვეთილი პატარა სამკუთხა სიბრტყეებით არის გამოყვანილი. ორივე ჯვარი მედალიონს პატარა ბუნით უკავშირდება.

ცენტრალური მოტივის სრული იდენტიურობის პირობებში განსხვავებულია რელიეფური კომპოზიციების დამატებითი ორნამენტული დეტალები. კაპიტელის ერთ მხარეს მედალიონს ქვემოთ მოკლე ბუნი აქვს, რომლიდანაც ორივე მხარეს სიმეტრიულად ორი სტილიზებული ბაფთა იშლება. მედალიონის ზემოთ დარჩენილ სამკუთხა არეებს სამი მოგრძო ფოთლისგან შედგენილი მცენარეული ორნამენტი ავსებს (მედალიონის დიამეტრი 28 სმ.). მეორე ნახნაგზე ფონის ოთხივე კუთხეს სამფურცლა ყლორტები ამკობს (ქვემოთ ფოთლები მოგრძო ფორმისაა, ზემოთ – სამკუთხა ფორმის).

ქრისტიანულ ხელოვნებაში გარცელებული „ვერტიკალური იერარქიის“ პრინციპზე დამყარებულ ქვაჯვარათა სტრუქტურაში კაპიტელს განსაკუთრებული ადგილი უკავია, ამიტომაც მის რელიეფურ კომპოზიციაში ჯვრიანი მედალიონის თემას დიდი აზრობრივი დატვირთვა აქვს და ორჯერ განმეორებული ჯვარი აქ საგანგებო ფუნქციას ასრულებს. უნდა გავიხსენოთ, რომ ჯვრის საკრალური არსის ფესვები უშორეს წარსულში იკარგება. ჯვარი სამყაროს უძველესი, უმარტივესი მოდელი იყო. ჯვრის სოლარულ მნიშვნელობას ემატებოდა ღრმა სულიერი საწყისები, მისი ფორმა ღმრთისაკენ, ზეცისკენ, მარადიულობისკენ ადამიანის მისწრაფებას ასახავდა.

ჯვრის კულტი IV საუკუნის დასაწყისიდან იღებს სათავეს. ჯვრის თაყვანისცემამ ძლიერი იმპულსი მიიღო ქრისტეს ვნებათა იარაღის სიმბოლური იდენტიფიკაციით იმპერატორ კონსტანტინე დიდის „ხილვის“ ჯვართან. ჯვრის ოფიციალური ლეგალიზაცია სწორედ ამ მოვლენასთან არის დაკავშირებული. პირველი ქრისტიანი იმპერატორის „ძლევის ჯვარი“ გრაფიკულად გამოსახული ლაბარუმის – შტანდარტის სახით ფართოდ გავრცელდა მთელ საქრისტიანოში.¹ გირლანდაში ჩასმული ჯვარი ბიზანტიის იმპერატორთა ტრიუმფის სიმბოლოდ იქცა. ამის მჭევრმეტყველი მაგალითია კონსტანტინოპოლში იმპერატორ არკადიუსის სატრიუმფო სვეტის ბაზაზე ორგზის განმეორებული გირლანდაში ჩასმული ჯვარი, რომლის სასწაულმოქმედ ძალაზე ფრთოსანი გენიების ფიგურები მიუთითებენ.² ამ შემთხვევაში მოხდა ქრისტიანული სიმბოლიკის საიმპერატორო იკონოგრაფიასთან ადაპტაცია, წარმართული და ქრისტიანული სიმბოლოების სინთეზი.

¹ მაჩაბელი, ძველი ქრისტიანული სიმბოლიკა, გვ. 80-107.

² Grabar, *L'empereur*, ტაბ. XIV-XV, გვ. 158.

ძვირფასი თვლებით შემკული, მრგვალ ჩარჩოში ჩანერილი ჯვარი არის ჩართული კოპტური არქოსოლიუმის ფრესკის კომპოზოციაში (ანტინოპოლი-სი, VI ს.).¹ ღმრთისმშობელი ანალოგიურ ჯვარს გადასცემს წმინდა მოციქულებს პეტრესა და პავლეს კაიროს კოპტური მუზეუმის ერთ რელიეფზე.² ორივე შემთხვევაში ჯვრიანი გვირგვინი სიკვდილზე ქრისტეს გამარჯვებას განასახიერებს.

არ შეეხები ჯვრის თაყვანისცემის ისტორიას, აღვნიშნავ მხოლოდ საქართველოში ჯვრის კულტის განსაკუთრებულ მნიშვნელობას. ამასთანავე, ყურადღებას შევამჩნიებ ქრისტიანობის დიდ ცენტრებზე, სირიასა და კაპადოკიაზე, რომლებთანაც საქართველოს, ადრეული შუა საუკუნეებიდან მჭიდრო კულტურული და სულიერი კონტაქტები ჰქონდა. საინტერესოა, რომ ჩვენთან, ქრისტიანული აღმოსავლეთის მსგავსად, ეკლესიების გუმბათებისა და კამარების შესამკობად უპირატესად ჯვრის გამოსახულება გამოიყენებოდა. შუა ბიზანტიურ პერიოდში, როდესაც ბიზანტიური ტაძრების გუმბათების მოხატულობაში ქრისტი-პანტოკრატორის სახე დომინირებდა, ქრისტიანულ აღმოსავლეთში, კაპადოკიაში, სირია-პალესტინასა და საქართველოში ტაძართა გუმბათებსა და კედლებზე უპირატესობა კვლავ ჯვარს ენიჭებოდა.³

ადრექრისტიანულ ქართულ ძეგლებზე ჯვრის რამდენიმე ნაირსახეობა გვხვდება, რომელთაგან ყველაზე გავრცელებული ჩანს ტოლმკლავა ჯვარი მედალიონში. ჯვრის ამ ტიპის თავისებურებაზე, ქრისტიანობის ადრეულ ეპოქაში მის პოპულარობაზე საქართველოში ყურადღება შეაჩერა აკად. გ. ჩუბინაშვილმა ბოლნისის სიონისადმი მიძვნილ თავის კლასიკურ გამოკვლევაში.⁴ ტაძრის რელიეფურ დეკორში მკვლევარმა საგანგებოდ გამოჰყო „წრის სეგმენტებით გამოსახული, მკაფიოდ გამოკვეთილი კონტურების მქონე, მოკლე ბუნზე აღმართული“ ტოლმკლავა ჯვრის გამოსახულებები, რომლებსაც ტაძრის შემკულობაში მნიშვნელოვანი აზრობრივი და მხატვრული დატვირთვა აქვს. მედალიონებში ჩასმული ამგვარი ჯვრები განლაგებული იყო როგორც ბოლნისის სიონის ფასადებზე (აღმ. ფასადზე აფსიდის სარკმლის თავზე, წარწერის ტექსტის ცენტრში; ჩრდ. შესასვლელის ზემოთ წარწერის თავზე; სამხრ. შესასვლელის ზემოთ),⁵ ასევე ტაძრის ინტერიერში (მედალიონში ჩანერილი ჯვრის სხვადასხვა ვარიანტი). მკვლევარმა სრულად გახსნა ამ ჯვრის რელიგიურ-სიმბოლური საზრისი და მხატვრული არსი. მისი აზრით, „როგორც ჩანს, ქტიტორთა მიერ საგანგებოდ სიონის ასაგებად შეკვეთილი ამ ჯვრების

¹ Grabar, *Deux monuments*, გვ. 4-5, სურ. 4.

² Grabar, დასახ. ნაშრ., სურ. 5; Beckwith, *Coptic Sculpture*, სურ. 111-112.

³ Teteriatnikov, *The True-Cross*, გვ. 177-178, სურ. 7.

⁴ Чубинашвили, *Болнисский Сион*, გვ. 39-41, 182-188.

⁵ იქვე, სურ. 48-49, 111-112.

ძირითადი მასა ხუროთმოძღვრის მითითებით იყო შესრულებული“.¹ ამიტომ იყო, რომ მხატვრულ-იდეურად გააზრებული ეს ჯვრები ნაგებობის ორგანულ ნაწილად იქცა.

ტოლმკლავა ჯვარი მედალიონში გამოყენებულია არა მხოლოდ ბოლნისის სიონის რელიეფურ დეკორში, არამედ მრავალრიცხოვან ქვაჯვარებზე, რომელთა ფრაგმენტები ასე ჭარბად გვხვდება ბოლნისის სიონის ტერიტორიაზე (აღმოჩენილია თვრამეტი ფრაგმენტი). მეხუთე საუკუნის ხუროთმოძღვრის მიერ დიდი ოსტატობით გამოყენებული ჯვრის ეს ფორმა მეორდება ადრეული ქრისტიანობის ქართულ ქვაჯვარებზე.²

ჯვრის მრგვალი მოჩარჩოება დასაბამს წინაქრისტიანულ ეპოქაში იღებს. ასე მაგალითად, სვანეთის რელიგიურ პრაქტიკაში არსებული რიტუალური პური იმკობოდა ჯვრის, ან წრეში ჩახაზული ჯვრის გამოსახულებით, რომელიც მზის კულტის უძველეს ტრადიციას უკავშირდებოდა და „ზეციური მბრძანებლის“ სიმბოლოდ აღიქმებოდა.³ ამგვარად, სვანეთის სულიერ ცხოვრებაში დამკვიდრებული მთავარი ქრისტიანული სიმბოლო-ჯვარი საქართველოში ქრისტიანობამდე გაცილებით უფრო ადრე არსებობდა. ჯვრის გამოსახულება ამკობს თრიალეთის ყორღანში აღმოჩენილ შავლაქიან ჭურჭელს (ძვ. წ. II ათასწლ.).⁴

თავი რომ მოვუყაროთ საქართველოში ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლებზე გამოსახულ ჯვრიანი მედალიონების ნაირსახეობებს, აღმოჩნდება, რომ ჯვრის ტიპის სრული იგივეობისას, იცვლება მისი შემომფარგვლელი მედალიონის ხასიათი. მედალიონების რამდენიმე ნაირსახეობა გვხვდება: ლილვებით შექმნილი სადა ჩარჩო, სამკუთხედების მწკრივით შედგენილი წრიული მოჩარჩოება (ზოგ შემთხვევაში გაორმაგებული), კონცენტრულ რელიეფურ წრეხაზებს შორის პარალელური ირიბი ჩანაჭდევებით შექმნილი „გრეხილი“ ლილვი ან „მიძვისებური“ ორნამენტი. ზოგ შემთხვევაში ტოლმკლავა ჯვარს აჩარჩოებს ფოთლოვანი მოტივი ან „წინვისებური“ გრაფიკული ორნამენტი, რომელიც დაფნის გვირგვინის სქემატურ ვერსიას წარმოადგენს.

ჯვრიანი მედალიონები დამახასიათებელი არის კაპადოკიის არქაული იკონოგრაფიისათვის. ადრეული კაპადოკიური ეკლესიები ჯვრის გამოსახულებათა სიმრავლით გამოირჩევა. ერთ-ერთ ასეთ ეკლესიაში, სინასოსის წმ. ბასილის ეკლესიაში (VIII-IX სს.), რომლის დეკორში ჯვრის თემა არის წამყვანი,

¹ იქვე, გვ. 178.

² მაჩაბელი, *ქვაჯვარა-Spolia*, სურ. 11, 21, 24-26; ტაბ. 3, 4.

³ Бардавелидзе, *Древнейшие религиозные верования*, გვ. 175-176.

⁴ Куфтин, *Археологические раскопки*, ტაბ. XXIV.

ახსილში გამოსახულია ჯვარი წარწერით „წმ. კონსტანტინეს ნიშანი“. ეს არის მინიშნება პირველი ქრისტიანი იმპერატორის ხილვაზე მილვიუსის ბრძოლის წინ. ჯვართან გამოსახულია სამი ჯვრიანი მედალიონი, რომლებსაც სამი პატრიარქის – ისაკის, აბრაამისა და იაკობის სახელები ახლავს.¹

ჯვრის კულტს განსაკუთრებული ადგილი ეკავა სირიაშიც, სადაც ჯვრიანი მედალიონების რელიეფური გამოსახულებების ნაირგვარი ვარიაციები გვხვდება. რელიეფური ჯვრიანი მედალიონებით იმკობოდა სირიელ ქრისტიანთა საცხოვრებელი სახლების შესასვლელები. კარის ბალავრის ცენტრში გამოსახულ ჯვრიან მედალიონებს სხვადასხვა ორნამენტული მოტივი ახლავს (მაგ. სამი მედალიონი ბაშაკუჰის ერთ-ერთი სახლის ბალავრის ქვაზე, VI ს.).² ჯვრის გამოსახულება ქრისტეს მფარველობის სიმბოლოდ მოიაზრებოდა. იმავდროულად, წრეში ჩასმული ტოლმკლავა ჯვარი ცოდვების უნივერსალური მონანიების სიმბოლოდაც აღიქმებოდა.

ჩრდილოეთ სირიის ნაგებობებში ხშირად გამოიყენებოდა წარმართული ნაგებობებიდან აღებული დისკები სხვადასხვა ორნამენტული მოტივებით. საეკლესიო ორნამენტულ კაპიტულუმებში დისკებს შეერწყა მთავარი ქრისტიანული სიმბოლო – ჯვარი და ჯვრიანი მედალიონები გადაიქცა სირიის ეკლესიების გავრცელებულ რელიეფურ სამკაულად.³ ანტიოქიასთან არსებულ წმ. ვარლამის ქართული მონასტრის ბაზილიკის კონსოლებზე რელიეფურ დეკორში ჩართულია ჯვრიანი მედალიონები სხვადასხვა ორნამენტებით (V-VI სს. მიჯნა).⁴

ჯვრიანი მედალიონები გავრცელებული იყო კოპტურ რელიეფებშიც, რომლებსაც ადრეული შუა საუკუნეების ქართულ პლასტიკასთან ბევრი საერთო მხატვრული ნიშანი აკავშირებს. ამაზე მეტყველებს ადრექრისტიანულ ქართულ რელიეფებში კოპტური ხელოვნებისათვის დამახასიათებელი

¹ Jolive-Levy, *La Cappadoce*, გვ. 19, სურ. გვ. 21; გვ. 39-40, გვ. 41. ჯვრიანი მედალიონები გამოსახულია კაპადოკიის ბევრ ეკლესიაში: გერემეში – კარანლიკ-კილისესა და ელმალის ეკლესიებში (*Arts de Cappadoce*, ფოტო 50, 70), ზილვიესა და თეოტოკოსის კაპელებში და გიული-დერეს ეკლესიაში (Jerphanion, *Les églises rupestres*, ტაბ. 26₁, 34₂, 144).

² Peña, *The Christian Art*, გვ. 172.

³ Butler, *Early Churches*, გვ. 230, სურ. 245, nn. 8, 10, 12, 18, 24.

⁴ Djobadze, *Vorläufiger Bericht*, ტაბ. 52₂. სხვადასხვა სახის ორნამენტებიან მედალიონებში ჩასმული ტოლმკლავა ჯვრები ფართოდ იყო გავრცელებული ახლო აღმოსავლეთის ეკლესიების რელიეფურ დეკორში. მათ შორის აღსანიშნავია პტოლემეს (Ptolemais) ცენტრალური ეკლესიის სარკმლის სათაურზე ორმაგ წრეში ჩახაზული ტოლმკლავა ჯვარი, ტაუშეირას (Taucheira) ტაძრის სარკმლის იმპოსტზე ჯვრიანი მედალიონები, V-VI სს. მიჯნა (Ward-Perkins, Goodchild, *Christian Monuments*, გვ. 146, 165, 166).

კომპოზიციური სქემების ზოგიერთი ნიშნის არსებობა.¹ მოვიყვან რამდენიმე მაგალითს კოპტური ხელოვნებიდან: ისიდას ძველ ეგვიპტურ ტაძარში კუნძულ ფილეზე იუსტინიანეს დროს დაარსებულ წმ. სტეფანეს ეკლესიაში არის ჯვრიანი მედალიონის რელიეფური გამოსახულება, რომელსაც ახლავს წარწერა: „ჯვარმა გაიმარჯვა, იგი მუდამ გაიმარჯვებს“. ამ შემთხვევაში მოხდა კონსტანტინესეული ძღვევის ჯვრის შერწყმა ქრისტეს ვნების იარაღთან – სიკვდილზე გამარჯვების ნიშანთან.² ტოლმკლავა ჯვრები სხვადასხვა ტიპის მედალიონებში გვხვდება კოპტურ სამარხ სტელებზე (VII ს.)³ და არქიტექტურული ნაგებობების სხვადასხვა ნაწილების რელიეფურ დეკორში (თალებში, კაპიტელებზე).⁴

ბოლნისის ქვაჯვარას კაპიტელზე ორივე ჯვრიანი მედალიონი სამკუთხედების ორმაგი ზოლით არის შემოსაზღვრული. მედალიონის ეს სახეობა გავრცელებული ჩანს V-VII საუკუნეთა ქართულ რელიეფებზე. ამის არაერთი მაგალითის მოყვანა შეიძლება. სამკუთხედების მწკრივით შექმნილი ჯვრიანი მედალიონები განსაკუთრებით გავრცელებული ჩანს ქვემო ქართლის V-VII სს-თა ქვაჯვარათა სვეტებსა და ბაზებზე. როგორც ჩანს, მედალიონების ამგვარი სამკაულის პოპულარობა ამ რეგიონში ადგილობრივ სახელოსნოთა დამახასიათებელ ნიშნად უნდა ჩაითვალოს.

ანალოგიური რელიეფური ჯვრიანი მედალიონებია ბოლნისის სიონში აღმოჩენილ რამდენიმე წარწერიან სტელაზე და რელიეფურ კომპოზიციებში,⁵ ქვემო ქართლის ეკლესიების წყობაში ჩადგმულ ქვაჯვარათა ფრაგმენტებზე (აბულ-ბუგის, ბალიჭის, ორსაყდრების და სხვ.).⁶

სამკუთხედის სიმბოლური არსი ადრექრისტიანულ ხელოვნებაში წმინდა სამებასთან იყო დაკავშირებული. ტოლფერდა სამკუთხედი ქრისტიანობის პირველ საუკუნეებში ღმერთის სამბუნებოვანებას ასახავდა. ამის დამადასტურებელი მასალა საკმაოდ მოიპოვება სხვადასხვა ხალხთა ხელოვნებაში.

¹ Мачабели, *Каменные кресты*, გვ. 56. კოპტებთან ქართველ მოღვაწეთა კულტურული და ლიტერატურული კავშირების შესახებ იხ. კ. კეკელიძე, *ძველი ქართული*, გვ. 88, შემდ.

² Nautin, *La conversion du temple*, გვ. 35; Dijkstra, *Religious Violence*, გვ. 38-40, სურ. 4.

³ Kitzinger, *Early Medieval*, ტაბ. 15, გვ. 32; Dalton, *Byzantine Art*, სურ. 86.

⁴ Dalton, *Byzantine Art*, სურ. 21, 86; Schläger, *Die neuen Grabungen*, სურ. 66.

⁵ Чубинашвили, *Болнисский Сион*, გვ. 102-193, ნახ. 49, 53, 75, 76, 111, 112.

⁶ ჯაფარიძე, *ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები*, ტაბ. III, 2, 3, XV, 2, XIX; მაჩაბელი, *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული ქვაჯვარები*, ტაბ. 59, 65; მაჩაბელი, *ქვაჯვარა-Spolia*, სურ. 11, 27, 38, ტაბ. III, 2; Чубинашвили, *Хандиси*, ტაბ. 74, 90.

მე შორს ვარ იმ აზრისაგან, რომ სამკუთხედების მწკრივი მედალიონების დეკორში მხოლოდ ამ აზრობრივ დატვირთვას ატარებს.

სამკუთხედების მწკრივით შექმნილი ჯვრის წრიული მოჩარჩოება შეიძლება განვიხილოთ, როგორც ორ წრეხაზს შორის ჩანერილი ტეხილი ხაზი, რომელიც თავისი თანაბარზომიერი რიტმული ნახატიით სიბრტყეზე გვირგვინის თავისებურ პროექციად მოიაზრება. ამგვარი ვარაუდის უფლებას გვაძლევს ზემომოყვანილი არტეფაქტები – დაფნის გვირგვინის სქემატურ გამოსახულებებში ჩართული ტოლმკლავა ჯვრები.

სამკუთხედებიან მედალიონში ჩასმული ტოლმკლავა ჯვარი, მონუმენტური ხელოვნების სხვადასხვა დარგის გარდა, მცირე-დეკორატიული ხელოვნების ნაწარმოებებში გვხვდება. ამის ერთ-ერთი მაგალითია კონსტანტინეპოლური ნახელავი ოქროს ჭვირული საყურე (VII ს.) რიჩმონდის მუზეუმში (ვირჯინია).¹

სამკუთხედების მწკრივით შექმნილ მედალიონებთან დაკავშირებით უთუოდ უნდა მივმართოთ საკუთრივ საქართველოში არსებულ მასალებს, რომელთა შორის პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ ჩვ. წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეთა ადგილობრივი ოქრომჭედლობის ნიმუში სოფელ არაგვისპირიდან – იბერიის დიდებულის სამარხში (III-IV სს.) აღმოჩენილი ძონითა და მინანქრით შემკული ოქროს მედალიონი, რომლის ორნამენტული კომპოზიცია უაღრესად მნიშვნელოვანია ქრისტიანული ეპოქის ჯვრიანი მედალიონების გენეზისის დადგენისათვის.² ორნამენტული კომპოზიციის ცენტრში მოთავსებულ ოთხფურცლა ვარდულის გარშემო კონცენტრულად განლაგებული არის დეკორაციული წრეები, რომელთაგან ერთ-ერთი წარმოადგენს თავშექცევით „აკინძული“ სამკუთხედების ფერადოვან მწკრივს. ამგვარად, წინაქრისტიანული ხანის აღმოსავლურქართულ საოქრომჭედლო ნაწარმოებში ვხედავთ ორნამენტული მედალიონის მხატვრული გადაწყვეტის პრინციპს, რომელიც მომდევნო ხანაში, უკვე ქრისტიანულ ეპოქაში, ყველაზე პოპულარულ სიმბოლურ-რელიგიური თემის გადაწყვეტაში დაიმკვიდრებს ადგილს.

ქართულ ქვის რელიეფებზე ესოდენ გავრცელებული სამკუთხედებიანი მედალიონების კვეთის თავისებურებაც გარკვეულ საფუძველს იძლევა ამ ორნამენტული მოტივის ძირების მოსაძიებლად. ბოლნისის სიონის ფასადებისა და ინტერიერის დეკორში გამოყენებული ჯვრიანი მედალიონების სამკუთხედებით შედგენილი ორნამენტი ქვის ჭრის ერთ ტექნიკურ ხერხს ემყარება. მინ-

¹ Wetzmann, *Age of Spirituality*, n. 290.

² რამიშვილი, ჯორბენაძე, *არქეოლოგიური კვლევანი*, ტაბ. III.

იატურული სამკუთხა ელემენტები შექმნილია პატარ-პატარა სიბრტყეების ირიბად ამოკვეთით, რის შედეგადაც მიიღება სამკუთხედების მწკრივი, რომელსაც განსაკუთრებული ცხოველხატულობა შეაქვს ამ ორნამენტულ თემამში. რელიეფური სამკუთხედების მწკრივში შუქ-ჩრდილის ციმციმი თავისი არსით ეხმიანება კაპადოკიურ მხატვრობაში ჯვრული მედალიონების მოჩარჩოებაში გამოყენებულ თეთრი და წითელი სამკუთხედების ფერადოვნებას.

ჯვრიანი მედალიონების ორნამენტის კვეთის მხატვრულ-ტექნიკური ხერხები ქვის დამუშავების მდგრად ადგილობრივ ტრადიციაზე მიანიშნებს. ამასთანავე, ცხადი ხდება ქვის პლასტიკის ხელობის უშუალო კავშირი ქართული ხეზე კვეთის უძველეს ხალხურ ხელოვნებასთან. ხის სისქეში ამოკვეთილი სამკუთხედების მწკრივების ნაირგვარი ვარიაციები ამკობს ქართული ხეზე კვეთის უძველეს ნუმუშებს (მაგ. ტრადიციული ქართული დედაბოდის შემკულობაში გამოყენებული სამკუთხედების ორნამენტი, სამკუთხედების მწკრივით შედგენილი მედალიონების ორნამენტი ხის ავეჯის დეკორში).¹ ეს მდგომარეობა სავესებით ბუნებრივია, რადგან ქვაჯვარები იქმნებოდა ხალხური ცხოვრების ნიაღში და ქვის რელიეფების მხატვრულ და ტექნიკურ მხარეზე გავლენას ახდენდა ხალხური ხელოვნების სხვადასხვა დარგი. ამიტომ არის, რომ ქვაჯვარების რელიეფებზე ვხედავთ არა მხოლოდ ხალხური ხეზე კვეთის, არამედ ჭედური ხელოვნებისათვის დამახასიათებელ მხატვრულსა თუ ტექნიკურ ხერხებს.

სამკუთხედების ორნამენტებიან მედალიონში ჩანერილი ტოლმკლავა ჯვრები გვხვდება VI-VII საუკუნეთა კაპადოკიის (ბალკან დერეზი, გერემეს N18 ეკლესია და კაპელა 21)² და სირიის ეკლესიების დეკორში (ბანკუშას, კეფრ კილას, ბაშმიშლის, რაზმ ალ-კანაფეზის ეკლესიები).³

ბოლნისის კაპიტელის ერთ ნახნაგზე ჯვრიანი მედალიონი გამოსახულია პატარა ბუნით, რომლიდანაც სიმეტრიულად ორი ბაფთა იშლება. კომპოზიციის ეს დეტალი სასანურ ირანს უკავშირდება. საქართველოში ქრისტიანული კულტურის ჩამოყალიბების პერიოდში ერთ-ერთი მძლავრი მხატვრული იმპულსი სასანური ირანიდან მოდიოდა, რომლის უშუალო მეზობლობას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს პოლიტიკურ და სოციალურ ისტორიაში. ერთი შეხედვით თითქოს პარადოქსულია, მაგრამ სასანურ ირანს გარკვეული წვლილი მიუძღვის ქრისტიანული იკონოგრაფიის ჩამოყალიბებაში, ორნამენტული რეპერტუარის შექმნაში. სასანური ხელოვნების ზეგავლენა არსებითია არა მხოლოდ ახლო აღმოსავლეთისა და სამხრეთ კავკასიის ხალხ-

¹ Чубинашвили, *Грузинская художественная резьба*, ტაბ. 15, 16, შემდ.

² *Arts de Cappadoce*, გვ. 147, ილ. 42, 72; Jerphanion, *Les églises rupestres*, ტაბ. 204.

³ Peña, *The Christian Art*, გვ. 100; Nasrallah, *Les reliefs crétiens*, ტ. 38, ნან. 1-2, ტაბ. III, 3.

თა ქრისტიანული ხელოვნების განვითარებაში, მისი მეშვეობით აღმოსავლური ტრადიციების გავრცელებამ მნიშვნელოვანწილად განსაზღვრა ბიზანტიური და რომანული ხელოვნების განვითარებაც.¹

ისტორიული ვითარებიდან გამომდინარე, საქართველოში კარგად იცნობდნენ სასანურ ირანში გავრცელებულ თემებსა და სიმბოლოებს. ადრეული შუა საუკუნეების ქართული რელიეფური პლასტიკის ქმნილებების მაგალითზე შეიძლება თვალი გავადევნოთ, თუ როგორ აღიქმებოდა და ასიმილირდებოდა ადგილობრივ ნიადაგზე სხვა რელიგიური მრწამსის ხელოვნებიდან მომდინარე ზოგიერთი თემები და მოტივები, როგორ გადაიაზრებდნენ ქართველი ოსტატები უძველეს სიმბოლოებსა და წინაქრისტიანული ხელოვნების ელემენტებს.

სასანური ხელოვნების რეპერტუარიდან აღებული სიმბოლური მოტივები ორიგინალურად გამოიყენებოდა ქართული ქრისტიანული ხელოვნების ჩამოყალიბების ადრეულ ეტაპზე. ორნამენტული კომპოზიციების სტრუქტურებში ისინი მათი სიღრმევი აზრობრივი მნიშვნელობის გათვალისწინებით იყვნენ ჩართულნი. ერთი იმ მოტივთაგანი, რომელსაც ქართველი ოსტატები იყენებდნენ თავის რელიეფურ კომპოზიციებში, იყო სასანური სამეფო ბაფთების („ოსტი“) თემა, რომელიც ადრეულ ქართულ რელიეფებში ჯვრის გამოსახულებებთან ჩნდება. ეს ორნამენტული მოტივი, რომელიც სასანური ირანის ძლიერების ეპოქაში ცნობილი იყო, როგორც გამარჯვებისა და მეუფეობის სიმბოლო, ქრისტიანულ ხელოვნებაში ქრისტიანობის მთავარ სიმბოლურ – ჯვარს დაუკავშირდა.

ბაფთები, რომლებსაც ვხედავთ სასანური ირანის ხელოვნების სხვადასხვა დარგის ქმნილებებში, მმართველთა ძალაუფლების, წარჩინებულობისა და დიდებულების ოფიციალურ ნიშნად იყო აღიარებული. ბაფთები სამეფო ატრიბუტს, თავისებურ ინსიგნიას წარმოადგენდა. სამეფო გვირგვინი, რომელსაც სასანურ კლდის რელიეფებზე ღვთაება მითრა გადასცემს ირანის მბრძანებლებს, წმინდა ბაფთებით არის დამშვენებული. ირანის შაჰთა სატრიუმფო რელიეფებზე შაჰის გვირგვინზე ყველგან სამეფო ბაფთები ფრიალებს. ამის არაერთი მაგალითის მოყვანა შეიძლება: ფირუზაბადში – „არდაშირ I-ის ტრიუმფი“; ნაკში-რუსტამის მონუმენტურ რელიეფზე, სადაც მითრა არდაშირ I-ს ძალაუფლების სიმბოლოს – ბაფთიან დიადემას აწვდის. სამეფო ბაფთებს ვხედავთ საინვესტიტურო რელიეფებზე ბიშაპურში, ნაკში-რუსტამში, ტაკი-ბოსტანში.² სამეფო ბაფთები ახლავს ირანის შაჰთა გამოსახულე-

¹ Girshman, *Iran*, გვ. 297-300.

² Girshman, *Iran*, ილ. 164-165, 168, 211, 15; Луконин, *Искусство, древнего Ирана*, გვ. 178.

ბებს VI საუკუნის ოქროს და ვერცხლისა ლანგრებსა¹ და სამონეტო გამოსახულებებზე.²

სასანური სამეფო ბაფთების განსაკუთრებული სიმბოლური მნიშვნელობის დასტურია კომპოზიციები, სადაც ტრიუმფისა და ნადირობის სცენებში ჩართულია გენია (ფრთოსანი ბიჭი), რომელიც შაჰს წმინდა ბაფთას აწვდის. ამის მაგალითებია შაჰურ I-ის რელიეფი ბიშაპურში, III ს.,³ ციმბირში, მდ. სინიაზე აღმოჩენილი ვერცხლის ლანგარი შაჰ იზდიგერდის ნადირობის სცენით, IV-V სს.⁴

საქართველოს ირანთან ისტორიულად მჭიდრო კონტაქტები ჩამოუყალიბდა და ადრეული შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში ამკარად იკვეთება სასანური ირანიდან ასიმილირებული ელემენტები. უფრო მეტიც, არსებობს მოსაზრება, რომ სწორედ საქართველომ (უფრო ფართოდ – სამხრეთ კავკასიამ) მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა სასანური ხელოვნების ფორმების გავრცელებაში თვით ევროპამდე.⁵

ქართველი ოსტატები ქრისტიანობის მიერ შემოთავაზებული მხატვრული ამოცანების გადასაწყვეტად საკუთარ მხატვრულ ტრადიციებს ემყარებოდნენ, მაგრამ ამასთანავე მიმართავდნენ თანადროულ მონინავე ცივილიზაციათა მონაპოვრებსაც. საქართველოს უშუალო მეზობლის, ირანის ძლიერი სამეფოს ძალითა და ღირსებით აღსავსე მხატვრული სამყაროდან აღებული მოტივები და თემები ქართველ ოსტატთა მიერ გაუაზრებლად და მექანიკურად როდი გამოიყენებოდა. ამ შემთხვევაში ჩვენ საქმე გვაქვს იმ მოტივებისა და თემების კარგად გააზრებულ, მიზანმიმართულ შერჩევასთან, რომლებიც ახლოს იყო ადგილობრივ მხატვრულ წარმოდგენებთან და შეესაბამებოდა მხატვრულ და იდეოლოგიურ ამოცანებს.⁶

ბოლნისის ქვაჯვარას კაპიტელზე სიმეტრიულად გაშლილი ბაფთები მედალიონის მოხაზულობას მიუყვება, მათი გაფართოებული ბოლოები ერწყმის მედალიონს და კომპოზიციას სიმყარეს და დასრულებულობას ანიჭებს.

ანალოგიური რელიეფური კომპოზიცია ამკობს სათხის ეკლესიის ჩრდ. ეკვდერის საკურთხეველის სამხრ. პილასტრის თავზე კედელში გვერდულად

¹ Girshman, *Iran*, ტაბ. 244, 245, 253; В. Г. Луконин, *Искусство древнего Ирана*, გვ. 176.

² Girshman, *Iran*, ილ. 307, 310, 311.

³ Луконин, *Искусство древнего Ирана*, გვ. 182.

⁴ Бауло, *Сасанидское блюдо*, გვ. 142-148.

⁵ Girshmann, *Iran*, გვ. 302.

⁶ საქართველო-ირანის კულტურული კავშირების შესახებ იხ. Мачабели, *Памятник сасанидского искусства*; მისივე, *Группа памятников*; Андгуладзе, *Из истории взаимоотношений*; Мачабели, *К вопросу о восточных элементах*, გვ. 113-117. მისივე, *საქართველო და ირანი*, გვ. 21-39.

ჩადგმულ ქვაჯვარას ბაზას.¹ კომპოზიცია წარმოადგენს ორმაგი ორნამენტული ზოლით შექმნილ მედალიონს (გრეხილი ზოლი და სამკუთხედების წყება), რომელშიც დახვეწილი ფორმის ტოლმკლავა ჯვარი არის მოთავსებული (პატარა ბუნზე). მედალიონის ძირიდან ორივე მხარეს სიმეტრიულად სასანური სამეფო ბაფთები იშლება. ჯვრიან კომპოზიციაში სასანური ელემენტების ოსტატური ჩართვით, მწყობრი სტრუქტურით, ელემენტების დახვეწილობით ქვაჯვარას ეს ბაზა V-VII საუკუნეების ქვემო ქართლის სკულპტურული სახელოსნოს გამორჩეული ქმნილებაა.

სასანური ბაფთების დაკავშირებას ჯვრიან მედალიონთან ვხვდებით რელიეფურ არქიტრავზე ქვემო ქართლის სოფელ გიულბაგიდან (V-VI სს. მიჯნა).² რელიეფის კომპოზიციური პრინციპი ზუსტად იმეორებს ბოლნისის კაპიტელისა და სათხის ქვაჯვარას დეკორის პრინციპს. იგივე სქემა არის გამოყენებული აკვანების ეკლესიის (VI ს. მეორე ნახევარი) ინტერიერში სამხრეთის კარის ბალავრის ორნამენტულ დეკორში. რელიეფური კომპოზიციის ცენტრში გამოსახულია ჯვრიანი მედალიონი, რომლის ძირიდან სიმეტრიულად ორ-ორი სასანური ბაფთა იშლება. რელიეფის კვეთის მანერა, კომპოზიციის შემადგენელი მოტივების რეპერტუარი ქვემო ქართლის ზემოხსენებული რელიეფების წრეს უკავშირდება.³ სასანური ბაფთები ჯვართან ერთად გამოყენებულია ბოლნისის სიონის აღმ. ფასადის რელიეფურ ფილაზე (VII-VIII სს.).⁴

საგულისხმოა, რომ ბოლნისის სიონში სასანური სამეფო ბაფთები მცენარეულ მოტივებთან არის დაკავშირებული. მაგალითად მოვიყვან ეკლესიის სამხრ. პორტიკის კაპიტელის ორი გვერდის რელიეფურ კომპოზიციებს სტილიზებული ხეების გამოსახულებებით. ხეების ქვედა ტოტები სასანურ სამეფო ბაფთებად არის გარდაქმნილი და ზემოთკენ სიმეტრიულად გაშლილი.⁵ ამგვარად, ორიგინალურად სტილიზებულ ხეებს ოსტატმა გარკვეული სიმბოლური მნიშვნელობა მიანიჭა და ჩართო ისინი ეკლესიის საღვთისმეტყველო კონტექსტში. სასანური სამეფო ბაფთები ამ „იერატიულ ხეებს“ დამატებით აზრობრივ ღირსებას მატებს.

ქართველი მოქანდაკე სასანური ორნამენტული რეპერტუარიდან აღებული ელემენტების საკუთარ ინტერპრეტაციას გვთავაზობს. სასანურ რელიეფებზე სამეფო ბაფთები თავისუფლად ფრიალებს, ჩვენ რელიეფებზე კი

¹ მაჩაბელი, *ქვაჯვარა-Spolia*, სურ. 9, ტაბ. III, 2.

² Чубинашвили, *Хандиси*, ტაბ. 40, გვ 74.

³ რჩეულიშვილი, *ქართული ხუროთმოძღვრების სამი უცნობი ძეგლი*, გვ. 37, სურ. 15, ტაბ. 24.

⁴ Чубинашвили, *Болнисский Сион*, გვ. 106-107, ნახ. 81.

⁵ იქვე, ნახ. 98, ტაბ. V.

მოქანდაკე ამ სიმბოლურ დეტალს სრულიად განსხვავებულად გადმოსცემს – იერატიულად, ზემოთკენ აღმართული ფორმით. ამ რელიეფებში კარგად ჩანს, რომ ქართველი მოქანდაკეები კანონიკური თემების მიმართ საკუთარ, ორიგინალურ მხატვრულ მიდგომას იყენებდნენ.

კაპიტელის მესამე მხარეზე სადა მედალიონში ჩანერილი ექვსფურცლა ვარდული არის გამოსახული. ადრექრისტიანული რელიეფების შესწავლამ გვიჩვენა, რომ ხშირად მარტივი ორნამენტული მოტივები, მათ შორის ვარდულები, მათი ფარული სიმბოლური მნიშვნელობით გამოიყენებოდა. უძველეს სოლარულ მოტივს – ვარდულს რამდენიმე მნიშვნელობა ჰქონდა. ერთ-ერთი სიმბოლური ინტერპრეტაციით, იგი შექმნილია ცენტრიდან გამომავალი სხივებით, რაც ღვთაებრივი ძალის გამოსხივებად აღიქმებოდა. გრიგოლ ნოსელი ვარდულს თვლიდა ღვთიური ნათელის სხივოსნობად, რომელიც ღმერთის არსებობაზე მიანიშნებს.¹ იმავდროულად, ვარდული, ეს უძველესი ასტრალური სიმბოლო, მისი მცენარეული საწყისიდან გამომდინარე, ადრეულ შუა საუკუნეებში სიცოცხლის ხის ნიშნადაც მოიაზრებოდა. ამიტომაც ვარდული სიმინდისა და ღვთაებრივის ისეთივე სიმბოლოდ იყო მიჩნეული, როგორც ჯვარი.

სემანტიკურად ვარდული მჭიდროდ უკავშირდებოდა ჯვრის გამოსახულებას და მას ჯვრის ტოლფასი სიმბოლური დატვირთვა ჰქონდა და იგი ხშირად ტოლმკლავა ჯვრის შემცვლელ ელემენტადაც გამოიყენებოდა. ამის არაერთი მაგალითი გვაქვს შუა საუკუნეების ხელოვნებაში: მარმარილოს რელიეფური ფილა სან პიეტრო ინ ვალეს ეკლესიიდან ფერენტილოში, მეროვინგული რელიეფარეში სენ ბენუა სიურ ლუარში, წმ. იოანეს ბაპტისტერიუმის სამხრ. ფასადის რელიეფი პუატიეში.² VI-VIII საუკუნეების ამ რელიეფებზე ვარდული მედალიონში ჯვრის იდენტურად არის გამოყენებული.

ვარდულიანი მედალიონის ამგვარი გამოყენების მაგალითები გვხვდება ადრეული შუა საუკუნეების ქართულ რელიეფებზე. ამის მჭევრმეტყველი მაგალითია მეექვსე საუკუნის ქვაჯვარას კაპიტელი დმანისიდან ჯვრის თაყვანისცემის რელიეფური სცენით (საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, შ. ამირანაშვილს სახ. ხელოვნების მუზეუმი).³ შეიძლება ითქვას, რომ დმანური კაპიტელის რელიეფური დეკორი ბოლნური კაპიტელის იკონოგრაფიული პროგრამის იდენტურია. დმანური კაპიტელის ორ ნახნაგზე სამსაფეხ-

¹ Щипина, Григорий Нусский, გვ. 149-150.

² Hubert, Porcher, Folbach, *Frühzeit des Mittelalters*, ილ. 48, 311, 278.

³ მაჩაბელი, *ქვაჯვარას გამოსახულება*, გვ. 63-70, სურ. 4; მისივე, *ქართული ქვაჯვარები*, გვ. 37-45, ილ. 1.

ურიან ბაზაზე აღმართული ჯვრიანი მედალიონი არის გამოსახული, მესამე ნახნაგზე – ანალოგიურ კვარცხლბეკზე აღმართულ მედალიონში ჩანერილი ვარდული. კაპიტელის რელიეფურ პროგრამაში ვარდულიანი მედალიონის ამგვარი ჩართვით, ამ ორნამენტული მოტივის ერთგვარი მონუმენტალიზაციით, დამოუკიდებელ „ხატად“ მისი წარმოდგენით ოსტატმა ხაზი გაუსვა ჯვრიან კომპოზიციებთან ამ მოტივის თანაბარ მნიშვნელობას. ამაზე მიანიშნებს ვარდულის შესრულების ტექნიკური ხერხებიც, რომლებიც ზუსტად იმეორებს ჯვრების დამუშავების მეთოდებს (ორმაგი ლილვის რელიეფური ნახატი, ცერადკვეთილი მინიატურული სიბრტყეებით შექმნილი ფორმები).

ვარდული, რომელიც თავისი საწყისებით უძველეს სოლარულ ნიშნებს მიეკუთვნება, გვხვდება ახლო აღმოსავლეთის არქიტექტურულ დეკორში და მცირე ხელოვნების ნაწარმოებებში. ვარდულის თემა თავს იჩენს სირიული ეკლესიების ბალავრებზე (VI ს.).¹

განსაკუთრებით ხშირია ვარდულის მოტივი VI-VII საუკუნეთა სასანურ ვერცხლის ჭურჭელზე (ვერცხლის კათხებისა და სურების ფსკერზე, ვერცხლის ლანგრების ცენტრში).² ვარდულის სიმბოლურ-ორნამენტული თემა გამოიყენებოდა ბრინჯაოს საცეცხლურების ფსკერის დეკორში (იხ. საცეცხლურები ეშმოლისა და ჰარვარდის უნივერსიტეტების³ და საქართველოს მუზეუმებში⁴). ამგვარად, VI საუკუნის ბოლნისის ქვაჯვარას კაპიტელზე ვარდულიანი მედალიონის თემა ადრებიზანტიურ ქრისტიანულ სამყაროში გავრცელებული ამ ორნამენტული მოტივის სიმბოლურ არსთან სრული შესაბამისობით არის გამოყენებული.

ურთიერთგადამკვეთი წრეხაზების ორნამენტი კაპიტელის მეოთხე ნახნაგს ხალიჩისებურად ფარავს. წრეების გადაკვეთით იქმნება სამმაგი ხაზით შემონერილი შეზნექილგვერდებიანი კვადრატების ბადე. კაპიტელის დეკორში აქტიურად არის ჩართული ურთიერთგადამკვეთი ნახევარწრეების ორნამენტიც. ეს ორნამენტი უხვად არის გამოყენებული ბოლნისის სიონის რელიეფებში.⁵ ამ ორნამენტის ნაირგვარი ვარიაციები გამოყენებულია ტაძრის კაპიტელების დეკორში. იგივე ორნამენტი ამკობს პილასტრების ბაზებს და ტაძრის კედლებში ჩაშენებულ ფრაგმენტებს.⁶

¹ Butler, *Early Churches*, სურ. 248. ადრებიზანტიური სირიული ქალაქის ბაშაკუჰის (Bashakuh) ერთ-ერთი სახლის (VI ს.) ბალავრის ქვაზე გამოსახულია სამი მედალიონი: შუა მედალიონში – ჯვარი, მარცხენაში – ექვსქიმიანი ვარსკვლავი (ვარდული?), მარჯვენაში – რვამკლავიანი ტოლმკლავა ჯვარი (Peña, *The Christian Art*, სურ. 172).

² Орбели, Тревер, *Сасанидский металл*, ტაბ. 43, 54, 57, 34, 1-2.

³ Hamilton, *Thuribles*, ტაბ. IX (Ashm. 593); *Harvard University Art*, გვ. 165-166.

⁴ მაჩაბელი, *ადრექრისტიანული ლიტურგიკული ნივთები*, ტაბ. III, XVI, XIX.

⁵ Чубинашвили, *Болнисский Сион*, გვ. 177, სურ. 105, 106, 107.

⁶ იქვე, გვ. 178-182, ტაბ. VI, VII, VIII, სურ. 108-109.

სირიის, ეგვიპტის, რომის, კაპადოკიის ქრისტიანული ტაძრებისა და სასანური ირანის სასახლეების დეკორში გავრცელებული გეომეტრიული ორნამენტის ეს ტიპი საქართველოში თავის ნამდვილ აყვავებას სწორედ ბოლნისის სიონის შექმნის ეპოქაში აღწევს.¹ ამ ორნამენტის გამოყენების მასშტაბები და მისი მრავალფეროვანი ვარიაციები მისი დიდი მხატვრული პოტენციალის დასტურია.² განსაკუთრებით პოპულარული იყო ეს ორნამენტი სასანურ შტუკის რელიეფებში, საიდანაც უნდა გავრცელებულიყო ქრისტიანულ ხელოვნებაში.³ ორნამენტის ეს ნაირსახეობა გვხვდება ადრე შუა საუკუნეების ევროპულ ხელოვნებაშიც (იხ. წმ. აგილბერტას სარკოფაგი ჟუარის მონასტრის წმ. პავლეს კრიპტაში, 665 წ.).⁴

ბოლნისის კაპიტელის რელიეფურ დეკორში მცენარეული მოტივებიც არის გამოყენებული. ორნამენტულ კომპოზიციაში მათ მეორეხარისხოვანი ადგილი უკავიათ. მცენარეული მოტივები ხაზგასმული სიმბოლოებით გამოირჩევა, რაც ხაზს უსვამს საერთო ორნამენტულ ანსამბლში მათ დამხმარე მნიშვნელობას. კაპიტელის მცენარეული მოტივების პარალელებს ბოლნისის სიონის რელიეფურ დეკორში ვხვდებით.

ერთ-ერთი ასეთი მცენარეული ორნამენტია ვაზის მოტივი, რომელიც კაპიტელის ხალიჩისებური ორნამენტით შემკულ მხარეზე კომპოზიციის ზედა ჩარჩოს ქმნის. სიცოცხლის ხის უძველეს სიმბოლურ თემასთან სემანტიკურად დაკავშირებული ვაზის მოტივი, რომელიც სამოთხის სიმბოლოდ მოიაზრებოდა, ფართოდ გავრცელდა ქართულ ხელოვნებაში. ბოლნისის კაპიტელის ვაზის ორნამენტი შუა საუკუნეების ქართულ პლასტიკაში ამ თემის განვითარების საწყის ეტაპს განეკუთვნება.⁵

ვაზის ორნამენტის სიმბოლიზმი თავად მაცხოვრის სიტყვებში დევს. მაცხოვარი საკუთარ თავს ვაზს ადარებს, თავის მონაფეებს კი რტოებს (იოანე, XV, 1-5). ვაზის გამოსახულება მორწმუნეთათვის თავად ქრისტეზე პირდაპირი მინიშნება იყო. აქედან ცხადდება ქრისტიანთათვის ვაზის გამოსახულების მთავარი სიმბოლური მნიშვნელობა – ზიარების საიდუმლოსთან მისტიკური კავშირი.

¹ Gawlikovski, *Sztuka Syrii*, ტაბ. VIII; Jolivet-Lévy, *La Cappadoce*, გვ. 40; Girshmann, *Iran*, ილ. 105.

² ამ პოპულარული ორნამენტის აღსანიშნავად გამოიყენება ტერმინები „Unendliche Rapport“ (ალოიზ რიგლი) და „Muster ohne Ende“ (ჟოზეფ სტრუიგოვსკი).

³ სასანური შტუკის რელიეფების შესახებ იხ. Vazeg Abbasi, Mehrfarin, Mosavihaji, *Analysis Typology*, გვ. 111-128, სურ. 10-11.

⁴ Bernheimer, *A Sasanian Monument*, გვ. 221-232, სურ. 6, 13.

⁵ ვაზის ორნამენტის შესახებ ქართულ ხელოვნებაში იხ. Чубинашвили, *Памятники тина Джвары*, გვ. 136-137, 157, 186-187; მაჩაბელი, *ქართული ქრისტიანული*, გვ. 66-72.

ვაზის სიმბოლური მოტივი კაპადოკიის ადრეული ეკლესიების მოხატულობათა პროგრამებში ჯვრის თემასთან ერთად სამოთხის სიმბოლოდ არის ჩართული (ზელვე, ბალკან დერეზი და სხვ. ეკლესიები).¹

ჩვენი კაპიტელის ამ ნახნაგზე ყურძნის სამი მტევანი და ორი ფოთოლი არის შემორჩენილი. ზედაპირის დაზიანების მიუხედავად, კარგად განირჩევა ყურძნის მტევნის დამახასიათებელი დამუშავება, რომელიც ახლოა ბოლნისის სანათლავის კაპიტელზე ყურძნის მტევნის გადმოცემასთან: ოდნავ ამოწეული ბრტყელი ზედაპირი დახაზულია უჯრედებად, რომელთაც მომრგვალებული კიდეები აქვთ. ამგვარად არის აღნიშნული ყურძნის მარცვლები.²

ადრექრისტიანული ქართული ქვაჯვარების სვეტისთავეების სტრუქტურული მახასიათებლების კვლევა ჯერ არ დასრულებულა, ამიტომ ბოლნისის კაპიტელის ფორმას მხოლოდ მოკლედ შევხები. ჩვენამდე მოღწეული კაპიტელების განხილვამ გვიჩვენა მათი ფორმების ნაირგვარობა. ბოლნისის კაპიტელის დეკორატიული კომპოზიციის გარჩევასა და დღინდა მის დეკორში გამოყენებული ორნამენტული რეპერტუარისა და ქვაზე კვეთის ტექნიკის თავისებურებათა უპირატესი გავრცელება ქვემო ქართლის რეგიონში. რაც შეეხება ბოლნისის კაპიტელის ფორმას, საქართველოს ამ ისტორიულ კუთხეში მას რამდენიმე ანალოგი მოეძებნება. ერთერთი უახლოესი პარალელი არის ზემოხსენებული დმანისის ქვაჯვარას კაპიტელი ჯვრის თავყანისცემის სცენით.³ კაპიტელი წარმოადგენს კუბთან დაახლოებულ ქვის ბლოკს ოდნავ შეზნექილი ნახნაგებით, რაც კაპიტელს ოდნავ ამსუბუქებს და გარკვეულ დახვეწილობას მატებს. ანალოგიური ფორმის კაპიტელები არის ბრდაძორის და განთიადის (დმანისის რ-ნი) ქვაჯვარებზე, დიდი გომარეთის ერთ-ერთი ქვაჯვარას ფრაგმენტზე,⁴ ბოლნისის მუზეუმის კოლექციაში დაცულ რამდენიმე ქვაჯვარაზე.

ქართულ ქვაჯვარათა კაპიტელების ამ ჯგუფის ფორმა ტიპოლოგიურად ახლოა სასანურ არქიტექტურაში ერთ-ერთ გავრცელებულ ტიპთან, რომელიც წარმოადგენს გადმობრუნებული ნაკვეთილი პირამიდის ფორმის მონოლითურ ბლოკს ფიგურული და გეომეტრიული რელიეფური ორნამენ-

¹ *Arts de Cappadoce*, გვ. 147 და შემდ.

² Чубинашвили, *Болнисский Сион*, გვ. 168, ტაბ. IV.

³ მაჩაბელი, *ქვაჯვარას გამოსახულება*, გვ. 63-70.

⁴ მაჩაბელი, *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული ქვაჯვარები*, ილ. 19, 35-36, 55.

ტით დაფარული ნახნაგებით. ამგვარი კაპიტელები გვხვდება ქერმანშაჰის, ბისუტუნის, ვენდერნის და ისპაჰანის ნაგებობებში (VI-VII სს.).¹

ქართულ ქვაჯვარათა კვლევამ დაგვანახა, რომ მათი შემამკობელი რელიეფური კომპოზიციები ზუსტად ჩამოყალიბებულ მხატვრულ-თეოლოგიურ პრინციპებს ეფუძნება. ქვაჯვარას ყოველი ფიგურული თუ ორნამენტული გამოსახულება ჩართული არის ერთიან აზრობრივ სისტემაში. ამჯერად ჩვენ ყურადღება ორნამენტებზე შევაჩერეთ, შევეცადეთ ქვაჯვარას ერთი ნაწილის – კაპიტელის ორნამენტული კომპოზიციის მაგალითზე გაგვერკვია ადრეული შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში არსებული ორნამენტების რეპერტუარიდან მოტივების შერჩევისა და მათი გამოყენების პრინციპები.

ბოლნისის კაპიტელის ორნამენტი კარგად შეესატყვისება ქვაჯვარას კონსტრუქციის ამ ნაწილს. იგი ორგანულად არის დაკავშირებული ქვაჯვარას არქიტექტურულ სტრუქტურასთან, რისი წყალობითაც ორნამენტი ტექტონიკურ გამომსახველობას იძენს.

ბოლნისის კაპიტელის რელიეფური დეკორის განხილვამ გვიჩვენა, თუ რა მრავალფეროვან ორნამენტულ რეპერტუარს ფლობდნენ ადრეული შუა საუკუნეების ქართველი ოსტატები. კაპიტელის შემკულობაში ათამდე ორნამენტული მოტივი არის გამოყენებული – ჯვარი მედალიონში, ვარდულიანი მედალიონი, სამკუთხედების ორნამენტი, სასანური სამეფო ბაფთები, ურთიერთგადადამკვეთი წრეების მოტივი, გადაკვეთილი ნახევარწრეები, მცენარეული მოტივები (ვაზის მოტივი, „სამყურა“ ფოთლების ორნამენტი), გრეხილი ლილვი. ორნამენტული მოტივების ასეთი მრავალგვარობის მიუხედავად კაპიტელის რელიეფური დეკორი ერთ ორგანულ მთლიანობად არის გადანყვეტილი. კაპიტელის ყოველი ნახნაგის ორნამენტული კომპოზიცია დანარჩენი ნახნაგების დეკორის გათვალისწინებით არის შექმნილი.

ბოლნისის ქვაჯვარას კაპიტელის რელიეფური დეკორის განხილვამ გვიჩვენა, რომ ორნამენტული მოტივების რეპერტუარი, რომელიც ადგილობრივ ტრადიციაზე იყო დაფუძნებული, ამავე დროს დიდ სიახლოვეს ავლენს სირიის, კაპადოკიის და სასანური ირანის არქიტექტურაში გავრცელებულ ორნამენტებთან. ეს ვითარება უთუოდ ამ ქვეყნებთან საქართველოს ისტორიულად ჩამოყალიბებული ურთიერთობებით უნდა აიხსნას. ერთი ტიპის გეომეტრიული, მცენარეული თუ ჰერალდიკური ორნამენტი სხვადასხვა ხალხებთან ეროვნულ და რელიგიურ თავისებურებათა ზემოქმედებით განსხ-

¹ Kleiss, *Die sasanidischen Kapitellen*, გვ. 143-147; *Encyclopedia Iranica*, III, ტაბ. XXXII, XXXIII; Comparesi, *The Late Sasanian Figurative Capitals*, გვ. 20-36, ფიგ. 2. 5.

ვაგებულ მხატვრულ სახეს იღებს. დროთა განმავლობაში იცვლება ორნამენტების შინაარსი, მათი გამოყენების პრინციპები, მაგრამ უცვლელი რჩებოდა მათემატიკურ ლოგიკაზე დამყარებული ორნამენტის კომპოზიციური წყობა, რიტმულობა.

სხვადასხვა ორნამენტებისაგან შედგენილი ბოლნისის ქვაჯვარას კაპიტელის რელიეფურ დეკორს ორიგინალური მიდგომა გამოარჩევს. კაპიტელის ზედაპირზე ორნამენტები მკაცრი მხატვრულ-აზრობრივი ლოგიკით არის განაწილებული, გათვალისწინებულია ორნამენტული მოტივების როგორც მხატვრული, ასევე სიმბოლური მნიშვნელობა. კაპიტელის დეკორის კომპოზიციური წყობით, ორნამენტების შერჩევით, მათი ურთიერთკავშირებით მოქანდაკემ წარმატებით გადაწყვიტა მის წინაშე არსებული მხატვრულ-სიმბოლური ამოცანა. ქვაჯვარას სვეტის კაპიტელზე გაშლილი რელიეფური კომპოზიცია ადრექრისტიანული ეპოქის მორწმუნეთათვის „იკითხებოდა“, როგორც გადაშლილი წიგნი, სადაც ყოველი ორნამენტი გარკვეული აზრითა და მნიშვნელობით იყო დატვირთული.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა

კეკელიძე, ძველი ქართული – კეკელიძე კ., *ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია*, თბილისი, 1980.

მაჩაბელი, ქვაჯვარას გამოსახულება – მაჩაბელი კ., *ქვაჯვარას გამოსახულება ძველ ქართულ რელიეფზე*, „საბჭოთა ხელოვნება“, N 7, 1988.

მაჩაბელი, ძველი ქრისტიანული სიმბოლიკა – მაჩაბელი კ., *ძველი ქრისტიანული სიმბოლიკა ადრეული შუა საუკუნეების ქართულ რელიეფებზე (ჯვარი მედალიონში)*, „ლიტერატურა და ხელოვნება“, 6, 1991.

მაჩაბელი, ქრისტიანული თემები – მაჩაბელი კ., *ქრისტიანული თემები ძველ ქართულ პლასტიკაში. ბრდაძორის ქვასვეტი*, „ხელოვნება“, N 2, 1993.

მაჩაბელი, ქართული ქვაჯვარები – მაჩაბელი კ., *ქართული ქვაჯვარები*, თბილისი, 1998.

მაჩაბელი, ადრეული შუა საუკუნეების ქართული ქვაჯვარები – მაჩაბელი კ., *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული ქვაჯვარები*, თბილისი, 2008.

მაჩაბელი, საქართველო და ირანი – მაჩაბელი კ., *საქართველი და ირანი – მხატვრულ-კულტურულ ურთიერთობათა ასპექტები (სასაზღვრო ირანი და ადრეული შუა საუკუნეების ქართული ხელოვნება)*, „შოთა რუსთაველის სახელობის სტიპენდიატთა შრომები“, ტ. I, თბილისი, 2008.

მაჩაბელი, ადრექრისტიანული საკულტო ძეგლები – მაჩაბელი კ., ადრექრისტიანული საკულტო ძეგლების ვგუფი დიდ გომარეთში, „საქართველოს სიძველენი“, 16, 2013.

მაჩაბელი, ქვაჯვარა-Spolia – მაჩაბელი კ., ქვაჯვარა-Spolia ქვემო ქართლის ხუროთმოძღვრებაში, თბილისი, 2014.

მაჩაბელი, ქართული ქრისტიანული ხელოვნების სათავეებთან – მაჩაბელი კ., ქართული ქრისტიანული ხელოვნების სათავეებთან, თბილისი, 2014.

მაჩაბელი, ძველი მუსხის ქვაჯვარა – მაჩაბელი კ., ძველი მუსხის ქვაჯვარას ინტერპრეტაციისათვის, „ანალები. ისტორიის, ეთნოლოგიის, რელიგიის შესწავლისა და პოპულარიზაციის სამეცნიერო ცენტრი. ეძღვნება ივ. ჯავახიშვილის 140 წლისთავს“, 12, 2016.

მაჩაბელი, ადრექრისტიანული ლიტურგიკული ნივთები – მაჩაბელი კ., ადრექრისტიანული ლიტურგიკული ნივთები საქართველოში. ბრინჯაოს საცეცხლურები, თბილისი, 2020.

რამიშვილი, ჯორბენაძე, არქეოლოგიური კვლევანი – რამიშვილი რ., ჯორბენაძე ბ., არქეოლოგიური კვლევანი არაგვის ხეობაში, თბილისი, 1976.

რჩეულიშვილი, ქართული ხუროთმოძღვრების სამი უცნობი ძეგლი – რჩეულიშვილი ლ., ქართული ხუროთმოძღვრების სამი უცნობი ძეგლი, „Ars Georgica“, 2, 1948.

ჯაფარიძე, ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები – ჯაფარიძე ვ., ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები ქვემო ქართლიდან, თბილისი, 1982.

Arts de Cappadoce – Arts de Cappadoce, Genève, 1971.

Beckwith, Coptic Sculpture – Beckwith J., *Coptic Sculpture 300-1300*, London, 1963.

Bernheimer, A Sasanian Monument – Bernheimer R., *A Sasanian Monument in Merovingian France*, „Ars Islamica“, V, 1938.

Butler, Early Churches – Butler H. C., *Early Churches in Syria (Fourth to Seventh Centuries)*, Princeton, 1929.

Compareti, The Late Sasanian – Compareti M., *The Late Sasanian Figurative Capitals at Taq-i Bustan: Proposals Regarding Identification and Origins*, „Persian Art. Image-Making in Eurasia“, ed. by Yuka Kadoi, Edinburg, 2018.

Dalton, Byzantine Art – Dalton O. M., *Byzantine Art and Archaeology*, New York, 1961.

Dijkstra, Religios Violence – Dijkstra J., *Religios Violence in Late Antique Egypt Reconsidered: The Cases of Alexandria, Ponopolis and Philae*, „Journal of Early Christian History“, 5, N 2, 1915.

Djobadze, *Vorläufiger Bericht* – Djobadze W., *Vorläufiger Bericht über Grabungen und Untersuchungen in der Gegend von Antiochia von Orontes*, „Istanbul Mitteilungen“, 15, 1965.

Encyclopedia Iranica – *Encyclopedia Iranica*, ed. E. Yarshater. III, New York, 2000.

Focillion, *L'art des sculpteurs* – Focillion H., *L'art des sculpteurs romans. Recherche sur l'histoire des formes*, Paris, MCMXXXI.

Gawlikovski, *Sztuka Syrii* – Gawlikovski M., *Sztuka Syrii*, Warszawa, 1976.

Girshman, *Iran* – Girshman R., *Iran. Parthes et Sasanides*, Paris, 1962.

Grabar, *Deux monuments* – Grabar A., *Deux monuments chrétiens d'Égypte*, „Syntreron“, 2, 1968.

Grabar, *L'empereur dans l'art* – Grabar A., *L'empereur dans l'art byzantine*, London, 1971.

Hamilton, *Thuribles* – Hamilton W., *Thuribles: Ancient or Modern?*, „Iraq“ 36, 1974.

Harvard University Art – *Harvard University Art Museums*, Cambridge, MA, 2002.

Hubert, Porcher, Folbach, *Frühzeit des Mittelalters* – Hubert L., Porcher J., Folbach W., *Frühzeit des Mittelalters*, München, 1968.

Jerphanion, *Les églises rupestres* – Jerphanion G. de, *Les églises rupestres de Cappadoce*, I, Paris, 1925.

Jolive-Levy, *La Cappadoce* – Jolive-Levy C., *La Cappadoce. Mémoire de Byzance*, Paris, 1997.

Kitzinger, *Early Medieval* – Kitzinger E., *Early Medieval Art*, London, 1955.

Kleiss, *Die sasanidischen Kapitelle* – Kleiss W., *Die sasanidischen Kapitelle aus Venederni*, AMI, N.S. 1, 1968.

Machabeli, *Palestine Tradition* – Machabeli K., *Palestine Tradition and Early Medieval Georgian Plastic Art*, „Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences“, 8, 2, N1, Tbilisi, 2008.

Nasrallah, *Les reliefs chrétiens* – Nasrallah J., *Les reliefs chrétiens inconnus de Syrie*, „Syria. Archéologie, Art et Histoire“, 8, 38.

Nautin, *La conversion du temple* – Nautin P., *La conversion du temple de Phile en église chrétienne*, „Cahier Archéologique“, XVII, 1967.

Peña, *The Christian Art* – Peña I., *The Christian Art of Byzantine Syria*, Reading, 1997.

Schläger, *Die neuen Grabungen* – Schläger H., *Die neuen Grabungen in Abu Mena. Christentum am Nil*, Essen, 1963.

Teteriatnikov, *The True-Cross* – Teteriatnikov N., *The True-Cross Flanked by Constantine and Helena. A Study in the Light of the Post-Iconoclastic Re-evolution of the Cross*, „Deltion of the Christian Archeological Society“, 18, 1995.

Vazeg Abbasi, Mehrafarin, Mosavijahi, *Analysis, Typology* – Vazeg Abbasi Z., Mehrafarin R., Mosavijahi S. R., *Analysis, Typology, and Chronology of Stuccos in the Palace of Kuh-e Khvājeh*, „Historia i Swiat“, 7, 2018.

Ward-Perkins, Goodchildt, *Christian Monuments* – Ward-Perkins J. B. and Goodchildt R. G., *Christian Monuments of Cyrenaica*, ed. by J. Reynolds, Society for Libyan Studies Monograph, Hertford, 2003.

Weitzmann, *Age of Spirituality* – Weitzmann K., *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seven Century*, New York, 1978.

Андгуладзе, *Из истории взаимоотношений* – Андгуладзе Н. И., *Из истории взаимоотношений сасанидского и грузинского искусства*, „ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილი II საერთაშორისო სიმპოზიუმი“, თბილისი, 1977 (მოხსენების ტექსტი).

Бауло, *Сасанидское блюдо* – Бауло А. В., *Сасанидское блюдо с реки Сыня*, „Археология, этнография и антропология Евразии“, 2002, N1.

Бардавелидзе, *Древнейшие религиозные верования* – Бардавелидзе В. В., *Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен*, Тбилиси, 1957.

Куфтин, *Археологические раскопки* – Куфтин Б. А., *Археологические раскопки в Триалети*, I, Тбилиси, 1941.

Луконин, *Искусство древнего Ирана* – Луконин В. Г., *Искусство древнего Ирана*, Москва, 1977.

Мачабели, *Памятник сасанидского искусства* – Мачабели К. Г., *Памятник сасанидского искусства в Сванетии (Грузия)*, Сб. „Искусство и археология Ирана“, Москва, 1971.

Мачабели, *Группа памятников* – Мачабели К. Г., *Группа памятников сасанидской торевтики в Грузии*, „საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზ. მეცნ. განყოფილების მაცნე“, 1972, N 3.

Мачабели, *К вопросу о восточных элементах* – Мачабели К. Г., *К вопросу о восточных элементах в раннесредневековой пластике Грузии*, „Художественные памятники и проблемы культуры Востока“, Ленинград, 1985, გვ. 113-117.

Мачабели, *Каменные кресты* – Мачабели К. Г., *Каменные кресты Грузии*, Тбилиси, 1998.

Орбели, Тревер, *Сасанидский металл* – Орбели И. А., Тревер К. В., *Сасанидский металл. Художественные изделия из золота, серебра и бронзы*, М.-Л., 1935.

Щипина, *Григорий Нисский* – Щипина Р. В., *Григорий Нисский. Создание Канона*, СПб., 2013.

Чубинашвили, *Болнисский Сион* – Чубинашвили Г. Н., *Болнисский Сион (Исследование по истории Грузинской архитектуры)*, „აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე“, IX, 1940.

Чубинашвили, Памятники типа Джвари – Чубинашвили Г. Н., *Памятники типа Джвари*, Тбилиси, 1948.

Чубинашвили, Хандиси – Чубинашвили Н. Г., *Хандиси*, Тбилиси, 1972.

Чубинашвили, Грузинская художественная резьба – Чубинашвили Н. Г., *Грузинская художественная резьба по дереву*, Тбилиси, 1958.

Kitty Machabeli

Ornamental Decor System of the Capital of the Bolnisi Stone Cross

Summary

In the medieval Christian art ornaments have a complex aesthetic and symbolic meaning. Throughout centuries ornamental patterns were enriched with motives from various cultures. The adaptation of „alien“ motives by the Christian art resulted in creation of their new meanings corresponding to the religious needs and theological concept. In the early medieval Georgian art carved ornaments are preserved in church decoration and on stone crosses, original cult monuments dated back to the 6th – 7th cc. The paper deals with the ornamental decoration of a capital of the 6th century stone cross kept in the Bolnisi Museum, and its relations with the main artistic tendencies of the epoch. Unfortunately, only the upper part – capital is preserved from high stone-cross. The cross is the main element of the decoration of the capital, which is surrounded by vegetal and geometric ornaments. Two sides of the capital has the cross inscribed in medallion composed from triangles. The third side has six-petaled rosette in medallion, which could be perceived as a synonym of the cross. The relief composition is well fitted to the shape of the capital. Despite of various ornamental motives incorporated into the decoration system of the capital the entire decoration represents a well-bound unity. Combination of geometrical and vegetal patterns is based on the artistic and symbolic meaning of these motives. The composition of the Bolnisi capital can be „read“ as a „text“, where each element is charged with its own symbolic and aesthetic meaning. The rich and complex visual system of the capital from the Bolnisi Museum allows to consider peculiarities of the „ornamental vocabulary“ of the early medieval Georgian sculpture and its cultural contexts.

1

2

3

4

5

6

7

8

ილუსტრაციების სია:

1. ქვაჯვარას კაპიტელი. ბოლნისის მუზეუმი.
2. ქვაჯვარას კაპიტელი. ბოლნისის მუზეუმი.
3. ქვაჯვარას კაპიტელი. ბოლნისის მუზეუმი.
4. ქვაჯვარას კაპიტელი. ბოლნისის მუზეუმი.
5. ეპისკოპოს დავითის წარწერა. ბოლნისის სიონი. აღმ. ფასადი.
6. რელიეფური ფილა. აკვანების ეკლესია.
7. კაპიტელი. ბოლნისის სიონი.
8. ქვაჯვარას კაპიტელი. დმანისი.

List of illustrations:

1. Capital of the Stone Cross. Bolnisi Museum.
2. Capital of the Stone Cross. Bolnisi Museum.
3. Capital of the Stone Cross. Bolnisi Museum.
4. Capital of the Stone Cross. Bolnisi Museum.
5. Inscription of Bishop David. Bolnisi Sioni. East facade.
6. Relief tile. Akvaneba Church.
7. Capital. Bolnisi Sioni.
8. Capital of the Stone Cross. Dmanisi.

ფოტოები იბეჭდება ავტორის არქივიდან.

ოშკის ეკლესიის სამხრეთი გალერეის რვანახნაგა ბურჯის უცნობი წარწერა

ოშკის ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთით ნახევრად ღია გალერეის შიდა სივრცე ორ ნაწილად არის გამიჯნული ოთხი ბურჯით, რომელთაგან თითოეულს რელიეფური შემკულობა ამკობს (სურ. 1). ამ ბურჯთა შორის დასავლეთით მდებარე (რიგით მეოთხე) რვანახნაგა ბურჯი და მისი სვეტისთავი მკაფიოდ გამოირჩევა ორნამენტული და ფიგურული სახეებით (სურ. 2, 3). ეს სვეტი სამეცნიერო ლიტერატურაში კარგადაა ცნობილი – გასული საუკუნიდან მოყოლებული, კარიბჭის რვანახნაგა ბურჯის რელიეფებზე არაერთ მკვლევარს გაუმახვილებია ყურადღება.¹

ბურჯის ტანი და კაპიტელი ერთიანადაა დაფარული კვეთილი დეკორით და ალაგ-ალაგ ფერადოვანი აქცენტებითაც არის გაძლიერებული. კაპიტელის პერიმეტრს ავსებს ზეციური დასის გამოსახულებები, რომელთა ქვემოთ ბურჯის ტანის ნახნაგები შინაარსობრივ სეგმენტებადაა „დაყოფილი“. მათგან იდეური აქცენტი დაისმის დასავლეთ ნახნაგზე, სადაც განთავსებული იყო ვედრებისა და ქტიტორის გამოსახულებები (სურ. 4). სიმეტრიის ამავ ელემენტზე – კაპიტელის თავზე – წმ. სვიმეონ მესვეტედ მიჩნეული გამოსახულება აგვირგვინებს.² გვერდითა ნახნაგებზე ქართველთა განმანათლებლის – წმ. ნინოს, აგრეთვე, წმ. მკურნალთა – კოზმანისა და დამიანეს ფიგურები იყო განთავსებული, რელიეფური გამოსახულებები სვეტის დასავლეთი ნახნაგის ირგვლივ, ერთ მხატვრულ კომპოზიციად ერთიანდებოდა (სურ. 5).³

¹ Такайшвили, *Археологическая экспедиция 1917 г. в Южные провинции Грузии*, გვ. 51-52; მოგვიანებით იგივე ტექსტი ქართულადაც გამოიცა: თაყაიშვილი, *1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში*, გვ. 38-41; Winfield, *Some Early Medieval Figure Sculpture from North-East Turkey*, გვ. 45-57; ალსანიშნავია დ. უინფილდის ნარკვევში წარმოდგენილი, ჯ. უეინრაიტის მიერ ზედმიწევნით შესრულებული (ოდნავი პროპორციული სახესხვაობით) სვეტის ყველა ნახნაგის გრაფიკული მონახაზები (ხუსკივაძე, *ოშკის სკულპტურულ „ვედრებათა“ თავისებურებების შესახებ*, გვ. 59-90). ბურჯს ცალკე ქვეთავი ეთმობა ვ. ჯობაძის გამოკვლევაში – იხ. მისი: *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები*, გვ. 126-130.

² ვინაიდან რელიეფი ქვის ცალკე ფილაზე იყო გამოკვეთილი, გამოთქმულია ვარაუდი, რომ ეს გამოსახულება გვიანი ჩანართიც შესაძლოა იყოს (Winfield, *Some Early Medieval Figure Sculpture from North-East Turkey*, გვ. 54).

³ რელიეფი თავისი მხატვრული თავისებურებებით დეტალურადაა აღწერილი სხვა მკვლევართა მიერ, იხ: Такайшвили, *Археологическая экспедиция 1917 г. в Южные провинции Грузии*, გვ. 51-52; თაყაიშვილი, *1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში*, გვ. 40-41; Winfield, *Some Early Medieval Figure Sculpture from*

ოშკის ეკლესიის სამხრეთი გალერეის ბურჯზე, დღეს უკვე აღარარსებული წმ. ნინოს მცირე ფიგურა, ქართულ ხელოვნებაში ქართველთა განმანათლებლის ყველაზე ადრეულ გამოსახულებად არის მიჩნეული და მის მიმართ მეცნიერთა ინტერესი ყოველთვის დიდი იყო.¹ ბურჯის რელიეფური შემკულობის შინაარსობრივ საზრისთან დაკავშირებითაც ინტერესი არასდროს განელებულა და მის შესახებ ათწლეულების მანძილზე სხვადასხვა მოსაზრება გამოითქვა. დ. უინფილდი მას ბაგრატიონთა სამეფო დინასტიის დიდების გამოსახულებად მიიჩნევს.² ვ. ჯობაძე, არ იზიარებს დ. უინფილდის მოსაზრებას, რადგან ბაგრატიონები სვეტზე წარმოდგენილნი არ არიან.³ მკვლევარი არც სვეტის ერთიან შინაარსს იძლევა, მაგრამ საქართველოში ქვითხუროების სახელოსნოს ტრადიციის გათვალისწინებით, ფიგურათა ნაწილი მშენებელი-ოსტატების გამოსახულებებს დაუკავშირა, ამასთან მიუთითებს, რომ ცალკეული ფიგურები დამატებით ახსნას საჭიროებს.⁴ სრულიად განსხვავებული მოსაზრება გამოთქვა ნ. სიმონიშვილმა და ქართულ სინამდვილეში პირველად, ოშკის აღნიშნული სვეტის კომპოზიციური შინაარსი ქართლის მოქცევასთან მიმართებით განიხილა.⁵ მოგვიანებით, სრულებით დამოუკიდებლად, კიდევ უფრო სახისმეტყველებითი კუთხით, სვეტის შინაარსი წარმოაჩინა ა. ოქროპირიძემ, რომელმაც ოშკის რვანახნაგა სვეტის დეკორის იკონოგრაფია წმ. ნინოს მიერ ქართლის მოქცევასთან კავშირით და კვართზე ამოზრდილი ცხოველმყოფელი სვეტის სიმბოლიკით ახსნა.⁶

ამ მოსაზრებებთან მიმართებით არსებითი მნიშვნელობის მონაცემები მოიპოვება ე. თაყაიშვილის პირად არქივში (საქმე №2232),⁷ სადაც მკვლევარის მიერ ბურჯიდან გადმოღებული წარწერებია დაცული (სურ. 6). ცნობილია, რომ ოშკის სვეტზე გამოსახულებათა უმრავლესობას სინგური საღებავით შესრულებული განმარტებითი წარწერები ახლდა. საარქივო მასალის მიხედვით, ცხადი გახდა, რომ ბურჯიდან ექვთიმე თაყაიშვილს გადმოუღია

North-East Turkey, გვ. 45-57; ჯობაძე, *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები*, გვ. 126-130.

¹ სხირტლაძე, *წმინდა ნინო და ძველი ქართული სახვითი ხელოვნება*, გვ. 330-351.

² Winfield, *Some Early Medieval Figure Sculpture from North-East Turkey*, გვ. 54.

³ ჯობაძე, *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები*, გვ. 130.

⁴ ჯობაძე, *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები*, გვ. 129-130.

⁵ Simonishvili, *Images of Identity at the Crossroads*, გვ. 126-131.

⁶ ოქროპირიძე, *ოშკის წმინდა ნინო*, გვ. 43-46; მოგვიანებით ეს აზრი გაიმეორა თ. ხუნდაძემ, იხ: ხუნდაძე, *X საუკუნის ხუროთმოძღვრული ქანდაკება*, გვ. 150-151.

⁷ ეს მასალა დაცულია კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში.

სვეტზე წარწერის განთავსების ადგილმდებარეობის გარკვევისათვის ექვთიმე თაყაიშვილის საექსპედიციო დღიურებს არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება. მკვლევარის არქივში ოშკის ეკლესიის ამ მონაკვეთთან დაკავშირებით მასალები არ ჩანს. შესაბამისად, უცნობი რჩება, სად იყო წარწერა განთავსებული. ბურჯზე დღეს შემორჩენილ წარწერებს შორის ეს წარწერა აღარ იხილება.¹

ტერმინი „ძელი ცხორებისა“, უპირველეს ყოვლისა, ქრისტიანულ ეგზეგეტიკაში და ხელოვნებაში ცხოველმყოფელი ჯვრის მნიშვნელობით გამოიყენებოდა.² მაგრამ ოშკის რელიეფურ კომპოზიციაში წარმოდგენილი ქართველთა განმანათლებლის წმ. ნინოს გამოსახულებასთან კონტექსტში, იგი, ცხადია, სვეტიცხოვლის ცხოველმყოფელი სვეტის მნიშვნელობასაც იძენს.³ ბურჯზე ერთ დროს არსებული, ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ გადმოღებული წარწერა, განამყარებს მკვლევართა მიერ გამოთქმულ ვარაუდებს და ადასტურებს ქართლის მოქცევის ისტორიასთან დაკავშირებული, ადრეული გამოსახულების არსებობას ოშკის ტაძარში.

გამომსახველობითად „დატვირთული“ ბურჯის კომპოზიციური სურათი შეიცავს უცნაურ ხატოვან „ჩანართებს“, რომლებიც სამომავლოდ, ქართლის გაქრისტიანებასთან მიმართებით იდეურ-სახისმეტყველებით განხილვას და მრავალმხრივ შეფასებას საჭიროებს.⁴ სვეტის შინაარსობრივი მნიშვნელოვნება ოშკის საფასადო სკულპტურის პროგრამასთან მიმართებით ერთ მთლიანობაშიცაა განსასაზღვრი. აღნიშნული საკითხი სცილდება წინამდებარე სტატიის ფარგლებს.

¹ შესაძლოა, წარწერა განთავსებული ყოფილიყო სვეტის მთავარ ნახნაგზე, რომელიც 2002 წელს საგანგებოდ იქნა ჩამოტყვერული. ამასთანავე, არ გამოირიცხება იმის შესაძლებლობა, რომ სვეტის ზედაპირის გულდასმით დათვალიერების შემდეგ, ამ წარწერის კვალი ბურჯის რომელიმე მონაკვეთზეც დადასტურდეს.

² ადრეულ შუა საუკუნეებში „ძელი ცხორებისა“ ჯვრის მნიშვნელობით არა ერთხელ დასტურდება, იხ.: ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო, გვ. 109, 283; ოშკის ეკლესიის მამულების, დავით III კურაპალატის მონეტაზე ამგვარივე წარწერის არსებობა ბიზანტიასთან მჭიდრო კავშირით და ქრისტიანული საყოველთაო სიმბოლიკით დატვირთული, მსგავსი სამონეტო ტიპებით აიხსნება, იხ.: დავით III კურაპალატის მონეტები ჭეშმარიტი ჯვრის გამოსახულებით, „ქართული ნუმიზმატიკის ინგლისურ-ქართული ონლაინ-კატალოგი“. ქრისტიანულ ეგზეგეტიკაში ტერმინის მრავალმხრივი გაგებისათვის იხ: Юревич, Тимофеев, *Древо жизни*, გვ. 266-269.

³ „სვეტი-ცხოველი“ „ძელი-ცხოვლადაც“ იგივედებოდა, იხ: ხაჩიძე, *სვეტიცხოველი ძველ ქართულ მწერლობაში*, გვ. 173.

⁴ ზემოთ დასახელებულ ავტორებთან ნაწილობრივ მოცემულია მცდელობა თითოეული გამოსახულება აიხსნას შინაარსთან ერთობლიობაში, ბიბლიოგრაფია იხ: სქოლიო 7, 8, 9.

ოშკის ეკლესიის სამხრეთი გალერეის ბურჯის რელიეფების გააზრება ქართლის მოქცევის ერთ-ერთ სიუჟეტად უკავშირდება უმნიშვნელოვანეს საკითხს – შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში ქვეყნის გაქრისტიანების შემცველი სცენების არსებობის ხანგრძლივობასთან დაკავშირებულ პრობლემას. სამეფოს ერთ-ერთ მეთავე სამონასტრო ნიაღში შექმნილი ეს სიუჟეტი, გამოკვეთს ახალ, ადრეულ ეტაპს და არსობრივად ცვლის ქართლის მოქცევასთან დაკავშირებული მხატვრული ტენდენციების სანყისებზე ჩვენს დღევანდელ წარმოდგენას. ფაქტობრივად, X საუკუნეში შექმნილი ეს სიუჟეტური კომპოზიცია წინ უსწრებს მსგავსი შინაარსის სხვა ქართულ ნაწარმოებებს.¹ სახვითი ცნობიერების მხატვრულ აზროვნებად ჩამოყალიბების მნიშვნელობით, ოშკის როლი კიდევ უფრო იზრდება ქართული ხელოვნების განვითარების ისტორიაში.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა

თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში – თაყაიშვილი ე., 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბილისი, 1960.

ოქროპირიძე, ოშკის წმინდა ნინო – ოქროპირიძე ა., ოშკის წმინდა ნინო, „მაყვლოვანი“, №2-3 (15-16), 2014, გვ. 43-46.

სხირტლადე, წმინდა ნინო და ძველი ქართული სახვითი ხელოვნება – სხირტლადე ზ., წმინდა ნინო და ძველი ქართული სახვითი ხელოვნება, „წმინდა ნინო“ (სამეცნიერო კრებული), ტ. I, თბ. 2008, გვ. 330-351.

ქართული ნუმისმატიკის ინგლისურ-ქართული ონლაინ-კატალოგი – ქართული ნუმისმატიკის ინგლისურ-ქართული ონლაინ-კატალოგი, <http://geonumismatics.tsu.ge/ge/catalogue/types/?type=40> (გადამონმებულია 15. 06. 2019.).

ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო – ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.), ტ. I, შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბილისი, 1980.

¹ კომპოზიციური სქემის საფუძველზე ქართლის მოქცევასთან დაკავშირებული სიუჟეტების – სვეტის სასწაულისა და ეკლესიის დაფუძნების – სცენებს შორის დიფერენციების მცდელობისათვის იხ: ჩაკვეტაძე, ეკლესიის დაფუძნების სცენა ცხოველმყოფელი სვეტის მოხატულობაში, გვ. 84-94. როგორც ოშკის ეკლესიის მაგალითზე ჩანს, სვეტის სასწაულის მხატვრული სქემის ჩამოყალიბების სანყისები, ადრეულ ნიმუშებშია საძიებელი.

ჩაკვეტაძე, ეკლესიის დაფუძნების სცენა ცხოველმყოფელი სვეტის მოხატულობაში – ჩაკვეტაძე ნ., ეკლესიის დაფუძნების სცენა ცხოველმყოფელი სვეტის მოხატულობაში, სამეცნიერო კონფერენციის მოხსენებათა კრებული, „სვეტიცხოველი“, 2017 წლის 9-10 ოქტომბერი თბილისი, 2018, გვ. 84-94.

ხაჩიძე, სვეტიცხოველი ძველ ქართულ მწერლობაში – ხაჩიძე ლ., სვეტიცხოველი ძველ ქართულ მწერლობაში, კრ. „სვეტიცხოველი“, თბილისი, 2010.

ხუნდაძე, X საუკუნის ხუროთმოძღვრული ქანდაკება – ხუნდაძე თ., X საუკუნის ხუროთმოძღვრული ქანდაკება, „შუა საუკუნეების ქართული ქანდაკება“, თბილისი, 2017, გვ. 126-151.

ხუსკივაძე, ოშკის სკულპტურულ „ვედრებათა“ თავისებურებების შესახებ – ხუსკივაძე ლ., ოშკის სკულპტურულ „ვედრებათა“ თავისებურებების შესახებ, „საქართველოს სიძველენი“, №3, 2003, გვ. 59-90.

ჯობაძე, ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები – ჯობაძე ვ., ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში, კლარჯეთსა და შავშეთში, თბილისი, 2006.

Simonishvili, *Images of Identity at the Crossroads* – Simonishvili N., *Images of Identity at the Crossroads: Georgian Medieval Art, a Comparative Study*, „Center 29, Record of Activities and Research Reports (June 2008 – May 2009)“, Washington, 2009, გვ. 126-131.

Winfield, *Some Early Medieval Figure Sculpture from North-East Turkey* – Winfield D., *Some Early Medieval Figure Sculpture from North-East Turkey*, „Journal of the Warburg and Courtauld Institutes“, 31, 1968, გვ. 45-57.

Такаишвили, *Археологическая экспедиция 1917 г. в Южные провинции Грузии* – Такаишвили, Э., *Археологическая экспедиция 1917 г. в Южные провинции Грузии*, Тбилиси, 1952.

Юревич, Тимофеев, *Древо жизни* – Юревич, Д., Тимофеев, А., *Древо жизни*, „Православная энциклопедия“, Т. 16, 2008, გვ. 266-269.

Unknown Inscription of the Octagonal Column at the Southwestern Gallery of the Oshki Church

Summary

The southwestern gallery of the Oshki church is distinguished by its octagonal column, located on the western side of the gallery in terms of ornamental and figurative motives.

On the column, together with the other images, there was a small image of St. Nino, the Illuminator of Georgians (the image no longer exists). The image is regarded as the earliest figure of St. Nino in medieval Georgian art. There are different interpretations of the reliefs and general connotations of the column amongst the scholarship. It has been discussed in the frame of the conversion of Kartli.

Regarding the latter interesting information has been found in E. Takaishvili's archive (N2232, Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts). In the archive, one can find copies of the seven inscriptions of the column. From these inscriptions, six were published by the author in his book dedicated to the expedition in the historic south part of Georgia conducted in 1917. As for the seventh (N6 – numbered by E. Takaishvili) inscription, it has never been published and nowadays no longer exists. The inscription is significant for the understanding of the content of the pillar. The one-line inscription is reads as follows: "Life-giving Pillar".

The term "Life-giving Pillar" in the Christian exegesis and art was used as an epithet of the True Cross. Though, in the context of the image of the Illuminator of Georgia – St. Nino, it has obtained the meaning of the life-giving pillar of Svetitskhoveli as well. Inscription on the column reinforces and verifies the suggestion of the scholars regarding the existence of the earliest composition connected to the history of the conversion of Kartli.

It is noteworthy that this 10th century composition in the column precedes other compositions having similar content. In the sense of the formation of artistic thinking, the role of Oshki has been increased even more in the history of the development of Georgian art.

1

2

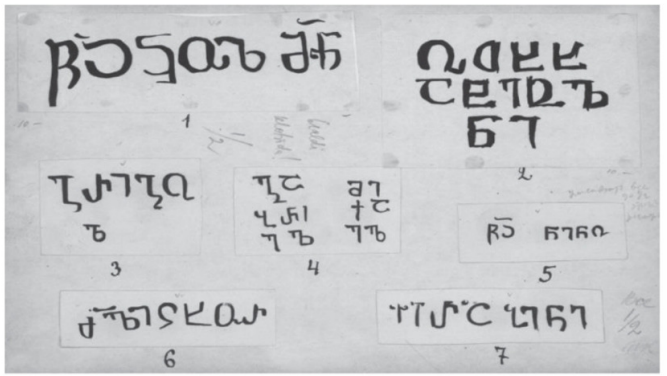
3

4

5

6

ႵႵႵႵႵႵ

7

მშვი.

სახეების სახეობის მრავალფეროვნება 1998 წ.

ოიკი.

სტადია 162. ? 1990

1-7. ნაძვისი კაფ რეზინისი და ბარბელ-
ოფისი თოვლის-სახეობა.

- №1. წმინდა ჯოხი,
- №2. მთრამერი,
- №3. ტრიკი (ოიკი).
- №4. (ანა) ტავრიანი მაკელ (მიხაი).
- №5. წმინდა კიო,
- №6. ~~შავი~~ ხევი ჯივი.
- №7. სერაფი.

სახეების

2. შიხობინი : „ არქეოლოგიული აღმოჩენები
6 ქვემოთ პროვინიის გუჯინი“ სტრ. 58. 10/10/10
გენერალი

№2

ილუსტრაციების სია:

- სურ. 1. ოშკი, ნახევრად ღია გალერეა სამხრეთ-დასავლეთით, საერთო ხედი (ფოტო: ნ. ჩაკვეტაძე).
- სურ. 2. ოშკი, ნახევრად ღია გალერეა, რვანახნაგა ბურჯი, საერთო ხედი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან (ფოტო: ნ. ჩაკვეტაძე).
- სურ. 3. ოშკი, ნახევრად ღია გალერეა, რვანახნაგა ბურჯი, სვეტისთავი (ფოტო: ნ. ჩაკვეტაძე).
- სურ. 4. ოშკი, ნახევრად ღია გალერეა, რვანახნაგა ბურჯის დასავლეთ ნახნაგი, ვედრება (დ. უინფილდის მიხედვით: Winfield, *Some Early Medieval Figure Sculpture from North-East Turkey*, სურ. 20ა.).
- სურ. 5. ოშკი, ნახევრად ღია გალერეა, რვანახნაგა ბურჯის დასავლეთ ნახნაგი, საერთო სქემა (ჯ. უეინრაიტის მიხედვით: Winfield, *Some Early Medieval Figure Sculpture from North-East Turkey*, სურ. 14ა.).
- სურ. 6. ე. თაყაიშვილის პირადი არქივი (საქმე №2232), რვანახნაგა ბურჯის წარწერები, სქემა (კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი).
- სურ. 7. ე. თაყაიშვილის პირადი არქივი (საქმე №2232), რვანახნაგა ბურჯის ძელიცხოვლის წარწერა, სქემა (კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი).
- სურ. 8. ე. თაყაიშვილის პირადი არქივი (საქმე №2232), რვანახნაგა ბურჯის წარწერათა სამუშაო ნუსხა (კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი).

List of illustrations:

- Fig. 1. Oshki, semi-open gallery in the southwest, general view (Photo by N. Chakvetadze).
- Fig. 2. Oshki, semi-open gallery, octagonal column, general view from the north-east (Photo by N. Chakvetadze).
- Fig. 3. Oshki, semi-open gallery, octagonal column, column head (Photo by N. Chakvetadze).
- Fig. 4. Oshki, semi-open gallery, west side of the octagonal column, prayer (according to D. Winfield).
- Fig. 5. Oshki, semi-open gallery, west side of the octagonal column, general scheme (according to J. Wainwright).

- Fig. 6. E. Takaishvili's personal archive (Case N 2232), octagonal column inscriptions, scheme (Korneli Keklidze Georgian National Centre of Manuscripts).
- Fig. 7. E. Takaishvili's personal archive (Case N 2232), Dzelitskhoveli inscription of the Octagonal column, scheme (Korneli Keklidze Georgian National Centre of Manuscripts).
- Fig. 8. E. Takaishvili's personal archive (Case N 2232), working list of the inscriptions of the octagonal column (Korneli Keklidze Georgian National Centre of Manuscripts).

ხოზის დიპტიქი

მართლმადიდებელ საქრისტიანოში წმიდა ნაწილებისა და ხატების თაყვანისცემის ფორმები უმეტესწილად ერთმანეთის მსგავსია.¹ წმინდა ნაწილებისა და ხატების კულტის დამკვიდრებაში მნიშვნელოვანია მათი ავთენტურობის წარმოჩენა, რაც თავის მხრივ, სინმინდეთა ისტორიული კონტექსტის ჩვენება-წინარჩუნებას გულისხმობს. წმინდა ნაწილები და ხატები დროთა განმავლობაში იცვლიან ადგილს (ტაძარსა თუ მონასტერს, ქალაქსა თუ სხვა სახის დასახლებას, ქვეყანას), მფლობელს და შესაბამისად, ახალ კონტექსტში წარმოჩნდებიან, იძენენ ახალ საზრისსა და იდეურ-სიმბოლურ მნიშვნელობას. კულტის საგანთან დაკავშირებულ ისტორიულ მეხსიერებასა და მისი გამოვლინების ფორმებს ამ პროცესში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება. თაყვანისცემის ნიშნად წმიდა ნაწილები და ხატები დროთა განმავლობაში დამატებით იმკობოდა სხვადასხვა სახის სამშვენიისით: ძვირფასი ლითონის ჭედური შესამოსლით, მინანქრის ფირფიტებით, ძვირფასი ქვებით, მარგალიტებით. განსაკუთრებულად პატივდებული ხატებისთვის სამკარედი ლუსკუმები იქმნებოდა.² წმიდა ნაწილებისთვის მზადდებოდა სხვადასხვა სახის საგანგებოდ დეკორირებული ძვირფასი ლითონის სანაწილე-ლუსკუმები. ამგვარად, სინმინდეთა თავდაპირველ ქარგას ემატებოდა ახალი ისტორიული და სემანტიკური შრეები – მათი თაყვანისცემის მატერიალური კვალი, რაც პირვანდელი კონტექსტის ტრანსფორმირებას ასახავდა. ჩემი განხილვის საგანია საეკლესიო ხელოვნების ერთი კონკრეტული ქმნილება, ე. წ. ხოზის დიპტიქი, რომლის მაგალითზე განვიხილავ სინმინდის თაყვანისცემის მატერიალურ კვალს.

ქრისტიანულ რელიკვიებს პოლისემანტიკური დატვირთვა აქვს. ცხადია, მაცხოვრის მიწიერ ცხოვრებასთან, მეტადრე კი უფლის ვნებასთან დაკავშირებული რელიკვიები თავისი საკრალური მნიშვნელობითა და პრესტიჟულობით აღემატებოდა სხვა სინმინდეებს.³ გოლგოთის ძელი ცხოვლის

¹ Kitzinger, *The Cult of Images*, გვ. 83-150; Chichinadze, *Icons as relic*, გვ. 47-57 (ადრეული ბიბლიოგრაფიით).

² დავასახელებ რამდენიმე ყველაზე ცნობილ მაგალითს: ხახულის და ანჩისხატის კარედები, ე. წ. სეტის კარედი, უბისას ორი კარედი. ამ საკითხზე იხ.: Chichinadze, *Some Compositional Characteristics*.

³ ძელი ცხოვლის სანაწილეების შესახებ იხ.: Frolow, *La relique*; Chichinadze, *True Cross Reliquaries*; ჭიჭინაძე, *რელიკვიები და რელიკვარიუმები* (ადრეული ბიბლიოგრაფიით).

ნანილებს, რომლებიც ფართოდ იყო გავრცელებული მთელ საქრისტიანო-ში, აღმსარებლობითი საზრისის გარდა, ძლიერი პოლიტიკურ-იდეოლოგიური დატვირთვა ენიჭებოდა.¹

შუა საუკუნეების ქართული ძელი ცხოვლის სანანილეთა შორის გამორჩეული საკრალური და ისტორიული მნიშვნელობა აქვს თამარ მეფის კუთვნილ ოქროს პექტორალურ ჯვარ-სანანილეს.² ზურმუხტებით, ლალებითა და მარგალიტებით გამშვენიერებული დახვეწილი პროპორციების ჯვარი (7X4სმ., ოქრო, სევადა) თავშეკავებული დიდებულებითა და სამეფო ბრწყინვალეობით არის აღბეჭდილი. ჯვრის მკლავები სხვადასხვა ზომის ოთხი ზურმუხტით არის შექმნილი, მკლავების ბოლოებზე ლალების წითელი აქცენტებია დასმული. „ცრემლისებური“ მოყვანილობის თანაბარი ზომის მარგალიტები მკლავებს შორის კუთხეებში რადიალურად არის განთავსებული. გულსაკიდი ჯვრის საკიდი-ყულფიც მარგალიტებით არის შემკული. ძვირფასი თვლები და მარგალიტები მჟღერ დეკორატიულ ეფექტს ქმნის და აქტიურ ფერადოვან აქცენტებად აღიქმება. ძვირფასი ქვები თვით არიან სინათლის წყარო და ღვთაებრივი ნათლის იდეას განსასახიერებენ. ზურმუხტისა და ლალისაგან არეკლილი შუქი თავისებურ „ნათებას“ გამოასხივებს. მარგალიტთა ზედაპირი კი უფრო „გაბნეულად“ აირეკლავს შუქს და უფრო „მქრქალ“ ნათებას წარმოქმნის. ამგვარად, ძვირფასი ქვებითა და მარგალიტებით შეიქმნა ჯვრიდან „გადმომდინარე“ ნათლის ეფექტი. ესთეტიკური მნიშვნელობის გარდა, ძვირფას ქვებს სიმბოლურ-იდეოლოგიური საზრისი აქვს: უწინარეს ყოვლისა, ისინი მეუფების ნიშნად იგულვება. ძვირფასი ქვების მნიშვნელობას უპირატესად მათი ფერი განაპირობებდა. ბიზანტიის იმპერატორ იუსტინიანეს კოდექსის თანახმად, მარგალიტები, ზურმუხტი და ლალი საიმპერატორო ქვებად იყო მიჩნეული.³ ქრისტიანულ ტრადიციაში კი მათ მკაფიოდ გამოვლენილი რელიგიურ-რიტუალური კონოტაცია აქვთ.⁴

თამარის ჯვრის ზურგზე სევადით შესრულებულ ასომთავრულ წარწერაში მეფე ძელ ჭეშმარიტს მფარველობასა და შემწეობას შესთხოვს:

¹ ამ თემასთან დაკავშირებით იხ.: Kalavrezou, *Helping Hands*, გვ. 53-80; Klein, *Sacred Relics and Imperial*, გვ. 79-99; ჭიჭინაძე, *რელიკვიები და რელიკვარიუმები*.

² Кондаков, Бакрадзе, *Онучь*, გვ. 89-91, N11, ილ. 41; თაყაიშვილი, *არხეოლოგიური მოგზაურობანი*, გვ. 152; იხ. ასევე: Chichinadze, *True Cross Reliquaries*, გვ. 34, ილ. 4-5.

³ *The Symbolism*, გვ. 295-296.

⁴ ძვირფასი ქვების საკრალური საზრისისთვის იხ. მაგ. გამოსლვა 28: 17-21; 39:10-13: იოანეს გამოცხადება 21: 18-20. ძვირფასი ქვების სიმბოლიზმი ქრისტიანულ ეგზეგეტიკაში ფართოდ არის ინტერპრეტირებული. ამ საკითხს, მისი კომპლექსურობიდან გამომდინარე, ამ სტატიაში არ განვიხილავ, რადან ეს ცალკე კვლევის საგანია. ამ თემაზე იხ. Beggelli, *Porpora*, გვ. 115-137 (ადრეული ბიბლიოგრაფიით).

„ძელო ჭემმარიტო, ძალო ჯვარისაო, შენითა წინაძლომითა ყოვლადევე შემნე და მფარველ ექმენ მეფესა და დედოფალსა თამარს“.¹

როგორც დიპტიქის წარწერიდან ცხადდება, თამარის ოქროს პექტორალური ჯვარი მოგვიანებით, მისთვის საგანგებოდ შექმნილ, მინანქრით, ფერწერით, სევადითა და ძვირფასი ქვებით დეკორირებულ ორკარედ ლუსკუმში ჩაუბრძანებია ერისთავთ ერისთავს შერგილ დადიანს. ამას გვაუწყებს კარედის მარჯვენა ფრთის ტორზზე (ხატის სისქეზე) სამი მხრიდან დატანილი წარწერა:

„ქ. ზი ხატო არსებისაო, უცვალებელო, მეოხ და მფარველ მექმენით აქა და საუკუნესა ერისთავთ ერისთავი დადიანი შერგირ და მეუღლე ჩემით დიოფალ დიოფალი ნათელით, ძითურთ ჩემი ცოტნეთურთ“.²

წარწერაში დიპტიქის მომგებელი შერგილ დადიანი მფარველობას შესთხოვს მაცხოვარს და შეავედრებს თავის თანამეცხედრეს ნათელს და ძეს ცოტნეს. საგულისხმოა, რომ ლოცვა აღევლინება არა ჯვრისადმი, არამედ მაცხოვრისადმი, რომლის ვნებისა და იმავდროულად, ტრიუმფის სიმბოლოდ მოიაზრება გოლგოთის ჯვარი.

ორკარედის მარჯვენა ფრთის შიდა ზედაპირს, სადაც თამარის ჯვრისთვის ბუდე არის ამოკვეთილი, სამი მხრიდან აშიასავით დაუყვება დაზიანებული სევადის წარწერა, რომელიც თამარის პექტორალური ჯვრის წარწერას იმეორებს (sic!).

„ქ. ძელო ჭემმარიტო, ძალო ჯუარისაო, შენთა წინაძლომითა ყოვლადევე შემნე მეყავ.....“³

თამარის სანაწილე ჯვრის წარწერის განმეორება მისთვის შექმნილ ორკარედ ლუსკუმზე თავისთავად ნიშანდობლივია. ეს უთუოდ გამონვეული იყო სურვილით ჩენილიყო ჯვარში დავანებული სინმინდის რაობა და თავდაპირველი მფლობელის სავედრებელი წარწერა, რომელიც მის სახელსაც შეიცავს.

დიპტიქის წარწერაში მოხსენიებული მომგებელი – შერგილ დადიანი ხობის ტაძრის სამხრეთის კედლის დასაველეთ ნაწილში მეუღლის – ნათელის, ვაჟის – ცოტნესა და ქალიშვილის თამარის თანხლებით არის გამოსახული. შერგილი მარტვილის ტაძრის ღვთისმშობლის ხატის სალხინებლის (კივორიუმის) – მომგებელიც ყოფილა.⁴ ექ. თაყაიშვილს მოჰყავს ნალენჯინის ჯვარცმის ხატის წარწერა, სადაც შერგილი მოიხსენიება ხატის „მესამედ მამ-

¹ Кондаков, Бакрадзе, *Опись*, გვ. 91; თაყაიშვილი, *არხეოლოგიური მოგზაურობანი*, გვ. 152.

² იქვე, გვ. 153.

³ იქვე, გვ. 152-153.

⁴ თაყაიშვილი, *არხეოლოგიური მოგზაურობანი*, გვ. 153.

კობად“.¹ შერგილის, მისი თანამეცხედრის ნათელისა და მათი ძის ცოტნეს სახელები იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ალაპებმაც შემოგვინახა.²

დასახელებული წარწერები სტანდარტული სავედრებელი შინაარსისაა და ბევრს არაფერს არ გვეუბნება შერგილზე. ჩვენ ვიცით მხოლოდ, რომ როგორც მისი შეკვეთით შექმნილ-გამშვენიერებული საეკლესიო ხელოვნების ქმნილებათა წარწერები გვაუწყებენ, იგი ზრუნვას არ აკლებდა ეკლესიებს და დიდად იღვწოდა მათი გამშვენიერებისათვის.

ვახტანგ ბერიძე შერგილსა და გიორგი ბედანის ძეს, რომელიც ნალენ-ჯიხის ჯვარცმის ხატის მეორედ მამკობად არის დასახელებული, მე-13-14 სს. მიჯნის მოღვაწეებად ასახლებს.³ თუმცა ამ ხატის წარწერის მიხედვით, შერგილი ხატის მესამედ მამკობია და შესაბამისად, გიორგი ბედანის ძეზე უფრო ახალგაზრდა უნდა ყოფილიყო. აქედან გამომდინარე, შერგილს მე-14 ს-ის დასაწყისში, ან პირველ ნახევარში უნდა ეცხოვრა.⁴ ამ თარიღის სასარგებლოდ მარიამისა და იოანე მახარებლის ფერწერულ გამოსახულებათა შესრულების მანერაც მეტყველებს. მათი პროპორციები, სახის ფორმათა დამუშავება, ისევე როგორც სამოსის დრაპირების ხაზობრივი სქემა, პალეოლოგოსური მხატვრობის სტილზე მიგვითითებს.

თამარისა და შერგილ დადიანის წარწერები ცხადყოფს, რომ მთავარი ქრისტიანული რელიკვია, უფლის ვნების იარაღის ნაწილები, ორივე შემთხ-

¹ ექ. თაყაიშვილის მიხედვით, ლუსკუმში ჩასვენებული ჯვარცმის სამკარედი ხატი ტრაპეზზე იყო დაბრძანებული. როგორც ჩანს, ეს გამორჩეული სინმინდე ყოფილა, რომელიც დადიანების საგვარეულოს წევრებს სამჯერ შეუშქიათ (თაყაიშვილი, *არხეოლოგიური მოგზაურობანი*, გვ. 227).

² [თუესა დეკენბერსა ზ] „ამასვე დღესა ალაპი და პანაშვიდი ერისთავთა ერისთავისა შერგილ დადიანისა საუკუნო შეუნდვენ ღმერთმან“ (მეტრეველი, *მასალები*, გვ. 90, N102). სინის მთის წმ. ეკატერინეს მონასტრის კრებულის „მოსახსენებელი და მატთანე პატროსნისა წმიდისა მონასტრისა ღმრთისა დამყარებულისა სინისა“ ერთ-ერთ ალაპში მოხსენიებული არიან შერგილი და ნათელი: „დადიანისა შერგილისა შეუნდოს ღმერთმან. მისსა მეუღლესა ნათელს შეუნდოს ღმერთმან“ (კლდიაშვილი, *სინის მთის*, გვ. 204). ვ. ბერიძე სინის კრებულში შევედრებულ შერგილს ხობის ფრესკაზე გამოსახულ შერგილთან აიგივებს (ბერიძე, *ხობის ტაძრის*, გვ. 77, შენ. N14.).

³ ლეონ მეფის ვედრების ღვთისმშობლის ხატის ზურგის მოჭედბეჭდვის წარწერაში ჭედური პერანგის მომგებელი ბედან დადიანი, მანდატურთუხუცესი და ერისთავთ-ერისთავი დავით ნარინის თანამედროვეა (ბერიძე, *იქვე*, გვ. 76-77).

⁴ ბერიძე, *ხობის ტაძრის*, განს. გვ. 73, 77. შერგილი მე-14 ს-ის პირველი ნახევრის მოღვაწედ მიაჩნია თეიმურაზ ჯოჯუას, რომელმაც ეს მოსაზრება პირად საუბარში გამიზიარა, რისთვისაც მას დიდ მადლობას მოვახსენებ. ასევე არსებობს შეხედულება, რომ შერგილი 1290-1310-იან წლებში ოდიშის ერისთავი უნდა ყოფილიყო. ოდიშის სამთავრო პირველად „ისტორიანი და აზმანის“ ტექსტში არის მოხსენიებული, თუმცა ოდიშის საერისთავოს შექმნა მე-11 საუკუნის 40-იან წლებში ივარაუდება (ბახტაძე, *ერისთავობის ინსტიტუტი*, გვ. 152).

ვევაში მოაზრებულია, როგორც პირადი მეოხებისა და მფარველობის ნიშანი. სამწუხაროდ, ჩვენთვის უცნობია, თუ როგორ მოხვდა თამარის ჯვარი შერგილთან, ან ხობის მონასტერში. თუმცა, როგორც კარედის მცირე ზომა, ასევე დიპტიქის წარწერა გვაფიქრებინებს, რომ თამარის გარდაცვალებიდან ორი საუკუნის შემდეგ, ლუსკუმის შექმნის დროისათვის, ჯვარი შერგილის პირადი საკუთრება უნდა ყოფილიყო.¹

ძელი ცხოვლის რთული, კომპლექსური სიმბოლურ-თეოლოგიური ინტერპრეტაცია მისი ნაწილების შემცველ ლუსკუმთა ნაირგვარად შემკობის საშუალებას იძლევა. თამარის ოქროს პექტორალური ჯვარი ფიგურატიულ გამოსახულებებს არ შეიცავს, სამაგიეროდ, შერგილ დადიანის დაკვეთით შექმნილ დიპტიქზე მრავალ გამოსახულებას ვხედავთ, რომლებიც ორკარედის ფრთების შიდა და გარეთა ზედაპირებს ამკობს. ხობის დიპტიქის გასამშვენიერებლად გამოყენებული სხვადასხვა მასალითა და ტექნიკით შექმნილი ცალკეული გამოსახულებები თუ ორნამენტული მოტივები შთამბეჭდავ დეკორატიულ-ესთეტიკურ ეფექტს ქმნის. მრავალფეროვანი დეკორი: ორნამენტების რთული ხლართების არაბესკები, ჭედურობა, სევადა, მინანქრის დეკორი ქმნის ერთიან „გარემოს“ მთავარი სემანტიკური ფოკუსის – ჯვრის წმინდა ნაწილების რელიკვარიუმის წარმოსაჩენად.

ხობის დიპტიქზე ჯვრის რელიკვარიუმთა დეკორის კანონიკური თემა – ჯვარცმა, რომელსაც ხშირად, ჯვრის კულტის დამდგენელი კონსტანტინე დიდისა და დედამისის, დედოფალ ელენეს, გოლგოთის ჯვრის მეორედ აღმომჩენის, გამოსახულებები ემატება,² თავისებური პროგრამით არის ჩანაცვლებული, რომელიც ტრადიციული თემისადმი შემოქმედებითი მიდგომისა და ინტერპრეტაციის შედეგად გვესახება.

დიპტიქის ფრთების მოოქრული ვერცხლის ფირფიტები ორივე მხრიდან სევადის ორნამენტით არის შემკული. დიპტიქის ოთხივე ზედაპირის – ვგულისხმობ ფრთების ორივე შიდა და გარეთა მხარეებს, კომპოზიციური გადაწყვეტა სხვაობს ერთმანეთისაგან. ორკარედის მარცხენა ფრთის გა-

¹ მე-14 საუკუნიდან ცნობილია მცირე ზომის ორკარედი სანაწილეები, შექმნილი ბიზანტიელი და დასავლეთევროპელი დიდებულებისთვის. იხ. მაგ. ამჟამად ესპანეთში, კუენკას კათედრალში დაცული მარია დუკაინა პალეოლოგინასა და მისი მეუღლის, ეპირუსის დესპოტის თომა პრელიუბოვიჩის ორკარედი, 1382-1384 წწ.; მოოქრული მინის ე. წ. Verre églomisé ტექნიკით შესრულებული დიპტიქები ნიუ იორკის მეტროპოლიტენ მუზეუმიდან და დეტროიტის მუზეუმიდან (მე-14 ს.). იხ. ასევე მე-14 ს-ის იტალიური დიპტიქი-სანაწილე ბალტიმორის ხელოვნების მუზეუმიდან, *Byzantium*, გვ. 52-53, კატ. N24c; *Medieval Images*, გვ. 6-7, 18, N 13; Murray, *Reverse painted*, გვ. 202; *Exhibition*, კატ. 32, გვ. 72-73.

² იხ. Katsonis, *Anastasis*, გვ. 101-105.

რეთა ზედაპირის დეკორს მინანქრისა და ფერწერული გამოსახულებებიანი სხვადასხვა ზომის მედალიონები შეადგენს. ხუთი დიდი და ოთხი მცირე ზომის მედალიონი იმგვარად არის განანილებული (თანაბარი ზომის დიდი მედალიონები ცენტრში და კუთხეებში, მცირენი კი მათ შორის), რომ თითქოს მათი წარმოსახვითი ლერძების გადაკვეთა ქრისტეს მონოგრამის – ქრიზმისა და ჯვრის კომბინაციას ქმნის.

კომპოზიციის ცენტრში, წმ. ბასილის გამოსახულებიანი მოზრდილი მინანქრის მედალიონი არის განთავსებული. კუთხეების ოთხ დიდ მედალიონში წმინდანთა – წმ. იოანე ოქროპირის, წმ. გრიგოლ ღვთისმეტყველის, წმ. ეგნატე ღმერთმემოსილის და წმ. იოანე მახარებლის გამოსახულებები არის წარმოდგენილი. წმინდანთა პირვანდელი დაკარგული გამოსახულებები გვიანდელი ხანის (მე-19 ს.) ფერწერით არის აღდგენილი. მინანქრის ზედა მცირე მედალიონზე გამოსახულია დედაღვთისა „მცირე ორანტა“, ქვედაზე – წმ. დემეტრე, მარჯვენა მედალიონზე – წმ. ნიკოლოზი, ხოლო მარცხენაზე – წმ. გიორგი. დიდ მედალიონებზე ქართული ასომთავრული ჭედური წარწერები, ხოლო მინანქრის პატარა მედალიონებზე ბერძნული ტიტულებია დატანილი. ფერწერული ფიგურების ლილვისებურ შარავანდებს სევადის ორნამენტი ამკობს. ცხადია, რომ აქ მინანქრის მედალიონების „მეორადი გამოყენების“ შემთხვევასთან გვაქვს საქმე.¹

კარედის მარჯვენა ფრთის გარეთა მხარეზე მაკურთხებელი ქრისტე ყოვლისმპყრობელის ჭედური ნახევარფიგურა არის განთავსებული. მისი მაკურთხებელი მარჯვენა, სახარებიანი მარცხენა ხელი, ისევე როგორც სამოსი, ტრადიციულ იკონოგრაფიულ სქემას მიუყვება. ამჟამინდელი ფერწერული სახე გვიანდელი ჩამატებაა (მე-19 საუკუნის რეალისტური ფერწერის მაგალითი). იესოს ფერწერული თავის ფრონტალურ პოზიციას არ შეესაბამება ქიტონის გულისპირის მოხაზულობა. თავდაპირველ ფერწერულ გამოსახულებას თავი მარჯვნივ 3/4-ში უფრო მეტად ჰქონდა მობრუნებული. იესოს ქიტონის კლავი დელიკატურად მსუბუქი ორნამენტით არის დაფარული. სახარების ყდას, რომლის კონტურს ანალოგიური ორნამენტი შემოუყვება, „ძვირფასი ქვებით“ გამშვენებული ჯვარი ამკობს. საგულისხმოა, რომ სამოსისა და სახარების ორნამენტები იმდენად ფაქიზად არის დატანილი, რომ ერთი შეხედვით არც აღიქმება, თუმცა თავისებურ „ტიქსტურულ ეფექტს“ ქმნის.

¹ შუა საუკუნეების ქართული საეკლესიო ქმნილებების დეკორში ტიხრული მინანქრის „მეორადი გამოყენების“ პრაქტიკის არაერთი შემთხვევა არის ცნობილი. მრავალრიცხოვანი მაგალითებიდან დავასახელებ ხახულის კარედს, გელათის მაცხოვრის ხატს, ლეონ მეფის ხატს ხობიდან (970 წ. ახლოს), ვარძიის ღვთისმშობლის ხატს (მე-13 ს.): ხუსკივაძე, *შუა საუკუნეების*, გვ. 32-78, 17-30, გვ. 43-60, 39-60, გვ. 63-77, 78-105, გვ. 79-83, 106-111, გვ. 84-87, 112-121.

მაცხოვრის ქედური ფიგურის სარჩული გამოცლილია და შესაბამისად, ფორმების თავდაპირველი პლასტიკური გამომსახველობის შესახებ მსჯელობა ვერ ხერხდება. დიპტიქის ეს ნაწილი უხვად არის შემკული პატიოსანი თვლებით.¹

გახსნილი დიპტიქის ორივე ფრთა ერთ აზრობრივ მთლიანობას შეადგენს, სადაც წამყვან თემად უფლის მსხვერპლი გვევლინება. მარჯვენა ფრთაზე შიდა მხარეს ამოკვეთილი ბუდე ძვირფასი რელიკვიის – თამარის ჯვრის ფორმას ზედმიწევნით იმეორებს. ეს ფრთა ჯვარცმის კომპოზიციის სქემის თავისებურ ვარიაციას წარმოგვიდგენს – ჯვრის ბუდის ზედა ნაწილში, ორივე მხარეს, ფერწერით შესრულებული მჭმუნვარე ანგელოზთა ფიგურებია, ხოლო ქვედა ნაწილში წინამდგომელთა – წმ. იოანე მახარებლისა და დედალეთისას გამოსახულებებია. ღვთისმშობელს – ბერძნული, ხოლო წმ. იოანეს – ქართული ასომთავრული განმარტებითი წარწერები ახლავს. წინამდგომელთა და ანგელოზთა ნახევარფიგურები მარცხენა ფრთაზე განთავსებული გარდამოხსნილი მაცხოვრისაკენ არიან მიბრუნებულნი.² მარიამის, იოანეს და ანგელოზთა შარავანდებს მარგალიტების „კონტური“ შემოუყვება.³ გოლგოთის ჯვრის ფონზე გამოსახული გარდამოხსნილი მაცხოვრის ფერწერული ნახევარფიგურა მარჯვენა მხარზე ჩამოგდებული უსიცოცხლო თავითა და ტანთან მიჯრილი ხელებით, ფერწერით ყოფილა შესრულებული, მაგრამ ამჟამად წარწერა მთლიანად განადგურებულია. ჯვრის ორსავე მხარეს, ზედა შორის მონაკვეთებში ორი ანგელოზის ნახევარფიგურა ფერწერითვე ყოფილა შესრულებული. ფერწერული ფიგურების გარშემო არე სევადის რთული ხლართებისაგან შემდგარი მცენარეული ორნამენტით არის დაფარული. მარჯვენა არე, სადაც თამარის ჯვრის ბუდე არის ამოკვეთილი, რელიეფური „ლილების“ რიგით არის მოჩარჩოებული, რაც ვიზუალურად გამოჰყოფს ამ ნაწილს. მეორე ფრთის შიდა ცერობი მსუბუქი ორნამენტით არის დეკორირებული.

ორკარედის დეკორისათვის შერჩეული მაცხოვრის, დედალეთისას და წმინდანთა გამოსახულებები თვითმყოფად იკონოგრაფიულ პროგრამას წარმოგვიდგენს, სადაც განკაცებისა და მსხვერპლის იდეები თავისებურად არის

¹ ძვირფასი ქვები გვიანდელი დამატება უნდა იყოს, რასაც გამოსახულებასთან მათი შეუსაბამო ზომა და მაცხოვრის თავის გარშემო მათი არარეგულარულად „არალოგიური“ განთავსებაც მოწმობს – იხ. მაგ. მაცხოვრის შარავანდზე „დასმული“ თვლები. მათი აქტიური აქცენტები თვით გამოსახულებას „ეპაექრება“ და „ჩრდილავს“.

² „ხატი მიძინებისა“ და „მჭმუნვარე“ დედალეთისა არის გამოსახული მე-14 ს-ის მე-სამე მეოთხედის მცირე ზომის დიპტიქზე მეტეორას მონასტრიდან (Belting, *Image*, გვ. 7-8). მაცხოვრისა და მჭმუნვარე მარიამის იკონოგრაფია განხილულია ასევე – Tomic Djuric, *The Man of Sorrows*.

³ მარიამისა და იოანეს შარავანდებთან მარგალიტების რიგში რამდენიმე ნითელი (ლალი?) და ფირუზის (?) მძივი არის ჩამატებული.

გაცხადებული. მაკურთხებელი მაცხოვრის იერატიული გამოსახულება, სადაც იგი სამყაროს მმართველის – ბასილევსის სახით წარმოგვიდგება, მისი შემდეგი სიტყვების ხატოვან „თარგმანად“ აღიქმება: (მათე, 28-18) „მომეცა მე ყოველი ხელმწიფება ცათა შინა და ქუეყანასა ზედა“. აღნიშნული იკონოგრაფიული ტიპი ძე ღმერთის განკაცების ქრისტიანული დოგმატის ვიზუალურ მოწმობად და შესაბამისად, ქალკედონური დოგმატის განსახიერებად მოიაზრება. მეორე ნაწილზე განთავსებული ღვთისმშობელი „მცირე ორანტა“ მეოხებისა და მფარველობის სიმბოლოა.¹ საერთო კომპოზიციაში ეკლესიის მამათა, მართლმადიდებელი მოძღვრების დამცველთა და უფლისთვის წამებულ მეომართა ჩართვა იკონოგრაფიული პროგრამის აღმსარებლობით მნიშვნელობას აძლიერებს.

მაცხოვრის იკონოგრაფიული ტიპი, რომელიც „ხატი მიძინებისა“, ან „მეუფედ დიდებისა“ (ბერძნ. *Ακρα ταπεινότης*) სახელით არის ცნობილი, მე-11-12 სს. ბიზანტიას უკავშირდება.² ქრისტეს ამგვარი სახე არც პორტრეტია და არც საღვთო წერილის კონკრეტული ეპიზოდის ილუსტრაცია. გოლგოთის ჯვრის ფონზე გარდამოხსნილ თვალდახუჭულ მაცხოვარს თავი უღონოდ აქვს მარჯვნივ გადაგდებული, ხელები სხეულზე მჭიდროდ აქვს მიკრული, თითქოს დასაკრძალავად არის მზად. ჯვარცმის კომპოზიციის დარად, მის უკან ჯვარი – მისი მონამებრივი სიკვდილის იარაღი არის გამოსახული. მაცხოვრის აღნიშნული სახე არ უკავშირდება ვნებათა ციკლის თხრობას, იგი ვნების ლიტურგიასთან არის გადაჯაჭვული. ჰანს ბელტინგის თანახმად, ეს ერთგვარი შუალედური სახეა ჯვარცმასა და ამალლებას შორის და თითქოს მითითებაა იმ მომენტზე, როდესაც მაცხოვარი ჯოჯოხეთს შთავიდა მართლმორწმუნეთა გამოსახსნელად. მისივე თქმით, „ხატი მიძინებისა“ რიტუალური ფუნქციის გამოხატულებაა.³ ეს ხატი ვნების პარასკევის ხატად მოიაზრება. ჯვარცმასთან გაიგივებულ ამ გამოსახულებაში თითქოს ერთიანდება გარდამოხსნა, დატირება და საფლავად დადება – ანუ იგი წარმოგვიდგება, როგორც ჯვარცმის მთელი ციკლის სიმბოლო, რომელშიც ხაზგასმულია ევქარისტიული მსხვერპლის იდეა. ლიტურგიით შთაგონებულ ამ სახეს, რომელიც ჯვარცმის ციკლის კრებით სახედ აღიქმება, საგანგებოდ ვნების პარასკევის ლიტურგიისთვის შექმნილად თვლიან.⁴

¹ ღვთისმშობლის ამ იკონოგრაფიული ტიპის საზრისის შესახებ იხ. *Мачанели, Об одном образе*.

² მაცხოვრის ამ იკონოგრაფიულ ტიპზე იხ. *Belting, Image*; ბიბლიოგრაფია ამ საკითხზე იხ. იქვე, გვ. 4, შენ. 10; „ხატი მიძინებისა“ ესაიას წინასწარმეტყველების შემდეგი სიტყვების ვიზუალიზაციადაც მიიჩნევა (ეს. 32:8): „სიმდაბლესა შინა მსჯავრი მისი აღებულ იქმნა, ნათესავი მისი ვინ მიუთხრას, რამეთუ აღებულ არს ქუეყანისაგან ცხოვრებად მისი, უსჯულოებათაგან ერისათა მოვიდა სიკუდილ“ (იქვე, გვ. 4).

³ იქვე, გვ. 7.

⁴ იქვე, გვ. 9.

მაცხოვრის ეს გამოსახულება გვხვდება ასევე ჯვრის წმინდა ნაწილების შემცველ ე. წ. „სილიხანის ხატზე“, რომელიც მე-13 საუკუნის პირველ ნახევარში უნდა იყოს შექმნილი.¹ მაცხოვრის ამ გამოსახულების ამგვარი „სინთეზირება“ გოლგოთის რელიკვიასთან კიდევ უფრო ცხადად და მძაფრად წარმოაჩენს ამ სახის სიმბოლურ მნიშვნელობასა და მის თეოლოგიურ საზრისს. ამგვარად, როგორც კომპოზიციურმა ანალიზმა დაგვანახა, ხობის დიპტიქი გოლგოთის სინმინდის ვიზუალიზაციის თვითმყოფად ვარიანტს გვთავაზობს, სადაც ძელი ცხოვლის სანაწილეთა ტრადიციული იკონოგრაფიული თემა – ჯვარცმა, აქ თავისებურ „ლიტურგიკულ“ სახეს იღებს.

ხობის ხატი-სანაწილის ორივე ფრთის შიდა მხარე – თამარის ჯვარი და ფერწერული გამოსახულებები ერთ მთლიანობად აღიქმება. ორივე ფრთას აერთიანებს უფლის მსხვერპლის თემა: მარჯვენა ნაწილზე ჯვარცმის გამოსახულება გოლგოთის რელიკვიების შემცველმა რეალურმა ჯვარმა ჩაანაცვლა. მაცხოვარი „მეუფე დიდებისა“, რომელიც ვნებისა და მსხვერპლის თემის ვიზუალურ კინტესენციას წარმოადგენს, მომიჯნავე ნაწილზე არის გამოსახული და მარჯვენა ფრთის გამოსახულებებთან ერთად ერთიან კომპოზიციურ-იდეურ მთლიანობას ქმნის. ამრიგად, დიპტიქის ფრთების შიდა მხარის დეკორი ძელი ცხოვლის რელიკვიების ვიზუალიზაციას წარმოადგენს. გახსნილი დიპტიქის კომპოზიცია, ზოგადად მსხვერპლისა და ხსნის იდეებით არის გაჯერებული.

დიპტიქის დეკორში გამოყენებული იკონოგრაფიული თემები რელიკვიის სხვადასხვა პლასტს წარმოგვიდგენს. როგორც უკვე ითქვა, ძელი ცხოვლის თამარისეული ჯვარი-სანაწილის „ანიკონურ“ დეკორს დაემატა მომდევნო ხანაში შექმნილი ორკარედი ლუსკუმის გამოსახულებები, რომლებიც თავისებურად წარმოაჩენს ძელი ცხოვლის „ისტორიულ კონტექსტს“. ოღონდაც ეს არ არის პირდაპირი „ილუსტრირება“. კარედის შიდა მხარე ჯვარცმასთან დაკავშირებულ გამოსახულებებს უკავია, ფრთების გარეთა პირზე კი მაცხოვრის, მარიამისა და წმინდანთა გამოსახულებები უფრო ზოგადად მსარებლობითი საზრისით არის გაჯერებული.

წინარე ეპოქების სინმინდეებისთვის დეკორის ახალი ელემენტების დამატება უწინარეს ყოვლისა ღვთისმოსაობასთან იყო დაკავშირებული, თუმცა ამგვარი პრაქტიკა სხვა მოტივებითაც შეიძლება აიხსნას. როგორც ცნობილია, რელიგიურ ცხოვრებაში ტრადიციასა და მემკვიდრეობითობას უდიდესი როლი ენიჭებოდა – რაც უფრო ხანგრძლივი არის საეკლესიო ნივთების ისტორია, მით უფრო დიდია მათი რელიგიური და საკრალური განზომილება და პრესტიჟი. მორწმუნეთა მიერ ამა თუ იმ ხატის, ჯვრისა თუ სხვა ტიპის „წირ-

¹ Chichinadze, *True Cross*, გვ. 38-41, ილ. 7.

ვის იარაღის“¹ ფლობა, თუ მასთან „ასოცირება“ (შეკვეთა-შენიშვნა, გამშვენება) საეკლესიო ცხოვრების ერთ-ერთ ინტეგრალურ კომპონენტს შეადგენდა.

საფიქრებელია, რომ თამარის ჯვარი-სანანილისთვის დიპტიქის შექმნას არა მხოლოდ რელიგიური, არამედ პოლიტიკურ-იდეოლოგიური განზომილებაც უნდა ჰქონოდა. მართალია, ძელი ცხოვლის წმიდა ნაწილები თავისთავად ერთ-ერთი უმთავრესი ქრისტიანული სინმინდე იყო, მაგრამ მეორე მხრივ, ძლევამოსილი მონარქის კუთვნილი პექტორალური ჯვარი-სანანილე „ისტორიულ“ რელიკვიას წარმოადგენდა. შერგილის მიერ ლუსკუმის შექმნა სახელოვანი მეფის გულსაკიდი ჯვარი-სანანილისთვის გარკვეულწილად ძალაუფლებასთან მიმართებაში უნდა განვიხილოთ. გოლგოთის ჯვრის წმიდა ნაწილების „სამეფო კონტექსტი“ მკაფიოდ არის გაცხადებული შემორჩენილ ტექსტუალურ წყაროებსა და არტიფაქტებში.² ძელი ცხოვლის ნაწილთა ფლობისა და ბოძების პრივილეგია ბიზანტიასა და საქართველოში მმართველთა პრეროგატივა იყო. ამდენად, შერგილის მიერ დიპტიქის შექმნით გარკვეულწილად ისახება მისი მეფეთა მეფე თამართან, ძლიერ, ავტორიტეტულ მონარქთან „ნილნაყარობა“, რაც სავარაუდოდ, მისი სტატუსის ამაღლება-განმტკიცებას ემსახურებოდა.

განხილული პრაქტიკა გვიჩვენებს, რომ საეკლესიო სინმინდეები და საკრალურად მოაზრებული არტიფაქტები, რომლებიც საუკუნეების განმავლობაში თაყვანისცემის საგანს წარმოადგენდა, დროთა განმავლობაში სახეცვლილებას განიცდიდა. ეს ტრანსფორმაციები მათ ფიზიკურ, ვიზუალურ და კონცეპტუალურ მხარეებს მოიცავს. ხანგრძლივი თაყვანისცემის კვალი მონუმბს კონკრეტული სინმინდის მნიშვნელობასა და აქტუალობას სხვადასხვა სივრცულ-დროით განზომილებაში. ხობის დიპტიქი ამ პრაქტიკის ერთ-ერთ ნათელ დასტურად ისახება, რომელიც აერთიანებს რელიგიურ და ძალაუფლების კონტექსტებს.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა

ბახტაძე, ერისთავობის ინსტიტუტი – ბახტაძე მ., *ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში*, თბილისი, 2003.

ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება – ბერი ეგნატაშვილი, *ახალი ქართლის ცხოვრება*, „ქართლის ცხოვრება“, ტ. 2, რედ. ს. ყაუხჩიშვილი, თბილისი, 1959.

¹ ბერი ეგნატაშვილი, *ახალი ქართლის ცხოვრება*, გვ. 441.

² ბიბლიოგრაფიისთვის იხ. ჭიჭინაძე, *რელიკვიები და რელიკვარიუმები*, გვ. 910-911.

თაყაიშვილი, არხეოლოგიური მოგზაურობანი – თაყაიშვილი ექ., არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნები, თბილისი, 1914.

მეტრეველი, იერუსალიმის ქართული – მეტრეველი ელ., იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, თბ. 1962.

ხუსკივაძე, შუა საუკუნეების – ხუსკივაძე ლ., შუა საუკუნეების ტიხრული მინანქარი საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში, თბილისი, 1984.

ჭიჭინაძე, რელიკვიები და რელიკვარიუმები – ჭიჭინაძე ნ., რელიკვიები და რელიკვარიუმები: რამდენიმე რელიგიურ-პოლიტიკური ასპექტი, „ბიზანტინოლოგია საქართველოში“ 2, ტ. II, რედ. ნ. მახარაძე, მ. გიორგაძე, თბილისი, 2009, გვ. 909-920.

Bauer, *Visualisierungen* – Bauer F. A. (Hrsg.), „*Visualisierungen von Herrschaft*“, BY-ZAS“, 5, 2006, გვ. 79-99.

Beghelli, *Porpora* – Beghelli M., *Porpora, oro e pietre preziose nei testi biblici*, In: I. Baldini / A. L. Morelli (eds.), „Ornamenta Oreficeria in Emilia Romagna. Archeologia e storia tra età romana e medioevo“, Atti del convegno, Bologna 28-29 gennaio 2009, Bologna, 2010, გვ. 115-137.

Belting, *Image* – Belting H., *An Image and its Function in the Liturgy: The Man of Sorrow in Byzantium*, „Dumbarton Oaks Papers“, 34-35 (1980-1981), გვ. 1-16.

Byzantium – *Byzantium Faith and Power (1261-1557)*, ed. Evans H., The Metropolitan Museum of Art, New York, 2004.

Chichinadze, *Some Compositional Characteristics* – Chichinadze N., *Some Compositional Characteristics of XIII-XV century Georgian Triptychs*, „Gesta“, 1 (1996), გვ. 66-77.

Chichinadze, *True Cross Reliquaries* – Chichinadze N., *True Cross Reliquaries of Medieval Georgia*, „Studies in Iconography“, 20 (1999), გვ. 27-50.

Chichinadze, *Icons as relics* – Chichinadze N., *Icons as relics – Re-interpreting Repoussé Revetments of Devotional images in Medieval Georgia*, „Iconographica, Rivista di iconografia medievale e moderna“, X-XI (2011-2012), გვ. 47-57.

Exhibition – An Exhibition of Old Master Drawings and European Works of Art, [Dealer] Exh. cat., Newhouse Galleries, New York, 5 May-17 May, 1994.

Frolow, *La relique* – Frolow A., *La relique de la Vraie Croix. Recherches sur le développement d'un culte*, Institut Français d'Études Byzantines, Paris, 1961.

Kalavrezou, *Helping Hands for the Empire* – Kalavrezou I., *Helping Hands for the Empire: Imperial Ceremonies and the Cult of Relics at the Byzantine Court*, „Byzantine Court Culture in Byzantium from 829 to 1204“, ed. H. Maguire, Washington DC, 1997, გვ. 53-80.

Katsonis, *Anastasis* – Katsonis A., *Anastasis: The Making of an Image*, Princeton, 1986.

- Kitzinger, *The Cult of Images*** – Kitzinger E., *The Cult of Images in the Age before Iconoclasm*, „Dumbarton Oaks Papers“, 8 (1954), 83-150.
- Klein, *Sacred Relics*** – Klein H. A., *Sacred Relics and Imperial Ceremonies at the Great Palace of Constantinople*, ed. F. A. Bauer, „Visualisierungen von Herrschaft, BYZAS“, 5 (2006), 79-99.
- Medieval Images*** – *Medieval Images: A Glimps into the Symbolism and Reality of the Middle Ages*, ed. C. Gomez-Moreno, Katonah, 1978.
- Murray, *Reverse-painted*** – Murray M., *Reverse-painted and Gilded Glass Through the Ages*, „The Connoisseur“, 180 (July 1972).
- Symbolism of Byzantine Gemstones*** – *The Symbolism of Byzantine Gemstones: Written Sources, Objects and Sympathetic Magic in Byzantium*, In: „Gemstones in the First Millennium: Mines, Trade, Workshops and Symbolism“, Conference Proceedings, ed. by A. Hilgner S. Greiff, D. Quast, Mainz, 2017, 293-308.
- Tomic Djuric, *The Man of Sorrows*** – Tomic Djuric M., *The Man of Sorrows and the Lamenting Virgin: The Example at Markov Monastir*, „Zbornik radova Vizantološkog instituta“, XLIX (2012), 303-344.
- Мачабели, *Об одном образе*** – Мачабели К., *Об одном образе богоматери в грузинской чеканке*, „Зограф“, 30 (2004/05), 53-62.

Nina Chichinadze

Khobi Diptych

Summary

Christian relics and icons have been treated in a similar manner throughout the centuries. Precious metal embellishments, precious stones, pearls and enamels were used to enhance the meaning of sacred objects. Precious materials and iconographic programs served to reveal the religious significance of cult objects, both relics and images. Additional embellishments received in the course of the centuries by the sacred objects transformed their initial fabric, meaning and context. The paper examines a diptych from the monastery of Khobi commissioned by *Eristavi Eristavi* Shergil in the first half of the 14th c. for a pectoral reliquary cross of the celebrated Georgian monarch, King of King Tamar (1160-1213). The Khobi diptych has a multiple semantic levels and bridges diverse historical periods and characters.

The cross, a luxurious piece of jewelry decorated with precious stones and pearls, was incorporated into diptych decorated with painting, niello ornamentation, and repousse revetment. The program of decoration of the triptych illustrates the salvational sacrifice of Christ. The Man of Sorrow, together with the grieving Virgin and St. John the Evangelist depicted on the inner sides of the diptych is linked to the liturgy of Good Friday and stresses the relics of the True Cross housed in the Tamar's pectoral cross.

Shergil Dadiani was presumably a governor of Odishi (western Georgia). Possession of the True Cross relics was a privilege of representatives of power and thus the creation of the diptych must be considered from the perspective of power. It could be assumed that commissioning of the diptych-reliquary for Tamar's pectoral cross was a powerful statement of Shergil's status and authority.

1

2

3

ილუსტრაციები:

1. თამარის ჯვარი
2. ხობის დიპტიქი, გარეთა მხარე
3. ხობის დიპტიქი, შიდა მხარე

Illustrations:

1. Tamar's Cross
2. Khobi Diptych, outer side.
3. Khobi Diptych, inner side.

ფოტოები: გ. ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის კვლევის ეროვნული ცენტრის, ს. ქობულაძის სახელობის ხელოვნების ძეგლთა ფოტოფიქსაციის ლაბორატორია

ჯულიეტა რუხაძე – 100

ჯულიეტა რუხაძე დაიბადა 1921 წლის 9 ივლისს. დაამთავრა თბილისის მე-9 შრომის სკოლა, 1942 წელს უნივერსიტეტი. 1955 წელს დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია, 1983 წელს – სადოქტორო.

ეს არის მშრალი მონაცემები, რომლებიც თვალსაჩინო ქართველი ეთნოლოგის ჯულიეტა რუხაძის ცხოვრების ღირსშესანიშნავ თარიღებს გვაცნობენ.

ახლა კი, ცოტა უფრო დეტალურად განვიხილოთ ჯულიეტა რუხაძის ცხოვრება და მოღვაწეობა. ჯულიეტა დაიბადა ქალაქ ფოთში მედიცინის მუშაკის ოჯახში, დედა ნატალია მეგრელიშვილი და მამა აკაკი რუხაძე ფოთის გამორჩეული მოქალაქეები, სულით და ხორციტ ინტელიგენტები იყვნენ. სიყვარული სამედიცინო საქმიანობისადმი ჯულიეტას ბავშვობიდანვე დაჰყვა, მაგრამ მაინც ჰუმანიტარულმა მიდრეკილებამ დასძლია და სკოლის წარჩინებით დამთავრების შემდეგ, მან უნივერსიტეტში ჩააბარა. უნივერსიტეტში კი თავიდანვე ეთნოგრაფიამ გაიტაცა. ეს ინტერესი მას გიორგი ჩიტაიამ პირველ კურსზევე გაუღვიძა – „რა საუცხოოდ გადახსნა ბატონმა გიორგიმ ჩვენს თვალწინ აქამდე ჩვენთვის უცნობი კარი ხალხის ყოფისა, როგორი სიფაქიზით შეგვიძლვა იმ სამყაროში, რომელშიც ვცხოვრობდით და მისი არაფერი გვესმოდა“.¹ დანერს ჯულიეტა წლების შემდეგ.

უნივერსიტეტის დამთავრებისთანავე, ჯულიეტა რუხაძე, მეუღლესთან – ავთანდილ ბენდუქიძესთან ერთად, რომელიც მისი თანაკლასელი იყო, მიდის ასპინძის რაიონში სოფელ ერკოტაში. ავთანდილი აქ სკოლის დირექტორად არის დანიშნული. ჯულიეტა ასწავლის ისტორიას, გერმანულს და ქიმიასაც კი, რომლისთვისაც განსაკუთრებით ემზადება. პედაგოგიური მოღვაწეობა ახალგაზრდა ცოლ-ქმარს საკმაოდ მძიმე პირობებში უხდება – „რა სადილი, რის სადილი, ხან გვაქვს და ხან არა, ხშირად მხოლოდ პურსა და ვაშლს ვჭამთ“.² ასეთ პირობებშიც კი ჯულიეტას არ განელებია ეთნოგრაფიის ინტერესი, რო-

¹ რუხაძე, შტრიხები, გვ. 18.

² ცოცხალი ისტორიები, სამცხე-ჯავახეთი გვ. 18.

მელიც მეუღლესაც გადასდო: „მე ძალიან მინდა დარბაზულ ოთახში შესვლა [...] ბევრი რამ მსმენია ლექციაზე ასეთ სახლზე და ახლა სულმოუთმენლად ველოდები იქ შესვლას. მე და ავთანდილი შევედით, ვხედავ მოგვირგვინებულ დარბაზს და ოთხივე კუთხეში ჩადგმულ სვეტებს“.¹ შემდეგ კი მოდის დარბაზული სახლის დეტალური აღწერილობა და აქ უკვე იგრძნობა, რომ ჯულიეტა მონოდებით ეთნოგრაფია, იგი უკვე ფლობს მთხრობელთან მუშაობის ხელოვნებას.

1945 წელს ჯულიეტა, მეუღლესთან ერთად, თბილისში ბრუნდება, მუშაობას იწყებს ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ისტიტუტში. ამ დროს მას უკვე ჰყავს ქალიშვილი. ინსტიტუტში მისი მუშაობა მოიცავს სამეცნიერო კარიერის ყველა ეტაპს – უმცროსი მეცნიერი თანამშრომლიდან განყოფილების ხელმძღვანელამდე. იმთავითვე იგი ხალხური დღესასწაულებით დაინტერესდა და ქართლის ცნობილ ექსპედიციაში (1947-1949 წწ.) სწორედ ამ საკითხზე აგროვებს ეთნოგრაფიულ მასალას. ეს საკითხი, უფრო სწორად, ერთ-ერთი ხალხური დღესასწაული, ბერიკაობა-ყვენობა, ჯულიეტას პირველი დისერტაციის თემა ხდება, რომელიც მან 1955 წელს დაიცვა. შემდეგ, 1966 წელს ნაშრომი, იუნესკოს ეგიდით, გამოიცა სამეცნიერო-პოპულარული წიგნის სახით, ქართულ, რუსულ და ინგლისურ ენებზე, სახელწოდებით – „ქართული ხალხური დღესასწაული“, შესანიშნავად დასურათბატებული ზურაბ ფორჩხიძის მიერ. ყდა კი ასევე შესანიშნავად გააფორმა გოგი ოჩიაურმა. წიგნი წარდგენილ იქნა ჩილეში წიგნის საერთაშორისო ფესტივალზე და მას პირველი პრემია მიენიჭა. ხოლო, სამეცნიერო მონოგრაფიის სახით, იგი მხოლოდ 1999 წელს გამოიცა, 2001 წელს კი დაჯილდოვდა აკადემიკოს სიმონ ჯანაშიას პრემიით. თავს უფლებას არ მივცემ შევაფასო ეს ნაშრომი, რადგან ახალს ვერაფერს ვიტყვი. მოვიყვან მხოლოდ ქართული სულიერი კულტურის შესანიშნავი მკვლევრის ირაკლი სურგულაძის სიტყვებს: „ამ წიგნისთვის განუელია უზარმაზარი შრომა. შესრულებულია უდიდესი სავსე და კაბინეტური სამუშაო, რომელიც 1946 წელს დაიწყო და დღესაც გრძელდება. ამიტომ შეძლო ქალბატონმა ჯულიეტამ ამ ჭეშმარიტად ამოუწურავი პრობლემის კონკრეტულ ისტორიულ და სოციალურ ჩარჩოებში მოქცევა და მისი კულტურულ-ისტორიული შეფასება. სწორედ ასეთი მიდგომა გახდა საწინდარი იმისა, რომ საზოგადოებამ მშვენიერი ნაშრომი მიიღო“,² რომელიც „სრულიად სამართლიანად შეიძლება ჩაითვალოს მეცნიერების ამ უბანზე წარმოთქმულ საბოლოო სიტყვად. მასში თავმოყრილია ყველაფერი, რაც ამ მხრივ გაკეთებულია მეცნიერების ამ უბანში, მკვეთრად არის წარმოჩენილი ავტორის პირადი

¹ ცოცხალი ისტორიები, სამცხე-ჯავახეთი, გვ. 12.

² ჯულიეტა რუხაძე 85, სურგულაძე, გვ. 14.

მიღწევები და ამასთანავე, ყოველივე ეს წარმოადგენს მშვენიერ სტიმულსა და პირობას [...] ახალი კვლევების გაშლისთვის".¹ თავად ჯულიეტა კი წერს: „სწორედ ახლა ნახევარ საუკუნეს და უფრო მეტს გადაცილებულმა, შევძელი ახლებურად დამენახა ბევრი რამ, რაც მანამდე მითქვამს და არც მითქვამს ან ვერ ვთქვი. ამჟამად ეს არის კომპენსაცია იმისა, რაც ახალგაზრდობის წლებში უთქმელი დარჩა [...]. რჩება კიდევ ზოგიერთი საკითხი, რომელიც ხელახლა შესასწავლი და გასააზრებელია, ხოლო დროთა ვითარებაში ზოგი რამ, ალბათ, ახლებურადაც განიხილება. ეს არის მეცნიერული პროგრესი“.² ეს სიტყვები ქ-ნ ჯულიეტას ერთ-ერთი საუკეთესო თვისების მოკრძალებულობისა და თავმდაბლობის უტყუარი მონმობაა.

საკანდიდატო დისერტაციის დაცვის შემდეგ, გიორგი ჩიტაიას წინადადებით, ჯულიეტა ხალხურ სამინათმოქმედო კულტურაზე იწყებს მუშაობას. მისი კვლევის არეალი დასავლეთ საქართველოა. კვლევის შედეგები ქვეყნდება 1976 წელს მონოგრაფიაში – „ხალხური აგრიკულტურა დასავლეთ საქართველოში“, შემდეგ კი ამ მონოგრაფიის საფუძველზე მიენიჭა ჯულიეტა რუხაძეს ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხი. ნაშრომი კომპლექსური კვლევის საუკეთესო მაგალითია. აქ უმდიდრესი ეთნოგრაფიული მასალის, არქეოლოგიური და ისტორიული მონაცემების საფუძველზე ამომწურავად განხილულია მინათმოქმედებასთან დაკავშირებული მატერიალური და სულიერი კულტურის, სოციალური თუ ეკონომიკური საკითხები, თითქოს უმნიშვნელო დეტალებიც კი.

ჯულიეტა გვერდს არასდროს უვლიდა თანამედროვეობის აქტუალურ პრობლემებს. რომ არაფერი ვთქვათ პროექტში – სოფელი აკურა, მონაწილეობაზე, რომელიც კახეთის სოფელ აკურას ე. წ. ახალი ყოფის შესწავლას გულისხმობდა,³ ამის ნათელი დადასტურებაა მისი ნაშრომი – „ხალხური დღესასწაულები და თანამედროვეობა“ [თბ., 1980], სადაც იგი ხალხური დღესასწაულების და მათი ელემენტების გამოყენების პერსპექტივაზე საუბრობს და აღნიშნავს: „ცნობილია, რომ ახალი კულტურა მხოლოდ ძველის გამოყენების შედეგად იქმნება, ამიტომ არც ძველის აბსოლუტიზებაა მართებული და არც მათი უარყოფა. მზრუნველობა კულტურული მემკვიდრეობისადმი დღეისათვის მნიშვნელოვანი და მთავარი ამოცანაა.“⁴ კარგი იქნებოდა, რომ დღეს ჩვენი ხელოვნებისა და კულტურის მუშაკები ამ სიტყვებს ითვალისწინებდნენ.

¹ ჯულიეტა რუხაძე 85, *სურგულაძე*, გვ.16.

² ჯულიეტა რუხაძე 85, *რუხაძე*, გვ.11.

³ რუხაძე, ლეკიაშვილი, ჭყონია, *სოფელი აკურა*.

⁴ რუხაძე, *ხალხური დღესასწაულები*, გვ.38.

ჯულიეტას სამეცნიერო კვლევებსა და ნაშრომებზე კიდევ ბევრის თქმა შეიძლება და ითქმება კიდევ, მაგრამ ერთი სტატია ყველაფერს ვერ მოიცავს, მხოლოდ ყურადღების გარეშე არ შეიძლება დარჩეს მისი „ეთნოგრაფიული გულანი“ [თბ. 2003], რომელშიც, როგორც თავად წერს, თავმოყრილია: „სხვადასხვა ხასიათისა და სხვადასხვა დროს დანერილი სამეცნიერო თუ პოპულარული ხასიათის ნერილები, რომელთა მნიშვნელობა მარტო ეთნოგრაფიით არ შემოიფარგლება. მათ ალბათ დიალექტიკური ლექსიკის შესწავლისთვისაც აქვთ მნიშვნელობა. ვფიქრობ ეს წიგნი მომავალში სამსახურს გაუწევს ამ საკითხით დაინტერესებულ პირებს“.¹ წიგნის სამეცნიერო ნაწილში, ორიგინალური დასათაურებით – „კრებულში მიმოფანტული რომ არ ეძებოთ“, წაიკითხავთ სხვადასხვა დროს სხვადასხვა გამოცემაში გამოქვეყნებულ ჯულიეტას სტატიებს. წიგნის მესამე ნაწილში კი, სახელწოდებით – „წაკითხე თქვენი ნაშრომი“, ჯულიეტას მიერ დანერილი რეცენზიებია. განსაკუთრებით მნიშვნელოვნად მიმაჩნია წიგნის პირველი ნაწილი – „რაც მითქვამს“, რომელშიც გარდაცვლილი კოლეგების, ახლობლების, ეთნოგრაფების და იმ პირებისაც, რომელთაც რაიმე შეხება ჰქონიათ ეთნოგრაფიასთან, საოცარი სიტბოთი გამსჭვალული, მოსაგონარი სიტყვებია. ეს სიტყვები უთუოდ მათი ხსოვნის არდავინწყების საწინდარია.

ჯულიეტა რუხაძის მოღვაწეობაზე როდესაც ვსაუბრობთ, აუცილებლად უნდა მოვიხსენიოთ მისი სამეცნიერო-პოპულარული წიგნები. თუნდაც „ვანის დღიურის ფურცლები“ [თბ. 1982], რომელიც ეთნოგრაფიული და არქეოლოგიური კვლევის შედეგების პოპულარულად გადმოცემის შესანიშნავი მაგალითია; „ხანი იმერეთის ხევსურეთია“ [თბ., 1989], რომელშიც, დახვეწილი ქართულით, აღწერილია სოფელში შემორჩენილი უძველესი ტრადიციები – მესაქონლეობის იქნება ეს თუ მეფუტკრეობის, ნაძერწი სულგუნის დამზადების თუ ახალი წლის შეხვედრის, ასევე ლეგენდა-გადმოცემები. ამ წიგნის შესახებ ზურაბ კიკნაძე იტყვის: წიგნის „ყოველმა სიტყვამ, ყოველმა წინადადებამ, ცალკე ალებულმა თუ კონტექსტში მოქცეულმა შეიძლება იმაზე მეტი გვითხრას ვიდრე ავტორს შეეძლო ეგულისხმა“.² ეს კი იმას ნიშნავს, რომ ეს წიგნი ბევრს აღუძრავს სურვილს შემდგომი კვლევისა. ამის დადასტურებაა ახალგაზრდა ეთნოლოგების ექსპედიცია, რომელიც 2021 წლის ზაფხულში მუშაობდა ხანში. მე ამ წიგნების შესახებ მეტს არაფერს მოგახსენებთ, მაგრამ თუ ეს წიგნები წაკითხული არა გაქვთ, გურამ დოჩანაშვილს დავესესხები და ვიტყვი: „ბედნიერი [...] ყოფილხართ [...] წინ ისეთი დიდი ბედნიერება გელით“.³

¹ რუხაძე, ეთნოგრაფიული გულანი, წინათქმა, გვ. 8.

² კიკნაძე, „ხანში ირემი მოვიდა“, გვ. 220.

³ დოჩანაშვილი, კაცი, რომელსაც ლიტერატურა ძლიერ უყვარდა, გვ. 28.

რა არის ჯულიეტას სამეცნიერო მოაღვანეობის მთავარი ხიბლი. პირველ რიგში, ეთნოგრაფიული მუშაობა, ეთნოგრაფიული მასალის მოძიება. ჯულიეტა იყო იდეალური საველე მუშაკი. აი რას წერს თინა ოჩიაური ეთნოგრაფიული მასალის მოძიებაზე: „ეს არის საკმაოდ რთული პროცესი; საქმე გაქვს ადამიანთან, ცოცხალ არსებასთან. ასეთივე შეგხვდება და ისეთიც, მოგატყუებს კიდევ, მართალსაც გეტყვით, შეიძლება საერთოდ მოგიშოროთ თავიდან, ათასნაირი ადამიანი გხვდება, მთავარია, როგორმე გამოიხსოვოს საერთო ენა, დაამყარო კონტაქტი და სწორედ აი ეს უნარი, ჭარბად ჰქონდა და აქვს ქ-ნ ჯულიეტას მინიჭებული ბუნებისაგან და იმ წვრთნისაგან, რომელიც მან ჩვენი მასწავლებლების ხელში გაიარა“.¹ მე პირადად ჯულიეტას გვერდზე მომინია მუშაობა ქვემო ქართლსა და სამცხე-ჯავახეთში. ერთხელ სწორედ თინა ოჩიაურთან ერთად, ეთნოგრაფიული ატლასისათვის მასალის შესაგროვებლად. ჯულიეტას მუშაობა მთხრობელთან ნამდვილი ხელოვნება იყო. ან როგორ იწყებდა გამოკითხვას, როგორ მიიყვანდა იგი მთხრობელს მისთვის საინტერესო საკითხებამდე. მხოლოდ მე კი არა, ჩემი შვილებიც, ჯერ კიდევ სკოლის მოსწავლეები, სამცხე-ჯავახეთში მონუსხული უყურებდნენ და უსმენდნენ ჯულიეტას მთხრობელთან მუშაობის პროცესს. სწორედ ამ მივლინებაში ახლდა თან ჯულიეტას მისი უსაყვარლესი თამუნა, პირველი შვილიშვილი, რომლის საოცრად საინტერესო დღიური ამშვენებს „ცოცხალი ისტორიების“ ერთ-ერთ ტომს.²

სულ რომ არაფერი გაეკეთებინა ჯულიეტა რუხაძეს, მისი სახელის უკვდავსაყოფად „ცოცხალი ისტორიების“ თერთმეტტომეულიც იკმარებდა, რომლის გამოცემას უნდა ვუმაღლოდეთ, ჯულიეტას ქალიშვილს ნუნუ ბენდუქიძეს და მის კოლეგასა და მეგობარს თამილა ცაგარეიშვილს. ცოცხალი ისტორიების I ტომი, „ქართლი I: პურის კულტი ქართველთა რწმენა – წარმოდგენებში“ [თბ. 2010], დაჯილდოვდა გიორგი ჩიტაიას სახელობის პრემიით. ამ ტომეულში, რომელიც შესანიშნავად არის ილუსტრირებული მხატვარ კოტე სულაბერიძის მიერ, ასახულია საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში მოძიებული ეთნოგრაფიული მასალა, რომელიც გიორგი ჩიტაიას საველე მეთოდის საფუძველზე არის შეკრებილი. ნაწილში გამოქვეყნებულია ასევე მასალის პირველადი ინტერპრეტაცია, ანგარიშის თუ წინასწარი შედეგების სახით და შემდეგ იწყება უკვე განზოგადება, რომლის შედეგად იქმნება ზემოხსენებული სამეცნიერო ნაშრომები. ეთნოლოგების ასეთი მუშაობის მეთოდი ცნობილია, სწორედ ამაზე ლაპარაკობს გ. ჩიტაია, როდესაც ეთნოგრაფიული და ეთნოლოგიური კვლევის განსხვავებულობაზე მსჯელობს. ჯულიეტა კი ამას თვალნათლივ წარმოაჩენს და ამით ახალგაზრდებს აზიარებს, საბჭოთა

¹ ჯულიეტა რუხაძე 85, ოჩიაური, გვ. 25.

² ცოცხალი ისტორიები, სამცხე-ჯავახეთი (გვასალია, „ჩემი ჯულა“), გვ. 241-307.

პერიოდში, ეთნოგრაფებად წოდებული, ქართველი ეთნოლოგების მუშაობის სტილს.

დღეს, აქტიური გლობალიზაციის ხანაში, როდესაც დავიწყებას ეძლევა ეროვნული ტრადიციები, „ცოცხალ ისტორიებს“ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება და იგი უთუოდ დაიკავებს, და ვფიქრობ რომ უკვე დაიკავა, სათანადო ადგილი ეთნოლოგიური ლიტერატურის ოქროს ფონდში.

ჯულიეტას საქმიანობა მხოლოდ სამეცნიერო კვლევით არ ამოიწურება. ალბათ, ვერ მოვახერხებ მისი საზოგადოებრივი საქმიანობის სრულყოფილ ანალიზს, ჩამოთვლასაც კი, ვიტყვი მხოლოდ, რომ ჯულიეტას უდიდესი დამსახურება აქვს ქართული ეთნოლოგიური მეცნიერების წინაშე. უდიდესია ჯულიეტას ღვაწლი ივანე ჯავახიშვილის ინიციატივით შეკრებილი შინამრეწველობის მასალების გამოცემაში, ეთნოგრაფიულ ატლასზე მუშაობის ორგანიზებასა და გამოცემაში, ალექსი ოჩიაურის, ნათელა ბალიაურის შესანიშნავი ეთნოგრაფიული მასალების წიგნად გამოცემაში, რომ არა ჯულიეტა, დღის სინათლეს ვერ იხილავდა ვ. ბარდაველიძის „ქართველი ხალხის სულიერი ყოფა და კულტურა, პროგრამა-კითხვარი“ [თბ., 1988], ფაფალა გარდაფხაძე-ქიქოძის „ქართული ხალხური დღესასწაულები (რაჭა-ლეჩხუმი)“ [თბ., 1995], ვერა ბარდაველიძის „ივრის ფშავლებში (დღიური)“ [თბ. 2003], „ეთნოგრაფია/ ეთნოლოგიური ლიტერატურის ანოტირებული ბიბლიოგრაფია“ [თბ., 2004], რომელიც ყველა ეთნოლოგის და არა მხოლოდ, სამაგიდო წიგნია, მეტად საინტერესო კრებული – „ოჩხარი“ [თბ., 2002]; რომ არა ჯულიეტა, ჩვენი საზოგადოება ვერ გაეცნობოდა არაჩვეულებრივად საინტერესო მხატვრის, ნინო ბრაილაშვილის ეთნოგრაფიული ჩანახატების შესანიშნავ ალბომს: „ასეთი მახსოვს საქართველო“ [თბ. 1990], რომ არა ჯულიეტა ალბათ ასე მოწესრიგებული არ იქნებოდა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის არქივის ეთნოგრაფიული ნაწილი და კიდევ სხვა მრავალი, რომელთა ჩამოთვლა შორს წაგვიყვანდა.

ჯულიეტა ისეთ ადამიანების რიცხვს ეკუთვნოდა, რომლებიც არასდროს ივიწყებენ ახლობლებსა და მეგობრებს, განსაკუთრებულ პატივს მიაგებენ ადამიანებს, რომლებმაც მათ ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშეს. ასეთები კი, პირველ რიგში, ჯულიეტას მასწავლებლები ვერა ბარდაველიძე და გიორგი ჩიტაია იყვნენ. ეს პატივისცემა ასახულია წიგნებში: „ვერა ბარდაველიძე“ [თბ., 1988], რომლის თანაავტორი მისი მეგობარი თინა ოჩიაურია და „მტრისები აკად. გ. ჩიტაიას ცხოვრებიდან“ [თბ., 1993]. ნაცნობ-მეგობრებს კი, ეძღვნება მისი მოგონებების წიგნი.

როდესაც ჯულიეტა რუხაძის ცხოვრებასა და მოღვაწეობაზე წერ, არ შეიძლება არ ახსენო მისი ოჯახის წევრები, მისი ახლობლებისა და მეგობრების ფართო წრე. ბატონი ავთანდილი, ჯულიეტას მეუღლე, რომელთანაც უთიერთობის პატივი მეც მერგო, უგანათლებულესი პიროვნება, ბიბლიოფილი, იუმორის გრძნობით აღსავსე, ჯულიეტას და, ქალბატონი ელენე, უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკის ერთგული თანამშრომელი, უაღრესად სათუთი და მოსიყვარულე ადამიანი. ჯულიეტას მშობლები, რომელთაც მე პირადად არ ვიცნობდი და, რომელთაც ასე ხშირად და სიყვარულით იგონებდა ჯულიეტა, და ბოლოს ჯულიეტას შესანიშნავი შვილები ნუნუ და კახა, ნამდვილი მოქალაქეები, ამ სიტყვის საუკეთესო გაგებით, ჯულიეტას შვილიშვილები თამუნა და გიორგი, მისი შვილიშვილისშვილები და მათი შვილები. სამწუხაროდ წარსულ დროში უნდა მოვიხსენიო კახა – ჯულიეტას ვაჟი და თამუნა – ჯულიეტას შვილიშვილი, რომლის დაკარგვის სიმწარე ჯულიეტამ ხანდაზმულობაში იგემა, მაგრამ მას თავისი მწუხარებით არავინ შეუწუხებია. ჯულიეტა ლხინის, სიხარულის გაზიარებას სხვისთვის არ იშურებდა, საკუთარ მწუხარებას და უბედურებას კი მხოლოდ თავად უმკლავდებოდა. არ შემიძლია არ გავიხსენო ერთი ეპიზოდი. ერთხელ ჩვეულებრივი საუბრის დროს ნუნუმ ჩაილაპარაკა, მე და კახას ჩვენი მშობლები ყოველ საღამოს გვეკითხებოდნენ აბა შენ დღეს ვის რა არ გეო. ილია ჭავჭავაძის ეს ოდნავ შეცვლილი სტრიქონი, ასახავს ჯულიეტას ოჯახის ზნეობრივ კოდექსს, სიკეთის ქმნასა და ქვეყნისთვის თუ ადამიანებისთვის სასარგებლო საქმიანობას. ჯულიეტას ოჯახი სხვისთვის არაფერს იშურებდა, არც თუ იშვიათად საკუთარი კეთილდღეობის ხარჯზე.

არ შეიძლება ჯულიეტაზე ილაპარაკო და არ გაიხსენო მისი უახლოესი მეგობრები: თინა ყაუხჩიშვილი, ნანა ხაზარაძე, ნანული აბესაძე, თალიკო თოფურია, ილია ჭყონია, ანდრო ლეკიაშვილი... და, რა თქმა უნდა, მისი კოლეგა და უახლოესი ადამიანი თინა ოჩიაური, რომლის კაფიები და ლექსები ჯულიეტას სათუთად აქვს შენახული. ერთ-ერთი ზუსტად ასახავს ჯულიეტას საქმიანობას:

„საქმისთვის თავის მობმა და ძნელ გასატანი ლელო
შენი სტიქია იყო და უნდა გააგრძელო,
რაც საქმე გიკეთებია მოყვასისათვის დაღლილს,
რკინის ქალამნით გივლია ქვეყნის მთასა და ბარში.
ცოცხლის და მკვდრების გაკითხვით გამორჩეულო სხვაში,
მტკიცე საყრდენად დარჩები ეთნოგრაფიის დარგში“.¹

მართლაც მტკიცე საყრდენი იყო და კვლავ დარჩება ჯულიეტა ეთნოგრაფიის ახლა კი ეთნოლოგიის დარგში. ამას მისი სამეცნიერო მოღვაწეო-

¹ ჯულიეტა რუხაძე 85, ოჩიაური, გვ. 98.

ბა, შესანიშნავი მონოგრაფიები, სამეცნიერო პოპულარული ნიგნები, თუ არაერთხელ ნახსენები „ცოცხალი ისტორიები“ განაპირობებს. საყრდენად დარჩება ჯულიეტა თავისი უშუალო შრომისა და ზრუნვისათვის ეთნოლოგიური მეცნიერების განვითარებისათვის ჩვენს ქვეყანაში.

და მაინც როგორი იყო ჯულიეტა, ამ კითხვის დასმისას არ შეიძლება გვერდი აუარო ჯულიეტას დიდი მასწავლებლის გიორგი ჩიტაიას სიტყვებს: „ჯულიეტა რუხაძემ სამეცნიერო-კვლევითი მუშაობის მნიშვნელოვანი გზა განვლო, რომელიც ჯერ კიდევ სტუდენტობის მერხიდან დაიწყო. მან ჩვენი ყურადღება უნივერსიტეტში სწავლის პირველი კურსიდანვე მიიპყრო – ნიჭიერებით, ენერგიულობითა და შრომისმოყვარეობით. მისი პირველი დამოუკიდებლად შესრულებული თემები იმთავითვე დადებითად შეფასდა, რადგან ამ ნაშრომებში უკვე იგრძნობოდა მეცნიერული ალლო, კეთილსინდისიერი და სერიოზული დამოკიდებულება საველე მუშაობის მიმართ, რომელიც ბოლო დრომდე შემორჩა და სათანადო შედეგიც გამოიღო [...]. ინსტიტუტში ჯ. რუხაძე მოვიდა მაშინ, როდესაც ეთნოგრაფთა პირველი თაობა უკვე იმკიდა თავისი მუშაობის ნაყოფს. ეს იყო ძიების და დაუზოგავად მუშაობის, უმცირესი კოლექტივით, დიდ საქმეს შეჭიდების წლები“.¹ მასწავლებლის ამ შესანიშნავ დახასიათებაში ჯულიეტას სამეცნიერო პოტენციალზეა აქცენტი გაკეთებული. მაგრამ როგორი იყო მისი პიროვნული თვისებები. ჯულიეტა იყო საოცრად კეთილი, მეგობრების და საერთოდ ადამიანების მოყვარული, მზრუნველი, გვერდში ამომდგომი, ჭირისა და ლხინის გამზიარებელი. მონესრიგებული და მაღალი პასუხისმგებლობის მქონე. იმავდროულად ჯულიეტა იყო პრინციპული, პირში მთქმელი, ავკარგიანი, მართალი ადამიანი. მუდამ იცოდი, რომ იგი თავის სათქმელს, შენთვის უსიამოვნოსაც კი, პირში გეტყოდა, არ მოგერიდებოდა, მაგრამ ისიც იცოდი რომ მისი ნათქვამი შენ წინ არასდროს დაგხვდებოდა.

დაბოლოს რა იყო მისი მთავარი პიროვნული თვისება, ეგებ ის, რასაც ახლა მოგახსენებთ. ეგებ ის, რამაც „შეძრა“ ჯულიეტას და ჩემი საერთო მეგობარი, გამორჩეული პიროვნება და მეცნიერი, მიხეილ ქურდიანი, რომელიც სამწუხაროდ დღეს ჩვენ გვერდით აღარ არის. იგი წერს: ჯულიეტას „ბ-ნ გიორგისთან (გიორგი ჩიტაია, ნ. მ.) ერთად, დაუნერია ბატონ შალვა ინალი-ფასაძემი მიძღვნილი წერილი, როცა მას 70 შეუსრულდა. [...] 2002 წლის 18 აგვისტოს გამდლისწყაროში მყოფმა ქ-მა ჯულიეტამ მისი და ბ-ნი გიორგის მიერ დაწერილ ამ წერილს გაუკეთა პატარა მინაწერი და ამ მინაწერში ის წერს, რომ ქართველებისა და აფხაზების ომში (მე ვიტყვოდი ქართველებისა და რუსეთის ომში აფხაზეთისათვის) მომკვდარა შესანიშნავი შვილი ბ-ნ შალ-

¹ რუხაძე 80, მეცნიერი, მოქალაქე, მამულიშვილი, გვ. 8-9.

ვასი. მიუსამძიმრა მას და თქვა, რომ არ შეიძლება ეთიკური პრინციპების დარღვევა და, რომ ადრე თუ გვიან, რწმენა მეგობრობისა და სიყვარული ჩვენ ისევე დაგვაძლევინებს გათიშულობას. როცა ეს წავიკითხე თავზარი დამეცა, რადგან ამდენი წელია ვიცნობ ქ-ნ ჯულიეტას და არ ვიცოდი, რომ [...] ის მოყმის დედა ყოფილა, რადგან მას შეუძლია წავიდე და ვეფხვის დედას უთხრას სამძიმარი. ქ-ნ ჯულიეტა, მე ამან შემძრა [...], იმიტომ, რომ მე იქ ვომობდი [...] მაგრამ მე ყოველთვის ვფიქრობდი იმაზე, რომ აუცილებლად იქნებოდა თუნდაც ერთი, აი იმ ვეფხვებთან მეომარი მოყმის გამზრდელი დედა საქართველოში და ერთი ვეფხვის დედა აფხაზების მხარეს. და მე ბედნიერი ვარ [...], როცა ეს წავიკითხე ისეთი ამალგებულ გრძნობა გამიჩნდა, როგორც ამ ბოლო დროს არ მქონია... ჩვენ, ქ-ნ ჯულიეტა, თქვენი მინანურიც გვეყოფა იმის საბუთად, რომ ვთქვათ: ჩვენ არ ვართ ის ხალხი, რომელსაც ვეფხისა და მოყმის ბრძოლაში ვეფხის დედა და მისი მოკლული შვილი დაგვაგინცდეს“.¹

ალბათ სწორედ ეს იყო ჯულიეტას მთავარი პიროვნული თვისება – სიყვარულის უნარი, სიყვარულის, რომელსაც მოყვასთან ერთად, მტერსაც უწილადებდა.

ჯულიეტა რუხაძე გარდაიცვალა 2012 წლის 25 ოქტომბერს.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა

დოჩანაშვილი, კაცი, რომელსაც ლიტერატურა ძლიერ უყვარდა – დოჩანაშვილი გ., კაცი, რომელსაც ლიტერატურა ძლიერ უყვარდა, „მოთხრობები“, ტ. III, თბილისი, 2003.

კიკნაძე, „ხანში ირემი მოვიდა“ – კიკნაძე ზ., „ხანში ირემი მოვიდა“, კრებ. „ოჩხარი, ჯულიეტა რუხაძისადმი მიძღვნილი ეთნოლოგიური, ისტორიული ფილოლოგიური ძიებანი“, თბილისი, 2002.

რუხაძე, ლეკიაშვილი, ჭყონია, სოფელი აკურა – რუხაძე ჯ., ლეკიაშვილი ა., ჭყონია ი., სოფელი აკურა (ეთნოგრაფიული მიმოხილვა), თბილისი, 1964.

რუხაძე – 80, მეცნიერი, მოქალაქე, მამულიშვილი – რუხაძე – 80, მეცნიერი, მოქალაქე, მამულიშვილი, კრებ. „ოჩხარი, ჯულიეტა რუხაძისადმი მიძღვნილი ეთნოლოგიური, ისტორიული და ფილოლოგიური ძიებანი“, თბილისი, 2002.

ცოცხალი ისტორიები, სამცხე-ჯავახეთი – ცოცხალი ისტორიები, ჯულიეტა რუხაძის ეთნოგრაფიული ჩანაწერები, სამცხე-ჯავახეთი, თბილისი, 2017.

რუხაძე, ეთნოგრაფიული გულანი, წინათქმა – რუხაძე ჯ., ეთნოგრაფიული გულანი, თბილისი, 2003.

¹ ჯულიეტა რუხაძე – 85, ქურდიანი, გვ. 104.

რუხაძე, შტრიხები – რუხაძე ჯულიეტა, *შტრიხები აკადემიკოს გიორგი ჩიტაიას პორტრეტისათვის*, თბილისი, 1993.

რუხაძე, ხალხური დღესასწაულები – რუხაძე ჯ., *ხალხური დღესასწაულები და თანამედროვეობა*, თბილისი, 1980.

ჯულიეტა რუხაძე 85, ოჩიაური – ჯ., რუხაძე 85, *ოჩიაური*, [გამოსვლა წიგნის განხილვაზე], „ბუნების ძალთა აღორძინების დღესასწაული საქართველოში“, განხილვა-პრეზენტაცია, 1999 წლის 9 დეკემბერი, თბილისი, 2007.

ჯულიეტა რუხაძე 85, რუხაძე – ჯულიეტა რუხაძე 85, *რუხაძე*, [გამოსვლა წიგნის განხილვაზე], „ბუნების ძალთა აღორძინების დღესასწაული საქართველოში“, განხილვა-პრეზენტაცია, 1999 წლის 9 დეკემბერი, თბილისი, 2007.

ჯულიეტა რუხაძე 85, სურგულაძე – ჯულიეტა რუხაძე 85, *სურგულაძე*, [გამოსვლა წიგნის განხილვაზე], „ბუნების ძალთა აღორძინების დღესასწაული საქართველოში“, განხილვა-პრეზენტაცია, 1999 წლის 9 დეკემბერი, თბილისი, 2007.

ჯულიეტა რუხაძე 85, ქურდიანი – ჯულიეტა რუხაძე 85, *ქურდიანი*, [გამოსვლა წიგნის განხილვაზე], „ბუნების ძალთა აღორძინების დღესასწაული საქართველოში“, განხილვა-პრეზენტაცია, 1999 წლის 9 დეკემბერი, თბილისი, 2007.

როლანდ თოფჩიშვილი

ფუნდამენტური გამოკვლევა ტაო-კლარჯეთის ციხე-სიმაგრეების შესახებ

სულ რაღაც ორი ათეული წლის წინ ისტორიული სამხრეთ საქართველოს შესახებ, რომელსაც ხშირად ტაო-კლარჯეთს ვუწოდებთ, ჩვენი ცოდნა ფრიად მწირი იყო. ქართველებს მხოლოდ ამაო ოცნება გვექონდა, თვალი ოდნავ მაინც შეგვევლო მხარის ლანდშაფტისათვის, ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემოსათვის, იმ დიდი კულტურული მემკვიდრეობისათვის, რომელიც ჩვენმა შრომისმოყვარე წინაპრებმა შექმნეს; მოგვესმინა იქაური ქართული, გავსაუბრებოდით მათ, ვინც დეეთნიზაციას გადაურჩა და გაგვერკვია, რა ტრადიციების მიმდევარნი არიან, რა დარჩათ ძველი ქართული ხალხური წეს-ჩვეულებებიდან, გაგვერკვია მათი მენტალობა და სხვა მრავალი. მოულოდნელად, თანამედროვე ქართველებს ოცნება რეალობად გვექცა. თურქეთთან საზღვრების გახსნამ ოცნება არა მხოლოდ რეალობად გვიქცია, არამედ მეცნიერებს მოგვეცა საშუალება, ყველა პრობლემა ღრმად შეგვესწავლა. გამოჩნდნენ გზის გამკვალავნიც და, შემდეგ, სხვადასხვა პრობლემის სიღრმისეულად შემსწავლელნიც; დაიბეჭდა არა ერთი და ორი გამოკვლევა ქართული ენის იქაურ დიალექტებზე, ფოლკლორზე, ტაძრებსა და მატერიალური კულტურის სხვა ძეგლებზე, ეთნოგრაფიულ ყოფაზე, ხელახლა იქნა გააზრებული სამხრეთ საქართველოს ისტორიის პრობლემები; განსაკუთრებით გვინდა გამოვეყოთ ბათუმელი მეცნიერების აქტიურობა, რომლებმაც დიდი მოცულობის ნიგნები გამოსცეს შავშეთზე, კლარჯეთსა და ტაოზე. გარდა შავშეთ-იმერხევისა, კლარჯეთ-ლიგანისა და ტაოსი, ექსპედიციები მოენყო მარმარილოსა და შავი ზღვის რეგიონებში, სადაც ქართველი მუჰაჯირები ცხოვრობენ და სადაც მათთან ქართული ეთნიკური აღქმა მკვეთრად არის წარმოდგენილი. ამის მკაფიო დასტურია ის ცრემლები და ემოციური სიტყვები, რაც მთხრობელმა მასთან ხანგრძლივი და ნაყოფიერი მუშაობის შემდეგ, გამომშვიდობებისას გვითხრა: „რაილა მეშველება ახლა მე?!“

ვრცელი შესავალი გამოგვივიდა; ეს ყველაფერი კი იმისთვის დაგვჭირდა, რომ უფრო მკაფიოდ და კარგად წარმოგვეჩინა იმ აკადემიური გამოკვლევის მნიშვნელობა, რომელიც ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტში შეიქმნა სამხრეთ საქართველოს მატერიალური კულტურის ისეთი ძეგლების შესახებ, როგორცაა ციხე-სიმაგრეები. მკითხველის წინაშეა ფუნდამენტური, ვრცელი გამოკვლევის სამტომეული, რომელსაც „ტაო-კლარჯეთის ციხე-სიმაგრეები“ ჰქვია. პროექტი დააფინანსა შოთა რუსთაველის ეროვნულმა სამეცნიერო ფონდმა და განახორციელა მკვლევართა ჯგუფმა ჯაბა სამუშიას ხელმძღვანელობით. პროექტის მონაწილეები იყვნენ ბონდო კუპატაძე, ლერი თავაძე, ალექსანდრე ბოშიშვილი, აკაკი ჩიქობავა, ნინო სილაგაძე, ოქროპირ ჯიქური და არქიტექტორი გიორგი ბაგრატიონი. სამტომეული ქართული საისტორიო მეცნიერების მნიშვნელოვანი მონაპოვარია.

პროექტის მონაწილეებმა თურქეთის სახელმწიფოში შემავალი მტკვრისა და ქოროხის ხეობებში არსებული ყველა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული/ისტორიულ-გეოგრაფიული მხარე შეისწავლეს. ეს მხარეებია: კოლა, არტაანი, ერუშეთი, ჩრდილი, ფოცხოვი, კლარჯეთ-ლიგანი, შავშეთ-იმერხევი, ტაო. საერთო ჯამში, გამოკვლეულია 77 ციხე-სიმაგრე. ამისთვის მეცნიერებს შვიდი ექსპედიციის მონაწილეობა დასჭირდათ, თან ისეთ ადგილებშიც, სადაც მისვლა ფაქტობრივად შეუძლებელია. ამას გარდა, რამდენმა ციხე-სიმაგრემ ვერ მოაღწია ჩვენამდე! ბევრგან ხომ ამგებთა შთამომავლებიც აღარ შემორჩნენ და ყოველგვარი ტრადიცია განყვეტილია. თავად ექსპედიციის წევრებს აქვთ დაფიქსირებული, რომ „სოფლებში ხშირად მიგითითებენ ადგილს, სადაც ოდესღაც მდგარა კოშკი და მისი ქვებით ადგილობრივებს სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობები აუგიათ“ (ტომი 1 – გვერდი 22). აქვე კოშკებთან დაკავშირებით, ხაზგასმულია, რომ ისევე, როგორც თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიაზე, ტაო-კლარჯეთშიც „კოშკს სასიგნალო ფუნქცია ჰქონდა“, რათა მოახლოებული მტრის შესახებ მეზობლად მდებარე ტერიტორიული ერთეულისათვის სასწრაფოდ გადაეცათ ინფორმაცია.

ციხე-სიმაგრეებთან მიუდგომლობა უფრო ართულებდა ძეგლებამდე მისვლას, მათ შესახებ რაიმე ინფორმაციის მიღებას. ჩემთვის, ადამიანისათვის, რომელსაც მოვლილი აქვს ტაო-კლარჯეთი, მოულოდნელიც კი იყო ამ რაოდენობის ციხე-სიმაგრეთა წარმოჩენა. კითხვა ჩნდება: რისთვის აგებდნენ კოლაელი და არტაანელ-ჩრდილელი, ფოცხოველი და ერუშნელი, კლარჯელ-ლიგანელი და შავშეთ-იმერხეველი, იმიერ-ტაოელი და ამიერ-ტაოელი ქართველები ასეთ მონუმენტურ ნაგებობებს. სამტომეულის ყურადღებით ნაკითხვის შემდეგ კი ძნელი არაა ამ კითხვას უპასუხო: ქართველებს სახელ-

მნიფობრიობის შექმნამდეც და შემდეგაც განუსაზღვრელი რაოდენობით ჰყავდათ მტერი, რომელთაგან ზოგი საძარცვავად და ზოგი დასაპყრობად და დასასახლებლად მოდიოდა, მოდიოდა არა ისე, უბრალოდ, არამედ იარაღით. და ეს ციხე-სიმაგრეები თავდაცვის ერთ-ერთი საშუალება იყო. გამოკვლევათა ავტორებმა დაგვანახეს, თუ როდენ შრომისმოყვარენი იყვნენ საუკუნეების წინ მათი ამგებნი. ეს აზრი ძველქართველთა შრომისმოყვარეობაზე პირველად მაშინ გაგვიჩნდა, როდესაც ჭოროხის ხეობაში უამრავი ტერასა ვნახეთ, არა უბრალოდ რამდენიმე საფეხურიანი, არამედ 15-25 და 40-საფეხურიანიც კი. ქართველი ძირითადად მიწათმოქმედი იყო და სახნავ-სათესი მიწის მოპოვებას ტერასების აშენებით ახდენდა იქ, სადაც მისი დეფიციტი იყო.

მკითხველს ყველა ციხე-სიმაგრის შესახებ დანვრილებითი ინფორმაციის მიღება შეუძლია და ამას აადვილებს ისიც, რომ სამივე ტომის დასაწყისში ცალკეა წარმოდგენილი თითოეული საფორტიფიკაციო ნაგებობის შესახებ მოკლე მონაცემები; ესენია: ძეგლის დასახელება და მისი ფუნქცია, მდებარეობა, სიმაღლე ზღვის დონიდან, გეოგრაფიული კოორდინატები, სიგრძე და სიგანე, ფართობი, კედლის სისქე, გოდოლის სიმაღლე, კარიბჭის ზომა. საგულისყუროა, რომ თავისი ფართობით, მასშტაბურობით მტკვრის ხეობის ძეგლებიდან გამორჩეული იყო არტაანის ციხე-ქალაქი, დადაშენის მეგალითური კომპლექსი, მგელციხე, მერე, ქაჯისციხე..., ტაოში – თორთომი, ანძავი, მამროვანი (ნარიმანი), ოლთისი, ორჭოხი..., შავშეთსა და კლარჯეთში – არტანუჯი, ართვინი, გარყლობი, სათლელი, სვეტის ციხე, წეფთა, ხარაული... ზოგიერთი მაინცდამაინც მასშტაბურობით იმდენად არ გამოირჩევა, რამდენადაც მათი ადგილმდებარეობით, საიდანაც ხდებოდა ვრცელი სივრცის კონტროლი. აქვე უნდა ითქვას, რომ ციხე-სიმაგრეთა მასშტაბს, ფართობს პირველ რიგში გეოგრაფიული და სოციალური ფაქტორები განაპირობებდა; მშენებელთ ის კარნახობდა, როგორ და რა კონსტრუქციით აეგოთ ციხე, მისი ესა თუ ის კედელი.

„ტაო-კლარჯეთის ციხესიმაგრეების“ პირველი ტომი მთლიანად მტკვრის აუზის ფორტიფიკაციებს ეძღვნება. ის იხსნება ჯაბა სამუშიას ვრცელი შესავალი წერილით, რომელშიც გაცხადებულია, რომ საგრანტო პროექტის ჯგუფი ციხე-სიმაგრეთა პარალელურად ამ ციხე-სიმაგრეების ტერიტორიაზე არსებულ ეკლესიებსაც სწავლობდა. საერთო ჯამში კი შესწავლილი ძეგლების რაოდენობა ასს აჭარბებს. ბუნებრივია, ძეგლების შემსწავლელი მეცნიერები, როგორც პროფესიონალი ისტორიკოსები, ყველა მათგანს ისტორიის თვალთახედვით იკვლევდნენ. რადგან ციხე-სიმაგრეთა უმრავლესობაში ფეოდალების რეზიდენციები არსებობდა, ციხე-სიმაგრეები შესწავლილია აგრეთვე, როგორც ფეოდალთა რეზიდენციები. გაცხადებულია, რომ არ-

ქეოლოგიურად ისინი შეუსწავლელია. ამ თვალსაზრისით შესწავლის შემთხვევაში კი გამოკვლევები, ბუნებრივია, უფრო მეტი სამეცნიერო ინფორმაციის შემცველი იქნებოდა. როგორც ჯაბა სამუშია აღნიშნავს, „ექსპედიციის მიერ მოპოვებული მასალის დიდი ნაწილი წარმოადგენს მეცნიერიულ სიახლეს, რამეთუ ძეგლთა აბსოლუტური უმრავლესობა საფუძვლიანად არ ყოფილა შესწავლილი“ (1-15-16). გასაოცარია ავტორთა შემართება, რადგან ისინი ახდენდნენ ძეგლის არა მხოლოდ დაფიქსირებას და კოორდინატების ჩანიშვნას, არამედ აზომვას, ჩახატვას, ფოტოფიქსაციას. მუშაობა კაბინეტურ პირობებში არა ნაკლებ შრომატევადი გახლდათ, რადგან მეცნიერი ვალდებული იყო ეწარმოებინა ტაო-კლარჯეთის ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევა, რაც ითვალისწინებდა რეგიონებისა და მიკრორეგიონების საზღვრების გამიჯვნასა და ხეობების შესწავლას.

პროექტის მონაწილეებს სამხრეთ საქართველოში დადასტურებული აქვთ მშრალი წყობით ნაგები ციკლოპური ნაგებობებიც, რომლებიც უფრო ადრინდელია და რომელთა ქრონოლოგია ძვ. წ. II-I ათასწლეულებს მოიცავს. აღწერილია და სამეცნიერო მიმოქცევაშია შემოტანილი ათეულობით ციხე-სიმაგრე, რომელთა შიგნითაც აგებული იყო ფეოდალთა სასახლეები, სხვადასხვა დანიშნულების სამეურნეო და საცხოვრებელი ნაგებობები. ევროპის ქვეყნებში დაბლობში მდებარე ციხე-სიმაგრეები ერთმანეთს ძალიან ჰგავდა, საქართველოში, კონკრეტულად სამხრეთ საქართველოში, კი არც ერთი ასეთი ნაგებობა ერთმანეთს არ ჰგავს, ყველა ორიგინალურია. ავტორებს ამ ფაქტზეც აქვთ ყურადღება გამახვილებული და ესეც მარტივად და გასაგებადაა ახსნილი: „ციხე-სიმაგრეთა გარე მოცულობა ყველა შემთხვევაში მთლიანად დამოკიდებული იყო ლანდშაფტის კონფიგურაციაზე. შესაბამისად ეს უკანასკნელი დეტალი განსაზღვრავდა ნაგებობის მასების პროპორციებს. ... ტაო-კლარჯეთის ციხეებიდან თითქმის ყველა საოცრად ეხმიანება გეოგრაფიულ გარემოს. მაქსიმალურადაა ათვისებული ყოველი მეტრი ციხის ტერიტორია“ (1-30).

პირველ ტომში წარმოდგენილია კოლას 2, არტანის – 7, ერუშეთის – 3, ჩრდილის – 4 და ფოცხოვის – 5 ციხე-სიმაგრის კვლევა. ამ ციფრებს თუ შევადარებთ ერთმანეთს, აშკარაა, კოლაში ასეთი არქიტექტურული ნაგებობების ნაკლებობა, რაც ისევ და ისევ გეოგრაფიული ფაქტორებით უნდა იყოს განპირობებული. უბრალოდ აქ ასეთი ნაგებობები თავის დროზეც შედარებით ნაკლები იქნებოდა. კოლას ორივე საფორტიფიკაციო ნაგებობის – კონქისა და ხევისკარის ციხეების შესახებ გამოკვლევის ავტორია ლერი თავაძე. როგორც აღნიშნულ, ასევე სხვა ძეგლების შესწავლის შემთხვევებში,

ავტორებს მაქსიმალურად აქვთ გამოყენებული ამა თუ იმ ძეგლთან დაკავშირებული ყველა წყარო; პირველ რიგში გადმოცემულია შესწავლის ისტორია, შემდეგ კი საკითხების თანამიმდევრობა ასეთია: ტოპონიმები, ისტორიული გეოგრაფია, აღწერა, ისტორია. მკითხველს გვინდა შევახსენოთ, რომ ტოპონიმებს უმეტეს შემთხვევაში ენათმეცნიერები სწავლობენ. მართალია, ისტორიკოსებს ისინი ყოველთვის აინტერესებდათ, მაგრამ მათი შესწავლა ძირითადად ისტორიის სფეროს სცილდება. როგორც, ამ შემთხვევაში, ლერი თავაძე, ისე დანარჩენი ავტორები, ამ სფეროშიც მაღალ პროფესიულ დონეს ამჟღავნებენ. ისტორიული გეოგრაფიაც ისტორიის ვიწრო სპეციალობაა. ამ სფეროსაც ავტორებმა კარგად გაართვეს თავი; ძეგლების აღწერის დროსაც ყველა ნიუანსია გათვალისწინებული. თითოეული ციხე მათ აძლევს საშუალებას ვრცლად და ღრმად იმსჯელონ ისტორიულ-გეოგრაფიული მხარისა და მიმდებარე ტერიტორიის ისტორიაზე. არ შეიძლება არ დაეთანხმო ლ. თავაძეს, რომელიც სამართლიანად იზიარებს ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებას და აღნიშნავს: რაც შეეხება კოლას მხარეს, ის უძველესი ქართული პროვინციაა, რომლის სახელს უკავშირდება კოლხეთის სამეფოს წარმოქმნა. ყოველ შემთხვევაში, კოლხეთის ავთენტური სახელწოდება მხოლოდ ამ ისტორიულმა მხარემ შემოგვინახა (1-32, 34). ძეგლის გარშემო მოცემული ისტორია მხოლოდ სანყისი პერიოდით არ შემოიფარგლება და გადმოცემულია არა მხოლოდ შუა საუკუნეების მოვლენები, არამედ გვიანდელიც, XIX და XX საუკუნეებისაც. ყველა ავტორი სათანადოდ ეხება ამა თუ იმ ძეგლის ირგვლივ მდებარე რეგიონის მეურნეობის წამყვან ფორმებსაც.

პირველ ტომში ვრცელი მონაკვეთია არტაანის ციხის შესახებ, რომლის ავტორია ჯაბა სამუშია. უნდა ითქვას, რომ ესაა გამოკვლევა არა მხოლოდ ამ ციხის, არამედ არტაანის ისტორიულ-გეოგრაფიული მხარის შესახებ. სრულიად ლოგიკურად, ეს მონაკვეთი იწყება იმაზე მსჯელობით, რომ დასახელებული პუნქტი არტაანი აკონტროლებდა არტაანის მხარის ვრცელ ველს და აქ იყრიდა თავს არა მარტო ამ მხარის ყველა გზა, არამედ მეზობელი მხარეებიდან – კოლადან, შავშეთიდან, ერუშეთიდან, სამცხიდან, ჯავახეთიდან, ჩრდილიდან მომავალი ყველა მაგისტრალი. აქედან იყო გასასვლელი ისტორიული სომხეთის ტერიტორიაზე – ყარსსა და ანისში. არაა დავიწყებული ის ფაქტი, რომ როგორც პოლიტიკურად, ისე ეკლესიური კუთხით არტაანი ერთიანი საქართველოს განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა; რაც მთავარია, ეთნიკურადაც, რადგან ოიკონიმების აბსოლუტური უმრავლესობა ქართული იყო. ვრცელია მსჯელობა თავად ტოპონიმ – არტაანის – შესახებ. ჯ. სამუშია იზიარებს მოსაზრებას, რომ ამ ტოპონიმის ფუძე („არტა“) ქართული არ არის – მას ინდოევროპული ძირი აქვს და ქართულში შემოსულია ძველი

სპარსულიდან, სადაც ის ლვთაების სახელი იყო. ინდოევროპულის გავლენა ქართულ ენაზე უმნიშვნელო არ იყო, მით უმეტეს, სპარსული ენისა. თუ ამ მოსაზრებას გავიზიარებთ, მაშინ ისიც უნდა დავასკვნათ, რომ მაზდეანობა აღმოსავლეთ საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე საკმაოდ ღრმად იყო შემოსული, რადგან ანალოგიური ტოპონიმი აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში, ივრის ხეობის სათავეშიც გვაქვს. რაც მთავარია, ტოპონიმის სუფიქსი (-ან) ქართულია, რაზედაც ავტორი საგანგებოდ მიუთითებს. -ან (-იან) სუფიქსიანი სოფლის სახელები ხომ საქართველში არა ერთი და ორი გვაქვს (მაგალითად: მირზაანი, ცლუნკაანი, მაჩხაანი, წილკანი, ჭიკაანი, ტიბაანი, ურცევანი, რატევანი, ყალანი, ყინვანი...), რომელიც კუთვნილებას, მრავლობითობას გამოხატავს. იმაშიც ვეთანხმები ჯაბა სამუშიას, რომ მხარის სახელწოდება მოგვიანო პერიოდში არ გავრცელებულა დასახლებული პუნქტის სახელზე. საქართველოსა და სხვა ქვეყნების მაგალითები ხომ პირიქითი დასკვნის მიღებისაკენ გვიბიძგებს. დასახლებული პუნქტის სახელი მთლიანად ვრცელდებოდა ისტორიულ-გეოგრაფიულ მხარეზე. ნარკვევის დანარჩენი მონაკვეთები შემდეგია: შესწავლის ისტორია, არტაანის ციხის გარემო, ნარკვევი არტაანის პროვინციისა და ციხე-ქალაქ არტაანის წარსულიდან. ხაზი აქვს გასმული იმ ფაქტს, რომ წინამორბედა ქართველმა მკვლევრებმა (დ. ბაქრაძე, ე. თაყაიშვილი) არტაანის გალავანში მრავალი ქართულწარწერიანი ქვა დაადასტურეს. ძიების შედეგად სარეცენზიო წიგნის ავტორებმაც ასეთი რამოდენიმე ქვა დააფიქსირეს, რასაც წარმოდგენილი საილუსტრაციო მასალა მოწმობს. შეუძლებელია არ აღვნიშნოთ, რომ არტაანის შესახებ არაა გამორჩენილი არცერთი წერილობითი ძეგლი, რომელიც ამ მხარის ოდითგანვე საქართველოს შემადგენლობაში ყოფნასა და აქ ქართული ეთნოსის მკვიდრობას ადასტურებს. საამისოდ არ შეგვიძლია არ მოვიყვანოთ ც. აბულაძის მიერ თურქეთის არქივში დაცული XVI საუკუნის 20-იანი წლების რელაცია: „არტაანის დაბლობი უმშვენიერესი ადგილია საქართველოში. თმოგვის ციხემდე არის 300 სოფელი, შესანიშნავად განაშენები და დასახლებული; მინდვრები ბალახიანი, წყლიანი და სათიბი ვაკე ადგილები“ (1-69).

ბუნებრივია, შეუძლებელია წინამდებარე რეცენზიაში პირველ ტომში არსებულ ყველა გამოკვლევაზე შევჩერდეთ, ამიტომ მხოლოდ შერჩევით შეიძლება ზოგიერთ მათგანზე ყურადღება გავამახვილო. ველის ციხე-ქალაქი განსაკუთრებულ ყურადღებას იმითომაც იმსახურებს, რომ, როგორც ამ მონაკვეთის ავტორი ბონდო კუპატაძე აღნიშნავს, „მასზე დიდი ფართობის ციხე მთელ ტაო-კლარჯეთში მხოლოდ არტაანისა და თორთომის ციხე-ქალაქებია“ (1-81). ბონდო კუპატაძის ეს გამოკვლევა ყველა იმ სტანდარტის მიხედვითაა შესრულებული, რომელიც პროექტის ავტორებმა დაისახეს: ძეგლის მდე-

ბარეობა, შესწავლის ისტორია (აქ ავტორი მკითხველის ყურადღებას იქცევს *ექვთიმე თაყაიშვილის* ციტატით, რომ „ველთან ყოფილა პირველხარისხოვანი ციხე, რომელიც მგელციხესა და ქაჯის ციხესთან ერთად დიდ როლს თამაშობდა სამცხე-საათაბაგოს ისტორიაში“), ისტორიული გეოგრაფია (ხაზგასმულია, რომ ციხის „ადგილი სტრატეგიული მნიშვნელობისაა. ერუშეთის, არტაანის და ჩრდილის პროვინციათა საზღვარზე მდებარეობს და მდ. მტკვრის ხეობის ზემო წელის ერთიანი თავდაცვითი სისტემის ნაწილს წარმოადგენს“), ტოპონიმი (ოიკონიმი გამჭვირვალე ქართული ტოპონიმია), ციხის აღწერა (ციხესიმაგრის ცენტრში მდებარე ეკლესია მცირე მასშტაბის არ იყო), ისტორია დადასტურებულია, რომ „ველის ციხე, როგორც რეზიდენცია და მასშტაბური ციხე-ქალაქი მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა XVI ს-ის 70-იან წლებში სამცხე-საათაბაგოში განვითარებული მოვლენების, როგორც შინაომის, ისე გარეშე ძალთა შემოჭრის დროს“; გარკვეულია ველის მოსახლეობის კონფესიური შემადგენლობა – ისინი სომხურ-კათოლიკური სარწმუნოებისანი იყვნენ, რომლებიც 1829 წელს ჯავახეთში დასახლდნენ და რომლებიც საბჭოთა პერიოდში სომხებად ჩანერეს და შეასწავლეს სომხური ენა სომხური სკოლების გახსნის გზით. აქედან ქალაქ რუსთავეში დასახლებულმა რამდენიმე ოჯახმა ძველი ქართული გვარები და ეროვნება აღიდგინა. ველელი მაჰმადიანი ქართველები კი თავისუფლად ლაპარაკობდნენ ქართულად.

ჭურის (ურის) ციხის შესახებ ნარკვევის ავტორია *ალექსანდრე ბოში-შვილი*. ხაზგასმულია, რომ „მისი ძველი სახელი იყო ური, რომელიც, თავის დროზე არტაანის მხარის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ცენტრს წარმოადგენდა“ (1-121). აქვე შევნიშნავთ, რომ ამ სამართლიანი მოსაზრებიდან გამომდინარე, უპრიანი იყო სათაურში არა „ჭურის ციხე“, არამედ „ურის ციხე“ ყოფილიყო გამოტანილი. ციხე იმ მხრივაცაა საყურადღებო, რომ ის ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში მოიხსენიება, თუნდაც აზოსა და ფარნავაზის დაპირისპირების დროს – მეორე შეტაკება სწორედ ურის ტერიტორიაზე მომხდარა. აუცილებლად უნდა აღვნიშნოთ, რომ ავტორი იყენებს 1595 წლის „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარს“, რომელშიც სოფელ ურის აღწერაცაა შეტანილი. ამით მკითხველის ყურადღება ფოკუსირდება იმ ფაქტზე, რომ სოფლის მცხოვრებნი ქართულ პიროვნულ სახელებს ატარებდნენ; შეიძლება ჩამოვთვალოთ: *ახალბედა, ბატატა, გოგიჩა, ვარძელა, ზამუკა, ლაშქარა, ლომინა, დემეტრე, კვირიკა, მაცაცა, მახარა, მახარებელი, ნათენა, პაპუნა, რევაზ, საბა, სოზა, ფოცხვერა...*

გასაზიარებელია ფიქლობის ციხის შესახებ ნარკვევის ავტორის – *ლერი თავაძის* მიერ ტოპონიმ *ფიქლობის* ახსნა. უდავოა, რომ ის მომდინარეობს ქართული სიტყვიდან *ფიქალი*, ხოლო *ფიქლობი* – ფიქალი ქვით მდიდარ

ადგილს ნიშნავს. წიგნში ჩრდილის ოთხი ციხიდან თეთრციხისა და შავციხის მონაკვეთის ავტორია *ლერი თავაძე*, ხოლო მგელციხისა და ქაჯისციხის – *ალექსანდრე ბოშიშვილი*. ნაჩვენებია, თუ რაოდენ მძიმე ბრძოლები გადაიხადეს ამ ციხეებთან XVI საუკუნის მიწურულს, როდესაც ისინი საკუთარ სამშობლოს იცავდნენ გარეშე ძალებისაგან (მესხური მათიანე: „ქაჯისციხე, ველი და თეთრციხე ნაგუართუ ურუმთა და ქაჯისციხის მეციხოვნენი სრულიად შემოეხოცნეს“). აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, ავტორთა თავდადების შესახებ, რომ ციხეები სრულყოფილად აღენერათ, რადგან ისინი ხომ მიუდგომელ ადგილებშია აგებული და, ჩვეულებრივ შემთხვევაში, ერთობ ძნელია ამ ადგილებთან მისვლა. დავამატებთ, რომ ტაო-კლარჯეთის ძეგლების უმრავლესობა თავისი მონუმენტურობით, სილამაზით, სიდიადით მნახველებზე განუსაზღვრელ შთაბეჭდილებას ახდენს და გაქვს სურვილი მათი გამოჩენისთანავე ჩქარა მიხვიდე მათთან. მაგალითად, არაერთხელ მქონია შემთხვევა, მენახა ქაჯისციხის გამოჩენისთანავე ახალგაზრდები სირბილით რომ მიემართებოდნენ მისკენ.

ფოცხოვის ციხეთაგან წარმოდგენილია ხუთი ციხის (მერეს, ყველის, წურწყაბის, ჭანჭახის და ჯაყის ციხეები) ისტორია, რომელთა ავტორია ბონდო *კუპატაძე*. ამ ტოპონიმთა უმრავლესობა, როგორც შენიშნულია, ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში არის მოხსენიებული (მაგალითად „ყუელის ჯევი“ გვხვდება „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“). დანვრილებითაა საუბარი აქ არსებული ეპიგრაფიკული ძეგლების შესახებ (X-XI საუკუნეების ასომთავრული წარწერები), რომლებსაც მხარის პოლიტიკური ისტორიის შესწავლა-გარკვევაში დიდი მნიშვნელობა გააჩნია. „გურჯისტანის ვილაიეთის დავთარში“ დაცული მონაცემები კი კარგადაა გამოყენებული მხარის სამეურნეო ყოფის სურათის აღსადგენად. გარკვეულია, რომ მაშინდელი ქართველებისათვის ძირითადი სამეურნეო საქმიანობა მემინდვრობა იყო; მოჰყავდათ: ხორბალი, ქერი, ჭვავი, სელი; მისდევდნენ მესაქონლეობას, მეცხვარეობას, მელორეობას, აგრეთვე მეფუტკრეობას. აქვე აღნიშნული დავთრიდან მოხმობილია სოფელში მცხოვრები კომლების უფროსთა სახელები და მამის სახელები. ეს უკანასკნელი გვარსახელად აქვს ავტორს მიჩნეული. შევნიშნავ, რომ არც ერთი მათგანი გვარი არაა – პიროვნული სახელის შემდეგ ნახსენები მეორე კომპონენტი მამის სახელია. თურქისათვის საერთოდ უცნობი იყო მემკვიდრეობითი სახელი (გვარსახელი) და, ამიტომ, ის მას ვერც აღწესხავდა. აქაც უმეტეს შემთხვევაში ქართველები ქრისტიანული და გამჭვირვალე ქართული სახელების მატარებელნი იყვნენ.

პირველ ტომს დანართის სახით ერთვის ტაო-კლარჯეთში მოწყობილი შვიდივე ექსპედიციის დღიური. წიგნის პირველივე გაცნობისთანავე კითხვა ისმის: ყველა ციხე-სიმაგრის დანვრილებითი გამოკვლევის შემდეგ, რალა

საჭირო იყო ექსპედიციის დღიურების დართვა? მაგრამ პირველივე დღიურის გაცნობის შემდეგ ეს კითხვა ქრება, ქრება იმიტომ, რომ მკითხველი ამ ექსპედიციის თითქოსდა მონაწილე ხდება, მონაწილე ხდება იმ დადებითი და უარყოფითი ემოციებისა, რომელიც მათ ჰქონდათ. დადებითისა იმიტომ, რომ თითოეულ ძეგლთან მისვლის შემდეგ ისინი აღმოაჩენდნენ ხელოვნების ნიმუშებს, ასომთავრულ და მხედრულ წარწერებს, ციხის ცენტრში არსებულ ეკლესიებს, აღიქვამდნენ ძველ ქართულ პეიზაჟებს, ერთი რეგიონიდან მეორეში არსებულ გადასასვლელებს, სახნავ-სათესებსა და საძოვრებს, წინაპრების მიერ აგებულ ტერასებს; უარყოფითისა იმიტომ, რომ ეს ყველაფერი, რაც ქართველთა წინაპრებმა დიდი შრომისა და რუდუნების შედეგად ააგეს, შენი აღარაა, სხვა სახელმწიფოს შემადგენლობაშია, რომ ამ ციხე-სიმაგრეთა გარდა, უმეტეს შემთხვევაში ირგვლივ თითქმის ყველაფერი სხვა ქართული წარბოცილია და რომ XX საუკუნემდე მოღწეული ბევრი უნიკალური ძეგლი აფეთქებების შედეგად მოსპეს. დღიურებში ზოგჯერ ყურადღება გამახვილებულია ამ თუ იმ ხეობის დღევანდელი მოსახლეობის შესახებ. ამ მხრივ სასურველი იყო არსებული ლიტერატურის მოხმობა. მაგალითად, როდესაც მურღულის ხეობის შესახებაა საუბარი, ხაზგასმულია, რომ აქ ქართულად საკმაოდ კარგად საუბრობს დიდი და პატარა. კარგად მოლაპარაკე ქართველები სამწუხაროდ მხოლოდ დიდებს შორის არიან. თანამედროვე ცხოვრებამ ქართველები ამ მხრივ დაჩაგრა, ახალგაზრდობა ქართულად უკვე ნაკლებად ლაპარაკობს. გვინდა აღვნიშნოთ, რომ მურღულის ხეობა მუჰაჯირობის დროს მოსახლეობისაგან თითქმის სულ დაიცალა და მხოლოდ მათი ნაწილი დაბრუნდა უკან 8-10 წლის შემდეგ. აგრეთვე მურღულის ხეობაში ლაზებიც ცხოვრობენ – ისინი აქ სწორედ მუჰაჯირად წასულთა ნასოფლარებში დასახლდნენ ოდნავ მოგვიანებით. გვაქვს ერთი შენიშვნა. რატომ ვწერთ *ჰატილას ხეობას*, რატომ ვიყენებთ ხეობის სახელის თანამედროვე თურქულ ფორმას? იმ დროს, როდესაც ციხეზე საუბრისას *ხატილას ციხეს* ვანიჭებთ უპირატესობას. კარგია, რომ სადაც ამის შესაძლებლობა ეძლეოდათ, ექსპედიციის წევრები ტოპონიმებსაც იწერდნენ. დღიურებიდან კარგად ჩანს, რომ ექსპედიცია ველზე აბსოლუტურად მომზადებული გადიოდა, დამუშავებული ჰქონდათ ყველა ის წერილობითი ძეგლი, რომლებშიც საუბარია სამხრეთ საქართველოზე. ასეთთა შორის აღმოჩნდა ძეგლის *წმიდა გიორგის ეკლესია*, რომელიც ჟამთააღმწერელთან იხსენიება, სადაც მენყერმა და ღვარცოფმა მონღოლთა ჯარი წალეკა. ექსპედიციის წევრებმა ამ ძეგლს სოფელ ფორთისა და ფორთის მონასტრის მალა, მთის თხემზე, *ზიარეთთან* მიაგნეს. ექსპედიციის დღიურში ძეგლის წმიდა გიორგის ეკლესიის აგების სავარაუდო თარიღიცაა შემოთავაზებული – VIII-IX საუკუნეები. ექსპედიციის დღიურებიდან მკითხველს მიეწოდება ინფორმაცია,

რომ სამხრეთ საქართველოში ზურგიანი კოშკებიც არსებობდა; ბოლო ხანე-ბამდე კი ცნობილი იყო, რომ ასეთი ძეგლები შიდა ქართლის მთიანეთისათვის იყო დამახასიათებელი.

მეორე ტომი მთლიანად კლარჯეთისა და შავშეთის ციხე-სიმაგრეებს ეთმობა. შეიძლება ჩამოვთვალოთ: (კლარჯეთის ციხეები) ართვინის (ლივანე) ციხე, არტანუჯის ციხე-ქალაქი, ბიჯის ციხე, ბორჩხას ციხე, ბოსელთას (შატბერდის) ციხე, გორაშეთის ციხე, ერკონის ციხე და თუხარისის ქვეყანა, კვარცხანას ციხე, ლონგოთხევის (იენი რაბათის) ციხე, მელოს ციხე, საღირას ციხე, სხულოვანის/ტანძოთის ციხე, უსტამელის ციხე, ხევისკარის/ერიშატის ციხე; (შავშეთის ციხეები) ბარაცხე, ბაძგირეთის ციხე, გარყლობის ციხე, დაბანვრილის ციხე, იფხრეველის ციხე, ოქრობაგეთის ციხე, სათლელის ციხე-ქალაქი, სვეტის ციხე, ქვათეთრისის ციხე, წეფთის ციხე, ხანთუშეთის ციხე. კლარჯეთის ყველაზე დიდი ორი ციხის შესახებ გამოკვლევა ეკუთვნის ჯაბა სამუშიას. ესენია ართვინისა და არტანუჯის ციხეები. ამ ორი ციხის შესახებ ავტორს საკმაოდ დიდი გამოკვლევები აქვს წარმოდგენილი. ართვინი კლარჯეთის ერთი ნაწილის, ლივანის ტერიტორიაზე მდებარეობს. შესაბამისად ვრცელი მონაკვეთი ეძღვნება ნიგალის ხეობის ისტორიულ-გეოგრაფიულ დახასიათებას. სამართლიანადაა შენიშნული, რომ თავდაპირველად ნიგალი ცალკე ისტორიულ-გეოგრაფიული მხარე იყო და მხოლოდ შემდეგ შეესისხლბორცა კლარჯეთს. სხვადასხვა მიზეზით განპირობებული ასეთი პროცესები ხომ უცხო არ იყო ისტორიული საქართველოსათვის. ხაზგასმულია, რომ „...როგორც კი წყაროში საუბარი იწყება მოსახლეობის კუთხურ კუთვნილებაზე, კლარჯეთისა და ნიგალის მკვიდრნი ყველა კლარჯელები არიან“ (2-18). აღნიშნულ მონაკვეთში საუბარია ტოპონიმ ართვინის შესახებ; ისევე როგორც არტაანი, მისი ფუძეც სპარსულ არტა//ართა ძირთან – ღვთაების სახელთან არის დაკავშირებული. უპრიანი იყო ართვინის თავდაპირველ სახელწოდებაზე „ნიგალზე“//„ლივანზეც“ ყოფილიყო საუბარი. ხევსურულ დიალექტში შემორჩენილია, როგორც ჩანს, ერთ დროს, საერთო ქართული ლექსიკური ერთეული. ალექსი ჭინჭარაულის განმარტებით „ლივანა“ მთებსა და სანადიროებში აგებულ პატარა კოშკს ეწოდებოდა, რომლის საშუალებითაც ნისლიან ამინდში გზას იგნებდნენ. იქვე მოყვანილია ავთანდილ არაბულის განმარტებაც, რომ ლივანა ქედზე ამოზურცული ადგილია. ასე რომ, ეს ტოპონიმი არც ბერძნულ სიტყვას („ლიმანს“) უკავშირდება (ე. ბერიძე) და არც ურარტულ „ლიკას“ (ს. გოგიტიძე).

საქართველოს ისტორიაში ერთ-ერთი საყოველთაოდ ცნობილი და მნიშვნელოვანია არტანუჯის ციხე, რომელიც მდინარე არტანუჯისწყლის მარცხენა ნაპირზე აღმართულ კლდოვანი მთის ბექობზე მდებარეობდა.

სამართლიანადაა შენიშნული, რომ არტანუჯს გამორჩეული ადგილი უკავია არა მხოლოდ სამხრეთ საქართველოს ცხოვრებაში, არამედ საერთოდ საქართველოს ისტორიაში. გაზიარებულია აკაკი შანიძის ეტიმოლოგია ტოპონიმ არტანუჯის შესახებ, რომელიც ჭანურით იხსნება და რომელიც „არტანიიშყუჯი“-დან (არტაანის ყურე, არტაანის კარი) მომდინარეობს. სხვა ახსნა ამ სახელწოდებას არცა აქვს. არტანუჯისადმი განსაკუთრებული ყურადღება კი უდავოდ იმითაცაა გამოწვეული, რომ მისი აგება დაკავშირებულია ქართული სახელმწიფოს ერთ-ერთი მესაძირკვლის – ვახტანგ გორგასლის სახელთან. მონაკვეთში აღნიშნულია, რომ არტანუჯის ერისთავთა რეზიდენციად და მხარის ძლიერ ცენტრად გადაქცევა სამხედრო-სტრატეგიული ფაქტორის გარდა, განაპირობა მისმა გეოგრაფიულმა მდებარეობამაც. არტანუჯის მნიშვნელობა განუსაზღვრელი იყო სამხრეთ საქართველოში მცხოვრები მოსახლეობისა და პოლიტიკური წრეებისათვის. ამიტომაც იყო, რომ ის შემოსეული მტრის სამიზნე ხდებოდა. საამისოდ VIII საუკუნის 30-იანი წლების სასტიკი დამპყრობლის მურვან-ყრუს დასახელებაც საკმარისია. მაგრამ ქართველმა ხელისუფლებამ, კონკრეტულად კი აშოტ ბაგრატიონმა (კურაპალატმა) ის ხელახლა აღადგინა. არტანუჯთან დაკავშირებული პოლიტიკური ისტორია ავტორს ვრცლად და ზედმიწევნით აქვს გადმოცემული. არაა გამოტოვებული ამ ციხე-ქალაქსა და საერისთავოს ცენტრთან დაკავშირებული არც ერთი ფაქტი და მოვლენა. შეძლებისდაგვარად მიმოხილულია მდინარე არტანუჯისწყლის ხეობასა და ირგვლივ მდებარე დასახლებათა ისტორიული დემოგრაფიის პრობლემებიც. სათანადოდაა აღნიშნული იმ მეცნიერთა ღვაწლი, ვინც ამ საკითხის შესწავლაში წვლილი შეიტანა. მოხმობილია ზ. შაშიკაძის გამოკვლევა, რომელმაც გაარკვია, რომ 1574 წელს არტანუჯის ხეობაში 1410 კომლი ცხოვრობდა, რომელთაგანაც 1352 კომლი ქრისტიანი, ე. ი. ქართველი იყო და მხოლოდ 58 კომლი იყო მუსლიმი. ამ უკანსაკნელთა ხვედრითი წილი მომდევნო პერიოდებში თანდათან იზრდებოდა. არტანუჯის ხეობის მოსახლეობას ქართული ენა და ეთნიკური იდენტობა საკმაოდ დიდხანს ჰქონდა შენარჩუნებული, რასაც ადასტურებს რუსეთის იმპერიის მმართველობის დროს ჩატარებული აღწერა (საოჯახო სიები). სოფლების თითქმის აბსოლუტურ უმრავლესობას ქართული სახელებიც ჰქონდა. ეს ოიკონიმები კი თურქეთის ხელისუფლებამ მხოლოდ XX საუკუნის 80-იან წლებში შეცვალა და ადგილობრივი ქართული მოსახლეობაც, მათი ეთნიკური იდენტობის გამო, ბურსის ვილაიეთში გადაასახლა. სამწუხაროდ, 1886 წლის საოჯახო სიები კვლევაში გამოყენებული არაა. მხოლოდ ქ. არტანუჯის მოსახლეობის რაოდენობის შესახებაა საუბარი, რომლებიც ამ დროს ქართული აღარ იყო.

სათანადოდაა შესწავლილი ბორჩხას ციხე (ავტორი ბონდო კუპატაძე). შენიშნულია, რომ დასახლებული პუნქტის – ბორჩხას მოსახლეობა არ მისდევდა ტრადიციულ სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოებს („სოფელი, სადაც არც ხვინ და არც სთესენ“) და ისინი თავს ნავთმშენებლობით, მენავეობითა და მეთუნეობით ირჩენდნენ. სამართლიანად ეს ტოპონიმიც ზანური ენითაა ახსნილი (ზანურითაა ახსნილი ტოპონიმი კვარცხანაც). იმავე ავტორს ეკუთვნის გამოკვლევა ბოსელთას ციხის შესახებ, რომელიც შატბერდთან არის გაიგივებული. შესაბამისად, ვრცლადაა საუბარი შატბერდის შესახებ. შატბერდს იენი-რებათთანაც აიგივებენ; ვფიქრობთ, რომ არცერთი ეს გაიგივება არგუმენტირებული არაა. რატომ ვაიგივებთ შატბერდს სხვადასხვა ძეგლებთან? იქნებ ისევე როგორც არაერთი სხვა ძეგლი შატბერდიც დაინგრა და განადგურდა? ანდა სადაც შატბერდი იყო იმ სოფლის მოსახლეობა მოისპო და შესაბამისად ტოპონიმიც ძეგლთან ერთად გაქრა? იმის გამო, რომ სხვადასხვა მეცნიერები შატბერდად მიიჩნევდნენ ფორთის მონასტერსაც, ამ ნარკვევში ხანცთის შესახებაცაა საუბარი და შენიშნულია, რომ „ფართოდ არის გაზიარებული ვახტანგ ჯობაძის თვალსაზრისი ფორთას მონასტრის ხანცთასთან გაიგივების შესახებ, მიუხედავად იმისა, რომ ტოპონიმი ხანცთაც დაკარგულია“ (2-79). შენიშნავთ, რომ ხანცთა ფორთასთან პირველად *პაეღე ინგოროყვამ* გააიგივა. ამავე დროს, ტოპონიმი ხანცთა დღეს ცოცხალი ტოპონიმი და ის ფიქსირდება იმერხევის სოფელ უბესთან. სოფლებში უბესა და დიობანში მცხოვრებ ქართველებში ეს ტოპონიმი ცნობილია და ამ სოფლების მკვიდრნი გაჩვენებენ მის ადგილმდებარეობას. უბრალოდ, ხანცთის მონასტერმა დღეს ჩვენამდე ვერ მოაღწია (დანვრილებით იხ.: რ. თოფჩიშვილი, *ხანძთის მონასტრის ლოკალიზაციისა და შავშეთ-კლარჯეთის საეკლესიო ისტორიული გეოგრაფიის ზოგიერთი საკითხი*, „ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები“, VII, თბ., 2013, გვ. 66-82). გასაზიარებლად მიგვაჩნია, ამ მონაკვეთში ავტორის მსჯელობა „მცველი ციხეების“ შესახებ, რომელთა მთავარი ფუნქცია შედარებით ადვილად მისასვლელი მონასტრების უსაფრთხოების დაცვა იყო. სწორედ ამ კონტექსტშია განხილული ბოსელთას ციხე.

აზნაუციის დასაწყისში ბორჩხის მოსახლეობის სამეურნეო ყოფის შესახებ გავამახვილეთ ყურადღება – ისინი მხოლოდ ნავთმშენებლები და მენავეები იყვნენ, და შესაბამისად ხენა-თესვისათვის არ ეცალათ. ეს ფაქტი კი პირდაპირ მიუთითებს იმის შესახებ, რომ ჭოროხის ხეობა მთლიანად ერთი სამეურნეო ერთეული იყო, რომ ბათუმიდან აღმა მცხოვრებ კლარჯელ-ლიგანელებს მჭიდრო სამეურნეო-ეკონომიკური ურთიერთობები ახასიათებდათ. ბორჩხელთა პროფესიული საქმიანობის გარეშე აღნიშნულ გეოგრაფიულ არეალში ეს კავშირურთიერთობები ვერ განხორციელდებოდა.

ვრცელი მონაკვეთი აქვს დათმობილი თავს, რომელსაც „ერკინისის ციხე და თუხარისის ქვეყანა“ ეწოდება. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან აღნიშნული საფორტიფიკაციო ნაგებობა მდებარეობს ტაოსა და კლარჯეთის საზღვარზე – თუხარისის „ქვეყნის“ ტერიტორიაზე. ბონდო კუპატაძე, სრულიად ლოგიკურად, თუხარისის კლარჯეთს მიაკუთვნებს. ამ დასკვნის საშუალებას კი ის ფაქტი აძლევს, რომ „თუხარისი ანტიკურ პერიოდში, ქართლის სამეფოს წარმოქმნისას წარმოადგენდა სწორედ კლარჯეთის საერისთავოს პოლიტიკურ ცენტრს“ (2-109). გასაზიარებელია მსჯელობა, რომ ერკინისის ციხე კლარჯეთის პროვინცია – თუხარისის ქვეყანაში შემავალ გზებს აკონტროლებდა. ლოგიკურია ვარაუდი, რომ ტოპონიმი ერკინისი „რკინისას“ უნდა ნიშნავდეს.

მეორე ტომში ბონდო კუპატაძეს სხვა მნიშვნელოვანი გამოკვლევებიც ეკუთვნის; ესენია ნარკვევები კვარცხანას, ლონგოთხევის, მელოს ციხეების შესახებ. კვარცხანის შესახებ ავტორის ნათქვამი ადასტურებს, თუ რაოდენ დიდი მნიშვნელობა აქვს ისტორიკოსისათვის ამა თუ იმ მხარეში არსებული ძეგლების თვალის შევლებას და ისტორიულ გეოგრაფიული ასპექტით კვლევას: „კვარცხანას ციხეს აქვს სტრატეგიული მდებარეობა. ის გადაჰყურებს მდ. ჭოროხს, მის შენაკად ხატილასწყალს, ხატილას ხეობას და მთლიანად ლიგანის ხევს. ამასთან, ციხე უყურებს შავშეთიდან და აჭარიდან გადმომავალ გზებს. ასეთი ხედების მქონე, ზღვის დონიდან 1080 მეტრზე მდებარე ციხე თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ლიგანის ქვეყნის, თუ მთავარი არა, ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ციხეა. ... ასეთი მასშტაბის და საუკეთესო მდებარეობის ციხე ამ რეგიონში არ გვინახავს. მისი მნიშვნელობა, მდებარეობიდან გამომდინარე, შეიძლება შევადაროთ ნეფთის ციხის მნიშვნელობას შავშეთისათვის“ (2-124/125). ლონგოთხევის ციხე იენი-რაბთის ეკლესიის „მცველ ციხედაა“ განხილული, რომელიც XVI საუკუნეში ლონგოსძეთა საკუთრებაში იყო. ასე რომ, ლონგოთხევის ციხის სახელწოდება ანთროპონიმიურია. საყურადღებოა, რომ მელოს ციხეზე საუბრისას მოცემულია მთელი სამხრეთი საქართველოს კლასიფიკაცია ეკონომიკური განვითარების თვალსაზრისით. საკმაოდ ორიგინალურია ავტორთა მოსაზრება, რომლის თანახმადაც აღნიშნულ რეგიონში გამოყოფილია სამი ძირითადი ნაწილი: მდიდარი, საშუალო და ღარიბი. პირველ მათგანში გაერთიანებულია: კოლა, ერუშეთი, არტაანი, ფოცხოვი, ჯავახეთი, თორთომი, ოლთისი, მეორეში – შავშეთი, სამცხე, პარხლის ხეობა, ამიერ-ტაო, მესამეში – კლარჯეთი და იმერხევი. ბუნებრივია, ასეთი აზრი სამხრეთ საქართველოს ლანდშაფტის, ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემოს შესწავლის შემდეგ ჩამოყალიბდა. მაგრამ, ზოგიერთი ხევის ჩაკეტილობა არ მიგვაჩნია მთლად მართებულად. ამ შემთხვევაში აუცილებლად გათვალისწინებული უნდა იყოს ეთნოგრაფიული მასალა. მხედველობაში გვაქვს

სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები. ლარიზი მხარეების მოსახლეობა გარე სამუშაოზე გადიოდა, მაგალითად, მაჭახლელები და იმერხეველები თიბვის დროს კოლასა და არტაანში მუდმივად დაიარებოდნენ, თან გასაყიდად ხილი მიჰქონდათ. უკან დაბრუნებულებს მოჰქონდათ მატყლი. ასეთი ურთიერთობის დამადასტურებელი მაგალითი კიდევ არა ერთი და ორი შეიძლება მოვიყვანოთ.

ავტორი მელოს ციხეს კლარჯეთის ლიგანის მონაკვეთში ათავსებს. ცნობილია, რომ ლიგანის მხარე ესაა ტერიტორია ჭოროხის ხეობა ართვინიდან ჩრდილო-დასავლეთით. მელო კი ართვინიდან სამხრეთით, ჭიმჭიმთან ახლოს, ტაოს საზღვართან მდებარეობს. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ მელოს მოსახლეობა აჭარიდან მოსული მუჰაჯირები იყვნენ. იგივეა ნათქვამი პარხლის ხეობაში – ქობაის ხევი მცხოვრები ქართველების შესახებ, რომლებიც ასევე აჭარიდან მიგრირებულთა შთამომავლებად არიან მიჩნეული. დაბეჯითებით უნდა აღვნიშნო, რომ ესენიც ძირძველი ტაოელები არიან და არა აჭარიდან გადმოსახლებული მუჰაჯირების შთამომავლები.

ავტორებს არ გამოორჩათ საკვლევ რეგიონში გამოვლენილი არც ერთი წარწერა. ამ მხრივ მნიშვნელოვანია კლარჯეთის სხულოვანის/ტანძოთის მეჩეთის კედელში ჩაშენებული ქვა ქართული ასომთავრული წარწერით, რომელიც 1904 წელს ნიკო მარმა გამოავლინა. 1313 წელს, ამკარაა, რომ აქ ქართველები აღმშენებლობით საქმიანობას ეწეოდნენ – *საიბადაველ კალმახელს* წმიდა მარინეს ეკლესია აუშენებია. შესაბამისად, სომხური ტოპონიმი (ტანძოთი) აქ გვიან მოსული და დასახლებული სომხების შერქმეულია, რომლებმაც სოფლის ადრინდელი სახელწოდება სხულოვანი/სხლუანი უთარგმნიათ.

შავშეთის ციხეებიდან ავტორთა კოლექტივს შესწავლილი აქვს ბარაცხე, ბაძგირეთის ციხე, გარყლობის ციხე, დაბანვრილის ციხე, იფხრეველის ციხე, ოქრობაგეთის ციხე, სათლელის ციხე-ქალაქი, ნეფთის ციხე, ხანთუშეთის ციხე. ამ შემთხვევაშიც ავტორები არიან *ჯაბა სამუშია*, *ბონდო კუპატაძე*, *ლერი თავაძე* და *ალექსანდრე ბოშიშვილი*. მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ შავშეთ-იმერხევის ციხეების უმრავლესობა საკმაოდ ადრეა აგებული. მაგალითად, IX-X საუკუნეებით თარიღდება ბარაცხე. ამ მონაკვეთშიც სათანადოდაა გადმოცემული ბარაცხესთან დაკავშირებული ისტორია, მაგრამ ვფიქრობთ, რომ დასაბუთებას საჭიროებს ნათქვამი, რომ „შავშეთის მოსახლეობა ერთ-ერთი უკანასკნელი იყო, ვინც ისლამი მიიღო ტაო-კლარჯეთში“ (2-172). ასევე ბაძგირეთის ციხის მონაკვეთში ნათქვამია, რომ „შავშეთი რამდენიმე ნაწილად იყოფა, მათ შორის ერთ-ერთია იმერხევი“ (2-177). იმერხევის გარდა შავშეთში კიდევ რომელი ნაწილი გამოიყოფა? წყაროებში ამის შესახებ არაფერია ნათქვამი და ეს „რამდენიმე ნაწილი“ არც ადგილობრივ მოსახლეო-

ბაში არ დასტურდება. მით უმეტეს, რომ იმავე წიგნში იფხრეველის ციხესთან დაკავშირებით სამართლიანადაა ნათქვამი, რომ „საკუთრივ შავშეთი ორ ნაწილად იყოფა: პირველი ეს არის იმერხევი, რომელიც ამავე სახელწოდების მდინარის ხეობაში მდებარეობს“ (2-191). როდესაც ტოპონიმ გარყობზეა საუბარი, სასურველი იყო თქმულიყო, რომ ანალოგიური ტოპონიმი გვექონდა თრიალეთშიც.

იმერხევის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ციხე იყო იფხრეველის ციხე, რომელსაც, როგორც აღნიშნულია, ადგილობრივი მოსახლეობა „თამარის ციხესაც“ უწოდებდა. შევნიშნავთ, რომ რამდენიმე წლის განმავლობაში იფხრეველის ციხის სიახლოვეს ცხოვრებისას ციხის ასეთი მეორე სახელწოდება არა გვაქვს დადასტურებული. თუმცა ამ ციხესთან დაკავშირებით არსებობს საინტერესო გადმოცემა, რომელიც თამარ მეფეს უკავშირდება: ციხეზე მყოფი თამარა აქედან მდინარის (რომელსაც ფაფართი-ღელეს უწოდებენ) მეორე მხარეზე გადაფრენილა. დაშვებისას მისი ხელის გამოსახულება ქვას დასტყობია. ეს ქვა ბოლო დროს გზის გაფართოებისას დაკარგულა.

ოქრობაგეთის ციხე შავშეთის განსაკუთრებული ციხე იყო. ბოლო დროს აქ სომხები ცხოვრობდნენ, სადაც, თავის დროზე, ნიკო მარს რამდენიმე ქართული ტოპონიმი დაუდასტურებია. დადასტურებულია, რომ ტოპონიმი ორი კომპოზიციისაგან შედგება და ორივე ქართულია. სოფელ ოქრობაგეთში ადრე ქართველები ცხოვრობდნენ და ამ პატარა სოფლის დიდ სოფლად გადაქცევა იმ ფაქტმა განაპირობა, რომ შავშეთში მიმოფანტულმა სომხებმა აქ მოიყარეს თავი. ბუნებრივია მკვლევარმა გვერდი ვერ აუარა ნიკო მარის მიერ ეკლესიის კარიბჭეზე დაფიქსირებულ ნუსხურით შესრულებულ წარწერას, რომელიც *ნუკრი შოშიაშვილის* მიერ 934 წლითაა დათარიღებული და რომელშიც აღნიშნულია მისი აღმშენებელი მამალაისძე.

შავშეთის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საფორტიფიკაციო ნაგებობა გახლდათ სათლელის ციხე. XIX საუკუნის რუსული დოკუმენტებით ცალ-ცალკე იყო სათლელი და სათლელ-რაბათი. ის, როგორც სამართლიანადაა წიგნში ხაზგასმული, შავშეთის რეგიონის პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ცენტრს წარმოადგენდა, რასაც შემდეგი ფაქტიც ადასტურებს, რომ აქ ბეგები (ყოფილი თავადები) – ხიმშიაშვილები ცხოვრობდნენ. თავისი მნიშვნელობის გამო სათლელის ციხე აღწერილი და შესწავლილი აქვთ უცხოელ მეცნიერებსაც. აღსანიშნავია, რომ ტაო-კლარჯეთის სხვა ციხეებისაგან განსხვავებით, სათლელის ციხეს არქეოლოგიურად სწავლობს თურქი მეცნიერი *ოსმან აითეკინი*ც. მას არაერთი ქართველი მეცნიერიც იკვლევდა. ეს ციხე ახლა ტურისტების ყურადღებასაც იქცევს. ერთი თვალის შევლელაც კი საკმარისია, რომ აქ მოსულმა ადამიანმა წარმოიდგინოს შუა საუკუნეების შავშეთელი ქართველების

სამეურნეო ყოფა. როგორც სხვა რეგიონებში, აქაც ქართველები მინათმოქმედებით იყვნენ დაკავებული და მემინდვრობასთან ერთად ისინი მევენახეობა-მელვინეობის დიდი მიმდევრები იყვნენ, რასაც ადასტურებს ციხეში შემორჩენილი ხარობები და მარნები. სათლელის ციხის შესახებ საუბრისას არც ის ფაქტია გამორჩენილი, რომ აქ ქართველ მაჰმადიანებთან ერთად ქართულენოვანი სომხებიც (როგორც გრიგორიანები, ისე კათოლიკეები) ცხოვრობდნენ. აგრეთვე დადასტურებულია, რომ აქ სომხური ეკლესია 1779 წელს ქართული ეკლესიის ნანგრევებზე ყოფილა აგებული.

ჯაბა სამუშიას ავტორობით ვრცელი გამოკვლევა ეძღვნება შავშეთში მდებარე სვეტის ციხეს. ამ მონაკვეთის სქოლიოში ვკითხულობთ: „დღემდე საბოლოოდ დადგენილი არ არის, რა ენოდება მდინარის იმ მონაკვეთს, რომელიც იწყება იმერხევის წყლისა და შავშეთის წყლის შესართავიდან და გრძელდება მდ. ჭოროხამდე. მას ხან იმერხევისწყლად, ხანაც შავშეთისწყლად მოიხსენიებენ. ვახუშტისთან შავშეთისწყალია. XIX-XX საუკუნეების ავტორები მას იმერხევისწყლად იხსენიებენ. ... ჩვენ უპირატესობას შავშეთისწყალს ვანიჭებთ“ (2-236). ავტორს ვეთანხმები. XIX საუკუნეში ერთმა ავტორმა შეცდომა დაუშვა და დანარჩენები ამ შეცდომას იმეორებენ. ინფორმაცია, რომ მდინარეს შავშეთისწყალი ეწოდებოდა, *ვახუშტი ბაგრატიონს*, რა თქმა უნდა, სანდო და იქაურობის მცოდნე პიროვნებისაგან ექნებოდა მიღებული. ამავე დროს, გეოგრაფიული თვალსაზრისითაც გამართლებულია მდინარის შავშეთისწყლად მოხსენიება, რადგან შავშეთის წყალს უერთდება იმერხევისწყალი და არა პირიქით. კიდევ ერთი ფაქტის შესახებ: იმერხევის ადგილობრივი მოსახლეობისათვის საერთოდ უცნობია ჰიდრონიმი „იმერხევისწყალი“; ადგილობრივები მას *ფაფართი-ლელეს* უწოდებენ.

წეფთის ციხე შავშეთში შავშეთისწყალთან იმერხევისწყლის (ფაფართი-ლელეს) შესართავთან – „შერთულთან“ ახლოს, სოფელ უსტამისის იაილას სიახლოვეს მდებარეობს. წეფთის ციხის შესახებ ვრცელი გამოკვლევა *ჯაბა სამუშიას* ეკუთვნის. ეს ციხე ქართულ საისტორიო წყაროში – „მატიანე ქართლისა“ – XI საუკუნის ამბების თხრობისასაა მოხსენიებული. ამდენად მის შესასწავლად ავტორს, ზოგიერთი სხვა ციხისაგან განსხვავებით, სათანადო წყაროები და სხვადასხვა მონაცემები გააჩნდა. მართალია, წეფთის ციხის შესახებ ეს პირველი გამოკვლევაა, მაგრამ მისი აღწერილობა სხვადასხვა ქართველმა ავტორმა მოგვცა (*მ. ფალავა, შ. მამულაძე, დ. ბერძენიშვილი...*). XIX საუკუნეში ციხე მოხსენიებული აქვს *გიორგი ყაზბეგს*, შემდეგ *ნიკო მარს*. ციხის ნანგრევებიც კი მნახველზე დიდ შთაბეჭდილებას ახდენს. ამ ციხისა და აქედან დანახული და აღქმული სივრცეების (შავშეთისა და იმერხევის ხეობები) ნახვის შემდეგ ადამიანი დარწმუნდება, ჩვენს წინაპრებს რაოდენ მაღალ

დონეზე ჰქონდათ საფორტიფიკაციო ნაგებობების აგების ალლო. იმაზეც ფიქრობ ადამიანი, რამდენი მტერი ჰყავდა საქართველოს და რომ ქართველს ფაქტობრივად ციხე-სიმაგრეთა გარეშე ცხოვრება არ შეეძლო. ავტორი კითხვას სვამს: რა იყო ნეფთის ციხის დანიშნულება? გაცემული პასუხი ლოგიკურია: „ის მართალია ბატონობს არემარეზე, მაგრამ ამას გარდა მას ჰქონდა კონკრეტული მისია – ჩაეკეტა ის მაგისტრალები, რომლებიც ჭოროხის ხეობიდან გადმოდიოდა იმერხევისა და შავშეთისწყლის მიმართულებით. ეს გზა-ბილიკები დღესაც არსებობს და, ადგილობრივების თქმით, ძველად მათი მეშვეობით უკავშირდებოდნენ ჭოროხის ხეობას, მაჭახელს და შავი ზღვის ნავსადგურებს. ... გზები მიუყვებოდა მთის ფერდობებს და მხოლოდ ხეობიდან ხეობაში გადასვლის მიზნით ეშვებოდა მდინარესთან. ... შავშეთ-კლარჯეთ-ტაოს რეგიონში მდინარეები ხშირად კლდოვან კანიონებს შორის მიედინება, სადაც გზის მოწყობა შეუძლებელი იყო. ... რაც შეეხება ნეფთის ციხის სამხედრო-სტრატეგიულ დანიშნულებას, ფაქტობრივად, ეს არის ციხე-სიმაგრე, რომელიც არა მარტო ლოკალურ არეალზე ბატონობს, არამედ მისი მეშვეობით შეგიძლია აკონტროლო საკმაოდ დიდი სივრცე, ერთის მხრივ, არტაან-შავშეთის დამაკავშირებელი უღელტეხილიდან, კლარჯეთის საზღვრამდე და, ცალკე, იმერხევის ხეობის მიმართულებით აჭარასა და ჭოროხის ხეობაში გადასასვლელებამდე“ (2-251).

განსაკუთრებულად აღსანიშნავია მეორე ტომში დაბეჭდილი ვრცელი მოცულობის ნაშრომი „ტაო-კლარჯეთის ციხე-სიმაგრეების ეკლესიები“ (2-263-317). აღნიშნული ნაშრომის ავტორია *ნინო სილაგაძე*. ეს პრობლემა ნამდვილად აღსანიშნავია. სამხრეთ საქართველოს თითქმის ყველა დიდი ციხე-სიმაგრის ტერიტორიაზე ქართველებს ეკლესიები ჰქონდათ აგებული, რაც უდავოდ მათი ქრისტიანობისადმი ერთგულ დამოკიდებულებაზე და პოლიტიკაზეც მეტყველებს. ასეთი ნაეკლესიარები, ეკლესიათა ნანგრევები დიდი ხანია მეცნიერთა ყურადღებას იქცევს. თანამედროვე ავტორებს რომ თავი დავანებოთ, ამ თვალსაზრისით, დიდი ექვთიმე თაყაიშვილის დასახელებაც საკმარისია, რომლის დანყებული საქმის გამგრძელებელი XX საუკუნეში იყო *ვახტანგ ჯობაძე*. საქართველო-თურქეთის საზღვრის გახსნის შემდეგ კი აქ კვლევითი სამუშაოები ჩაატარა არაერთმა ხელოვნებათმცოდნემ. ამ შემთხვევაში ციხე-სიმაგრეებში აგებული ეკლესიების კომპლექსური აღწერა და მეცნიერული შესწავლა *ნინო სილაგაძემ* მოახდინა. ჩვენ თავს ვერ ვიდებთ ამ მონაკვეთის შეფასებას, მაგრამ ნაკითხულის შემდეგ ყველას აუცილებლად დარჩება შთაბეჭდილება, რომ სერიოზულ გამოკვლევასთან გვაქვს საქმე. ხუროთმოძღვრული ნიმუშები ავტორის მიერ სისტემატიზებულია როგორც ტერიტორიული პრინციპით, ისე ძეგლების ტიპოლოგიის გათვალისწინებით.

არსებული ლიტერატურისა და ველზე მოძიებული მასალების საფუძველზე გაანალიზებულია ძეგლების მახასიათებლები: გამოყოფილია სხვადასხვა პერიოდში აგებული ნიმუშები, დაჯგუფებულია არქიტექტურული ტიპების მიხედვით, დახასიათებულია მათი კომპოზიციური, კონსტრუქციული წყობა, დეკორატიული შემკულობა; აგრეთვე ისინი გაანალიზებულია ზოგადად ქართული შუა საუკუნეების საკულტო ხუროთმოძღვრების კონტექსტში. ერთი სიტყვით რომ ვთქვათ, ავტორმა სანიმუშოდ წარმოადგინა „ციხეთა შინა“ ეკლესიების განსაკუთრებული ფენომენი. სასიამოვნოა, რომ მეორე ტომი მთავრდება მხატვარ ლევან სილაგაძის მიერ რეკონსტრუირებული ტაო-კლარჯეთის ციხე-სიმაგრეთა ჩანახატებით.

მესამე ტომი მთლიანად ტაოს ფორტიფიკაციების გამოკვლევას ეძღვნება. შესწავლილია ამ ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარის სულ 29 ძეგლი. ზემოთ დასახელებულ ავტორებთან (*ჯაბა სამუშია, ლერი თავაძე, ბონდო კუპატაძე, ალექსანდრე ბოშიშვილი*) ერთად, ოთხი მონაკვეთის ავტორია აკაკი ჩიქობავა. როგორც განხილულ ორ ტომში, მესამე ტომშიც ყველა ძეგლის კვლევას თან ახლავს ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევა და ტოპონიმების ანალიზი. ამას კი განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს იმიტომ, რომ მეზობელი ქვეყნის მეცნიერებს გარკვეული პრეტენზიები ტაოს პროვინციის შესახებ გააჩნიათ. ანძავის ციხეზე წარმოდგენილ მონაკვეთში (ავტორი ლერი თავაძე) ხაზი ესმის იმას, რომ ტოპონიმი ქართულია. ის ანძასთან არის დაკავშირებული და მისი მანარმოებელი სუფიქსიც ქართულია (-ავ-ი). ამავე დროს, არც დიდი ფეოდალები ანძაველები არიან დავიწყებული, რომლებიც XV-XVI საუკუნეებში ანძავის ციხეს – იმიერტაოდან ამიერტაოში შესასვლელს აკონტროლებდნენ. ხაზი იმ ფაქტსაც აქვს გასმული, რომ მცხეთის ვასალია ანძაველების ფეოდალური სახლი, რომელსაც ეკუთვნის მონასტერი, კარის ეკლესია და სასაფლაო.

მნიშვნელოვანი მონაკვეთია ნარკვევი ასისფორის ციხის შესახებ, რომლის ავტორიც *ალექსანდრე ბოშიშვილია*. საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ ასისფორის ციხიდან გადასასვლელები არსებობდა სპერსა და თორთომში. თორთომიდან კი გურჯი ბოლაზის გავლით გზა არზრუმში გადადიოდა. ხაზი აქვს გასმული იმ ფაქტს, რომ ტოპონიმი ასისფორი „მატიანე ქართლისაში“ VIII საუკუნის ამბებთან დაკავშირებითაა ნახსენები. ვფიქრობთ, რომ ტოპონიმი ასისფორი ორი სიტყვის შეერთების შედეგადაა მიღებული – „ასი“+„ფორი“. ფორ ძირია კლარჯეთის სოფლის სახელშიც – „ფორთა“. სომხურ წყაროებში მის სახელწოდებად დაფიქსირებულ „არსის-ფორში“ ხომ არაა ამ ტოპონიმის თავდაპირველი ფუძე? და ხომ არაა ის დაკავშირებული „არსიანთან“? სამწუხაროდ, ციხე-სიმაგრის თავდაპირველი ფორმის აღდგენა ავტორისათვის

გაძნელებული იყო, რადგან დღეისათვის ამ კომპლექსის მხოლოდ გოდოლი, გალავანი და სამეურნეო ნაგებობებია შემორჩენილი. მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ ამ სამეურნეო ნაგებობებში შემორჩენილია მარცვლეულის შესანახი ნაგებობების ნაშთიც, რაც პირდაპირ მიანიშნებს ადგილობრივი ქართული მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობაზე; ისევე როგორც სხვაგან, ტაოშიც ქართველთა ძირითად სამეურნეო საქმიანობას მემინდვრეობა წარმოადგენდა. სამართლიანადაა აღნიშნული, რომ ასისფორის ციხე და ქვეყანა არა მარტო ტაოს დანარჩენ ტერიტორიებთან, არამედ, პარხლის საშუალებით, ჭანეთთანაც იყო დაკავშირებული. ისტორიის თხრობისას კი განსაკუთრებული აქცენტი იმ ფაქტზე გადატანილი, რომ ასისფორში, როგორც საზღვრისპირა რეგიონში, დროის გარკვეულ მონაკვეთში, ჯერ ბიზანტიელები და შემდეგ უკვე თურქ-სელჩუკებიც გაბატონდნენ, თუმცა საქართველოს ერთიანობისა და ძლიერების ხანაში მას ქართველი დიდებულები აკონტროლებდნენ. ვრცელი გამოკვლევა ეძღვნება ბარდუსის ციხეს, საიდანაც გზა ტაოდან ბასიანში მიემართებოდა. მნიშვნელოვანი ფაქტია და, შესაბამისად, დიდი ადგილი ეთმობა ამ ციხეზე არსებულ ორსტრიქონიან ასომთავრულ წარწერას, რომელიც X საუკუნითაა დათარიღებული.

ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ციხე-სიმაგრე ტაოში თორთომის ციხეა, რომელიც ნებისმიერ მნახველზე განუსაზღვრელ შთაბეჭდილებას ახდენს. ვრცელ გამოკვლევაში ჯაბა სამუშია იმიერტაოში მდებარე ამ საფორტიფიკაციო ნაგებობის სრულყოფილ შესწავლას გვთავაზობს. ხაზი აქვს გასმული იმას, რომ ტოპონიმი *თორთომი* არაერთხელაა მოსხენიებული ქართულ წერილობით ძეგლებში. თორთომის ციხე-ქალაქის შესწავლა, ბუნებრივია, ვერ მოხდებოდა ამ მხარეში არსებული ხახულისა და ოშკის ტაძრების გვერდის ავლით. ამიტომაც ორივე ამ ძეგლზე საუბარს ნარკვევში განსაკუთრებული ადგილი უკავია. მით უმეტეს, რომ ხახულზედაც და ოშკზეც არაერთი ქართული წარწერაა. როგორც სანაპირო ქვეყანა, ის ხშირად მტერთა თავდასხმისა და მიტაცების ობიექტიც იყო.

სამართლიანია მოსაზრება, რომ „ეს რეგიონი ეთნიკურად კი წარმოადგენდა ქართველთა საცხოვრისს, ეკლესიურად ეკუთვნოდა ქართულ მართლმადიდებელ ეკლესიას, მაგრამ პოლიტიკურად ის ოკუპირებული იყო ბიზანტიელთა მიერ“ (3-88). ბუნებრივია, ქრისტიანი დამპყრობლების გარდა, თორთომი მაჰმადიანი დამპყრობლების ყურადღებასაც იქცევდა. აქედან გამომდინარე, არაა გასაკვირი, რომ ავტორი გვთავაზობს 1402 წელს თემურლენგის ლაშქრობის დანერჩილებით აღწერას და თორთომის ციხის აღების პერიპეტიებს. არც ის ფაქტია გამოტოვებული, რომ აქ, ტაოში, აგრეთვე სპერსა და კოლა-არტაანში ხშირი იყო სომეხთა მიგრაციის შემთხვევები, გან-

საკუთრებით XIV-XV საუკუნეებიდან, რომელთა ჯგუფურმა გადმოსახლებამ გამოიწვია სომხური ტოპონიმების წარმოქმნა. ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ აქ ქართული მოსახლეობა ბოლო დრომდე მაინც იყო, რასაც ადასტურებს ის ფაქტი, რომ ქალაქ თორთომის დღევანდელი მოსახლეობის ლექსიკაში არა ერთი და ორი ქართული ლექსიკური ერთეულია შემონახული (ტუფან შაფაკ ლომინაძის ცნობა). ჩვენი ქვეყნის ეთნიკური ისტორიისათვის დამაფიქრებელი რეალური ფაქტია, რომ „XVII-XVIII საუკუნეებში თორთომის ციხე-ქალაქის შესახებ არსებული მასალა გვიჩვენებს, რომ ის თანდათან ეთნიკურად შეიცვალა. ქართველების ნაწილმა თორთომი და მის გარშემო არსებული სოფლები დატოვა და იქ თავდაპირველად სომხური მოსახლეობა ჩამოსახლდა, მოგვიანებით სომხები თურქული მოდგმის ტომებმა ჩაანაცვლეს, მოხდა რეგიონის სრული ისლამიზაცია. XVI საუკუნის დავთრებში თორთომის რეგიონში თუ ქართული ონომასტიკა უხვად იყო შემონახული, მოგვიანებით ის ქრება“ (3-102).

ტაოს ყველა ციხე-სიმაგრეზე შეჩერება შეუძლებელია, მაგრამ აუცილებლად უნდა შევეხოთ კიდევ რამდენიმეს; მათ შორისაა, კალმახის ციხე, რომელიც შუა საუკუნეებში ამიერტაოდან კოლაში გადასასვლელ გზას აკონტროლებდა, თუნდაც იმიტომ, რომ მასთან არის დაკავშირებული ფეოდალ კალმახელების გვარი (ეს გვარი საკმაოდ ადრე, XI საუკუნეშია დადასტურებული). კალმახის ციხეზე შექმნილი გამოკვლევიდან კიდევ ერთხელ ნათლად ვხედავთ, თუ როგორ შეიძლება ასეთი ძეგლების შესწავლა საქართველოს ისტორიის სამსახურში იქნეს ჩაყენებული. ამ მონაკვეთზე ასევე მხოლოდ დადებითის თქმა შეიძლება, თუნდაც იმიტომ, რომ ვრცელადაა მსჯელობა ციხეში დაცული გუმბათოვანი ეკლესიის წარწერაზე, რომელიც აქ ოდესღაც ქართველთა მკვიდრობაზე ლაღადებს. ერთ-ერთი ფრესკის წარწერაზე კი ქართული გვარიც იკითხება: „შ უ ბ ი ძ ე მ ი ქ ე ლ შ ე უ ნ დ ვ ე ნ , ქ რ ი ს ტ ე ლ მ ე რ თ ო დ ი დ ო “ (3-118). გარკვეულია, რომ ეს ტაძარი წმიდა დემეტრეს სახელობისა იყო. აქვე XVI საუკუნეში (1520 და 1534 წლებში) ფეოდალ კალმახელებს ორჯერ გადაუნერინებიათ სახარება (3-120-121). არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ, 1595 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დავთარში ქიამხისის ანუ კალმახის მკვიდრებიც არიან შეყვანილი. სამართლიანადაა აღნიშნული, რომ ძირითადად მოსახლეობა ქართულია, რაზედაც მეტყველებს ადგილობრივთა ანთროპონიმები – შაქარა, ათაბეგი, გიორგი, ზაქარია, როსტომი, გოგიჩა, მამული, ბეჟანი, ზაქრო და სხვა (3-139). რა თქმა უნდა, მოხმობილი ანთროპონიმები ქართულია, მაგრამ ზემოთაც აღვნიშნე და გვინდა გავიმეოროთ, რომ არცერთი მათგანი გვარსახელი არაა. ნამალაძეები, ასპაზიძეები, ყარაგოზიძეები, ნურალიძეები, თურმანიძეები, ამირხანიძეები აქ მკვიდრთა მამის

სახელებია. უბრალოდ, თურქმა რა იყო მემკვიდრეობითი სახელი – გვარსახელი – XX საუკუნის 30-იან წლებამდე არ იცოდა. ისინი, ჩვეულებრივ, ყოველთვის სახელსა და მამის სახელს აფიქსირებდნენ.

ოშანგის ციხე ქოროხის ხეობაში იუსუფელიდან ისპირისაკენ მიმავალ გზაზე მდებარეობს. ამ ციხემ ჩვენი ყურადღება მიიქცია ტოპონიმზე მსჯელობის გამო. ვკითხულობთ, რომ „ოშანგის სახელწოდება, თითქოს მსგავსებას პოულობს ტაოში არსებულ ტოპონიმთან – ოშკი, რომელიც, როგორც მეცნიერებაშია გაზიარებული, 'მეგრულ-ჭანურ' 'შქა' (შუა)-სგან არის ნაწარმოები" (3-242). ტაოში, კლარჯეთსა და შავშეთში მეგრულ-ჭანური ტოპონიმების არსებობას ვერავინ უარყოფს, მაგრამ ოშანგის ოშკთან დაკავშირება ხელოვნურად მიგვაჩნია. ოშკს თავსართი თანხმოვანი „კ“ აქვს დაკარგული. მისი თავდაპირველი სახელწოდება კ-ოშკი იყო. ცნობილია, რომ ქართული ტოპონიმების მნიშვნელოვან ნაწილს, რომლებიც ხმოვნით იწყება, თავში თანხმოვანი აქვს დაკარგული (ტოგო გუგავას დაკვირვება).

ნამდვილი ზანური ტოპონიმია ოხური. ამას ნარკვევის ავტორიც სამართლიანად აღნიშნავს ოხურის ციხისადმი მიძღვნილ გამოკვლევაში. ოხურის ციხე მდებარეობს ამიერტაოს იშხნის პროვინციის ჩრდილოეთში კლარჯეთის საზღვარზე. აქ ზურგიანი კოშკიც დგას. საყურადღებო ინფორმაციაა, რომ ადგილობრივი მოსახლეობის ნაწილს თავისი გურჯული წარმომავლობა ახსოვს და საუბარში შიგადაშიგ ქართულ სიტყვებსაც ურევნ.

ნინამდებარე გამოხმაურებაში ტაოს, კლარჯეთის, შავშეთის, კოლას, არტაანის ციხე-სიმაგრეთა მხოლოდ ნაწილს შევხებით. ავტორებმა თითქმის სრულად მოიცვეს და სამეცნიერო გამოკვლევები დაწერეს სამხრეთი და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს აღნიშნული მატერიალური კულტურის ძეგლების შესახებ. თუმცა, უნდა ითქვას, რომ ზოგიერთი მათგანი შეუსწავლელი დარჩათ. სხვაგვარად წარმოუდგენელი იყო; სხვა სახელმწიფოს ტერიტორიაზე მონყობილი შვიდი ექსპედიციის შედეგად, კიდევ გასაოცარია ის შედეგი, რაც ჩვენ თვალწინაა. შექმნილი სამტომეული არის თავაულებელი შრომის შედეგი, რომელიც ფართო განათლებას, წყაროთმცოდნეობითი ბაზის სათანადოდ ფლობას, არსებული ლიტერატურის სრულად გამოყენებას ეფუძნება. ალბათ ყველა ქართველი ინატრებდა ექსპედიციის წევრებისდაგვარად ჰქონოდა შესაძლებლობა ფაქტობრივად ფეხით მოეარა ქართველთა განსახლების უძველესი არეალი, სადაც საუკუნეების განმავლობაში მაღალი კულტურა იქმნებოდა. წიგნი უხვადაა ილუსტრირებული. სხვანაირად წარმოუდგენელი იყო, რადგან ამ ილუსტრაციების გარეშე წარმოუდგენელია მკითხველს ტაო-კლარჯეთის საფორტიფიკაციო ნაგებობების შესახებ წარმოდგენა შექმნოდა და მეცნიერ მკვლევარებს სათანადო ტექნიკით არაერთი ფოტო აქვთ გადაღებული. მაგრამ საილუსტრაციო მასალის მომზადებაში მანინც განუსაზღვრელი წვლილი აქვს

შეტანილი არქიტექტორ გიორგი ბაგრატიონს, გასაოცარია მის მიერ გამოხაზული ძეგლების ნახაზები: გეგმები, ჭრილები, ანაზომები. ამასთან ერთად, გიორგი ბაგრატიონი დახელოვნებული და გემოვნებიანი ფოტოგრაფიცაა. ზოგიერთი ჩვენი შენიშვნა თუ სურვილი სრულიად არ ამცირებს ავტორთა კოლექტივის მეცნიერულ ნაკვლევს. ადამიანის მიერ შექმნილი ნებისმიერი რამ ხომ არასდროს აბსოლუტურად სრულყოფილი არაა. მკითხველს კი კითხვისას სხვადასხვა სურვილი გვიჩნდება. უყოყმანოდ, ამ ნაკვლევის საფუძველზე ივანე ჯავახიშვილის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარული ფაკულტეტის სტუდენტებისათვის სალექციო კურსს შევქმნიდი. სამტომეულში ხომ მხოლოდ ძეგლების აღწერა არაა; აქაა ისტორიული საქართველოს სამხრეთში მდებარე პროვინციების ისტორია, როგორც პოლიტიკური, ისე სოციალური, ეკონომიკური, ეთნიკური. ეთნიკური იმიტომ, რომ საქართველოს სამხრეთის ამ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებში, განსაკუთრებით სანაპირო ზოლში, იშვიათი არ იყო სხვა ეთნიკურ ერთობათა მიგრაცია და დასახლება. გვიან კი ეს პროცესი ინტენსიური გახდა, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც საქართველომ ისტორიული ტერიტორიები პოლიტიკურად დაკარგა, ქართველთა მნიშვნელოვანი ნაწილი ან სხვაგან გადასახლდა, ან რელიგიური ორიენტაციის იძულებითი შეცვლის შედეგად ასიმილირებულ იქნა. ქართველთა არც თუ ისე უმნიშვნელო ნაწილმა შავშეთ-იმერხევეში, კლარჯეთ-ლიგანში, ტაოს პარხლის ხეობაში ეთნიკური იდენტობა შეინარჩუნა. ამას ხომ ბოლო წლებში დანერილი არა ერთი და ორი გამოკვლევაც ადასტურებს. მიმაჩნია, რომ წარმოდგენილი სამტომეული ტაო-კლარჯეთის ციხე-სიმაგრეების შესახებ ყველაზე დიდი საჩუქარი მათთვისაა, ვინც უკანასკნელ წლებში თავისი ქართველობა ნამდვილად იპოვა, უფრო რომ დავაკონკრეტოთ, თურქეთის სახელმწიფოში მცხოვრები ქართველებისათვის.

სამტომეულის ავტორები ქების ღირსნი არიან და არა მარტო იმიტომ, რომ იქაური ლანდშაფტი, ძეგლები, ძეგლებზე წარმოდგენილი და წინაპართა მიერ შესრულებული ქართული დამწერლობის ნიმუშები საკუთარი თვალით აქვთ ნანახი, არა მარტო იმიტომ, რომ იქაური ქართული სოფლები ფეხით აქვთ შემოვლილი და ძვირფასი ეთნოგრაფიული მასალებიც ჩანერილი, იმიტომაც, რომ მათ შექმნეს მაღალმეცნიერული გამოკვლევა, რომლის შექმნასაც საფუძველად ედო სამშობლოს სიყვარული. ეს ავტორები კი არიან: *ჯაბა სამუშია* (პროექტის ავტორი და ხელმძღვანელი), *ბონდო კუპატაძე*, *ლერი თავაძე*, *ალექსანდრე ბოშიშვილი*, *აკაკი ჩიქობავა*, *ნინო სილაგაძე*, *ლევან სილაგაძე*, *გიორგი ბაგრატიონი*. კარგია, როცა ქვეყანაში მეცნიერული უკანსვლის ფონზე ასეთი გამონათებები გვაქვს. ისიც მისასალმებელია, რომ ასეთი მნიშვნელოვანი ეროვნული სამეცნიერო პროექტი შოთა რუსთაველის ფონდის დაფინანსებით განხორციელდა.

ავტორთა შესახებ List of authors

ბერტოლდი ფრანჩესკა

Bertoldi Francesca

კა' ფოსკარის უნივერსიტეტი, ვენეცია, იტალია

Università Ca' Foscari, Venezia, Italy

ელექტრონული ფოსტის მისამართი / Email address: francescabertoldi@unive.it

ბრაგვაძე ზურაბ

Bragvadze Zurab

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, ოთარ ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიური კვლევების ინსტიტუტი

Georgian National Museum, Otar Lordkipanidze Institute of Archaeological Research

ელექტრონული ფოსტის მისამართი / Email address: zbragvadze@gmail.com

გაბისონია პაპუნა

Gabisonia Papuna

თსუ ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი
Iv. Javakhishvili Institute of History and Ethnology (Tbilisi State University)

ელექტრონული ფოსტის მისამართი /

Email address: gabisoniapapuna@yahoo.com

გაგოშიძე იულონ

Gagoshidze Iulon

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი

Georgian National Museum

ელექტრონული ფოსტის მისამართი / Email address: iulongagoshidze@yahoo.com

გოგოლაძე ანდრო

Gogoladze Andro

საქართველოს უნივერსიტეტი

The University of Georgia

ელექტრონული ფოსტის მისამართი / Email address: gogoladzea@gmail.com

გოგოჭური გიორგი

Gogochuri Giorgi

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, ოთარ ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიური კვლევების ინსტიტუტი

Georgian National Museum, Otar Lordkipanidze Institute of Archaeological Research

ელექტრონული ფოსტის მისამართი /

Email address: giorgigogochuri@yahoo.com

გოზალიშვილი ბებურ

Gozalishvili Bebur

საქართველოს კულტურის და ტურისტული რესურსების კვლევის ცენტრი
Research Center of Georgian Culture and Tourism Resources

ელექტრონული ფოსტის მისამართი / Email address: beburigozal@gmail.com

დიღმელაშვილი ქეთევან

Digmelashvili Ketevan

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტო
National Agency for Cultural Heritage Preservation Georgia

ელექტრონული ფოსტის მისამართი / Email address: ketisha80@gmail.com

თოფჩიშვილი როლანდ

Topchishvili Roland

თსუ ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი
Iv. Javakhishvili Institute of History and Ethnology (Tbilisi State University)

ელექტრონული ფოსტის მისამართი / Email address: topchi49@hotmail.com

იმედაშვილი ანა

საქართველოს კულტურის და ტურისტული რესურსების კვლევის ცენტრი
Research Center of Georgian Culture and Tourism Resources

ელექტრონული ფოსტის მისამართი / Email address: kvlevis_centri@cu.edu.ge

კვაჭაძე მარინე

Kvachadze Marine

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი

Georgian National Museum

ელექტრონული ფოსტის მისამართი /

Email address: marinakvachadze@gmail.com

კოღუაშვილი შალვა

Koghuashvili Shalva

საქართველოს კულტურის და ტურისტული რესურსების კვლევის ცენტრი
Research Center of Georgian Culture and Tourism Resources

ელექტრონული ფოსტის მისამართი /

Email address: koghuashvili.shalva@gmail.com

კობხრეიძე არჩილ

Kokhreidze Archil

თსუ ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი
Iv. Javakhishvili Institute of History and Ethnology (Tbilisi State University)

ელექტრონული ფოსტის მისამართი / Email address: markizarchil@gmail.com

ლუჯავა შალვა

Lejava Shalva

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, შალვა ამირანაშვილის სახელობის საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმი

Georgian National Museum, Shalva Amiranashvili Museum of Fine Arts

ელექტრონული ფოსტის მისამართი / Email address: tkubi_lc@yahoo.com

მაჩაბელი კიტი

Machabeli Kitty

გ. ჩუბინაშვილის სახ. ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის ეროვნული ცენტრი

The George Chubinashvili National Research Centre for Georgian Art History and Heritage Preservation

ელექტრონული ფოსტის მისამართი / Email address: kmachabeli@yahoo.fr

მაჭარაშვილი გიორგი

Macharashvili Giorgi

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, გიორგი წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი

Ilia State University, Giorgi Tsereteli Institute of Oriental Studies

ელექტრონული ფოსტის მისამართი / Email address:

giorgi.macharashvili@iliauni.edu.ge

მინდაძე ნინო

Mindadze Nino

თსუ ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი Iv. Javakhishvili Institute of History and Ethnology (Tbilisi State University)

ელექტრონული ფოსტის მისამართი / Email address: nino.mindadze@tsu.ge

მინდორაშვილი დავით

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, ოთარ ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიური კვლევების ინსტიტუტი

Georgian National Museum, Otar Lordkipanidze Institute of Archaeological Research

ელექტრონული ფოსტის მისამართი /

Email address: datomindorashvili@yahoo.com

მურვანიძე ბიძინა

Murvanidze Bidzina

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, ოთარ ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიური კვლევების ინსტიტუტი

Georgian National Museum, Otar Lordkipanidze Institute of Archaeological Research

ელექტრონული ფოსტის მისამართი /

Email address: murvanidzebidzo@gmail.com

ნარიმანიშვილი გოდერძი

Narimanishvili Goderdzi

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი

Georgian National Museum

ელექტრონული ფოსტის მისამართი /

Email address: goderdzi_narimanishvili@yahoo.com

პაპაშვილი მურმან

Papashvili Murman

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

ელექტრონული ფოსტის მისამართი /

Email address: murman.papashvili@tsu.ge

პიერა ალეგრა რასია

Piera Allegra Rasia

კა' ფოსკარის უნივერსიტეტი, ვენეცია, იტალია

Università Ca' Foscari, Venezia, Italy

ელექტრონული ფოსტის მისამართი /

Email address: allegra.rasia@unive.it

სონღულაშვილი ნატო

Songulashvili Nato

თსუ ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი

Iv. Javakhishvili Institute of History and Ethnology (Tbilisi State University)

ელექტრონული ფოსტის მისამართი /

Email address: nato.songuli@yahoo.com

ქავთარაძე გიორგი

Kavtaradze Giorgi

თსუ ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი

Iv. Javakhishvili Institute of History and Ethnology (Tbilisi State University)

ელექტრონული ფოსტის მისამართი / Email address: gkavtaradze@gmail.com

ქარჩავა თეა

Karchava Tea

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

ელექტრონული ფოსტის მისამართი /

Email address: tea.karchava@tsu.ge

შანშაშვილი ნინო

Shanshashvili Nino

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი

Georgian National Museum

ელექტრონული ფოსტის მისამართი /

Email address: nino_shanshashvili@yahoo.com

ჩაკვეტაძე ნელი

Chakvetadze Neli

საქართველოს საპატრიარქოს საეკლესიო ხელოვნების კვლევის ცენტრი

Ecclesiastic Arts Centre, Georgian Patriarchate

ელექტრონული ფოსტის მისამართი /

Email address: neli.chakvetadze@gmail.com

წითლანაძე თეა

Tsitlanadze Tea

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

ელექტრონული ფოსტის მისამართი / Email address: tea.tsitlanadze@tsu.ge

ჭიჭინაძე ნინო

Chichinadze Nino

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი

Ilia State University

ელექტრონული ფოსტის მისამართი / Email address:

nino_chichinadze@iliauni.edu.ge

ხიმშიაშვილი კახა

Khimshiashvili Kakha

თბილისის აპოლონ ქუთათელაძის სახელობის სახელმწიფო სამხატვრო აკადემია

Apolon Kutateladze Tbilisi State Academy of Art

ელექტრონული ფოსტის მისამართი /

Email address: kakha.khimshiashvili@gmail.com

ხუციშვილი თეიმურაზ

Khutsishvili Teimuraz

კავკასიის უნივერსიტეტი

Caucasus University

ელექტრონული ფოსტის მისამართი / Email address:tkhutsishvili@cu.edu.ge

ხუციშვილი ქეთევან

Khutsishvili Ketevan

თსუ ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი

Iv. Javakhishvili Institute of History and Ethnology (Tbilisi State University)

ელექტრონული ფოსტის მისამართი / Email address: ketevan.khutsishvili@tsu.ge

გამომცემლობა „მერიდიანი“, 2021
თბილისი, ალ. ყაზბეგის გამზ., №47
☎ 239-15-22
E-mail: meridiani777@gmail.com